СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ЗБОРНИК РАДОВА

Књ. LXV

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ

Књ. 6

БЕОГРАД
1960

ЗБОРНИК РАДОВА

Књ. LXV

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ

Књ. 6

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES

RECUEIL DE TRAVAUX

TOME LXV

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES

№ 6

Rédacteur:
GEORGES OSTROGORSKY
Membre de l'Académie
Directeur de l'Institut d'Études byzantines

Présenté à la VIIe séance de la Classe des Sciences sociales
de l'Académie Serbe des Sciences, le 24 VI 1959

BEOGRAD
1960

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ЗБОРНИК РАДОВА

Књ. LXV

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ

Књ. 6

Уредник:
Академик ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ
Директор Византолошког института Српске академије наука

Примљено на VII скупу Одељења друштвених наука САН
од 24 VI 1959

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА
Научно дело
БЕОГРАД
1960

Слог: Издавачке установе „Научно Дело", Београд, Вука Караџића ул. 5
Штампа и повез: Графичког предузећа „Академија", Београд, Космајска ул. 28

САДРЖАЈ

Стр.

1. **Никола Радојчић**: Проучавање списа Константина VII Порфирогенита у српској историографији 1

   Nikola Radojčić: Die Erforschung der Schriften Konstantins VII. Porphyrogennetos in der serbischen Historiographie 13

2. **Михаило Динић**: Шпански најамници у српској служби . . . 15

   Mihailo Dinić: Mercenaires espagnols dans la Serbie médiévale . 24

3. **Anatole Frolow**: L'origine des miniatures du Ménologe du Vatican 29

4. **Дејан Медаковић**: Претставе античких философа и сивила у живопису Богородице Љевишке 43

   Dejan Medaković: Darstellungen antiker Philosophen und Sibyllen in der Wandmalerei der Kirche „Bogorodica Ljeviška" 56

5. **Cyril Mango**: The Legend of Leo the Wise 59

6. **Јованка Максимовић**: Студије о студеничкој пластици — II Стил 95

   Jovanka Maksimović: Sculptures de Studenica — II. Le Style 108

7. **Војислав Ђурић**: Солунско порекло ресавског живописа . . . 111

   Vojislav Djurić: Origine thessalonicienne des fresques du monastère de Resava 127

8. **Бариша Крекић**: О Монемвасији у доба папског протектората . 129

   Bariša Krekić: Monemvasie sous la protection papale 135

9. **П. Миљковић-Пепек**: Олтарна преграда манастира Богородице Милостиве у селу Вељуси 137

   P. Miljković-Pepek: Altar Screen from the Monastery of Mother of God Eleusa in Veljusa 144

10. **Фрањо Баришић**: Две верзије у изворима о устанику Томи . . 145

    Franjo Barišić: Deux versions sur Thomas, chef de l'insurrection de 821-823 166

11. **Ivan Dujčev**: L'ancien cartulaire du Monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée 171

12. **Ihor Ševčenko**: Alexios Makrembolites and his „Dialogue between the Rich and the Poor" 187

13. Уз шездесету годишњицу Михаила Динића 229

    Сима Ћирковић: Библиографија радова Михаила Динића . . . 230

14. Поводом педесетогодишњице Светозара Радојчића 237

    Сретен Петковић: Библиографија радова Светозара Радојчића . 238

15. **Љубомир Никић**: Библиографија радова академика Драгутина Н. Анастасијевића 243

16. **Љубомир Никић**: Библиографија радова академика Филарета Гранића 257

Зборник радова Српске академије наука LXV — Византолошки институт, књ. 6
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LXV — Institut d'Études Byzantines, № 6

НИКОЛА РАДОЈЧИЋ

ПРОУЧАВАЊЕ СПИСА КОНСТАНТИНА VII ПОРФИРОГЕНИТА У СРПСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

Најважнији извор за сеобу Срба на Илирско-трачко полуострво и за њихову рану историју јесте спис цара Константина VII Порфирогенита, намењен његову сину Роману, да га упозна с положајем и пространством народа њихова доба и да га посаветује о начинима како треба опходити са суседним народима. Прво издање овога састава изишло је, старањем J. Меурсија (Meursius), у Лајдену 1611 с натписом De administrando imperio. Сто година касније прештампао га је Дубровчанин Анселмо Бандури (1671—1743) заједно с царевим списом О тематима (De thematibus) у своме сјајно опремљеном делу о Источноме царству (Imperium orientale) и снабдео ученим примедбама, од којих је неке могао с успехом написати само наш човек, упознат с положајем наших земаља и вешт нашем језику. Два велика тома овога Бандуријева дела прештампана су с паришкога издања 1729 у Млецима, те су тако постала приступачнија нашим земљама, којих се особито тичу глава XXIX до XXXVI списа De administrando imperio[1]. Па ипак Константин VII Порфирогенит није преко њих ушао у српску историографију него преко једне хрестоматије из дела византинских историчара, коју је 1687 издао у Лајпцигу Мартин Ханке: Martini Hankii De Byzantinarum rerum scriptoribus Graecis liber. У њој је

[1] *Banduri A.*, Imperium Orientale siue Antiquitates Constantinopolitanae, I, 1729: Constantini Porphyrogenneti De Thematibus, 1—24; Constantini Porphyrogenneti De administrando Imperio, II, 1729, 45—127. Animadversationes in Constantini Porphyrogenneti Libros De Thematibus, 1—16, De administrando imperio 17—77. Митрополит Стефан Стратимировић имао је ово издање и снабдео га примедбама на рубовима текста: *Радојчић Н.*, Историјске студије митрополита Стефана Стратимировића, Гласник Ист. др. у Новом Саду, II, 1929, 332—4. Остављајући сасвим на страну сјајне успехе Бандуријеве у нумизматици, ја ћу упозорити само на два рада о њему: *Ђерић В.*, Анселмо Бандури Дубровчанин, Стражилово, VI, 1893, 365—6, 382—4, 397—8 и 413—4. У уводноме делу свога чланка пише Ђерић: „Бандури је сам први Србин, за кога знамо, да је критички проучио готово једини презнаменити извор за историју српскога народа прије половине X вијека и додао му коментар, у којем тумачи а гдјешто и поправља Константина Порфирогенита" (365). На крају чланка истиче Ђерић да је Бандури намеравао писати о Србима опширније него што је то учинио у своме коментару. Ево његових речи: „Quae omnia, cum plus otii nactus fuero, vel fortassis cum res patriae meae scriptis illustrabo, ad trutinam revocabo" (414). Други рад је: *Nagy J.*, Prilozi za bibliografiju Anselma Banduri, Прилози, IX, 1929, 83—108.

цела двадесетипета глава посвећена Константину VII Порфирогениту (461—78) а преко одличнога, петога, индекса у њој лако се могу наћи сва места, где се Ханке позива на Порфирогенита. Ову књигу држао је дуго пред собом и веома често у њу загледао гроф Ђорђе Бранковић, док је писао своје Хронике. За њега је она била „Книга о византинских вешчех", и мој напор није био мали док сам утврдио, о којој је, од многих књига о Византији, баш овде реч. Срби су Бранковићеве Хронике читали с високим поштовањем грофове учености још током њихова писања, коме је он приступио после 1690 године[2]. Након његове смрти они су их марљиво преписивали и још марљивије правили изводе из њих. При томе су се највише дивили многобројним страним писцима, на које се Бранковић у Хроникама позивао. А и он сам се опијао обиљем навођења својих извора, истичући при томе особито византинске историчаре, с којима се упознао преко Ханкеове хрестоматије.

На много шира врата ушао је Константин VII Порфирогенит у српску историографију преко за своје доба одличнога дела Јована Томке Саскога, Illyricum vetus et novum, изишлога у Пожуну 1746. Дело је било прво замишљено као српска историја на латинском језику, на коме је и штампано, али за тадашње учене Србе то није била никаква сметња да се упознају с његовом садржином и да је упију у своје душе[3]. Дело Саскога изишло је под именом Карола Диканжа (Carolus Du Fresne Dominus Du Cange), иако је само средњи трактат преузет из његове славне Византинске историје, док је први и трећи саставио сам Саски. Главни Диканжев извор за приказивање ране српске историје био је Константин VII Порфирогенит, а главно историчко дело на које се притом ослањао био је Иван Луциус. Одличан избор.

За Србе невеште латинскоме саставио је једну компилацију из изводâ Бранковићевих Хроника и из Illyricum-а vetus et novum Павле Јулинац у своме Кратком уводу у историју порекла славеносрпског народа (1765). Већ на другој и на трећој страни ове књижице срели су се њени читаоци с именом цара Константина VII Порфирогенита као с основним извором за упознавање ране српске прошлости.

Срби су добили прилику да сазнају много више о ученоме цару и о његовим списима из Јована Рајића Историје разних славенских народа, особито Бугара, Хрвата и Срба (I-IV, 1794-5). Он је у први том сместио општу словенску и бугарску историју, а хрватској је начинио места на почетку другога тома. Начин на који је Рајић саставио своју хрватску историју колико је занимљив, толико је исто и једноставан[4]. Његов главни путовођа био је Саски са својим Illyricum-ом vetus et novum, али је он због свог историчкога метода саопштио,

[2] *Радојчић Н.*, О Хроникама грофа Ђорђа Бранковића, Прилози, VI, 1926, 15—6.

[3] *Radojčić N.*, Rajićeva Hrvatska istorija, Rad, 222, 1920, 78—82.

[4] Ibidem, 75—113.

све до средине X века, готово у потпуности преводе свих места из Константина VII Порфирогенита која се тичу Хрвата. Рајићево је, наиме, уверење било да ће своју историчарску дужност најсавесније обавити ако поређа историјске изворе и места из литературе која се на њих односе хронолошким редом, ако их повеже спретним везама, снабде критичким примедбама и украси својим просветитељским размишљањима. При томе је редовно остављао читаоцима самима право, и дужност, да одлуче, хоће ли дотичну вест примити као истиниту или не. У својој хрватској историји Рајић саопштава Порфирогенитово разлагање „ради бољега обавештења“ (II, 20), „да послушамо опет Порфирогенита“ (II, 22), „по сведочанству истога Порфирогенита“ (II, 25), „потврђује вест ову Порфирогенит“ (II, 33), „дели спор разрешава Порфирогенит“ (II, 34), „довољно је већ доказано по сведочанству Порфирогенита“ (II, 48). После овакаих, и сличних, уводних речи долазе цитати из Порфирогенита, које је он сматрао најубедљивијим доказним средством; Рајић је преводио Порфирогенита из Млетачког издања Византинских историчара, брижљиво бележећи бројеве глава и страна.

Како је Јован Рајић поступао с Порфирогенитовим вестима о Хрватима, тако је чинио и с онима о Србима, те се без икаква предомишљања сме тврдити да су у његовој Историји преведена и оцењена сва важнија места из Порфирогенитова списа De administrando imperio која се односе на Србе. По уводним речима преведеним цитатима осећа се, колико је Рајић имао поверења у царскога писца, док пише о Србима: „по сведочанству опет Порфирогенита“ (II, 139), „слично и Порфирогенит о томе сведочи“ (II, 140), „по јасном сведочанству Порфирогенита“ (II, 161), „Константин Порфирогенит јасно о тој ствари даје сведочанство“ (II, 162), „изванредно о том разлаже Порфирогенит“(II, 163), „но послушајмо шта о томе Порфирогенит каже, да би ово разлагање постигло бољу силу и веројатност“ (II, 164—5). Даље, уздам се, не треба низати доказе о Рајићеву ставу према Порфирогениту, али ћу, ипак, бар још ово место исписати: „Но ми, по обичају, када располажемо речима самога Порфирогенита, послушајмо њега самога“ (II, 180). Јован Рајић је, наравно, добро знао да је разлагање Порфирогенитово тим поузданије што се односи на њему ближа времена. Ово он особито истиче код Часлава (II, 188).

Сме се, дакле, сасвим одлучно тврдити да су све важне вести цара Константина VII Порфирогенита о Хрватима и о Србима преведене на српски, прокоментиране и критички оцењене, наравно, према тадашњем научноме стању и према Рајићевим способностима, у његовој великој Историји. С њом су оне ушле, као најбитнији део, у српско стварање претставе о нашем историјскоме развитку до половине X века.

Јован Рајић је завршио своју Историју 1768 године, а њено штампање је започето тек 1794 године. Пошто је велелепни рукопис овога дела сачуван, то се може донекле утврдити, а донекле само наслутити, шта је све касније њему додавано. А несумњиво је да има допуна и исправака првобитнога текста од стране самога Рајића,

као што је исто тако несумњиво да у штампаноме тексту има измена и допуна које нису његове. У ово цело питање, које је већ добило своје научно решење, нити је потребно, нити је прилика на овоме месту опширније улазити[5]. Но ради Константина VII Порфирогенита мора се ипак ово истаћи: По рукопису Историје види се да је Рајић нарочито често накнадно уносио важна места из византинских историчара. Шта ово значи? Има више могућих одговора: Или је таква места раније превидео, или је — што је веројатније — накнадно доспео до издања дотичних писаца, или је — што је још највероjатније — дотична места преузео из једне сјајне збирке одељака из византинских историчара који се односе на историју свих Словена и свих Византији суседних народа од J. Г. Стритера. Четири велика тома ове збирке излазила су од године 1771 до године 1779. Извори за историју Словена су највећим делом у другоме тому, који је раздељен у два дела и штампан 1774 године[6].

Јован Рајић није могао током писања своје Историје употребити овај том, што је од несумњиве штете за њу, али је он јамачно читао примерак Стритерове збирке византинских извора који је сада у Патријаршијској библиотеци у Београду, јер у њему има бележака од његове руке. Понешто из њега он је могао унети и у рукопис своје Историје, и сва је прилика да је и уносио.

Обавештења о Константину VII Порфирогениту и низ места из његових списа код Мартина Ханкеа сасвим су незнатни према ономе што је наша наука добила од Анселма Бандурија и Јована Готхилфа Стритера за упознавање царскога писца и његових дела. Док је Бандури пружио читаоцима из списа који се нас највише тичу, De thematibus и De administrando imperio, и грчки текст и латински превод, заједно са својим коментаром, Стритер се одлучио да саопшти само латински превод, додајући му на грчком једино она места која је сматрао најважнијима, и свој коментар; ја много жалим — сигурно не сам — што је Стритер био штедљив у саопштавању оригиналнога текста византинских историчара.

Српски савременици овога издања дочекали су с њиме двоструку радост, јер су, сада, имали сабрана сва места из византинских писаца, особито из Константина VII Порфирогенита, која бацају зраке светлости на њихову најстарију, и најтамнију, прошлост. То

[5] *Радојчић Н.*, Докле је Јован Рајић допуњавао и исправљао рукопис своје Историје? Научни зборник Матице Српске, Серија друштвених наука, 1, 1950, 18—27.

[6] Memoriae populorum, olim ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Maeotidem, Caucasum, Mare Caspium, et inde magis ad Septemtriones incolentium e Scriptoribus Historiae Byzantinae erutae et digestae a *Ioanne Gotthilf Strittero,* II, 1, 1774: Seruicorum Caput I. Res Seruiorum ab eo inde tempore, quo in Dalmatia primum consederunt, vsque ad Seruiam a Symeone Bulgaro vastatam ab a. C. 610—931, p. 151—8. Caput II. Seruiae principatus sub Tzeesthlauo restitutus; variae de Seruiae situ; gentibus a Seruiis ortis; res sub Stephano Boisthlauo gestae; ab a. C. 931—1043, p. 158—64. Захумље, Травунија, Паганија, Дукља, . . . Босна, р. 403—438. Извори који се тичу Хрвата: 383—402. У другом делу истога тома, р. 439—890, су византински извори за бугарску прошлост. Сви одељци редовно почињу с вестима цара Константина VII Порфирогенита.

прво, а друго, књига је долазила из Русије и већ тим осигуравала себи поверење код Срба, који су, у тима временима, били веома неповерљиви према осталима сраниима делима, у којима је приказивана њихова прошлост. Ја, ипак, за Стритерово издање византинских извора не умем рећи, да ли је продрло у многе оновремене српске библиотеке у Војводини као што смем казати за Illyricum vetus et novum да је ово дело красило све тадашње мало веће српске библиотеке; ово, наравно, стоји у вези са школовањем многобројних Срба у протестантским школама Пожуна, где је дело штампано, и где је Јован Томка Саски био, цењени и вољени, наставник српских ђака.

Веома леп примерак Стритерова издања византинских извора има Патријаршијска библиотека, и никакве сумње нема да га је митрополит Стратимировић врло марљиво читао као и Бандуријево Источно царство. Учени митрополит био је у историчким наукама само дилетант, али су га, као редовно и све дилетанте, привлачила баш најтежа историјска питања. Од свих највише она о раној историји свих Словена и њима суседних народа. То је донекле сличан круг занимања који је обухваћен и списима цара Константина VII Порфирогенита De thematibus и De administrando imperio; мора се истаћи да је Стратимировић, за разлику од понеких осталих наших истраживача царевих списа, брижљиво проучавао и његово дело De thematibus; ја сам срећан да, од ђачких времена, имам у својој библиотеци прво, Меурсијево, издање овога списа, у коме су први пут обе књиге заједно штампане 1617 године; Стратимировић се држао Бандуријева издања из 1729 године. Митрополитову одушевљењу за историчке студије и његову дугогодишњем бављењу њима не одговарају ни број, ни величина, ни научна вредност његових историчких радова. Па и то још није сва невоља с њима — митрополит је био мишљења да због свог положаја не сме под својим именом саопштавати своје радове, те тако изазивати полемике, а још мање, улазити у њих. Зато су његови краћи исторички радови, нарочито они у вези с делима цара Константина VII Порфирогенита, или излазили анонимно, или под туђим именом, или су остајали у рукопису. А њихова научна вредност? Она је несумњиво мања него што би одговарало Стратимировићевој учености и оштроумности. Велики терет за митрополитове историчке саставе јесте његова склоност етимологизирању. Док је теоретски расправљао о природи и вредности етимологија, он је био најтрезвенији писац, а када би им сам приступио, он је долазио у опасност да постане најсмешнији писац. Било би погрешно, и неправично, сматрати да је болест етимологизирања била тада заразила само њега. Нипошто. Она је харала по тадашњем ученом свету као опасна зараза, и Стратимировић је био само једна од њених жртава, и то не најтежих. Када се прелиста само први том Историје, иначе трезвенога и бојажљивога, Јована Рајића и прегледају његове, и још више туђе, етимологије, нарочито имена народа, онда ће се, надам се, блаже судити о Стратимировићевим етимологијама; тешкоћу појединих научних проблема он уопште

није осећао, него се чак и у најтеже залетао, на пр. у Варјашко питање, све на основу Константина VII Порфирогенита[7].

Издање два Порфирогенитова списа код Бандурија, у скупоценој опреми и у неспретном облику, није било лако приступачно, што, у мањој мери, важи и за Стритерове изводе. Ови су за учене Србе имали још ту махну што у њима није био саопштен цели оригинални, грчки, текст, а с развитком српске историографије расло је и сазнање о важности оригиналнога текста за стручна научна истраживања. Зато се Исидор Николић много обрадовао када је 1829 објављено издање византинских историчара у оригиналу, с латинским преводом и коментарима, у спретном облику, у Бонскоме корпусу. Он се надао да ће издавање корачати наглим корацима, а када се у тој нади разочарао, он се латио привремене испомоћи — да из Стритерове збирке преведе на српски оне одељке који се односе на српску прошлост[8]. У предговору својој књизи с узбуђеним расположењем, у оновременом китњастоме стилу, он пише о Стритеру: „Онъ є быо мила моя Аріадне, кои ми є пружіо клупче конца, те самъ изъ великолѣпногъ Бизантиске Исторіє Лавиринта, слабимъ утрвеникомъ натрагъ се вратіо у обычно отечество; — малу гранчицу славе носећи на жертвеникъ Сербства, на дичный олтаръ Народолюбія. Неспокоянъ бы быо я, и труде моє самъ бы укоравао у ономъ случаю, ако бы ткогодъ помысліо, да я дѣло ово сматрамъ као праву Исторію Народа Сербскогъ; не! не! ово є само єданъ изводъ изъ Бизантиске Исторіє (безъ погледа у дѣло славногъ Раича и Шафарика) Прагматическо-Историческо-Географическогъ спомена о само єдномъ Народу Сербскомъ, кои изводъ искуснієгъ и вештієгъ Исторіографа проницателностъ свагда ће на славу и дику Сербскогъ имена употребити моћи, ако є истина што Цицеронъ вели да є Исторія „testis temporum, lux, ac nuncia veritatis, vita memoriae, magistra vitae"[9]. Српски превод онога одељка који је претежно узет из Константина VII Порфирогенита није код Николића велики[10], али и такав какав је, он је код српских читалаца изазвао жељу да се знање о Порфирогенитовим вестима, које се тичу Срба, што више прошире и продубе.

Ово је, колико је то могуће у оквиру једне полемичке расправе, постигао Јован Суботић, када је написао свој „Одговоръ г. дру Старчевићу на нѣговъ чланакъ у Загреб. Народнымъ новинама одъ 27. септ. 1852"[11]. У проучавању вести Константина VII Порфирогенита о Хрватима и о Србима овде се први пут у српској историографији јављају према њима знаци модерне историчке критике. Суботић је сасвим оправдано истицао да се све Порфирогенитове вести не смеју, од слова до слова, примати као сушта истина, и при томе је вешто

[7] *Радојчић Н.*, Историјске студије митрополита Стефана Стратимировића, Гласник Истор. друштва у Новом Саду, II, 1929, 327—32.

[8] *Николићъ И.*, Спомени народа сербскогъ у бизантискимъ списательима, Будимъ, 1843.

[9] Ibidem, VI—VII.

[10] Ibidem, 9—23.

[11] *Летопис*, 88, 1853, 116—68.

одабирао нарочито невероjатне међу њима[12]. Он је заузео другачији став према царскоме писцу неголи Јулинац, Рајић и Николић, иако је још и Суботић веома уздржљив при критиковању Порфирогенита: „Што царъ Порфирогенитъ о поселеню Србаля у Далмацiи и Мезiи говори, то се мора као базисъ свакога о той ствари разговора узети, иначе цѣла ова хисторiя и Србаля и Хрвата пада у ништа"[13]. Барском родослову, који је он сам на српски превео, веровао је Суботић само онолико „колико поредъ Порфирогенита обстати може"[14].

Сасвим обрнут однос између ова два извора покушао је поставити Коста Николајевић у својој великој расправи „Критичка покушеня у перiоду одъ првихъ петъ (потом измењено у: седамъ) векова Србске исторiе"[15]. Он је, наиме, приступио овим својим опширним истраживањима да би писца Барскога родослова одбранио од оштрих осуда, којима је као историјски извор обасипан. Николајевић је био први модерни српски историчар који је проучавао Константина VII Порфирогенита по његовом оригиналноме, грчкоме, тексту. Али како? И даровит, и учен, он је упадао у све већу меланхолију, која га је довела самоубиству. Духовна колебљивост у његову животу огледа се и у овој пространој студији. У њој се измењују оштри критички судови с необузданим маштањима — што се раније тврдило, то се касније побија, и обратно. Станоје Станојевић покушао је ударити границу између трезвено написаних и збуњених разлагања Николајевићевих[16]. То није могуће, јер су трезвена схватања свуда испрекидана мистичком магловитошћу, која се на местима испиње до високе екстазе. Као и сви писци с оваквим духовним настројењем, и Николајевић је критичким историчарима, које је одлично познавао, замерао хиперкритичност. Па ипак, у поплави његових домишљања и маштања блисне понека будне пажње вредна мисао, јер је његова воља била поштена, и ученост пространа, али залутала. Николајевић је у основу својих Покушаја узидао на првоме месту Барски родослов, с вестима Томе Архиђакона, Лукарија и Орбинија, узетим, наравно, из њега[17], а тек му је на другоме месту „Версiя Порфирогенитова"[18], од које он више цени „народно предање".

Сасвим супротан став према поузданости народне традиције као историјског извора заузео је, од почетка својих историчких студија, Иларион Руварац. Због оскудице извора за прве векове наше прошлости на Илирско-трачком полуострву он се није њима подробније

---

[12] *Радојчић Н.*, Хрватска историја за народне династије у модерној српској истриографији, Zbornik kralja Tomislava, 1925, 355—6.

[13] *Летопис*, 88, 1853, 163.

[14] Ibidem, 152.

[15] *Летопис*, 103, 1862, 12—43; 104, 1862, 21—60; 105, 1863, 1—53; 106, 1863, 1—27; 107, 1864, 1—39; 108, 1864, 1—38; 109, 1865, 1—81; 110, 1865, 1—76; 111, 1866, 217—42 и 112, 1867-9, 1—14. Натпис се мења од 108 књиге Летописа. Задњем одељку ове недовршене студије натпис је: Стара историја србска по домаћим предањима: Летопис, 113, 1870—1, 1—16.

[16] *Станојевић Ст.*, Византија и Срби, II, Књиге Матице Српске, 14, 1906, 212.

[17] *Летопис*, 103, 1862, 19—35.

[18] Ibidem, 36—43.

бавио, те је тако само у два своја рада темељније проучавао списе цара Константина VII Порфирогенита. Учинио је то у својој расправи „Нешто о Босни, Дабарској и Дабробосанској епископији и о српским манастирима у Босни"[19]. Њен почетак је узет из De administrando imperio, где је реч о Босни и о градовима у њој, а ради тачнога схватања овога места Руварац упућује на примедбе Фрање Рачкога, кога је, по његовим ранијим радовима, Коста Николајевић сматрао исто тако хиперкритичким као и Копитара, Шафарика, Димлера и Кукуљевића. Други пут је Иларион Руварац приступио нешто опширније Порфирогениту, опет у вези с Босном, у прилогу „Котор и Котор, Russia и Рашка"[20]. У њему је дао сведочанство не само о својој ратоборности него и о оштроумности у тумачењу извора, на коју смо, истина, свикли код њега.

Иначе је, разуме се, Иларион Руварац добро познавао вести Константина VII Порфирогенита и — својски је ударао с њима по Панти Срећковићу, што, признајем, није било тешко. Добро упознат с изворима и с критичком литературом о раним вековима наше историје, Руварац је био згранут када је прочитао скоро триста првих страна Срећковићеве Историје српскога народа и видео шта је он од њих учинио[21]. Вести Константина VII Порфирогенита требало би да су на њима у појединостима и критички претресене, њих Срећковић и наводи, али редовно тако да смушеније бити не може; да се при томе остави на страну начин њихова цитирања, те стварне и штампарске погрешке. Руварац је с разлогом изобличио Срећковићев начин писања историје уопште, а поступање с Порфирогенитовим вестима нарочито[22].

Панта Срећковић је могао видети како се критички проучавају вести цара Константина VII Порфирогенита из веома простране и великим делом одличне литературе о њима, али она се није дала уклопити у његове схеме о словенском и српском развитку. Он се није хтео угледати ни на опширну студију Стојана Новаковића „Српске области X. и XII. века", која је штампана пре његове Историје. Новаковић је у њој озбиљно испитивао вести царскога писца о границама раних српских области и о градовима у њима. Наставио је, дакле, напор започет још у ученим испитивањима Диканжа и, особито, Бандурија, а у свима појединостима претресан од Павла Јосифа Шафарика и од Фрање Рачкога у ученим примедбама уз текстове Порфирогенитове. Када постоје овакви претходници, онда треба много научне храбрости да се поново приступи истоме научноме проблему. Новаковић ју је имао. Ја нипошто нећу да рекнем, како је он пот-

---

[19] *Годишњица*, II, 1878, 240—61.

[20] *Руварац И.*, Прилошци к објасњењу извора српске историје, XX, Гласник, XLIX, 1881, 29—37.

[21] *Срећковић П.*, Историја српскога народа, I, Жупанијско време (600—1159), 1884.

[22] Ја упућујем само на неколико примера: Зборник *Илариона Руварца*, I, 1934, 103, 107, 111, 154 и напослетку 275, где Руварац упућује Срећковића на начине како треба критички проучавати Порфирогенита.

пуно успео у својим намерама, али морам истаћи да је топографска питања из списа De administrando imperio приближио решавању. У расправу је унео и понешто грчкога текста, но ја бих се радовао да је то у обилнијој мери чинио. Новаковић је ово, ваљда, и сам осећао, па се изговарао да је с грчким текстом тако поступио због тога што је, „оригинал у тој књизи (sc. Рачкога Documenta) лако видети“[24]; њега, међутим, треба током читања стално имати пред очима, а то је могуће само ако се налази на истоме месту.

Јован Радонић није могао обићи Константина VII Порфирогенита у својој руски написаној расправи „О политичким односима далматинских градова према Византији у X в.“[25]. Но он је овде могао узети у научни претрес само мали део царских вести, а све његове вести о Србима требале су бити опширно проучене у делу Станоја Станојевића Византија и Срби I (1903) и II (1906), које је, међутим, остало на прве две од намераваних десет књига. Према томе, он није доспео да заузме свој став према главама XXIX—XXXVI списа цара Константина VII Порфирогенита De administrando imperio; ово није могао учинити ни у расправи „О Јужним Словенима у VI, VII и VIII веку“[26].

Док је Гавро Манојловић писао први део своје одличне, али, нажалост, недовршене студије „Jadransko pomorje IX. stoljeća u svijetlu istočno-rimske (bizantinske) povijesti“[27], он је на сваком кораку, а особито током писања друге припомене[28] осећао, колико је нужно што пре приступити решавању проблема о природи састава Константина VII Порфирогенита De administrando imperio као целини и, с тим у вези, о веројатности његових вести. Овоме научноме напору он је приступио у своје четири „Studije o spisu „De administrando imperio“ cara Konstantina VII. Porfirogenita“[29]. У почетку увода истиче, како му је намера тек „potkraj ... studija doći do najzanimljivijega u nas odjeljka toga Porfirogenitova spisa, naime do glave 29. — 36. u kojima se govori o Hrvatima i Srbima“[30]. Овако је поступио што је био уверен „da bi za potpuno razumijevanje i samih tih osam glava i za pravo ocjenjivanje njih kao historijskoga izvora trebalo posegnuti bar donekle i na sav ostali historijski rad cara Konstantina VII. pa i dalje — bar „u duhu“ — na historijski „savoir faire“ Vizantinaca tih vremena, a donekle — u posljednjoj liniji — i tadašnjega Orijenta cijeloga“[31]. Свестан колико тачности, толико исто и тешкоћа ради постављања овако простране основе за рад, Манојловић је сам себе тешио — да треба науци пру-

---

[23] Гласник, XLVIII, 1880, 1—151.
[24] Ibidem, 4.
[25] *Извѣстія Русск. арх. инст. въ Константинополѣ*, VI, 1901, 408—11.
[26] *Глас*, LXXX, 1909, 124—54.
[27] Rad, 150, 1902, 1—102.
[28] Ibidem, 98—102.
[29] I, Rad, 182, 1910, 1—65; II, Rad, 186, 1911, 35—103; III, Rad, 186, 1911, 104—84 и IV, Rad, 187, 1911, 1—132.
[30] Rad, 182, 1910, 1.
[31] Ibidem, 1—2.

жити бар оно до чега се доспело. Широки темељ за израду најважнијега дела Студијâ, о главама XXIX—XXXVI дела De administrando imperio, успело је писцу поставити, али самој најзнаменитијој студији није ни приступио; Манојловић је цели овај спис разврстао на десет скупова, од којих је обрадио — овим редом — први, осми, седми, четврти, други, пети и трећи; претресао је дакле, седам скупова, а главе које се нас највише тичу сместио је у десети скуп с надом да „proučivši tako čitavo to djelo, moći ćemo po svoj prilici sigurnije odrediti ne samo literarnu kvalitetu, ne samo subjektivno značenje glava 29.—36. koje nas z nimaju najviše, nego i objektivnu vrijednost njihovu za povijest hrvatsku i srpsku, a i položaj njihov u kompleksu ostalih izvorâ onoga vremena za tu povijest. Jer držim za sigurno: ako se cijelost neka može pravo razumjeti samo iz njezinih dijelova, to se tako isto i dijelovi mogu pravo razumjeti samo iz cjeline njihove“;[32] несумњиво је тако, и велика је штета што није остварена та целина за тачније разумевање нама најважнијега одељка списа De administrando imperio.

Ради семинарских вежбања са студентима издали су Ст. Станојевић и В. Ћоровић малу збирку „Одабрани извори за српску историју, I, Доба од VI—X века“ (1921). На последњем су месту у овој књижици одељци из De administrando imperio који се тичу Срба (58—72); при читању текста и превода не треба превидети критику Д. Анастасијевића на ову едицију[33].

У великој литератури о веродостојности вести цара Константина VII Порфирогенита за сеобу Хрвата и Срба на Илирско-трачко полуострво, о њиховој ранијој домовини и о стварању њихових првих државних формација кретала се је шеталица различитих хипотеза од мишљења да су цареве вести пуне фантастичности до тврђења да је њихова свака реч тачна. Српски историчари редовно нису упадали у такве крајности него су, са све вишим развитком наше науке, показивали све јаснију тежњу да, прво, покушају утврдити временску припадност појединих одломака у царским списима и да, друго, тек по томе заузму критички став према њиховој веројатности. Ова мудра и оправдана уздржљивост одлично се огледа у чланцима Драгутина Анастасијевића у Станојевићевој Народној енциклопедији Срба, Хрвата и Словенаца о Порфирогениту[34] и о Сеоби Срба и Хрвата на Балкан[35]. Ови прилози и по величини и по научној озбиљности далеко премашају уобичајене лексиконске чланке и веома су, и данас, погодни за увођење у студије о Порфирогениту. Њих је, на срећу, у последњим деценијама толико да се ја морам одрећи жеље да наводим све књиге, расправе и чланке написане или на основу вести Константина VII Порфирогенита, или замишљених као прилоге критици њихове веројатности уопште. Морам се задовољити једним краћим избором међу њима.

---

[32] Ibidem, 7.
[33] *Анастасијевић Д. Н.*, Две старе оцене, 1930, 5—14.
[34] III, 1928, 508—12.
[35] IV, 1929, 118—24.

Владимир Ћоровић покушао је у чланку „Када је Часлав дошао на власт?“ утврдити као годину његова ступања на власт 931, што је веома сумњиво[36]. Истини се јамачно више приближио Георгије Острогорски у своме шире замишљеноме чланку „Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци“, када тај догађај баца у годину 927 или 928[37]. Од истога писца нипошто не треба превидети расправу „Постанак тема Хелада и Пелопонес“, јер је она веома важан прилог за проучавање постанка и организације темата[38]. Поузданост вести Константина VII Порфирогенита о првим српским владарима претреса Острогорски и у чланку „Лав Равдух и Лав Хирофилакт[39]; да не испустим никако и његов приказ Моравчикова издања De administrando imperio, с веома умесним примедбама на иначе одличну едицију[40].

Ђорђе Сп. Радојичић написао је јако занимљив прилог „La date de la conversion des Serbes“, у коме покушава утврдити време крштења Срба и на основу српских владарских имена, како су нам сачувана код Константина VII Порфирогенита[41].

Јадран Ферлуга морао је у свима својим радовима, који се односе на организацију византинских цивилних и војних власти, заузети став према Порфирогенитовим вестима у De administrando imperio, De thematibus и De cerimoniis. Ја истичем само последњи међу његовим брижљиво израђеним радовима „Византиска управа у Далмацији“[42].

Све су ово нови радови стручних историчара, али најопширнији рад о цару Константину VII Порфирогениту написао је један нестручњак, само љубитељ историје, Душан Поповић. Он је у својој књизи „Prilozi čitanju i razumevanju raznih starina“ (1957) ставио на последње место састав „Porfirogenit“, који је поделио на два дела. У првоме „Porfirogenit (opšte)“, веома опширноме (537—972), писац пише о свима списима царевим са жељом да би утврдио шта је његово, а шта није, и одредио степен веројатности, док је у другоме делу „Porfirogenit“ (Sloveni), опет веома опширноме (973—1226), пишчева жеља била да расправља о главама XXIX-XXXVI царева списа De administrando imperio. Лавиринтске су стазе којима је писац лутао за истином и веровао да је сме сложити у ову дугу реченицу: „Očevidna ambicija sastavljača spisa D. A. I., koja se vidi u brzom i olakom prenašanju fragmenata iz autora i arhiva i u transformaciji tih prenosa u spis Konstantina VII Romanu II, osiguravajući spisu tajnost, proizvela je za vreme, u kome je isti svoju kompilaciju pravio, jedno delo, koje nije bilo na visini jedne kritičke historiske radnje i nije nam sastavljač

[36] *Прилози*, XIV, 1934, 6—16.

[37] *Историски часопис*, I, 1949, 24-9.

[38] *Зборник радова Српске академије наука*, XXI, Византолошки институт, 1, 1952, 64—77.

[39] Ibidem, 3, 1955, 29—36.

[40] *Историски часопис*, II (1949—1950), 1951, 197-9.

[41] *Byzantion*, XXII (1952), 1953, 253-6.

[42] *Посебна издања Српске академије наука*, CCXCI, Византолошки институт, 6, 1957.

toga dela ostavio historisko delo, ali je mesto toga ostavio nešta... što se ne može dovoljno naglasiti, a to je historiski materijal u svom originalu" (1225).

Појава хипотеза о постанку и саставу делâ Константина VII Порфирогенита, које су, као ова, или она Армина Павића, не сме се разјашњавати само бујном склоношћу њихових писаца смелим претпоставкама. Ње несумњиво има, али не треба сметати с ума да и у самој природи царева списа De administrando imperio има елемената подобних да заведу на тобоже краћи и потпунији начин решавања проблема који су с њиме у вези. Дилетантима је дангубно и мучно да иду спорим и тешким путовима научног историчкога метода, па траже чудотворни кључ за решавање свих сложених питања одједном. Они редовно знају колико се стручни историчари напрежу да утврде шта је у списима сачуваним под именом цара Константина VII Порфирогенита његово, а шта су напори извођача из туђих дела, из званичних списа и из усмених обавештења у царскоме књижевном и научном кабинету. Дилетанти су их ради оделити чудотворним штапићем, који су они пронашли. Неуспеси њима сличних претходника њих не збуњују.

Док истичем спорост и тешкоћу стручнога проучавања списа Константина VII Порфирогенита, ја то не чиним да нове истраживаче обесхрабрим, него што се надам, да баш тешки научни проблеми привлаче храбре испитиваче, који треба да памте, како је њихов положај сада много лакши него ранијих.

Велика олакшица за проучавања Порфирогенитова списа De administrando imperio јесте његово скорашње издање од Јулија Моравчика и недавно изашли други том Византиских извора за историју народа Југославије. У овоме су преведени и снабдевени коментарима они одељци из свих списа Константина VII Пофирогенита који се односе на нашу прошлост. Око превода и тумачења текстова својски се трудио Божидар Фeрјанчић[43]. Из коментара, где су често само изређана туђа супротна мишљења, без наметања кога било од њих, како у оваквом коментару и треба да буде, може се поуздано ишчитати, колика још питања чекају на проучавање и на пробијање ка истини о Порфирогениту.

[43] *Ферјанчић Б.*, Византиски извори за историју народа Југославије, II, Посебна издања Српске академије наука, CCCXXIII, Византолошки институт, 7, 1959.

NIKOLA RADOJČIĆ

DIE ERFORSCHUNG DER SCHRIFTEN KONSTANTINS VII. PORPHYROGENNETOS IN DER SERBISCHEN HISTORIOGRAPHIE

Zusammenfassung

Die Nachrichten aus den Schriften des byzantinischen Kaisers fanden den Weg in die serbische Historiographie nicht durch die ersten Ausgaben von De administrando imperio (1611) und De thematibus (1617), sondern durch die viel gerühmte Chrestomathie Martini Hankii De Byzantinarum rerum scriptoribus Graecis liber (1687). Diese wurde vom Grafen Georg Branković bei Abfassung seiner Chroniken in grossen Ehren gehalten und oft angeführt. Eine breitere und gründlichere Kenntnis der Schriften des Porphyrogennetos konnten die gelehrten Serben aus einem Werke schöpfen, das als eine lateinisch geschriebene serbische Geschichte geplant war (1728). Der Verfasser war Johannes Tomka Szaszky, welcher seinen anfänglichen Plan fallen liess und statt einer Geschichte der Serben eine Geschichte aller Balkanslaven unter dem Titel Illyricum vetus et novum schrieb. Das Buch erschien ohne seinen Namen mit dem irreführenden Titel, in welchem Carolus Du Fresne Dominus Du Cange als Autor bezeichnet war (1746). In Wahrheit ist nur der mittlere Traktat der Byzantinischen Geschichte Du Cange entnommen, der erste und der dritte haben aber zu ihrem Verfasser Szaszky. Wie bekannt, hielt sich Du Cange bei der Abfassung der ältesten serbischen Geschichte meistens an Prophyrogennetos, unter der Beihilfe des Johannes Lucius.

Aus den allzugrossen Chroniken des Grafen Branković wurden fleissig Auszüge gemacht. Einen solchen und das Illyricum vetus et novum machte Paul Julinac zur Grundlage seiner Kurzen Einführung in die Geschichte der Entstehung des slavoserbischen Volkes (1765). In diesem Buche war schon auf den ersten Seiten Porphyrogennetos als die wichtigste Quelle für die ältere serbische Geschichte hervorgehoben. Alle Nachrichten des gelehrten Kaisers über die ältesten Schicksale der Serben wurden den Lesern in der vierbändingen Geschichte der verschiedenen slavischen Völker, besonders der Bulgaren, der Kroaten und der Serben von Johann Rajić (1794—5) vorgelegt. Seiner Methode folgend, liess Rajić die Quellen selbst zu Worte kommen und beschränkte sich darauf, dieselben chronologisch zu ordnen. Wenn er beim Sichten der Berichte aus der ältesten serbischen Geschichte auf Widersprüche stiess, gab er immer den Vorzug der Version, die er bei Porphyrogennetos fand.

Sein Schüler und Gönner, der Metropolit Stephan Stratimirović, befasste sich sehr innig mit dem Studium der Schriften des Porphyrogennetos; das tat er auf Grund der Ausgaben Anselmo Banduris in dessen Imperium orientale (1711 und 1729) und der Edition jener Stellen aus den byzantinischen Geschichtsschreibern, welche sich auf die Geschichte der Slaven und der byzantinischen Nachbarvölker beziehen von Johann

Gotthilf Stritter (1771—9); die auf die Serben bezüglichen Stellen aus dieser Sammlung übersetzte Isidor Nikolić (1843). Einer vorsichtigen Kritik unterzog die Berichte des Porphyrogennetos als erster unter den Serben Johann Subbotić (1853), indem er nur jene Nachrichten der Genealogie des Anonymus Antibarensis (Presbyter Diocleas) gelten liess, welche durch Porphyrogennetos bestätigt sind. Ganz entgegengesetzter Meinung war Konstantin Nikolajević, welcher in einer weitläufigen Abhandlung (1862—71) der Volksüberlieferung den Vorzug gab. Hilarion Ruvarac liess sich durch solche Ansichten nicht irreführen, sondern stellte sich auf Seite jener Forscher, welche den kritisch beglaubigten Berichten des Porphyrogennetos Glauben schenkten. Es ist ein ewiger Schaden, dass Gabriel Manojlović seine Studien über die Schrift De administrando imperio (1910—1) nicht zu Ende geführt hat. Eine treffliche Einführung in die umfangreiche Literatur über Konstantin VII. Porphyrogennetos stellen zwei Artikel Dragutin Anastasijevićs über den Kaiser und über die Einwanderung der Kroaten und der Serben dar (1928—9). Seit der Gründung des Byzantinologischen Instituts der Serbischen Akademie der Wissenschaften ist ein rasches Aufblühen der Forschung der byzantinischen Geschichtsschreiber leicht bemerkbar. Der Leiter des Instituts, Georg Ostrogorsky, lieferte einige mustergültige Beiträge zur wohlwollenden und doch strengen Kritik der Berichte des Porphyrogennetos. Das Institut hat sich zur Aufgabe gemacht, alle die Stellen aus den byzantinischen Historikern, welche sich auf die Geschichte der Südslaven beziehen, zu sammeln, zu übersetzen und mit streng wissenschaftlichen Kommentaren zu versehen. Der zweite Band in dieser Reihe bringt die Übersetzung der Berichte Konstantins VII. Porphyrogennetos über die Südslaven und einen reichen Kommentar, in welchem sein Bearbeiter, Božidar Ferjančić, sowohl die ausländische wie auch die einheimische Literatur zur Klärung der Berichte des Porphyrogennetos herangezogen hat.

Зборник радова Српске академије наука LXV — Византолошки институт, књ. 6
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LXV — Institut d'Études Byzantines, №6

М. ДИНИЋ

ШПАНСКИ НАЈАМНИЦИ У СРПСКОЈ СЛУЖБИ

Улога шпанских најамника на Балканском Полуострву позната је нарочито по авантурама чувене „Компаније" која је толико јада задала Византији почетком 14 столећа. Одметнувши се од царства и опустошивши Тракију Каталанци су се повукли у јесен 1307 према западу и улогорили у Касандрији. Одатле су покушали један безуспешан напад на Солун (пролеће 1308). Мањи одреди угрожавали су и Свету Гору. По имену непознати писац биографије архиепископа Данила опширно је описао, али хагиографски обојено, њихов напад на Хиландар који је Данило, тада игуман манастира, са калуђерима јуначки бранио. Узгред говори исти биограф и о нападу на руски манастир св. Пантелејмона чија је црква сасвим порушена и спаљена. Иначе помиње уопштено како су Каталани, Моговари и други на Светој Гори попалили многе свете храмове и њихово благо разграбили.[1] У савременим изворима има само помена о једном посланству манастира св. Атанасија — Лавре — који је тражио заштиту од арагонског краља.[2] Арагонски краљ Јаков II јавља 1 јула 1308 из Валенсије лекару Арналду de Villanova да је добио његово писмо којим му препоручује да војску in partibus Romanie спречи да не узнемирава монахе Св. Атанасија — Лавре — на Св. Гори; краљ је примио једнога од двојице монаха и издао му рескрипт са изричитим наређењем војсци да томе манастиру и његовим монасима не наносе никакве штете већ да их узму под своју заштиту.

И у нашим крајевима налазили су шпански ратници запослења. Неки од њих су узимани и у службу Дубровника. Двадесет седмог септембра 1301 године, у време рата са Србијом, примљено је пет балестијера за два месеца са платом од пет перпера месечно за сваког. По неким именима судећи они су били Шпанци.[3] Венеција је

---

[1] Ђ. Даничић, Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, Загреб 1866, 340—355. Ст. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, 1893, 40—71. A. Soloviev, Histoire du monastère russe au Mont-Athos, Belgrade 1933, Réimprimé de la revue „Byzantion t. VIII (1933), fasc. 1, et augmenté par l'auteur, 11.

[2] Antoni Rubió i Lluch, Diplomatari de l'Orient català (1301—1409), Barcelona 1947, 50.

[3] Monumenta Ragusina V, 7: Bernardus de Cardona, Jacobus Fozar, Bernardus Martino, Raymundus Carboner, Ferando, Petrus Remer, Jacobus de Villa Sira, Guillelmus Patar.

1313 узела у службу Каталанца Далмазија са његовим најамницима за борбу против побуњеног Задра и Младена II Шубића. Далмазије се међутим споразуме са Младеном да пређе на његову страну под условом да му се одмах исплати хиљаду златних флорена. Пуштен у град, Далмазије иступи ипак као посредник за мир између Венеције и Задра.[4]

Константин Јиречек је први изнео неке податке о шпанским најамницима у Србији, црпене из Дубровачког државног архива. Како ти подаци потичу из 1330 године, Јиречек је извео закључак да су код Велбужда одлучили битку у корист Срба Шпанци а не Французи — „Келти“ — како пише Н. Грегора или Немци — „Аламани“ — по Ј. Кантакузену.[5]

У дубровачкој архивској грађи има још неких података који знатно допуњују Јиречекове исписе и покрећу нека питања на која треба тражити одговор.

*

Прве Шпанце, који долазе у обзир као српски најамници, налазимо у Дубровнику у априлу 1330, Petrus Borgognonus constabilis заложио је неке ствари пре 16 априла код Мартола Соркочевића; сутрадан је Petrus Seminus constabilis узео у службу гласоношу Побрата на годину дана, а 20 истог месеца Petrus Lopes и Lodricus de Spura de Aragonia залажу некакав накит код Марина Градића. Ни за једнога од њих се не каже изричито да су у служби српскога краља. Једино по томе што један погађа курира Побрата за читаву годину може се закључити да је намеравао дуже остати у нашим крајевима.[6] На везе са српским двором указивала би још више ли-

---

[4] V. Brunelli, Storia della città di Zara I, 1913, 439; H. Kretschmayer, Geschichte von Venedig II, 1920, 195; Vj. Klaić, Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347, 1897, 101; Povjest Hrvata II, 1900, 33; Савременик Миха Мадијев наводи као вође тих најамника двојицу: dominus Almasius et Bompaon de Catalonia, milites stipendiarii. Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum III, 1748, 639.

[5] C. Jireček, Geschichte der Serben I, 361: Uroš III warb spanische und *vielleicht auch deutsche Söldner;* Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien I, 79: Bei dem Feldzug gegen die Bulgaren 1330 erwähnt Nikephopos Gregoras im serbischen Heer 1000 Reiter „Kelten“, Kantakuzenos 300 gepanzerte „Alamannen“. Es waren aber weder Franzosen noch Deutsche, sondern Spanier. Како је Staat I приказано у Академији 10 I 1912 а Geschichte I изишла 1911, значи да је Јиречек одустао од оне ограде. У Geschichte II, 1918, 36: Söldner des Königs Uros III. bei dem Feldzug 1330 gegen die Bulgaren waren nach den Eintragungen in den Amtsbüchern von Ragusa Aragonier und Spanier, што је у C. Jireček, La civilisation serbe au Moyen âge, traduit de l'allemand sous la direction de L. Eisenmann, Paris 1920, 36 преведено мало слободније: Les mercenaires du roi Uroš III durant la campagne de 1330 contre les Bulgares étaient *surtout* d'après les inscriptions des registres de Raguse, des Aragonais et des Espagnols. Раније, док није имао дубровачке податке, Јиречек је држао да су код Велбужда били Немци: тако у Историји Бугара (1876), па и у Cesty po Bulharsku (1888).

[6] Јиречек, Историја Срба II, 111. По подацима, које ми је љубазно ставио на располагање Б. Крекић, курир Побрат Дешковић јавља се иначе у архивским споменицама 1335—1341. Div. Canc. XII, 122'; Div. Not. VI, 24; ib. VI, 50', 189. Одлазио је у Цариград. — Из потпуних исписа види се нешто више него што је Јиречек у изводу саопштио. Dobroslauus preco comunis изјавио је да је прошле суботе — значи 14 априла 1330 — на захтев Мартола Соркочевића presentasse Petro Borgognono

чност Јунија Лукаревића који гарантује за Петра Семина да ће Побрату бити све исплаћено по уговору; а он је имао и Градићу у року од месец дана исплатити 76 перпера за залоге поменутих Арагонаца. Лукаревић је неколико пута ишао као поклисар Дубровника у Србију. Ускоро по повратку са последњег званичног одласка Стефану Дечанском догодило се нешто што сведочи да је он био посредник краљев за врбовање најамника. Мало веће је 25 маја 1330 прегледало рачуне издатака посланика а већ 7 јуна одређен је Лукаревић да иде дужду у Венецију, што је он одбио, мада је за такав случај предвиђена прилична казна од 100 перпера. Он се жалио Великом већу и ово га је ослободило глобе — 30 јуна — са карактеристичним образложењем да он никада није жалио труда и напора за добро општине и уважило његове разлоге, прво да има велике дугове у Млецима, због којих би могао тамо бити затворен; secundo *propter multa et audacia negocia que habet intendere et facere cum serenissimo rege Raxie*. Предлог је прошао скоро једногласно.[7] (84:3).

У јуну 1330 срећемо опет неке Шпанце: 20 јуна двојица њих, Petrus Ferantus и Ferantus Gomsalami, задужују се код Флорентинца Бенција Бони за знатну суму од 2200 златних флорена с тим да је врате до средине јула исте године. Ни за њих нема сведочанства да су у српској служби.[8]

Најзначајнија је за нас, и бројно и по подацима, трећа група која је у августу 1330 боравила у Дубровнику. Четвртог августа Johannes Martino de Ponte de partibus Yspanie обавезао се да ће, у року од 20 дана, исплатити Флорентинцу Чеку Вентури 130 златних флорена. Као залог обећава му 5 бала од оружја које има in Drino — свакако у Св. Срђу на Бојани — prima die qua aplicaverit ibidem. Осим тога обавезује се да ће Чеку Вентури платити трошкове, за одлазак и повратак, да на коњу оде на двор рашког краља. Четири дана касније исти Јован Мартино, сада означен као *connestabilis regis Seruie et Maritime Regionis*, са још тринаесторицом поименице набројаних другова, обавезује читаву своју дружину — consorcium — да ће у року од месец дана платити Габријелу Гледићу 75 златних флорена. Истога дана Мартино прима обавезу да ће Чеку Вентури за 20 дана исплатити 15 златних флорена. Петнаестог августа Prosimene de Villa Alba de Aragonia и Ferantus Layn de Ragonia — обојица из поменуте дружине Јована Мартино — уговарају да ће за месец дана исплатити пет и по флорена Луки марангону и Алегрету маринарију, с тим да ће обавезу извршити и раније, *si ante pecunia nostra de rege Rasie Ragusium delata fuerit*.[9]

---

constabili unam petiam drappi vergati и наредио му да у року од 8 дана deberet illam exigere a dicto Martolo pro ypp. XIII et gr. tribus; иначе по истеку тога рока биће продата. Значи, да је Borgognonus био и пре 14 априла у Дубровнику (не види се тачно откада). И улога Јунија Лукаревића излази на видело. Прилози I.

[7] Mon. Rag. V 195, 202, 214, 236, 244, 271, 274, 286, 288, 294, 311, 325; Стојановић, Старе српске повеље и писма I/1, 41.

[8] Прилози II.

[9] Прилози III, IV, V.

У Дубровнику се према томе тих дана налазила прилична група Шпанаца која је забрињавала власти. Морале су се предузимати извесне мере предострожности: 15 јула у Малом већу доноси се одлука да се изаберу два властелина и сваки да има по 50 људи; они ће наизменично чувати град ноћу propter magnam quantitatem foresteriorum qui sunt in Ragusio et *continue veniunt*;[10] 24 јула изабрана су двојица као capitanei custodum additorum pro custodia civitatis. Првог августа расправљало се о странцима у Већу умољених. Поднесен је био предлог да се уклоне из града сви странци осим трговаца. Прихваћен је ипак други предлог да им се само одузме оружје и да се предузму мере безбедности. Све то није се чинило довољно, а и број непожељних странаца као да се још повећао, те су биле потребне нове мере: 14 септембра Мало веће закључује да се појача обезбеђење града и бира међу властелом четири капетана, за стотину људи, који ће се старати да се град боље чува, дању и ноћу, и да они одреде чуваре градских капија; даље је наређено да нико, ни грађанин ни странац, не сме носити оружје по граду, осим чувара, и да се сви странци још истога дана прогнају из града.[11] Какви су то били странци који су угрожавали безбедност Дубровника види се по објављивању кнежеве наредбе 23 септембра да нико од Дубровчана не сме својим бродом довозити у град или градску област *aliquem stipendiarium qui recesserit a stipendio domini regis Urossi vel qui vadat ad suum stipendium*.[12] Било је дакле најамника који су напуштали Србију, али и таквих који су тек тада спремали тамо.

Prosimene de Villa Alba остао је са неким друговима доста дуго у Дубровнику. Очекивани новац од рашког краља није стигао, те он још 18 октобра прима обавезу да ће трима женама, Предраги, Милици и Мирни, исплатити у року од месец дана 58 перпера и то опет са напоменом да ће дуг измирити и раније si ante dictum terminum michi vel consociis meis alliqua pecunia de Sclauonia deferetur.[13] Из истога месеца знамо и да је Dalmaus de Cruce изјавио да ће за месец дана платити двојици Анконьана 166 перпера и 8 гроша, а уколико буде требало и више, за трошкове око издржавања његових 15 коња и слугу који их чувају.[14]

Налазимо, најзад, неке Шпанце у Дубровнику, и средином јула следеће године: 15 јула 1331 Petrus Sancis de Rues — чији је nepos био поменути Просимене — изјављује да дугује Dalmao de Crucilla, раније забележеном као D. de Cruce, 21 златни флорен. Сведоци су том приликом само три Шпанца: Riçardus Macio de Bulgarino (?), Eriego Ortusii de Alagonia (sic) et Petrus Buscano (?) de Vila noua. Пошто су и уговарајуће стране и сведоци само Шпанци радило се значи о неком међусобном обрачунавању.[15]

---

[10] Mon. Rag. II, 328.
[11] Mon. Rag. V 291, 295.
[12] Mon. Rag. II, 329.
[13] Прилози VII.
[14] Прилози VI.
[15] Прилози IX.

Сви наведени подаци указују на живу активност у Приморју у вези са припремама које је Стефан Дечански предузимао да се извуче из опасности која му је претила. Његови повереници раде ужурбано преко Дубровника да нађу најамнике. Успоставља се курирска веза са Србијом. Неки Шпанци очекују да им стигне новац од краља. Њихово оружје налази се већ на Бојани одакле се најкраћим путем може стићи у Србију. Врши се обрачун са неким поморцима који су очигледно превозили војнике до наше обале Јадрана. Исплаћују се трошкови за издржавање коња. Помињу се и три жене запослене око спремања хлеба. Најзад, један од вођа Шпанаца иступа већ као озваничен њихов заповедник код краља Србије.

У каквом су односу сви ти људи према Србији и да ли су они уопште могли учествовати у битци код Велбужда? Међу њима треба правити извесне разлике с обзиром на време када су се затекли у Приморју. Они који су у априлу и јуну 1330 били у Дубровнику могли су на време стићи у Србију и бити на граници према Бугарској 28 јула. Видели смо да за њих има извесних доказа, али само то, да су тражили везе са српским краљем. Да ли су они постигли какав споразум и на време кренули за Србију, не може се неоспорно утврдити. То је уосталом била малена група, свега њих шест на броју. Додуше они су могли бити само претставници неке веће дружине: двојица од њих означени су звањем constabilis, трећи је nobilis miles а четврти син comitis.

Међутим, потпуно је искључено за највећу августовску групу, у којој је био и Јован Мартино конетабл српског краља, да је била у могућности да суделује у одлучном српско-бугарском сукобу. Њу налазимо у Дубровнику од 4 до 15 августа. У граду се тек 14 августа знало за исход велбушке биткс, када је Велико веће једногласно закључило да се пошаље српском краљу свечано посланство pro victoria quam habuit de domino imperatore Bulgarie.[16] Вест је дакле приспела у нормалном року за који су курири толико отстојање прелазили. Две могућности видимо да се објасни случај ових Шпанаца. Или су они били ангажовани у српску службу, па нису на време приспели да учествују у отсудном судару, или су тада већ напустили Србију. Подаци којима располажемо говоре за прво решење. Johannes Martino connestabilis regis Seruie et Maritime Regionis, свакако главна личност међу њима, залагао је 4 августа оружје које је имао на Бојани и имао је тамо кренути. Осим тога ангажовао је Чека Вентурија да хитно — eques! — иде на двор Стефана Дечанског. Новац, за који су неки од њих тврдили да треба да им стигне из Србије од краља, могао је бити унапред обећана плата а не већ заслужени. Каталанци су и иначе унапред обезбеђивали исплату најамнине. Када je Roger de Flor са својом дружином ступио у службу Византије обавезао се Андроник II да ће му дати плату за четири месеца а прва четвртина своте уручена му је већ у Монемвазији;[17] а када је

[16] Mon. Rag. V, 293.

[17] G. Schlumberger, Expédition des „Almugavares“ ou routiers Catalans en Orient de l'an 1302 à l'an 1311, 1902, 24, 30, 36; cp. 41, 61, 65.

Далмазије, вођа Каталанаца у служби Венеције, преговарао са Младеном II Шубићем да пређе на његову страну, уговорио је да му овај одмах исплати хиљаду флорена.[18] Ни мало не изгледа вероватно да би ови Шпанци напустили Србију ненамирени и тек у Дубровнику исчекивали да им се накнадно пошаље заслужени новац. Иначе би излазило да је Дечански отпуштао неке најамнике у тренутку када су му они били најпотребнији и да је Мартино пошто је већ напустио Србију још увек сматран као connestabilis regis Seruie et Maritime Regionis. У сваком случају, та дружина Шпанаца није била у могућности да учествује у битци код Велбужда. Ако је Мартино отишао у Србију, то је могло бити само после 8 августа. Податак, који Јиречек наводи, да се он и 28 октобра помиње као у служби Дечанског има само ретроспективну вредност: преузет је из исправе од 8 августа тада регистроване (у изводу). Важније би било установити зашто Габријел Гледић, на кога та исправа гласи, то чини. Дуг њему још није био измирен и он изјављује да се инструменат региструје quod vult mictere extra civitatem, ut si admicteretur (sic) possit refici. Не види се да ли га је мислио послати у Србију или некуда другде. И у случају да га је слао у Србију, то не мора значити да се Мартино са друговима крајем октобра тамо налазио. Гледић је, како изгледа, био као Јуније Лукаревић један од оних Дубровчана који су радили за Стефана Дечанског приликом врбовања најамника па је могао покушавати да од краља наплати оно што су му остали дужни: он је један од сведока на задужници од 20 априла а 8 августа ставио је на расположење читавој групи Шпанаца своту од 75 флорена.

Остаје ипак као чињеница, у то не може бити сумње, да је неких западних најамника било код Велбужда. Кантакузен се очигледно повео за приликама које је он из доцнијих времена добро познавао, када му је Душан стављао на располагање своје Немце. Грегора је свакако ближи истини када говори о „Келтима", барем у толико што помиње један романски народ. За Французе немамо поузданих индиција да су служили као најамници у Србији. Роман Fortunatus Siculus ossia L'Avventuroso Ciciliano помиње додуше у служби рашког краља и Французе али све је у њему сасвим фантастично (краљ се зове Аркај).[19] Треба имати у виду да и Византинци нису били начисто с ким имају посла: за Пахимера су Моговари „Ἰταλοί presque constamment"; Тома Магистер их такође зове Италијанима,[20] што се објашњава њиховим доласком у Византију са Апенинског Полуострва. Сама Компанија имала је печат са натписом: „Печат француске војске која држи царство Македонију".[21] И Данилов биограф помиње Фруге, Турке, Јасе, Татаре, Моговаре и Каталане,

[18] Нап. 4.
[19] Јиречек, Историја Срба II, 1952, 112—114.
[20] Schlumberger 65, 69, 347.
[21] Ib. 183, 228; Новаковић 35; K. M. Setton, Catalan domination of Athens 1311—1388, 1948, 18.

затим „Фруге и Римљане, зване Каталане и Моговаре".[22] Било је то прилично шарено друштво у коме је поред Шпанаца који су чинили главнину — да не рачунамо турске контингенте — било и других: сам њихов први вођа Roger de Flor био је по оцу Немац — „Blum" — по мајци Италијан.[23]

Српски извори не помињу никакве стране трупе код Велбужда: истичу само помоћ коју је цар Михаило добио са разних страна.[24] Ни писац, у Даниловом зборнику, биографије Стефана Дечанског, који доста опширно описује рат са Бугарима, не помиње најамнике.[25] Од доцнијих наших писаца најопширнији је Мавро Орбини: када је сазнао да се цар Михаило спрема да удари на њега, краљ Стефан Урош почео је да окупља своју војску. Per mezo de'Rausei fece venire d'Italia mille trecento Tedeschi, који су служили многим талијанским кнежевима а које, како он наводи, Грегора зове Francesi. Краљ шаље сина Стефана Душана са великом војском trà gli altri, li sudetti 1300. Tedeschi, trà quali erano 300 cavalieri.[26] Број најамника само се случајно поклапа са збиром бројева које дају Грегора и Кантакузен (1000+300), пошто је Орбини знао само за првог: царево дело објављено је први пут у латинском преводу 1603, две године после Орбинијевог. Према томе од Кунтакузена није могао сазнати ни да су у питању били Немци. Могло би се помишљати да је и он, као и цар, био под утицајем стања за време Душана; али ипак треба нагласити да он не помиње ни тада Немце у српској служби. По каквом извору Орбини пише и да ли је тамо нашао Немце, ми то сада не знамо. Његово истицање посредништва Дубровчана има у толико основе што је Јуније Лукаревић, а можда и неки други (Габријел Гледић), био умешан у настојању да се Шпанци ангажују у српску службу. Има ипак једна реченица код Орбинија по којој

[22] Изд. Даничић 341, 354.

[23] Schlumberger 5, 6.

[24] Дечанске хрисивуље, 1880, 65, 136; Законик Стефана Душана, 1898, 3.

[25] Изд. Даничић 180—187. Ту се говори како је сукоб одложен, „два или три дьни; ожидаше бо господинь краль сьвькоуплѥниꙗ воискы своѥѥ, + нѣкоторимь властелѥмь оукьснѣвшимь на работѣ ѥго".* „Што има у старијем карловачком (рукопису) а нема у лавовском, оно ставих између два крстића" — објашњава Данчић у предговору. Реченица које нема у свим рукописима чини утисак глосе и да се мало даље не говори како је Дечански започео бој када је свитала субота „и вьсеи воисцѣ ѥго приспѣвьши кь нѥмоу" могло би се помишљати да је ту била алузија на очекивање појачања оних најамника који су се налазили у Дубровнику.

[26] Il regno de gli Slavi 257. Паисий Хилендарски, История славѣноболгарская (изд. 1929) 51 пише да је Дечански „ималъ на помощъ 10 хилади и триста немци, а прочи срби и маджари". Пајсије је користио Орбинија у преводу Саве Владисављевића али тамо тако није нашао. Орбинијево приказивање битке код Велбужда је иначе проткано нетачним и невероватним појединостима. Постројени за бој „Немци" држе Стефану Душану и „рашким баронима" читав говор. Они ће започети сукоб а Срби нека чекају спремни; ако виде да напредују и да су унели пометњу код непријатеља, нека и они храбро навале; ако буду разбијени, нека се спасавају како ко може. И бугарски цар је са великом војском дошао на границу Рашке и улогорио се in vn luogo, detto Tarnouo. Како му је било проречено ch'geli doueua morire in terra nuoua, закључио је да ће то бити in Ternouo sua città in Bulgaria, престоници бугарских царева, те је весео кренуо у рат, убеђен да неће погинути на томе походу. Пророчанство се ипак обистинило, јер место куда се цар повукао после боја era chiamato Terra noua.

би се могло закључити да је он однекуда имао и неке мутне податке о Шпанцима. Пошто је говорио о Немцима, непосредно иза тога додаје: Gli — краљу Стефану Урошу — vennero appresso in aiuto molti altri huomini essercitati nelle cose militari.

Други Дубровчанин, Јуније Растић, има такође нешто о најамницима код Велбужда. По њему српски краљ је имао и certa soldatescha italiana fattali aver dai Ragusei per meritarsi la sua grazia.[27] Он је делимично искористио Орбинија — по њему очигледно пише да је битка била код места Tarnovo — а свакако на основу његовог приказивања написао је и да су то били талијански војници.[28] Иначе, о Италијанима у српској служби имамо један врло прецизан податак, али из времена краља Милутина: 25 марта 1304 Franciscus de Salomone био је постављен од краља рашког Уроша за витеза (militari cingulo donatus). Они би били она телесна стража помоћу које је Милутин угушио побуну Мелекову — сь своимь си хранникмь —, ако је овде тачно схваћен Данилов текст.[29]

Постоји још један податак, временски најближи Велбужду, који би, када би се потпуно схватио, могао можда помоћи решењу питања какве је стране најамнике Дечански имао у својој служби. Тестаменат Которанина Томе Павла Томиног писан је 9 децембра 1329 у Штимљу на двору краља Уроша presentibus venerabilli patre domino T. dei gratia castelaniensi episcopo ac domini principis cancellarie et domino Bernardo de Maçarani millite et seneschalcho officii domine principisse ac Johanne de Lucharo. У самом тексту тестатор одређује: equus vero quem conduxi de Apulea detur domino Bernardo Masserani quia suus est.[30] Ја сам раније схватао да се ради о старешини војне куће краљичине, једном од западних најамника у служби Стефана Дечанског. Сада не бих смео то поновити са толико сигурности. Ако је то гледиште било сасвим исправно, требало би утврдити о којој се личности ради, Шпанцу или Италијану. У тестаменту инфанте Изабеле де Савран, писаном 12 маја 1315 у Катанији, наводи се као сведок Berardus de domino Massaro miles, а он се потписује и на крају: Ego Berardus de domino Massaro miles testor.[31] Како се ту помиње и Fridericus de domino Massaro као judex civitatis Cathanie,

[27] Mon. Spect. hist. Slav. Merid. XXV, 120.

[28] Растић је знао и за поменуту одлуку да се Дечанском честита победа, само је набројао поименице пет посланика место три. Уствари Martolus de Teduisio и Johannes de Çilippa одређени су за Венецију. И последњи претставник дубровачких аналиста Matteo di Zamagna, La storia di Ragusa, Трст 1935, пише према Растићу да је Урош однео победу над бугарским краљем „a Tarnovo per principal cooperazione di alcune truppe italiane che la Repubblica gli aveva provveduto.“ Док Орбини и Растић помињу посредништво Дубровчана, Замања је то пренео на Републику. Дубровник се свакако званично није мешао у те послове, али није спречавао појединце, као што смо видели из држања према Јунију Лукаревићу.

[29] Изд. Даничић 144. Ср. Јиречек, Историја Срба II 110. И Л. Мирковић преводи: „са својом телесном стражом“ (109).

[30] Зборник радова Византолошког института I, 1952, 104, 108.

[31] Rubió i Lluch 93, 96.

пре би се мислило на Италијана. А велико је питање, наравно, да ли тај miles Berardus има икакве везе са оним скоро петнаест година каснијим у Србији.

*

Немци, Французи, Италијани или Шпанци долазе, по разним подацима, у обзир као најамничке трупе које су помагале Стефану Дечанском код Велбужда. Од њих имамо само за последње сасвим поуздане податке да их је српски краљ преко неких Дубровчана унајмљивао очекујући сукоб са Бугарима. Али, опет наглашавамо, управо за њих недостају нам изричите потврде да су и на време стигли у Србију. За неке је то доста вероватно, док најважнија група, са којом је био и Јован Мартино constabilis regis Seruie et Maritime Regionis, не само није била у могућности да благовремено приспе, већ се затекла у Дубровнику када се судар на источној граници Србије одиграо. При свем томе при досадашњем стању извора остаје највероватније да су ипак Шпанци суделовали код Велбужда. На њих се свакако односила она забрана дубровачког кнеза од 23 септембра 1330. Они који су тада напуштали краљеву службу враћали су се после победе код Велбужда; они пак који су још имали наде да ће отићи у Србију спадали су у ону групу прекасно стиглих у Дубровник и ту се задржавали у нади да ће их краљ ипак позвати: неки од њих су чак у другој половини октобра изјављивали — видели смо — да очекују новац из Србије. Стефан Дечански је по свој прилици дигао руке од тих људи који му више нису били потребни. Не само да је са Бугарима био успешно пречистио рачуне већ је наступило и „бѣжаник цара грьчьскааго“ који је, чим је сазнао за судбину савезника, кренуо на освајање бугарских градова, напустивши заузете градове на југу српске државе. Дечански је у пределу Мрака недалеко од Велбужда пре него што је средио однос са Бугарском примио вест да је Андроник III почео отступање.[32]

---

[32] „Ослобођен брига на другој страни, Милутин је ускоро после тога почео акцију противу Византије и изгледа пао под Солун. Како су се у то доба под Солуном налазили каталонски четници, Милутин узме од њих у најам 1000 коњаника и 500 пешака, са намером да их употреби у борби против Византије. Али српска војска буде ускоро после тога сузбијена са византиске територије и повуче се, а каталонски најамници, које је Милутин узео у своју службу, побуне се. Њихова побуна довела је Милутина у врло незгодан положај, али је он ипак успео да их савлада (1309 год.)“. Ст. Станојевић, Годишњица Н. Чупића XLVI, 1937, 22. Уствари, радило се о једном одреду Турака који се био придружио Каталанцима. Јиречек, Историја Срба II, 110. — У својој расправи Битка код Велбужда, Братство XXIV, 1930, 6 Станојевић помиње увоз оружја 1327 преко Дубровника за Србију и додаје: „Вероватно су онда доведени у Србију и најамници из Шпаније, који су учествовали у битци на Велбужду“. Даље, стр. 10, мисли да су у српској војсци „сем нешто (1000 до 3000) страних најамника, били само Срби“.

M. DINIĆ

MERCENAIRES ESPAGNOLS DANS LA SERBIE MÉDIÉVALE

Résumé

Les mercenaires occidentaux jouaient, du côté serbe, un rôle décisif à la bataille de Velbužd (1330). C'étaient, d'après N. Grégoras, des Français (Κελτοί), des Allemands d'après J. Cantacuzène ('Αλαμανοί). Quelques auteurs de Raguse mentionnent aussi ces troupes auxiliaires: M. Orbini — comme *Tedeschi*, J. Resti comme *soldatescha italiana*. Or, déjà C. Jireček a trouvé dans les archives d'État de Raguse des Espagnols au service du roi de Serbie, parmi eux *Johannes Martino de Ponte de partibus Yspanie, constabilis regis Seruie et Maritime Regionis*. L'auteur de cet article communique quelques nouvelles données, de la même source, qui montrent avec plus de détails qu'Étienne Dečanski, prévoyant la campagne contre les Bulgares, avait engagé par l'entremise de quelques Ragusains de nombreux Espagnols. Pourtant tous ces mercenaires ne pouvaient pas prendre part à la bataille qui décida de l'issue de cette guerre: une partie importante d'eux se trouvait encore à Raguse au moment du conflit, entre autres J. Martino. Ils s'attardaient dans la ville au grand souci du gouvernement qui était obligé de prendre des mesures de précaution contre ces hôtes inquiétants. Seul un contingent pouvait arriver à temps à la frontière serbo-bulgare. Le *comes* de Raguse ordonna, le 23 septembre 1330, *quod nullus Raguseus audeat super suo ligno conducere Ragusium vel in suo districto stipendiarium, qui recesserit a stipendio domini regis Urossi, vel qui vadat ad suum stipendium*. Il s'agissait aussi bien des mercenaires espagnols qui espéraient encore partir pour la Serbie que de leurs camarades qui en revenaient après la bataille de Velbužd.

ПРИЛОЗИ

I

Die lune XVI aprilis (1330). Dobroslauus preco comunis retulit se mandato d. comitis ad petitionem Martoli de Sorco die sabbati proxime preteriti presentasse Petro Borgognono constabili unam petiam drappi vergati et eidem precepisse quod infra VIII dies sequentes deberet illam exigere a dicto Martolo pro ypp. XIII et grossis tribus; alias elapso termino vederetur (sic) secundum consuetudinem civitatis.

Die martis XVII aprilis (1330). Pobrat corerius facit manifestum quod ponit se et servitia sua cum d. Petro Semino constabili hinc ad unum annum proximum cum promictione et se obligavit servire sibi et facere omnia sua servicia in eundo, stando et redeundo et res et bona dicti Petri salvare et custodire bona fide sine fraude et de ipsis furtum vel dapnum aliquod non facere. Et hoc quia dictus d. Petrus promixit et se obligavit eidem Pobrat dare et solvere sibi omni mense hinc ad unum annum ypp. IIII et victum et calciamentum et unam robam et tenere eum ad suam mensam et conmodare sibi unum equum pro sua equitatione. Et Junius de Lucaro est plaç (ius) et proprius pagator pro dicto d. Petro quod si ipse d. Petrus non solveret sibi dictum suum salarium, solvet illud sibi de suo proprio sine judicio et questione aliqua.

Die XX aprilis 1330. Petrus Lopes et Lodricus de Spura de Aragonia faciunt manifestum quod dant et concedunt Marino de Grade pro pignore para VII de cercellis de auro ponderis sagiorum XLV, unam coppam de argento cum pede ponderis unc. XXII et sagiorum II et unum moiolum de argento ponderis unç. IIII et unius sagii pro ypp. LXXVI quos receperunt ab eo, quas res predictas teneantur exigere a dicto Marino pro dictis LXXVI ypp. hinc ad unum mensem proximum. Et si in fine dicti mensis Junius de Lucaro solveret sibi dictos ypp. LXXVI predicti Petrus et Lodricus volunt et consentiunt quod dictus Marinus reddat et restituat sibi dictas res, alias possit eas vendere et alienare et sibi de dicto debito satisfacere sine aliqua presentatione ipsis presentibus vel absentibus et inrequisitis, qui Marinus recepit de dicto debito a Junio de Lucaro gr. XXXI.

Diversa Cancellarie 9 fol. 167a, 167 a'.

II

(Millesimo trecentesimo tricessimo ind. XIII die XX mensis junii) Die eadem Ragusii coram nobis subscriptis testibus etc. Ibidem nobillis milex dominus Petrus Ferantus, fillius condam domini Bertusoni (?) de Liginano de Yspania et dominus Ferantus, fillius condam domini Gomsalani comitis de Valle Viride de Yspania, ambo simul et quillibet eorum insollidum ita quod uterque eorum insollidum teneatur et conveniri possit ex certa scientia et non spe allicuius futuri numerationis et receptionis manfestaverunt contenti et consenssi fuerunt se nomine permutationis et canbii (sic) vel mutuo et causa veri et puri mutui absque omni dolo et fraude habuisse et recepisse a Bemcio Boni de Florentia, habitatore Ragusii, florenos aureos de vera lega et iusti ponderis duo millia ducentos dante et mutuante de propria pecunia sive dictam quantitatem pecunie dominorum Negrini et Marci de Larosa fratrum et civium Veneciarum ac sibi ob hanc causam predictam integre iam datos, solutos, et numeratos esse, exceptione non habitorum, non receptorum, non numeratorum, non ponderatorum dictorum florenorum et omni alii legis et decretorum auxillio omnino et expresse renunciantes, quos duo millia ducentos florenos auri predictos sic datos, mutuatos, solutos et numeratos predicti domini Petrus et Ferantus uterque eorum simul et insollidum dare at solvere et consignare per se suosque heredes eidem Bencio primiserunt et pacto convenerunt recipienti et stipulanti nomine quo supra aut eius nuncio et procuratori legitimo hoc instrumentum deferenti ad medium mensis jullii proximo venturi vel in quocumque loco ubi petita fuerit dicta pecunia ab eisdem et eorum quolibet. Et si dictis loco et termino non solverint predictam quantitatem pecunie predicto Bencio recipienti nomine quo supra ipso iure et facto incidant et incurant in penam dupli dictorum florenorum et ipsam penam seu ipsum duplum nomine pene eidem Bencio recipienti nomine quo supra dicti Petrus et Ferantus simul et uterque eorum insollidum ex specialli pacto dicto facto et firmato inter eos dare et solvere promiserunt, convenerunt

et ipsa pena petita et non petita exacta vel non exacta non possit in sorte vel parte sortis in alliqua computari etc. Iudex Johannes de Çillippa, Cabriel de Gleda et Pone cançellarius testes. Precrtano; sa strane: facta.

Aptagia II fol. 1'.

III

Die IIII intrante mensis augusti (1330). Johannes Martino de Ponte de partibus Yspanie solempniter sine alliqua exceptione iuris vel facti confitetur quod se obligat et promitit dare et solvere Çiucho (sic) Uenture de Florentia florenos auri CCXXX boni et iusti ponderis usque ad XX dies proximo venturos sub pena dupli et pro ista pecunia eidem Ceco* Uenture danda, solvenda et assignanda promitit quod de illis armis que habet in Drino sibi prima die qua aplicaverit ibidem dabit pro signo et assignabit ballas V predictorum armorum de dampnis, expenssis, credendo etc. Testes: Pone de Cathena, Clemens Thomasini et Blasius de Putato. Et promitit facere expensas dicto Ceco in eundo et redeundo eques ad curiam regis Rasie etc. Precrtano; sa strane: facta.

Aptagia II fol. 8'.

IV

(*8 VIII 1330*) Nos quidem Johannes Martino de Ponte de partibus Yspanie, connestabilis regis Seruie et Maritime Regionis, frater Odoricus Sançi de Uergaes (sic) ordinis ospitallis S. Johannis yerosolimitani, Prosimene de Uilla Alba de Ragona, Martinus Lupus de Çoa, Garçia Gulteri de Tholedo parcium Yspanie, Rodoricus de Casseda de Nauara, Ferandus Laenus de Ragona, Ferandus Alfonlso (sic) de Quintana, Botetus de Cathelogna, Egidius de Lasano, Bartholomeus de Partales, Symenlopes de Ragona, Allemanus de Frasineto, Michael Nauarus et totum consorcium supradictorum nostrum, omnes simul et quilibet nostrum insollidum confitemur quod super nos et super omnia bona nostra usque ad unum mensem proximo venturum sine alliqua excepcione iuris vel facti se obligamus et promitimus dare et solvere Cabrielli de Gleda de Ragusio florenos auri de Florentia de vera lega et boni iusti ponderis LXXV sub pena dupli dicte quantitatis pecunie, dampnum, expense et interesse etc. Iudex Dobre de Surgo, Frane de Tuduysio et Petrus de Poça testes. Precrtano; sa strane: facta.

Die eodem. Ego quidem Johannes Martino de Ponte de partibus Yspanie, connestabilis domini regis Seruie et Maritime Regionis, confiteor quod super me et super omnia bona usque ad XX dies proximo venturos me obligo dare et solvere Cecho Uentura de Florentia florenos auri XV de vera lega Florencie boni et iusti ponderis sub pena dupli dicte quantitatis pecunie, dampnum, expense et interesse etc. Et si dictum instrumentum alliquo fortuito casu perderetur etc. Testes Radosclauus petrarius (?) fillius Dobrote, Vita de Georgio, Pone cancellarius et magister Dominicus ciroycus de Camarino. Nije poništeno.

Aptagia II fol. 9.

V

(XV mensis augusti 1330) Nos quidem Prosimene Uille Albe et Ferantus Layn de Ragona confitemur quod super nos et super omnia bona nostra usque ad unum mensem proximo venturum obligamus dare et solvere Luche marangono et Allegreto marinario, ita quod facta solutione uni eorum ab allio liberemur, florenos auri boni et iusti ponderis

*) Prvo napisano kao gore pa precrtano i iznad stavljeno: Ceco.

V-:- et sit de presenti viagio et si ante pecunia nostra de rege Rasie Ragusium delata fuerit, eis Luche et Allegreto solvere teneamur totum debitum supradictum, tenentes ad unum de nobis quem voluerint in totum vel in partem sicut sibi mellius placuerit de dictis yperperis (!) se tenere. Renunciantes super hiis omnibus et singullis iuribus etc. Iudex Dobre de Surgo et Marinus de Seracha testis. Precrtano; sa strane: facta.

Aptagia II fol. 10

VI

(MIIICXXX ind. XIII. Die XI mensis otubris) Die eodem. Ego quidem Dalmaus de Cruce Cathelanus confiteor quod super me et super omnia bona mea usque ad unum mensem proxime venturum me obligo dare et solvere Coraduçio Symonis de Ancona (et Gerolo Bartholomei, dodato) ypesperos CLXVI grossos VIII et tantum plus quantum fuerint expensse XV equorum meorum et famulorum custodiencium eos in cibo et potu sub pena dupli dicte quantitatis peccunie et de dampnis, expensis et interesse credere simplici verbo predictorum Coraducii (et dicti Ieroloii (sic), dodato) sine sacramento vel allia probatione etc. Iudex Andreas Pauli de Surgo et dompnus Marinus Çamagni et presbiter Dobre de Mençio testes. Et ego Bonus de Bastardo de Ancona consencio predicto debito per vigorem unius instrumenti de florenis IIICL et tantum plus etc. Precrtano; sa strane: soluta.

Aptagia II fol. 21'.

VII

(18 X 1330) *Die eadem.* Ego quidem Prosimene de Uilla Alba de Aragonia, nepos fratris Ruy Sancis militis ordinis ospittalis S. Johannis yerosolimitani, confiteor quod super me et super omnia bona mea usque ad unum mensem proximo venturum me obligo dare et solvere Predrage panaterie, Miliçe de Draxoe, Mirne de Raio yperperos LVIII et sit de presenti viagio et si ultra dictum terminum etc. Et si ante dictum terminum mihi vel consociis meis alliqua pecunia de Sclauonia deferetur, solvere tenear totum debitum supradictum. Renuncians omnibus iuribus etc. Iudex Andreas Pauli de Surgo et Andreas Junii de Volçio testis. Precrtano; sa strane: facta.

Aptagia II fol. 23.

VIII

Die XXVIII octurbis (1330). Chabriel de Gleda coram d. comite presentavit quodam publicum instrumentum scriptum manu Johannis de Finis jurati notarii in anno domini millesimo trecentesimo trigesimo ind. XIII die VIII intrante mense augusti per quod apparet quod Johannes Martino de Ponte de partibus Yspanie constabilis regis Seruie et Maritime Regionis, frater Odoricus Sançii de Verganes ordinis hospitalis S. Johannis Jerosolimitani cum quibusdam aliis eorum sociis simul omnes et quilibet eorum insollidum contenti et confessi fuerunt super eos et bona eorum usque ad unum mensem tunc proximo venturum se obligaverunt dare et solvere Chabriello de Gleda de Ragusio florenos LXXV de auro sicut in dicto instrumento continetur et quod vult mictere extra civitatem, ut si admicteretur (sic) possit refici.

Diversa Cancellarie IX fol. 153'.

IX

(15 VII 1331). Ego quidem Petrus Sancis de Rues sponte et voluntarie sine alliqua exceptione iuris vel facti confiteor quod super me et super omnia bona mea ad omnem

voluntatem et requisitionem Dalmay de Crucilla me obligo dare et solvere sine inducio et questione predicto Dalmao florenos auri de vera lega Florentinorum et iusti ponderis XXI sub pena dupli dicte quantitatis pecunie et de dampno, expensis et interesse credere simplici verbo ipsius Dalmay sine sacramento vel allia probatione. Hic sunt testes: Ricardus Macio de Bulgarino (?), Eriego Ortusii de Alagonia (sic) et Petrus Buscano (?) de Vila Noua. Precrtano; sa strane: facta.

Aptagia II fol. 84.

Зборник радова Српске академије наука LXV — Византолошки институт, књ. 6
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LXV — Institut d'Études Byzantines, № 6

ANATOLE FROLOW

L'ORIGINE DES MINIATURES DU MÉNOLOGE DU VATICAN

Mademoiselle Sirarpie Der Nersessian a établi d'une façon aussi précise que possible la date de l'un des plus célèbres manuscrits byzantins, le Ménologe du Vatican (*Cod. Vat. gr.* 1613) dont la dédicace versifiée s'adresse à l'empereur Basile II, qui fut couronné en 959 et régna en fait de 976 à 1025. On pouvait attribuer le manuscrit à une période d'environ un demi siècle. Mademoiselle Der Nersessian est parvenue à serrer la question de plus près. Le *terminus post quem* doit être fixé avec certitude à 979. L'année 989 marque probablement le *terminus ante*[1]. Telles sont les données chronologiques positives qu'il faut avoir présentes à l'esprit en abordant une nouvelle recherche sur ce monument unique à divers égards dans l'art du moyen âge.

Le manuscrit contient des notices qui se rapportent aux commémorations liturgiques de la première moitié de l'année, en commençant par le mois de Septembre et jusqu'à la fin du mois de Février. Une page entière est réservée à chaque notice, dont chacune est accompagnée d'une miniature correspondante et est précédée, en outre, d'un titre en capitales décoratives avec la date et la désignation de la commémoration[2].

Un second volume, consacré aux commémorations du mois de Mars au mois d'Août, devait être prévu à l'origine pour compléter l'ouvrage. Il n'est pas certain qu'il ait été exécuté. En effet, à partir du milieu du manuscrit qui nous est parvenu, plusieurs pages n'ont pas été remplies entièrement. Les pages 238 et 286 sont décorées chacune d'une miniature mais le texte de la notice et le titre font défaut. Le texte manque également sur une quinzaine d'autres pages où l'on distingue la miniature et le titre.[3] Il est donc possible que cette partie de l'ouvrage n'ayant pas été entièrement terminée, le volume suivant ne fut jamais commencé. On notera aussi, — et ceci est plus certain, — que dans ce cas particulier le travail de l'enlumineur précédait celui du copiste.

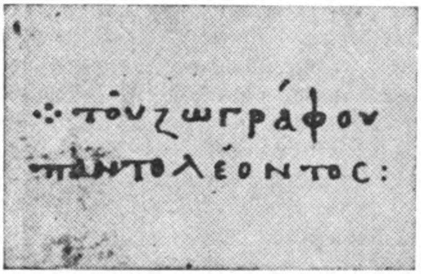
[1] S. Der Nersessian, Remarks on the Date of the Menologium and the Psalter written for Basil II, Byzantion, XV, 1940—41, p. 104 sq.

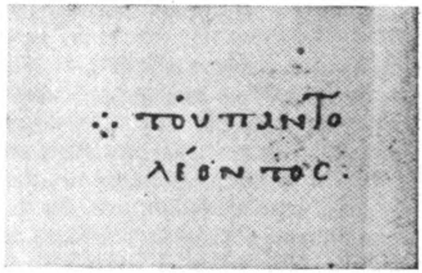
[2] Le texte du manuscrit est reproduit dans le volume CXVII de la Patrologie Grecque de Migne. Le meilleur facsimilé, — celui que nous utilisons, — a été publié dans la collection Codices e Vaticanis selecti, vol. VIII: Il Menologio di Basilio II(Cod. Vaticano Greco 1613).

[3] Il Menologio, pp. 289, 303, 313, 320, 370, 377, 381, 386, 391, 398, 402, 415, 418, 425.

Il y a en tout 430 pages illustrées. Les images sont placées alternativement en haut et en bas de la page, dans le sens de la largeur. Elles se détachent sur un fond en or et sont encadrées d'un double filet rouge et or. L'exécution est très soignée. Il n'est pas douteux que ce manuscrit dédié à un empereur ait été copié et décoré dans un *scriptorium* du Palais.

En marge, à côté de chaque miniature, est inscrit l'un des huit noms suivants: Pantoléon, Nestor, Michel le Petit, Michel des Blachernes, Siméon des Blachernes, Georges, Siméon et Ménas. Pantoléon est cité plus souvent que les autres, 82 fois, Ménas, le moins souvent, — 27 fois. Souvent l'un des noms est répété sur plusieurs pages qui se font suite, sans qu'il s'agisse toutefois d'un cahier entier. Parfois deux noms différents figurent sur les deux faces du même folio.[4] L'écriture est toujours la même. Ce sont de petites capitales tracées, semble-t-il, par le copiste du manuscrit.[5] Dans plusieurs cas, le nom a été effacé et remplacé par un autre.[6]

Les noms sont toujours précédés de l'article au génitif et, si c'est possible, déclinés. Chaque fois que l'un d'eux apparaît pour la première fois, il est accompagné de la désignation τοῦ ζωγράφου.[7] Cette désignation ne se rencontre qu'exceptionnellement sur les pages suivantes[8]. Lorsqu'un nom est cité pour la première fois, il est écrit en toutes lettres; plus loin, il est le plus souvent abrégé. Font exception le nom des deux Michel abrégés dès les premières pages du manuscrit, τοῦ Μιχ[αήλ], et les noms de Georges et de Ménas qui ne sont jamais abrégés. A partir de la page 168, le nom du peintre est généralement remplacé par le pronom personnel τοῦ αὐτοῦ. Ce n'est pas une règle absolue et, de même que dans les pages précédentes, le même nom peut être répété plusieurs fois de suite. Parfois aussi il peut alterner avec le pronom qui le remplace. Ainsi, p. 191 on lit τοῦ Νέστορος, p. 192 τοῦ αὐτοῦ et p. 193 de nouveau τοῦ Νέστορος. Cependant l'emploi du pronom personnel l'emporte. La figure ci-contre présente, à titre

[4] Par exemple, Il Menologio, pp. 12 et 13 (Georges et Pantoléon), 24 et 25 (Michel le Petit et Ménas), 40 et 41 (Ménas et Nestor), etc.

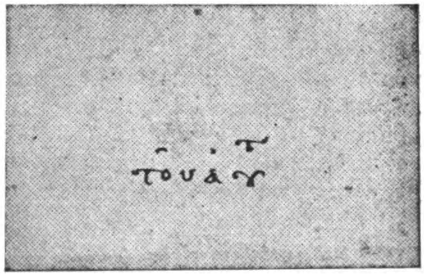
[5] Il Menologio, Introduction, p. X.

[6] Il Menologio, pp. 152, 236, 243, 247, 248, 345, 353, 362, 375, 376, 391, 397; cf. l'Introduction, p. XVI.

[7] Il Menologio, pp. 1, 4, 6, 8, 18, 19, 22 et 41.

[8] Par exemple, Il Menologio, pp. 34, 48, 64, etc.

d'exemple, les diverses façons dont le peintre Pantoléon a été désigné sur quatre pages différentes du manuscrit.

La présence de noms de peintres placés en regard des miniatures du Ménologe du Vatican constitue un fait unique dans l'histoire de l'art byzantin et a retenu depuis longtemps l'attention des spécialistes. Il a été généralement admis qu'il s'agissait de signatures. L'illustration du manuscrit devait être considérée, dès lors, comme une entreprise collective. Le cas aurait été analogue à celui d'un autre manuscrit byzantin plus ancien, la célèbre Genèse de Vienne (VI-e siècle), où l'on a pu distinguer la main de plusieurs artistes, bien que ceux-ci n'aient pas signé leur oeuvre.[9]

Ce point paraissant acquis, un commentaire s'imposait. J. Labarte,[10] N. Kondakov,[11] C. Bayet,[12] Sp. Lampros[13] et V. Lazarev[14] ont voulu comparer les mérites respectifs des illustrateurs du Ménologe du Vatican. C'était porter un jugement purement subjectif, aussi les conclusions qui en ont été tirées ne coincident pas toujours, et les miniatures que l'un de ces érudits croyait être les meilleures, paraissaient à tel autre franchement mauvaises. Une méthode différente s'offrait, qui devait, en principe, présenter un caractère plus positif: analyser en détail les particularité du style de chacun des miniaturistes, sans tenir compte du critère de la valeur esthétique. A. Venturi s'y est employé dans son Histoire de l'art italien[15]. Cependant, là encore, la démonstration n'est pas parvenue à entrainer la conviction. L'auteur d'une étude plus récente qui forme les pages liminaires du facsimilé du Ménologe du Vatican, note non sans raison que les traits particuliers attribués par Venturi à tel ou tel peintre peuvent être également observés dans les miniatures accompagnées d'un autre nom.[16]

---

[9] W. von Hartel et F. Wickhoff, Die Wiener Genesis, Vienne, 1895, p.144 .

[10] Histoire des Arts Industriels au Moyen Age et à l'époque de la Renaissance, Paris, 1865, I, p. 5; II, p. 180 sq.; III, p. 59 sq.

[11] История византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей, Odessa, 1876, p. 206 (traduction française, Paris, 1891, II, p. 102 sq.).

[12] L'Art byzantin, Paris, s. d., p. 166 sq.

[13] ῞Ελληνες ζωγράφοι πρὸ τῆς ῾Αλώσεως, Νέος ῾Ελληνομνήμων V, 1908, p. 271 sq. (répète l'appréciation de Bayet).

[14] История византийской живописи, Moscou, 1947, p. 301.

[15] Storia dell' arte italiana, II, Milan, 1902, p. 458 sq.

[16] Il Menologio, p. XVI sq. voir aussi K. Weitzmann, Illustrations in Roll and Codex, Princeton, 1947, p. 200 sq.

Il valait mieux, dans ces conditions, reprendre la recherche sur des données différentes. G. Millet avait déjà attiré l'attention sur l'existence probable de modèles plus anciens dont l'illustration du Ménologe du Vatican a dû être inspirée. Les peintres du X-e siècle auraient reproduit, selon le goût de leur temps, de vieilles icônes destinées à commémorer la mort des confesseurs sur les lieux mêmes où ils ont souffert et ont été enterrés.[17] L'hypothèse engageait à situer l'examen du manuscrit dans une perspective nouvelle. On pouvait en tirer éventuellement parti pour réduire l'importance des apports personnels des miniaturistes qui l'ont illustré. Pour Ch. R. Morey, le Ménologe du Vatican n'est guère qu'un miroir où se reflètent les traditions anciennes de l'art de l'Alexandrie et de l'art asiatique.[18] On tiendra compte surtout des publications de K. Weitzmann dont le propos — moins abstrait — est de déterminer les prototypes immédiats que pouvaient offrir, dans ce cas particulier, d'autres manuscrits, notamment des ménologes, des évangéliaires liturgiques et des Livres de Prophètes. L'emploi de ces divers modèles devait paraître suffisant pour expliquer les variantes de style que l'on distingue dans les miniatures du Ménologe du Vatican, quel que soit le nom du peintre qui les accompagne.[19] Certes, ce n'était pas renoncer pour autant à admettre qu'il existe des différences de facture déterminées par la technique particulière de chaque miniaturiste, notamment dans le dessin et dans la façon de poser les rehauts de lumière. Nous sommes toutefois avertis qu'aucune précision ne saurait être donnée à cet égard, dans la mesure où il s'agit de détails apparents seulement sur l'original[20]. Si, d'autre part, Pantoléon est désigné comme chef d'équipe, c'est en vertu du critère esthétique que l'on se proposait justement d'écarter: on nous rappelle donc que ce point est d'une importance secondaire.[21] Il fallait, en effet, qu'il en fût ainsi dans une démonstration où la question des noms des peintres était éludée au bénéfice de problèmes archéologiques d'un intérêt considérable mais qui situaient la recherche sur une autre voie.

La question n'en demeure pas moins posée, et l'objet de l'étude présente est d'y apporter une réponse. Il semble qu'il suffira de revoir les données premières dont nous disposons. Aucune preuve n'a été avancée qui permette d'affirmer avec certitude que nous soyons effectivement en présence de signatures de miniaturistes. On est en droit d'envisager une autre possibilité. Les noms que fait connaître le Ménologe du Vatican peuvent désigner les auteurs des oeuvres originales copiées dans le manuscrit.

---

[17] L'Art byzantin, in A. Michel, Histoire de l'Art, I, Paris, 1905, p. 238.

[18] Notes on East Christian Miniatures, The Art Bulletin, XI, 1929, p. 97 sq.

[19] Die byzantinische Buchmalerei des IX. und X. Jahrhunderts, Berlin, 1935, p. 30 sq.; Roll and Codex, pp. 180 sq. et 202 sq. Voir aussi S. Der Nersessian, The Illustration of the Metaphrastian Menologium, Late Classical and Medieval Studies in Honor of A. M. Friend, Princeton, 1955. p. 222 (le Ménologe du Vatican reproduirait les miniatures d'un synaxaire aujourd'hui disparu).

[20] Weitzmann, Roll and Codex, p. 204.

[21] Weitzmann, Buchmalerei, p. 31 sq.

Il s'agirait d'une sorte de florilège de peintures célèbres conservées à Constantinople sous le règne de Basile II. Il n'est pas nécessaire que ce soit une oeuvre d'art collectif.

Plusieurs arguments viennent à l'appui d'une pareille hypothèse. Il y a tout d'abord lieu de tenir compte de l'emploi du pronom personnel τοῦ αὐτοῦ qui remplace éventuellement le nom du peintre, ce qui eut été inconcevable s'il s'agissait de véritables signatures. Le procédé est identique à celui qui a été employé par les copistes de l'Anthologie grecque lorsqu'ils se trouvaient en présence de plusieurs épigrammes rédigées par le même auteur et se faisant suite les unes aux autres dans le manuscrit. La comparaison est certainement valable pour les miniatures du Ménologe du Vatican, qui elles aussi sont censées être des copies. Un autre argument est fourni par le fait que tous les noms sont écrits par la même main, ce qui exclut *a priori* la possiblité de les considérer comme la marque individuelle de plusieurs collaborateurs. La présence de ratures destinées à remplacer un nom par un autre, ne s'accorderait guère non plus avec une pareille éventualité. Il faut tenir compte, enfin, du désordre apparent dans lequel se suivent ces désignations, deux noms différents étant parfois rapprochés au recto et au verso de la même page. Un travail d'équipe eut été certainement réparti d'une façon plus rigoureuse. Il en est notamment ainsi dans la Genèse de Vienne où trois mains se succèdent les unes aux autres dans l'ordre des cahiers dont est composé le volume.[22]

L'examen des miniatures du Ménologe du Vatican peut confirmer, par ailleurs, les conclusions qui se dégagent de ces constatations convergentes. Les variantes de style notées par Venturi demeurent sans rapport avec les noms qui accompagnent les images. Nous ne saurions nous faire une opinion précise sur les différences de facture, apparentes seulement sur l'original, auxquelles fait allusion Weitzmann. En tout état de cause, des observations d'un autre ordre d'idées, diamétralement opposées, correspondent davantage à l'impression générale, essentiellement appelée à déterminer notre jugement.

[22] Hartel et Wickhoff, op. cit., ibidem. Je dois à MM. G. Ostrogorsky et L. Robert de pouvoir soutenir encore un autre argument en faveur de mon interprétation. Les noms qui accompagnent les miniatures du Ménologe du Vatican sont au génitif, or une signature est indéclinable. La formule classique pour les oeuvres d'art est ὁ δεῖνα ἐποίησε (plus rarement ὁ δεῖνα tout court: E. Lowey, Inschriften griechischer Bildhauer, Leipzig, 1885, no. 432 sq.). L'emploi du génitif peut laisser supposer que l'on est en présence d'un faux (Loewy, n° 499: Μύρωνος), à moins qu'il ne s'agisse d'une proposition indépendante dont le sujet désigne l'oeuvre elle-même, par exemple: τέχνη τοῦ δεῖνος (Loewy, n°s 348, 263, 393, 455). Le dernier parti a été adapté en Occident pour les légendes sur les socles de statues grecques ou sur les copies de ces statues (Loewy, n°s 489—496 et 506: *opus Praxitelis*, Λυσίππου ἔργον, etc.). Les Byzantins l'ont utilisé de leur côté (par exemple, sur le pavement de Madaba: Σαλαμανίου ψήφωσις), généralement dans la formule χεὶρ ou διὰ χειρὸς τοῦ δεῖνος, parfois avec un verbe au passif, ἐτελεώθη ou ἀνιστορήθη (par exemple dans les mosaiques de Bethléem). A la Dormition de Nicée, on trouve le nom au nominatif avec un verbe actif Στηλοῖ Ναυκράτιος τὰς θείας εἰκόνας. Rien de cela ne se rapproche de la tournure employée dans le Ménologe du Vatican.

En feuilletant le facsimilé du manuscrit on est frappé, avant tout, par l'indéniable montonie qui semble être l'un de ses caractères essentiels. Il a été souvent question de l' „uniformité affligeante",[23] de la „banalité fastidueuse"[24] de l'illustration du Ménologe du Vatican. Appréciations sévères, qui paraissaient d'autant plus justifiées qu'il était convenu d'attribuer le manuscrit à huit peintres différents. Ne conviendrait-il pas de faire preuve de plus d'indulgence si l'on admettait qu'il s'agit de l'oeuvre d'un seul artiste, dont la personnalité devait nécessairement s'exprimer en un nombre relativement limité d'effets?

Pour apprécier à sa juste mesure l'absence de variété qui distingue l'illustration du Ménologe du Vatican, il suffira d'examiner l'ordonnance des compositions et la façon de représenter la figure humaine. Parfois, le même schéma a pu servir à organiser plusieurs miniatures différentes.[25] D'une façon plus générale, toutes les compositions peuvent être ramenées à un petit nombre de types principaux. Les frises, qui conviendraient particulièrement à la forme oblongue des miniatures, sont rares. L'emploi en est réservé surtout aux illustrations des fêtes de l'Evangile,[26] à des scènes de caractère historique[27] et à des rangées de saints allignés les uns à côté des autres.[28] Le plus souvent on est confronté avec des compositions axée en usage pour les icônes. Ce sont soit des figures isolées de saints, soit des scènes de martyre, qui se détachent les unes et les autres sur un fond d'architectures ou de montagnes disposées avec plus ou moins de symétrie. L'axe est formé par le portrait du saint représenté de face, immobile[29] ou par la silhouette du bourreau, plus animée, le bras levé brandissant une épée, un pan du manteau volant au vent.[30] D'autres scènes, tout aussi symétriques, sont axées autour d'un détail du fond: architecture,[31] montagne[32] ou bien encore un vide formé entre deux groupes de personnages qui se détachent au premier plan.[33]

Même monotonie dans la façon de représenter les personnages. Les proportions sont presque toujours moins élancées que dans les autres oeuvres

[23] F. X. Kraus, Geschichte der christlichen Kunst, Freiburg i. B., 1896, I, p. 574.

[24] Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris, 1926, II, p. 633. Cf. O. Dalton, East Christian Art, Oxford, 1925, p. 316.

[25] Millet, op. cit., ibidem; Il Menologio, p. XVIII.

[26] Il Menologio, pp. 22 (Nativité de la Vierge), 198 (Présentation de la Vierge au Temple), 274 (Fuite en Egypte), 365 (Présentation au Temple).

[27] Il Menologio, pp. 65 (tremblement de terre sous Théodose I-er), 108 (septième concile oecuménique), 350 (tremblement de terre sous Théodose II), 420 (Invention du chef de Précurseur).

[28] Il Menologio, pp. 54, 63, 138 (exceptionnellement huit martyrs), 160, 231, 250, 329, 334, 351, 367, 388, 402, 426, 429

[29] Par exemple, pp. 5, 6, 8, 9, etc.

[30] Par exemple, pp. 10, 12, 18, 21, etc.

[31] Par exemple, pp. 121, 131, 182, 353, etc.

[32] Par exemple, pp. 122, 133, 180, 354, etc.

[33] Par exemple, pp. 157, 161, 164, 175, etc.

d'art de la même époque, et nous verrons qu'il faut très probablement tenir compte, dans ce cas, de la forme des miniatures disposées dans le sens de la largeur de la page. Les visages aux traits marqués d'Orientaux ou les visages d'un type plus classique, — nez droit et joues pleines, — se distinguent les uns des autres surtout par l'indication conventionnelle de l'âge.[34] Le modelé obtenu par des dégradés de lumière, est plus doux pour les représentations des jeunes gens et des femmes, plus tourmenté pour les portraits des hommes faits et des vieillards. Les plus beaux sont peut-être les bourreaux, avec leur vêtements de guerriers et leurs chlamydes richement brochées. La béatitude sereine et discrète des martyrs paraît en comparaison moins expressive et nous touche peu, à moins qu'il ne faille y reconnaître le signe distinctif de la sainteté byzantine, *l'apatheia*. En tout état de cause, l'attention est retenue avant tout par le manque de diversité de ces personnages.

L'observation peut être précisée grâce à l'examen d'un petit groupe de miniatures qui se distinguent nettement des autres par l'emploi de procédés techniques particuliers, cette fois suffisamment accusés pour être apparents même en reproduction photographique. Nous avons en vue les illustrations du martyre de saint Jacques le Mineur (p. 185; voir ici pl. I, 1) et de saint Gemellios le Paphlagonien (p. 235; voir ici pl. I, 2), de la Synaxe de saint Jean-Baptiste (pl. 300; voir ici pl. II, 1) et du martyre de sainte Charitonie (p. 323; voir ici pl. II, 2). L'analyse portera sur la facture, à l'exclusion de la composition.

Dans la scène du martyre de saint Jacques le Mineur, les visages sont caractérisés par une absence complète de modelé, les traits des personnages étant indiqués par de simples contours posés sur une teinte plate. Le même procédé distingue en une certaine mesure la miniature de la page 400 qui représente le martyre de saint Philémon de Gaza. Par contre, sur la page 323, ce sont les contours qui font défaut et le modelé est obtenu par des jeux d'ombres, à la manière illusionniste, ce qui est également différent des autres illustrations du manuscrit. Enfin, sur les pages 235 et 300 le relief des montagnes est suggéré par des stries parallèles, et non pas par des dégradés de couleurs, ainsi que cela s'observe dans toutes les autres miniatures du Ménologe du Vatican.

La présence de ces particularités techniques ne saurait être attribuée à l'intervention de l'un des huit peintres désignés dans les marges du manuscrit. En effet, les quatre miniatures que l'on vient de passer en revue sont accompagnées respectivement des noms de Nestor (pp. 185 et 300), de Pantoléon (p. 235) et de Michel le Petit (p. 323). Rien ne n'interdit donc, là encore, d'admettre que la responsabilité de l'ensemble du manuscrit incombait à un seul artiste qui, pour mener à bonne fin une tâche aussi considérable, avait jugé expédient de copier des compositions que d'autres avaient déjà réalisées avant lui. Eventuellement il a pu être secondé par un ou plusieurs aides. Mais tous ont choisi de rester anomymes.

La conclusion ne vient nullement à l'encontre de la théorie des prototypes soutenue par Millet et Weitzmann. Les huit noms que nous fait

[34] Cf. Diehl, Manuel, II, p. 527.

connaître le Ménologe du Vatican s'ajoutent comme un chaînon intermédiaire entre le manuscrit et ses modèles plus éloignés. Bien entendu, on ne saura jamais exactement sous quelle forme se présentaient les oeuvres que le miniaturiste avait sous les yeux. Dans la mesure où nous ne connaissons pas, par ailleurs, de miniatures byzantines signées,[35] le plus simple est de supposer que c'étaient soit des fresques ou des mosaiques murales, soit des icônes portatives.

On songera plus particulièrement à des peintures représentant des ménologes qui groupent les illustrations de l'année liturgique les unes à côté des autres, en plusieurs régistres superposés. L'art monumental fait connaître plusieurs exemples de cette espèce à partir de l'époque des Paléologues, notamment en Serbie.[36] Un antécédent d'une centaine d'années est offert par les peintures du narthex de l'église des Quarante-Martyrs à Tirnovo, en Bulgarie, qui sont datées de 1230[36 bis]. Mais l'on peut remonter encore beaucoup plus haut, au pontificat du pape Pascal I-er (817—824) avec les scènes de martyre et de translations de reliques à Sainte-Praxède à Rome[36 ter], et peut-être même au V-e siècle, si l'on tient compte des mosaiques de la coupole de Saint-Georges à Salonique, qui représentent des portraits de saints accompagnés de légendes précisant la date de la célébration de leur fête.[37] La plupart des icônes correspondantes

---

[35] Même s'il y avait des exemples qui nous ont échappé, ce ne sauraient être que des exceptions. La différence est sensible à ce point de vue, non seulement avec les manuscrits occidentaux, mais aussi avec ceux qui proviennent du domaine para-byzantin. Cf. notamment le Psautier de Melisende exécuté dans la Jérusalem des Francs, et dont l'une des miniatures est accompagnée de l'inscription *Basilius me fecit* (indication aimablement communiquée par M-me M. — M. Gauthier) ou bien les mémoriaux des manuscrits arméniens qui contiennent parfois des précisions très circonstanciées sur leurs décorateurs (S. Der Nersessian, Manuscrits arméniens illustrés des XII-e, XIII-e et XIV-e siècles..., Paris, 1937, p. 171 sq.). La carence de témoignages parallèles d'origine proprement byzantine prend en comparaison une signification indéniable. Les colophons grecs ne donnent, — très rarement du reste, — que le nom du miniaturiste (par ex., Théodore de Césarée dans le psautier de Londres, *Add. 19352,* ou Michel Tsikandilos dans le Livre de Job de la Bibliothèque Nationale, *Paris. gr.135).*

[36] Voir la bibliographie indiquée par V. Petković, Манастир Дечани, II, Beograd, 1941, p. 59. Exemples analogues, plus tardifs, au Mont Athos (G. Millet, Monuments de l'Athos, I, Paris, 1927, pl. 161, 165 et 186) et en Roumanie (I. Stefanescu, L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie..., Paris, 1928, p. 184; P. Henry, Les églises de la Moldavie du Nord, Paris, 1930, p. 216 sq.). Cf. Denys de Fourna, Manuel d'iconographie chrétienne, éd. A. Papadopoulos-Kerameus, S. Pétersbourg, 1909, p. 189 sq.

[36] *bis* A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris, 1928, p. 99 sq.

[36] *ter* J. Wilpert, Die römischen Mosaiken der kirchlichen Bauten vom IV-XIII. Jahrhundert, Freiburg i. Br., IV, pl. 202-204.

[37] Ch. Diehl, M. Le Tourneau et H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris, 1918, p. 28, pl. I—II.

sont d'une époque plus récente.[38] Plusieurs exemples qui datent du XI-e ou du XII-e siècle, viennent toutefois d'être découverts au Mont Sinai.[39] L'un de ces panneaux est, du reste, accompagné d'une dédicace métrique qui désigne son auteur, ainsi qu'il devait en être, — croyons-nous, — des modèles immédiats du Ménologe du Vatican.[40] I y aurait, enfin, lieu de citer,à propos des fêtes de la Vie du Christ, les images qui groupent un nombre plus ou moins considérable de petits cadres dont chacun est réservé à un évènement déterminé de l'histoire évangélique. Le cas se présente dans l'illustration de manuscrits, comme l'évangile présumé de saint Augustin, l'apôtre de l'Angleterre, qui date de la fin du VII-e siècle,[41] ou l'évangéliaire grec de la bibliothèque de Parme, *Palat.* 5, qui est attribué à l'époque des Comnène.[42] Ce sont plus souvent encore, du moins dans l'art byzantin, des icônes portatives et des tablettes en ivoire réservées soit à un choix de scènes de l'Evangile, soit au cycle complet des douze grandes fêtes, le *dodecaéortion.*[43]

Ceci pour les originaux. Reste à apprécier, ne fut-ce qu'à titre d'hypothèse, les apports personnels de l'illustrateur du Ménologe du Vatican. Le point de départ de la recherche semble être fourni sous ce rapport par la forme des miniatures disposées dans le sens de la largeur de la page. Un cadre approprié était offert ainsi aux scènes qui se déploient en frise. Pourtant on vient de noter que le plus souvent nous sommes en présence de portraits isolés ou bien de compositions axées, formées seulement de deux ou de trois personnages. Il est probable que dans le modèle imédiat de l'enlumineur les sujets de cette espèce tenaient moins de place en largeur, de façon à ce que l'on puisse illustrer un nombre d'autant plus considérable de célébrations liturgiques sur la même icône ou sur la même paroi d'une église. Eventuellement l'artiste a pu conserver les dispositions de l'original en juxtaposant dans une seule miniature deux scènes différentes.[44] Dans la majorité des cas, il a été obligé de ramener la composition de l'image de la verticale à l'horizontale.

---

[38] N. Lichačev, Материалы для истории руского иконописания, S. Pétersbourg, 1906, I, n°s 347—379.

[39] G. et M. Sotiriou, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, Athènes, 1956 sq., p. 115 sq., fig. 126—145.

[40] Op. cit., p. 123 (... στηλογραφήσας εὐστόχως 'Ιωάννης).

[41] Fr. Wormald, The Miniatures in the Gospels of St. Augustine, Cambridge, 1954. Cf. le même arrangement des miniatures qui illustrent le Livre des Rois dans *l'Itala* de Quedlinburg (IV-e siècle).

[42] Lazarev, op. cit., pl. 146—148.

[43] Par exemple, Sotiriou, op. cit., fig. 149 (icone signée peut-être par le même Jean qui avait peint le ménologe signalé ci-dessus); A. Goldschmidt et K. Weitzmann, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X. — XIII. Jahrhunderts, II, Berlin, 1934, n°s 22, 25, 59, 122, 223.

[44] Par ex., Il Menologio, pp. 3 et 13 (Vision et ensevelissement de Josué; Moise sauvé des eaux et son enterrement par un ange). Le plus souvent, il s'agit de la mort de deux saints différents (par exemple, pp. 16, 27. 45, 49, etc.).

La constatation permettrait d'expliquer les proportions, souvent trop ramassées, des personnages représentés dans le manuscrit. On peut soutenir une comparaison à cet égard avec les scènes de la vie de David qui décorent un coffret en ivoire du X-e siècle, conservé au Palazzo di Venezia à Rome, où la même particularité apparaît d'une façon beaucoup plus accusée. Là encore, il s'agit d'une copie, et afin d'adapter les compositions à la forme surbaissée du coffret, l'ivoirier les a peuplées de figures trapues, avec des têtes trop grandes par rapport au corps.[45] Utilisé avec plus de discrétion, le procédé n'en est pas moins apparent sur les pages du Ménologe du Vatican.[46]

L'attention est retenue encore davantage par un autre artifice dont l'emploi est, du reste, attesté d'une façon courante dans l'enluminure byzantine où l'on est constamment confronté avec la nécessité d'adapter aux cadres d'une image nouvelle des compositions empruntées à quelque prototype disparu. K. Weitzmann a signalé plusieurs exemples particulièrement caractéristiques à cet égard. Des montagnes rocheuses, qui ne figuraient pas dans l'original, ont été ajoutées à des miniatures de la Genèse de Vienne; dans la Bible de la reine Christine au Vatican, qui date du X-e siècle, ce sont des édifices massifs d'un caractère plus ou moins réaliste.[47] On serait tenté de considérer comme des additions du miniaturiste ces mêmes éléments, — montagnes et architectures, — qui meublent le fond des compositions du Ménologe du Vatican et permettent de garnir un cadre le plus souvent trop spacieux pour le sujet représenté. S'il en était bien ainsi, l'emploi abondant de motifs décoratifs de caractère hellénistique, — cariatides et bas-reliefs antiques, statues de divinités paiennes, — serait à mettre sur le compte du goût personnel d'un seul peintre, en dehors des tendances générales de l'art de la renaissance macédonienne.[48]

L'interprétation que nous venons de soutenir des noms ajoutés dans les marges du Ménologe du Vatican, fournit, enfin, l'occasion de préciser

[45] Weitzmann, Roll and Codex, p. 152, fig. 141. Notons que de ce simple expédient, les maniéristes italiens de la fin du XVI-e siècle ont pu faire un véritable divertissement artistique: voir J. Baltrušaitis, Anamorphoses ou perspectives curieuses, Paris, 1955, pl. V.

[46] Par exemple, la miniature de la p. 272 (Adoration des Mages). Au point de vue où nous nous plaçons, cette image paraît d'autant plus intéressante que les personnages y ont été représentés dans une attitude trop penchée afin de mieux meubler l'espace rectangulaire où ils se meuvent. On pourrait soutenir un rapprochement avec la famille des êtres agités, notamment les „nageurs" et les „rampeurs", qui ont été conçus dans la même intention dans la sculpture romane: cf. H. Focillon, L'art des sculpteurs romans, Paris, 1931, p. 197 sq.

[47] Weitzmann, Roll and Codex, p. 163 sq., fig. 73 et 158. L'auteur signale plusieurs autres procédés destinés à obtenir le même résultat dans le Psautier *Paris. gr. 139* et l'Aratus latin de la Bibliothèque Municipale de Boulogne-sur-Mer (op. cit., pp. 107 et 112).

[48] La question se pose évidemment d'une façon différente pour les représentations de thèmes de l'art antique dont la présence est déterminée par le texte de la notice correspondante du Ménologe, par exemple, les statues des dieux qui tombent sur la prière de saint Cornélius (Il Menologio, p. 125).

l'attitude des Byzantins vis-à-vis des artistes de leur temps. Nous ne disposons que de renseignements sommaires à ce sujet. Les oeuvres signées sont rares.[49] Les biographies de peintres le sont encore davantage. En règle générale, ce sont des mentions fortuites, dans un contexte sans rapport immédiat avec l'histoire de l'art, qui nous informent sur l'existence d'un artiste.[50] Si nous pouvons reconstituer les principales étapes de la carrière du moine Lazare qui s'est illustré en restaurant le Christ de la Chalcé et des mosaiques à Sainte-Sophie de Constantinople, c'est parce qu'il fut investi de fonctions officielles sous le règne de Michel III et parce que, d'autre part, on le canonisa après sa mort pour avoir souffert sous les Iconoclastes. L'information est donc fournie, dans ce cas, par des documents de caractère historique et, surtout, par la notice du synaxaire consacrée à la mémoire du confesseur.[51] Ce sont encore des textes hagiographiques qui nous renseignent avant tout sur la vie des peintres russes célèbres, Alipij de Kiev[52] et André Rublev.[53] La description qu'un écrivain de Moscou, Epiphane le Sage, a laissé, vers 1415, du peintre Théophane le Grec, de son habileté, de sa singulière façon de travailler tout en marchant, constitue une exception dans la littérature de l'Europe orientale du moyen âge, et ferait plutôt songer, avant la lettre, à quelque page de Vasari.[54] En fait, on pouvait passer sous silence jusqu'au nom des artistes les plus illustres. Un exemple particulièrement significatif suffira pour s'en assurer. Nous avons en vue la description des mosaiques de l'église des Saint-Apôtres à Constantinople rédigée par Nicolas Mesaritès, où le nom de l'auteur de ces mosaiques, Eulalios, a été introduit seulement sous la forme d'une note marginale, tout comme dans le Ménologe du Vatican.[55]

[49] Voir les textes et la bibliographie réunis dans Bulletin d'Etude Orientales de l'Institut Français de Damas, XI, 1945—46, p. 121 sq. On y ajoutera maintenant les icônes signées du Sinai, citées ci-dessus, et, pour l'art serbe, les témoignages étudiés pas S. Radojčić, Мајстори старог српског сликарства, Beograd, 1955.

[50] Par exemple, Nicéphore Grégoras, VIII, 5 et XIV, 7, Bonn, I, p. 304, II, p. 718 (Paul et Moise); Nicétas Paphlagonien, Vita Ignatii, Migne, PG, CV, 540 (Grégoire Asvestas, évêque de Syracuse et caricaturiste à ses heures); Vita Theodorae Thessalonicensis, éd. Arsenij, Jur'ev, 1899, p. 31 sq. (Jean de Salonique).

[51] Voir C. A. Mango, Documentary Evidence on the Apse Mosaics of St. Sophia, Byzantinische Zeitschrift, XLVII, 1954, p. 396 sq.

[52] Références dans Sergij, Полный месяцеслов Востока, II, Vladimir, 1901, p. 249 (17 Août).

[53] I. Grabar', V. Kamenov et V. Lazarev, История русского искусства, III, Moscou, 1955, p. 104 sq.; cf. M. et V. Uspenskie, Заметки о древне-русском иконописании ..., S. Pétersbourg, 1901, p. 35 sq. Les sources principales sont les *Vies* de saint Serge de Radonež et du bienheureux Nicon, ainsi qu'un *Geronticon* de Joseph de Volokolam. Des indications utiles sont fournies par deux passages de la Chronique russe, *s.a.* 1405 et 1408. Par contre, on peut ne pas tenir compte d'un texte tardif: Сказание о святых иконописцах.

[54] Voir V. Lazarev, Этюды о Феофане Греке, Византийский Временник, N. S., VII, 1953, p. 244 sq.

[55] Ed. G. Downey, in Transactions of the American Philosophical Society, N. S., XLVII, 1953, p. 910 (codex: τὸν ζωγραφήσαντα; note marginale: τὸν εὐλάλιόν

La différence est considérable, à cet égard, avec l'intérêt dont les écrivains byzantins ont témoigné pour l'art et les artistes de l'Antiquité. Le *de statuis* de Nicétas Choniatès constitue une source de renseignements précieux pour l'étude de l'art classique. Si les contemporains sont passés sous silence, on cite volontier les noms des grands peintres et des sculpteurs illustres de la Grèce antique.[56] Une pareille attitude peut s'expliquer, en une certaine mesure, par une façon de penser et d'écrire particulière à cette époque: respect inconditionné du passé, ambition de faire étalage d'un savoir livresque. On tiendra compte aussi du rôle particulier que l'Eglise byzantine réservait aux peintres d'icônes. Une décision du concile oecuménique de 787 avait subordonné leur art, τέχνη, d'une part, à la tradition (ἡ παράδοσις), d'autre part, aux desseins et aux dispositions des théologiens (ἡ ἐπίνοια ... ἡ διάταξις ... τῶν ἁγίων πατέρων).[57] Pour Théodore Stoudite, c'était oeuvre du Malin que d'ajouter aux règles établies dans ce domaine par l'Eglise depuis tant d'années; le verset de l'Epître aux Galates I, 8 venait à l'appui interdisant d'accepter, même d'un ange, des innovations dans ce qui a été fixé par l'autorité apostolique[57 bis]. Il était nécessaire qu'il en fut ainsi, puisque toute icône est censée reproduire un „type" fixé et légitimé par des générations de fidèles et qui semble se rapprocher d'autant plus près d'un modèle sacré unique.[58] L'apport individuel des artistes demeurait, dès lors, limité aux problèmes de style. Il ne pouvait donc y avoir de commune mesure entre leur renommée et la gloire des créateurs de l'Antiquité. Si l'on voulait, malgré tout, soutenir la comparaison, c'était sous la forme d'un trope de rhétorique,

---

φησι). Le nom d'Eulalios ne figure pas non plus dans la description des Saints-Apôtres composée par Constantin le Rhodien: N. Bees, Kunstgeschichtliche Untersuchungen über die Eulalios-Frage und den Mosaikschmuck der Apostelkirche zu Konstantinople, Repertorium für Kunstwissenschaft, XXXIX—XL, 1917, p. 4 du tirage à part. Une intéressante indication parallèle est fournie par les innombrables *ekphraseis* de Manuel Philès où l'on n'a pu relever qu'un seul nom de peintre (Macaire): A. Munoz, Descrizioni di opere d'arte in un poeta bizantino del secolo XIV, Repertorium für Kunstwissenschaft, XXVII, 1904, p. 396.

[56] Par exemple, Nicéphore Grégoras, VIII, 7 et XV, 2, Bonn, I, p. 324, II, p. 749 (Phidias); Anne Comnène, Alexiade, III, 6, éd. B. Leib, Paris, 1937, I, p. 108 (Apelle et Phidias).

[57] Mansi, Concilia, XIII, p. 252. Voir, en dernier lieu, à propos de ce texte capital pour l'histoire de l'art byzantin: Radojčić, op. cit., p. 101 et A. Grabar, L'iconoclasme byzantin, Dossier archéologique, Paris, 1957, p. 259 sq.

[57] *bis* Epistolae, I, 15, Migne, PG, XCIX, 957 (Τὸ γὰρ νῦν καινοτομούμενον, κἄν ἐξ ἀγγέλου ἐστίν, ἀσφαλίζεται ἡμᾶς ὁ 'Απόστολος μὴ δέχεσθαι). Cf., pour une époque plus récente (XIVe siècle), Siméon de Salonique, Contra haereses, 23, Migne, PG, CLV, 113

[58] Cf. G. Ostrogorsky, Les décisions du „Stoglav" concernant la peinture d'images et les principes d'iconographie byzantine, L'Art byzantin chez les Slaves..., Premier Recueil Th. Uspenskij, Paris, 1930, p. 407 sq. L'auteur cite, ibid., p. 394 sq., des textes parallèles russes qui interdisent aux peintres d'ajouter quoi que ce soit d'eux-mêmes, „pas même un iota" afin de ne pas „représenter Dieu à l'aventure".

— la *syncrisis*, — les maîtres anciens étant proposés en qualité de modèles.[59]

Reste le prestige de l'art et de ceux qui l'exercent. Il suffira de rappeler, dans cet ordre d'idées, l'intérêt dont les chroniqueurs du moyen âge ont témoigné à l'égard du talent des dillétantes impériaux, comme Théodose II et Constantin VII Porphyrogénète.[60] Divers textes canoniques engagent, d'une façon plus générale, à honorer tous les peintres au dessus du commun.[61] Nul doute, non plus, qu'il y eut à Byzance des artistes célèbres dont l'oeuvre était pariculièrement appréciée. La renommée de l'un des architectes de Sainte-Sophie, Anthémios de Tralles, l'avait précédé de l'Asie Mineure à Constantinople, et c'est ainsi qu'il s'est vu confier la construction de la Grande Eglise.[62] Le nom d'Eulalios que Mesaritès avait passé sous silence, est mentionné, ailleurs, avec l'épithète flatteuse κλεινός ou bien concuremment à deux autres πρῶτοι τῶν ζωγράφων, très certainement ses contemporains, „le renommé Chinar, le fameux Chartulaire".[63] L'attitude de principe adoptée par le concile de 787 permettra sans doute de justifier le nombre relativement limité d'exemples de cette espèce. Ces exemples n'en existent pas moins. Il conviendrait d'y ajouter, croyons-nous, les huit noms de peintres qui ont été conservés dans le Ménologe du Vatican.

---

[59] Par exemple, Théophane Continué, Bonn, p. 282, à propos d'André, fils d'Artavasde, qui avait porté l'art de la peinture à sa plus grande hauteur, ainsi que l'avaient fait, avant lui, Apelle, Agatharchos et d'autres.

[60] Kedrenos, Bonn, I, p. 587; Théophane Continué, Bonn, p. 450. Cf. F. Unger, Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte, Vienne, 1878, p. 54, qui cite des témoignages latins analogues.

[61] Ostrogorsky, op. cit., p. 409 sq.

[62] Agathias, V, 6, Bonn, p. 290: 'Ανθεμίου... τὸ κλέος ἁπανταχοῦ περιαγόμενον, καὶ εἰς αὐτὸν ἀφῖκται τὸν βασιλέα, etc.

[63] Epigrammes de Théodore Prodrome et de Nicéphore Calliste Xanthopoulos citées par Bees, op. cit., p. 5 du tirage à part (d'après A. Heisenberg). Cf. N. Malickij, Remarques sur la date de l'église des Saints-Apôtres à Constantinople décrite par Mesarités, Byzantion, III, 1926, p. 127 sq.

Pl. I, 1 — Ménologe du Vatican, p. 185. Martyre de saint Jacques le Mineur

Pl. I, 2 — Ménologe du Vatican, p. 235. Martyre de saint Gemellios le Paphlagonien.

Pl. II, 1 — Ménologe du Vatican, p. 300. Synaxe de saint Jean-Baptiste.

Pl. II, 2 — Ménologe du Vatican, p. 323. Martyre de sainte Charitonie.

ДЕЈАН МЕДАКОВИЋ

ПРЕТСТАВЕ АНТИЧКИХ ФИЛОСОФА И СИВИЛА У ЖИВОПИСУ БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ

На западној страни у потрбушју северног лука спољне припрате у цркви Богородице Љевишке у живопису који потиче из прве деценине XIV века, сачувана су до данас само два лика једне веће целине обележена натписима: **єлинь Платон** и **єлинь Плꙋтахь**. На истом месту једва се још може ишчитати натпис који помиње етиопску Сивилу: **сивила царїца (єти)опска**. На Платоновом свитку пише: **в нѣкоє | врѣмє: хо | щєть сні | ти на зє(мл)ꙋ: слово | (п)льт жити**. Текст који држи Плутарх гласи: **прѣждє о | тєць: пото | мь жє с(лово) и дхь·сні | мн**. У своду северног травеја спољне припрате и на челу северног зида претстављена је лоза Јесејева. Појава ових античких философа и Сивиле у једном средњевековном црквеном ансамблу заслужује пуну пажњу и захтева одговоре на нека питања, од којих је свакако најважније оно о идејном пореклу ових тема и њихове симболике у хришћанској уметности. Истовремено, разрешавање овог проблема придоноси, по нашем мишљењу, разуме се у детаљу, тумачењима веза средњевековне црквене књижевности и монументалног живописа.

Појава античких философа и Сивила у живопису ексонартекса Богородице Љевишке, показује очевидну зависност од Византије. Она се у ствари само надовезује на читав један дуговечни, претходни процес чије корење допире до најранијих веома сложених хеленистичко-византиских духовних симбиоза, чији је јаки центар већ у првој половини II века била Александрија. У овом великом духовном центру младог хришћанства појављује се у то време покрет „карпократика“, назван тако по александријском неоплатоничару Карпократу. По њиховом учењу Христос се ставља у исти ред са Питагором, Платоном, Аристотелом и другим великанима старог века. Њихове слике славе се на пагански начин. Марцелина, главни претставник карпократског учења у Риму, према сведочанству Јована Дамаскина, поштовала је поред Христа и Павла и слике Омира и Питагоре којима је приносила тамјан.[1] Александријски јеврејин Аристобул покушавао је да јеврејски монотеизам споји са грчком философијом, нарочито са Питагором и Платоном, сматрајући да су мисли ових философа па чак и омирско и орфичко учење о боговима, само позајмице из Мој-

[1] Nikos A. Bees, Darstellungen altheidnischer Denker und Autoren in der Kirchenmalerei der Griechen, Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher, IV, 1—2, Berlin 1923, 112.

сијевих и пророчких књига.[2] У Александрији је ширио своје учење Филон заснивајући га на стапању старозаветних схватања о Богу и животу са платонско-стојичком философијом, са жељом да створи један свеобухватни религиозно-философски поглед на свет, што за даљу историју хришћанских схватања није било без утицаја.[3] Иако је грчко-православна црква у својим литургиским књигама преузела многе осуде старогрчког стварања, ипак, она се у пракси морала да одлучи на показивање веће трпељивости према старим духовним величинама.[4] Штавише, она је понекад ишла још и даље препуштајући понеким славним људима Антике место претеча хришћанства, а њихова је вредност и значај за пагане упоређивана са делатношћу пророка у изабраном народу.[5] На тај начин, постепено су се у хришћанство увлачила карпократска учења, а поједини ставови из дела античких философа и писаца, као на пример Платонова, Аристотелова, Софоклова добијају карактер христијанизираних метафора.

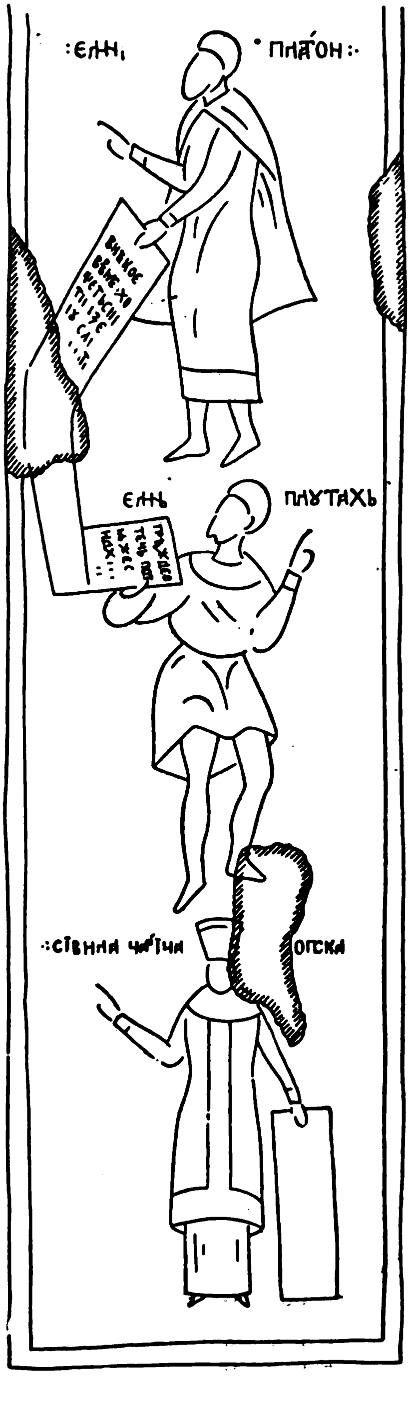
Познавање паганских аутора карактеристично је за извесне грчке апологете, који смењују период црквених отаца. Чак се и литерарна форма њихових дела надовезује на профане узоре, њихове апологије већином су у „техничком смислу" (нарочито диалози) израђене према правилима хеленске реторике или њима савремене софистике.[6] За оваква схватања веома су карактеристични текстови Јустина, Атенагоре, Татијана и Теофила. Док је Јустин у погледу форме од античких писаца још најмање узимао, утолико се више што се тиче садржаја приближује античкој философији. Његово учење о λόγος σπερματικός, који као семе постоји и делује у свим људима, а нарочито у значајним мислиоцима Антике, може да изненади, особито када он то своје учење на исти начин конкретно примењује на Сократа и Хераклита, као и на Аврама и Илију. Христ је логос, — писао је Јустин —, који се у свом пуном обиљу појавио, али је као клица (σπερματικός) постојао у неким људима претходних времена, тако да су они, уколико су живели према логосу, били хришћани. Јустин је, угледајући се на Филона, био један од првих који је сматрао да истинито учење једног Платона и других Грка, потиче од Мојсија и пророка. Посебну пак пажњу показивао је према Сократу кога у много чему упоређује са Христом.[7] Колико је ово постепено примање и прилагођавање свету античке духовне мисли узело маха лепо је сведочанство и жестоки отпор чији је главни претставник био Јустинов учитељ Татијан Асирац, изразивши своја схватања у спису: Oratio ad Graecos.[8] Али, већ Атињанин Атенагора, зван и хришћански философ, пише око 177 год.

[2] Arthur Drews, Plotin und der Untergang der Antiken Weltanschauung, Jena 1907, 37.
[3] исто
[4] Bees, н. д. 115
[5] исто
[6] Joseph Stiglmayr, Kirchenväter und Klassizismus, Stimmen der Vorzeit über humanistische Bildung, Freiburg in Breisgau, 1913, VIII, 5.
[7] н. д. 5—6
[8] н. д. 6

једну Апологију посвећену царевима Марку Аурелију и Комоду. У овом спису лако се може препознати његово класично образовање, врло радо Атенагора наводи мишљења грчких философа и песника у намери да их употреби као сведоке хришћанских истина.[9] Пишући о „смешним“ божанским митовима, Атенагора је показивао своју наклоност према Омиру и Еврипиду, разликујући тачно осуђивану садржину и лепоту њихове форме.[10] Став према Антици веома је занимљив у радовима антиохијског епископа Теофила. Док с једне стране у своје три књиге посвећене Антолику одлучно полемише са сујетним бајкама грчких песника, са генеалогијом божанстава и апсурдним мишљењима философа о Богу и свету, дотле, с друге стране хвали песнике Есхила, Софокла и Пиндара и то из разлога јер они говоре о казни која чека кривце, признавајући према његовом мишљењу и божанско свезнање и праведни суд. Сем тога, јасно је да он покушава да пронађе и друга слагања светога писма и грчких текстова, на пример учење о трајању душе после смрти.[11]

Први хришћански писац код кога налазимо праве нападе на оне хришћанске кругове који су у интересу чисте вере одбацивали паган-

[9] н. д. 7
[10] исто
[11] н. д. 8

Елин Платон, Елин Плутарх и Сивила царица Етиопска из ексонартекса Богородице Љевишке. Према цртежу Бран. Живковића.

ску философију и књижевност био је Климент Александријски (умро око 215). Око 208—211 Климент пише своје дело „Стромата" у коме развија свој програм, у коме се, о томе нема сумње, могу наћи мисли које говоре о свесном прихватању грчке философије, у коју он усађује хришћанска учења,[12] сматрајући је „грађевином божјег провиђења".[13] Из његове школе потекао је и Ориген (ум. око 254) о чијим ставовима према античкој мисли сведоче и текстови његових ученика, на пример св. Григорија, који је казивао да је Ориген био први и једини човек који га је усмерио да се бави античком философијом.[14] Неоплатоничар Порфирије писао је о Оригену оцењујући свакако веома тачно и са разумљивим познавањем његову духовну формацију. У свом животном току — пише Порфирије — био је он хришћанин и противник наших закона, у својим погледима о стварима и Богу, био је Јелин (ἑλληνίζων).[15]

Цео IV в. па до средине V в. траје врхунац патристике. У том периоду врло је карактеристичан став према античким писцима имао св. Василије. У свом спису о лектири профаних писаца, упућеном младићима, он поред осталог указује на библијске примере Мојсија и Илије, које је, по његовом мишљењу, извесно познавање паганске учености, припремило за њихов високи позив.[16] Хесиод, Омир, Продик, Сократ и Платон пружају доказе за истинито и добро. Извесно је да овакви ставови и гласови тачно одражавају колико је хришћанска мисао на истоку у првим вековима била упућена на компромисе са жилавим античким духовним стварањем, чији су се следбеници и поштоваоци налазили нарочито у великим градовима. На тај начин, христијанизација тих градова може се пре свега посматрати као процес прилагођавања Антици, а велики црквени оци истока понекад откривају у својим списима, на који је начин обављан тај процес, чије ће тековине трајно остати у духовној мисли православног истока, без обзира на час јаче, час слабије присутну опозицију окупљену у првом реду у монашким круговима. Нарочито оштар став према монасима показивао је киренски епископ Синесије и сам потомак једне старе племићке породице из Кирене. Школован у идејама неоплатоничара, он је у својим списима нескривено откривао своју љубав и разумевање према Антици. Штавише, 150 година после Оригенове смрти, а свега 30 после смрти Атанасија Великог, долази до праве „паганске ренесансе", која изазива отпор монаха са којима Синесије улази у жучне полемике.[17] Па ипак, античка мисао, истина у једној адаптираној и христијанизираној варијанти постепено је освајала источно-православну духовну мисао. Из краја V века потиче једна рукописна Теософија (χρησμοὶ τῶν Ἑλληνικῶν θεῶν), а из VIII/IX в. ватикански рукопис: Συμφωνία ἐκ

---

[12] исто

[13] М. Н. Сперанский, Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности, Москва 1904, 38.

[14] Stiglmayr, н. д. 11

[15] н. д. 13

[16] н. д. 16

[17] н. д. 31

τῶν παλαιῶν φιλοσόφων, у којима су сакупљене збирке тобожњих пророчанстава паганских богова и изреке паганских философа које се односе на хришћанско учење о св. Тројици, Богочовеку Христу, о Богородици и Христовом страдању на крсту.[18] У V веку овакве и сличне збирке, сакупљене без неког система и са несређеним материјалом, сређују се по садржају у праве зборнике и антологије. По сведочанству патријарха Фотија, овај је посао извршио Јован Стобљанин, саставивши четири књиге у два тома разних изрека од којих је добар део —више од 260— покупљен из текстова хеленских философа и писаца. Те мисли по најразличитијим питањима физичког и духовног живота под насловом: Ἰωάννου Στοβαίου ἐκλογῶν ἀποφθεγμάτων ὑποθηκῶν βιβλία τέσσαρα ἐν τεύχεσι δυσίν[19] постале су врло популарне. На тај начин, у византиској се црквеној књижевности формирао посебан род тзв. Флорилегија (Цвјетника), Антологија и збирки сентенција (γνῶμαι); понеки антички писци, као на пример Менандар, нарочито су радо коришћени у те сврхе[20], а у њима се налазе и изреке Демокрита, Диогена, Теофраста, Еврипида, Аристотела, Плутарха[21], да поменемо само типичне.

Док су у периоду иконоборства слабила струјања класицизма у византиском духовном животу, од IX века поново оживљава литература и са њом античка традиција.[22] У Флорилегијама се, после црквених отаца, наводе граматичари који су признати по узвишености и чистоти њихових моралних учења као најближи хришћанству. То су: Платон и Аристотел од којих час један, час други заузима прво место, што зависи од тога чије је учење преовладало. За њима следе: Омир, Хезиод, Пиндар, трагичари Аристофан, Менандар, Теокрит, историчари Тукидид, Херодот, биографи: Плутарх, Лукијан, Дион Касије, ретори: Аристид, Демостен, Филострат, Ливаније.[23] Омир је био нарочито популаран у школи Михаила Псела. Он је укључен у мудраце који су прорекли хришћанске истине, које су код њега сакривене под плаштем алегорије.[24] Према томе, ови световни елементи у византиским Флорилегијама изражавају у себи скоро дохришћанско начело у византиској образованости.

У VII веку јавља се: κεφάλαια θεολογικά, ἤτοι ἐκλογαί која се приписује Максиму Исповеднику, бившем секретару цара Ираклија, а потом монаху Хрисопољског манастира близу Цариграда.[25] Рукопис ове Максимове Гномологије Михаилов још зове и „Пчелом", или Па-

---

[18] A. von Premerstein, Neues zu den apokryphen Heilsprophezeiungen heidnischer Philosophen in Literatur und Kirchenkunst, Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher, IX, Athen 1932, 340.

[19] А. В. Михаилов, К вопросу о грековизантийских и славянских сборниках изречений, Журнал Министерства народного просвещения, CCLXXXV, 1893, Спб. 1893, 18.

[20] упор. В. Јагић, Разум и философија из српских књижевних старина, Споменик СКА, XIII, Београд 1892, III.

[21] н. д. XXVI

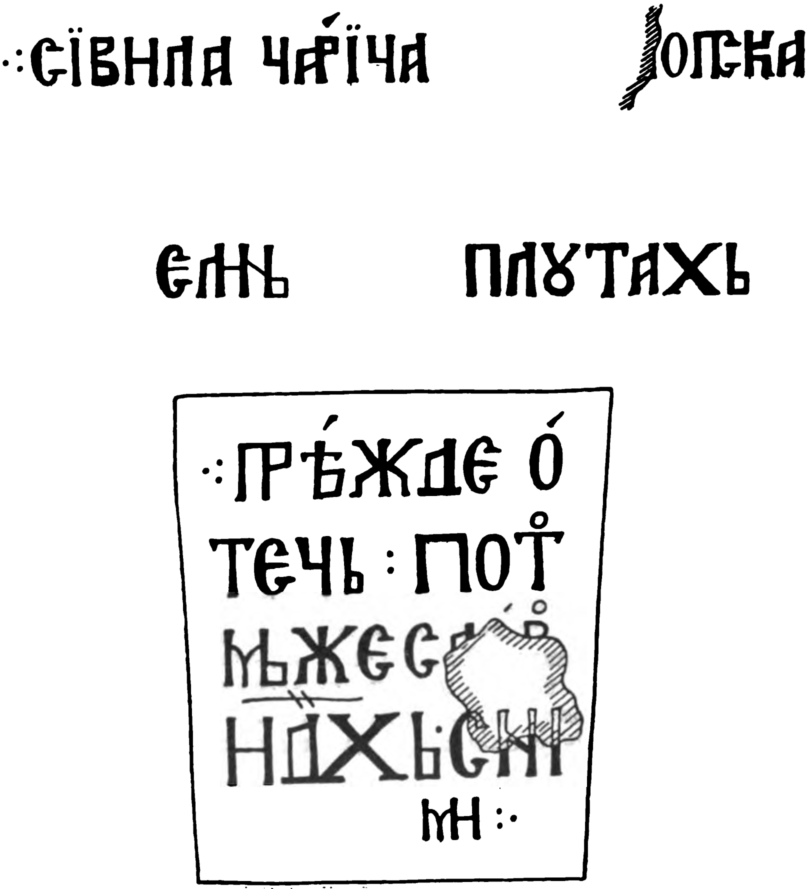
[22] М. Н. Сперанский, Переводные сборники.... 50

[23] н. д. 62—63

[24] н. д. 64

[25] Михаилов, н. д. 21

лејом (τὰ παλαιά), а ради се о тексту који садржи причања црквене историје, нарочито старог завета, тако да је и прва књига библије (постање) названа такође Палејом.[26] У овим књигама долази и до преузимања извесних места из античке митологије, посебно оних која

Текст са Плутарховог свитка из ексонартекса Богородице Љевишке. Према цртежу Бран. Живковића

теже да открију судбину првога човечанства.[27] За ове књиге констатује Сперански у „византиској литератури тежња је била да се унесе и грчка митологија и философија у круг хришћанске науке, услед тога појављују се на пример пророштва Сивиле о том иетом."[28] Уосталом,

[26] М. Н. Сперански, Историска Палеја, њени преводи и редакције у старој словенској књижевности, Споменик СКА, XVI, Београд, 1892, 1.
[27] исто
[28] н. д. 2

не треба заборавити да се на пример за тибуртинску Сивилу раширила у Риму легенда да је баш она прорекла Октавијану Христово рођење.[29] Најзад, нешто касније, у XI веку, настају и тзв. „Диоптре"; обично се њихов постанак везује за период царевања Алексија Комнина, а у њима се поред осталог могу наћи наводи из мисли Платона, Аристотела и Хипократове о срцу и уму.[30] Међутим, сва та позајмљивања и прерађивања античке философије на крају ипак нису довела, по мишљењу Спаског, до обраћања хришћанства у хеленизам, већ хеленизма у хришћанство, а то би значило да синтеза хеленизма са хришћанством у својој крајњој консеквенци није успела. Већ је Хегел у својим „Лекцијама историје философије" одбијао да патристичким учењима да место у историји философске мисли, полазећи од тога да патристичка учења нису претстављала даљи развитак античке мисли, јер је догматизирајућа мисао црквених отаца, унапред везана за хришћанску доктрину, била неслободна и због тога лишена садржаја који би се стваралачки развијао. Према томе патристички састави не би садржали неку философску синтезу, већ еклектичку мешавину философских схватања Антике са хришћанским погледима.[31] Али и ови хришћански компромиси, коликогод они били оптерећени и ослабљени еклектичким прерадама, без сумње су у источно-православно хришћанство унели једну другу, можемо рећи, хуманистичку ноту, која је и у свом каснијем развоју само повећавала бројне разлике источног и западног хришћанства у коме је још и 1200 г. забрањивано монасима као грешно и опасно по њихов душевни мир, да читају античка научна дела о природи уопште.[32] Свест о духовним позајмицама из Антике, упркос честим догматичким затрпавањима, може се на православном истоку пратити у свом пуном континуитету, о чему речито сведоче и бројни уметнички споменици са тако недвосмисленим античким пореклом.

И српска средњевековна црквена мисао, најтешње повезана са православним истоком, сасвим разумљиво, показује велике сродности са Византијом. Преводилачки напори наших монаха, већ врло рано по формирању српске средњевековне државе и цркве, имају за последицу да смо посредовањем Византије примили читав низ текстова и списа источно-православних црквених отаца, од којих ћемо поменути само неке у којима се у наглашеној форми провлаче мисли античких философа. У ову групу треба у првом реду убројити „Флорилегије" и „Палеје", од којих Сперански наводи рукопис једне српске „Пчеле" из XIV века, што је доказ о њеној прилично раној појави,[33] као и текст нашег првог познатог „Космографа" из XV в., који се у тумачењима природних појава служи позајмицама из Аристотела, Птоломеја и Плинија, слично као и највеће и најученије византиско дело

[29] Ernst Sackur, Sibyllische Texte und Forschungen, Halle 1898, 125.

[30] М. Безобразова, Заметки о Диоптре, Ж М. Н. П. CCXC, 1893, 41—42.

[31] А. И. Клибанов, К проблеме античного наследия в памятниках древнерусской письменности. Труды отдела древ. лит. XIII, Москва-Ленинград 1957, 61.

[32] Др Радослав М. Грујић, Космолошки проблеми по нашим старим рукописима, Годишњак Скопског Философског Факултета, I, Скопље 1930, 179.

[33] Сперанский, Переводные сборники, 334

о астрономији, написано 1361 г. на персиским и птоломејевским основама од архиђакона цариградске патријаршије Теодора Мелитиниота.[34] Антички елементи, дакако посредовањем Византије, као нова литерарна упоређења јављају се и у старим српским биографијама. Не улазећи исцрпније у ово питање, напоменућемо само примера ради да архиепископ и писац Данило, савременик краља Милутина, у својој познатој биографији помиње да је краљ нови св. Димитрије и нови Александар Велики.[35] На веома занимљиве античке елементе у старим српским биографијама скренуо је у нашој науци пажњу и Милоје М. Васић, указујући у биографији деспота Стефана Лазаревића од Константина Философа на место о краљу Крезу и његовим ризницама са „златним ћерамидама", претпоставивши да је дотично место о „златним полугама" Константин Философ могао позајмити „из којег дела неког писца који му је претходио".[36] Сем византиских писаца могли су бити посредници између Херодота и Константина и словенски писци.[37] Траговима грчких историчара у делима Константина Философа посебно се бавио и Растислав Марић.[38] Личности из старог века које помиње Константин Философ наводе Марића на тврђења да је Константин морао употребити неко дело из опште историје на грчком језику.[39] Даље, Марић сматра да је „деспотов животописац, спомињући биографије, није могао мислити ни на византиске хроничаре у којима се, понекад, врло опширно говори о животима владара како византиских тако и оних из старог века, јер ти одељци хроника немају сличности са животописом деспота Стевана. Константинов узор и извор, према томе, не треба тражити у византиској него у класичној грчкој књижевности, а ту, као што смо видели, долази у обзир само један писац, Плутарх.[40] За углед који је Плутарх уживао код Византинаца Марић је навео леп пример: учени митрополит Јован Мауропус, који је једно време био професор богословије на универзитету у Цариграду, спевао је песму у којој моли Господа да према Плутарху буде милостив и спасе га.[41] На основу свега Марић претпоставља да је Константин Философ, мада нигде изричито не спомиње Плутарха, при изради свога дела употребио Плутархову биографију Александра Великог и то у оригиналу.[42] За дешифровање изрека „Мудрих Јелина" употребљених у деспотовој биографији дра-

[34] Грујић н. д. 178

[35] Светозар Н. Радојчић, Улога антике у старом српском сликарству, Гласник Државног Музеја у Сарајеву, н. с. I, 1946, 42.

[36] Милоје М. Васић, Константин Костенски и Херодот, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XI, Београд 1931, 144.

[37] исто

[38] Растислав Марић, Трагови грчких историчара у делима Константина Философа, Глас САН, CXC, Београд 1946.

[39] н. д. 16

[40] н. д. 38

[41] н. д. 39

[42] исто

гоцене су прилоге дали Павле Поповић[43] и у последње време Иван Дујчев.[44] Поповић је као најближу аналогију за изреке мудрих Јелина које се помињу код Константина Философа навео сличне изреке

Текст са Платоновог свитка из ексонартекса Богородице Љевишке. Према цртежу Бран. Живковића.

[43] Павле Поповић, Константин Философ и изреке „Мудрих Јелина“, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XVI, св. 2. Београд 1936.

[44] Ив. Дуйчев, Константин Философ и „предсказанията на мъдрите Елини“, Зборник Радова виз. института, књ. 4, Београд 1956.

употребљене у једној српској „Пчели“ XVII в. сакупљене тамо под насловом: „Елинь моѹдрихь пророчаствва о Христѣ“, рукопису чије је делове објавио М. Н. Сперански.[45] Три изреке међу овима слажу се с изрекама Константинова дела. Слагање је и поред разлика очевидно, а оно се односи како на текст изрека тако и на имена мудраца. Тако на пример Тулидова изрека: Прѣжде Богь, та же слово... у Зборнику је дата као: Өоѹкидь Еллинь рече: Прьвою Богь, потомь слово и доѹхь сь нимь и сь юстєствьвна вась.[46] Још је у својим резултатима прецизнији Иван Дујчев, откривајући литерарни извор Константинових изрека, старих грчких философа. По његовом мишљењу, Константин је морао познавати један грчки текст под насловом: Χρησμοὶ καὶ θεολογίαι Ἑλλήνων φιλοσόφων, који је, према бодлеанском рукопису, објавио Ричард Бентли.[47] Свакако пада у очи велика сличност која постоји између знатно старијег српског текста откривеног на Плутарховом свитку у Богородици Љевишкој и оног из деспотове биографије. У Љевишкој пише; као што смо то већ рекли: прѣжде отець потомь же слово и дхь с німи, а у поменутом бодлеанском рукопису, односно код Константина Философа: Өоѹлидось же рече прѣжде Бог та же слово и доѹхь сь нимь.[48] Напоменућемо занимљиву чињеницу да се веома сличан текст као у Богородици Љевишкој и у биографији деспота Стефана Лазаревића налази на свитку Елен-а Голюд-а, који је, поред осталих античких филосова сликан у Сучевици, задужбини молдавског војводе Мовиле, чији живопис потиче из осамдесетих година XVI века. На тексту пише: пръвѣи Б(ог)ь потом слово и дхь съни єдино възрас на въ сѣх.[49] Видимо дакле да се у суштини исти текст у различитим временима може наћи као изрека која се ставља на свитке различитих философа, иако им је свима заједничко скоро пророчко претсказивање хришћанства. Нажалост, за Платонов текст из Љевишке: в нѣкое врѣме: хощеть снити на зе(млѹ) слово (п)льт жити нисмо могли наћи тако блиску паралелу. По нашем мишљењу свакако најбољу аналогију пружа нам Платонов текст из рукописа српске Пчеле бивше Народне Библиотеке у Београду бр. 480(404), који потиче из XVII века, а објавио га је Сперански. Тамо се каже: Платонь еллінь рече: поздѣ некожда въ много прѡстраннѹю землю сію пріидѣть пльть вез оца и ронтсе[50], а та се мисао у суштини слаже са изреком написаном на Платоновом свитку у Богородици Љевишкој. Свакако је занимљиво да се овај текст, чак у приближном виду не јавља у иначе честим Платоновим претставама које налазимо у румунском живопису од тридесетих година XVI века. Важан податак да су у Љевишкој сачувани текстови

[45] Поповић, н. д. 320

[46] исто

[47] Дуйчев, н. д. 153

[48] н. д. 154

[49] Vasile Grecu, Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes, Bulletin de la Section historique, XI, Bukarest 1924, 17.

[50] Сперанский, Переводные сборники, 104.

са изрекама античких философа написани српски даје нам разлога да закључимо да су се можда у таласу „ренесансе“ Палеолога, која је почетком XIV в. захватила и српску уметност, у нашој средини појавили они текстови у којима је античким философима намењена улога претсказивања хришћанских истина, скоро у истој функцији као старозаветним пророцима, који поред осталог наговештавају Христово рођење. Са њиховим приказивањем најтешње је повезана и претстава лозе Јесејеве, све заједно у циљу надовезивања старог на нови завет. Та повезаност грчких философа и писаца, тачније њима приписаних изрека, са стаблом Јесејевим долази до изражаја и у византиској књижевности. Примера ради навешћемо грчки рукопис бр. 400 из париске Националне Библиотеке датиран у 1344 г., који садржи изреке читавог низа старогрчких великана повезане са стаблом Јесејевим.[51]

Ликови античких философа Платона, Плутарха и етиопске Сивиле у ексонартексу Богородице Љевишке, истовремено су и њихове прве и до сада најстарије познате претставе на пространом подручју источно-православне уметности. Истина, свега једна Сивила, нажалост не може се више прочитати која, налази се укомпонована у стабло Јесејево у живопису манастира Ариља сликаном 1296 год., а за најранију појаву ове врсте на истоку Окунев је навео један мозаик из базилике Христовог Рођења у Витлејему, довршен 1169 за време јерусалимског краља Амореја од стране грчког мозаицисте Јеврема.[52] У српском монументалном живопису из каснијих времена, колико знамо, нема примера сликања античких философа.[53] С друге стране, у осталим областима источно-православне уметности бројни су примери, истина, временски знатно каснији, њиховог приказивања. У том погледу нарочито је богат материјал који нам пружа живопис у влашко-молдавским црквама, донекле са Атоса и из Бугарске. Важно је истаћи да су претставе античких философа у влашко-молдавским црквама и на Атосу, на пример у трпезарији манастира Лавре из 1512, редовно насликане у непосредној близини стабла Јесејевог, са којим, како смо то већ истакли, чине једну нераздвојну иконографско-идејну целину. Такав је случај у цркви манастира Хуморулуи подигнутој око 1530,[54] манастирској цркви Ватра-Молдовитеи сликаној 1536,[55]

---

[51] Premerstein, н. д. 356.

[52] Н. Окунев, Арилье памятник сербского искусства XIII века, Seminarium Kondakovianum VIII, Praha 1936, 233, 249, табла XII, сл. 2, и G. Millet — A. Frolow, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, II, Paris 1957, Pl. 92

[53] Др Влад. Р. Петковић, Спасова црква у Жичи, Београд 1912, 74, 78. Напоменућемо само да је Влад. Р. Петковић у својој монографији о Спасовој цркви у Жичи објавио, према копији Михаила Валтровића, неке фрагменте ликова са спољашњег нартекса из живописа који је потицао из краја XVI в., а садржавао је можда претставе античких философа. Нажалост, Петковић се није упуштао у њихово разрешавање.

[54] Grecu, н. д. 5

[55] н. д. 6

цркви манастира Воронећ чија је припрата сликана 1546,[56] у Сућевици, сликаној у осамдесетим годинама XVI века,[57] цркви св. Ђорђа у Сућеави, сликаној у двадесетим годинама XVI в.,[58] и најзад у грчкој цркви Ћетатуиа код Јашија довршеној 1672 г.[59] Ослањајући се у својим закључцима на овај касни влашко-молдавски материјал Премрштајн је и могао да закључи: „Trotz des Vorhandenseins einer tausendjährigen, in die Frühzeit des Christentums zurückreichenden literarischen Tradition hat die Schar der heidnischen Weisen erst recht spät ihren Einzug in das Gebiet der Kirchenkunst gehalten.[60] У овај релативно касни период приказивање античких философа и писаца свакако треба убројити бугарски и руски материјал. Код Бугара њихове се претставе не јављају пре 1488 г. када је сликана црква у Бобошеву на Струмици.[61] Што се тиче руске духовне мисли, тачније њених антикизирајућих елемената са одговарајућим одјецима у уметности, за тај је процес Димитриј Чижевскиј навео низ примера, иако пада у очи да су они далеко јаче одјекнули у руском иконопису, у којем се појављују иконе Платона, Аристотела, Еврипида, Плутарха, Филона и Сивила.[62] И руски „Подлиници“ дају упутства за њихово сликање. Па ипак, одјеци ових схватања, сличних Богородици Љевишкој, нашли су своју примену и у монументалном руском живопису, истина из шездесетих година XVI века. Примера ради поменућемо фреске московског Благовештенског Сабора у Кремљу, где се поред неких старозаветних сцена на јужној и западној страни галерије налази стабло Јесејево, а недалеко стабла, на пиластрима, насликани су јелински мудраци Аристотел, Епафродит, Омир, чак и песник Вергилије,[63] са одговарајућим текстовима. Врло вероватно, утицајем руских схватања, можда неких текстова или иконографских предложака, можемо тумачити и усамљену појаву персиског пророка Пропија и философа Питагоре на једној грачаничкој икони Христа са апостолима и портретима српских митрополита Виктора и познатог књигољубца митрополита Никонора сликаној вероватно 1567 г.[64] О овом персиском пророку, како је то утврдио Ђорђе Сп. Радојичић, говори се као о јереју у „кумирници“ Ире у повести Афродитијана Персијанца о рођењу Христовом, која од XIV века постоји у старој српској књижевности.[65] За сликање Сивила и философа на Христовим и Богороди-

---

[56] н. д. 10

[57] н. д. 19

[58] н. д. 21

[59] н. д. 22, 24—25

[60] Premerstein, н. д. 356

[61] Cf. A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, 1928, 306—307.

[62] Dmitrij Čiževskij, Aus zwei Welten, Slavistische Drukken en Herdrukken, Gravenhage 1956. Аутор је објавио чланак „Plato im alten Russland“.

[63] Художественные памятники московского Кремля, Москва 1956, 50, сл. 88

[64] Р. Љубинковић, Две грачаничке иконе са портретима митрополита Никанора и митрополита Виктора, Старинар, н. с. књ. V—VI (1954/5) Београд 1956, 133.

[65] в, Политика од 17-V-1958.

чиним иконама, чак на иконама појединих светаца као на пример св. Николе, Јована Богослова, Буслајев је донео низ примера.[66]

Рана, засада најранија појава античких мудраца и Сивила и лозе Јесејеве у живопису спољне припрате Богородице Љевишке без сумње је од многоструког значења и заслужује испитивање. Развијена иконографска целина о којој је било говора — после скромних почетака у Ариљу — заснована је, како нам изгледа, на преводима византиске књижевности, у првом реду на „Флорилегијама" и „Палејама" у којима има христијанизираних одјека античке философске мисли која је, како смо видели, на православном истоку пролазила дуге и компликоване путеве свога прилагођавања. Сем тога, нама се чини да су и ови детаљи из љевишког ансамбла само доказ више о повезаности њихових мајстора са класицистичким елементима ренесансе Палеолога која је византиску уметност више него икада приближила Антици,[67] а то истовремено значи да су она византиска уметничка гибања у периоду од 1260—1300 скоро истовремено, нарочито што се тиче садржаја, одјекивала и у српској уметности, без обзира што се начин сликања наших уметника доста одваја од фине уметности Палеолога.[68] На тај начин, недавно откривене фреске са претставама старих јелинских мудраца и Сивила, повећавају онај класични репертоар српске средњевековне уметности за чије разрешавање су се у нашој науци залагали Влад. Р. Петковић[69] и Светозар Радојчић[70], који је код нас први своја испитивања у том правцу усмерио са ранијег набрајања мотива на идејне и стилске елементе повезане са општим токовима српске средњевековне уметности.

---

[66] Ф. Буслаев, Древне-русская народная литература. Санктпетербург 1861, 362.

[67] O. Demus, Die Entstehung des Paläologenstils in der Malerie, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, München 1958, 59.

[68] упор. Светозар Радојчић, Мајстори старог српског сликарства, САН, Посебна издања, књ. CCXXXVI, Арх. инст. књ. 3, Београд 1955, 26.

[69] Влад. Р. Петковић, Неки антички мотиви у старом живопису српском, Strena Buliciana, Zagreb 1924, 471—475.

[70] Радојчић, Улога антике....

DEJAN MEDAKOVIĆ

DARSTELLUNGEN ANTIKER PHILOSOPHEN UND SIBYLLEN IN DER WANDMALEREI DER KIRCHE „BOGORODICA LJEVIŠKA“

Zusammenfassung

An der Westseite im Exonarthex der Kirche „Bogorodica Ljeviška“ sind in der aus dem ersten Jahrzehnt des XIV. Jahrhunderts stammenden Wandmalerei nur zwei Gestalten einer grösseren Gruppe erhalten. Sie sind bezeichnet durch die Inschriften: елинь платон und елинь плꙋтахь. Ebenda nennt eine nur noch schwer entzifferbare Inschrift die äthiopische Sibylle: сївила царїца (ети)опска. Die Schriftrolle Platos bietet folgenden Text: в нѣкое | врѣме: хо | щеть сни | ти на зе(мл)ꙋ: слово | (п)льт жити. Der Text der Schriftrolle Plutarchs lautet: прѣжде о|тець: пото|мь же с(лово) и дхь с ни|ми. Im Gewölbe des nördlichen Bogens des Exonarthex und an der Stirnseite der nördlichen Wand ist der Stammbaum Christi dargestellt.

Es erhebt sich die Frage nach der Ideenherkunft dieser Themen und ihrer Symbolik in der östlichen orthodoxen Kunst. Das Erscheinen antiker Philosophen und Sibyllen in der Wandmalerei des Exonarthex der „Bogorodica Ljeviška“ weist offensichtilich auf die Abhängigkeit von Byzanz hin. Es knüpft im Grunde an eine langwierige Entwicklung an, deren Wurzeln in die Zeit der ältesten, überaus komplizierten hellenistisch-byzantinischen geistigen Symbiose zurückreichen, der Symbiose, die bereits in der ersten Hälfte des II. Jahrhunderts in Alexandria einen wichtigen Mittelpunkt hatte.

Auch der aufs engste mit dem orthodoxen Osten verbundene serbische mittelalterliche Kirchengedanke weist begreiflicherweise grosse Verwandtschaft mit Byzanz auf. Schon bald nach der Bildung des serbischen Staates und der serbischen Kirche wird dank den Übersetzungsarbeiten serbischer Mönche aus Byzanz eine ganze Reihe von Texten und Schriften der östlichen Kirchenväter übernommen, die bisweilen — in christianisierter Form — Gedanken antiker Philosophen und Schriftsteller weitergeben. Hierher gehören in erster Reihe verschiedene „Florilegien“ und die sog. „Palaia“. Darüber hinaus ist bekannt, dass antike Elemente durch Vermittlung von Byzanz als neue literarische Gleichungen auch in die alten serbischen Biographien Eingang fanden. Zur Erläuterung der Aussprüche der „Weisen Griechen“ in der von Konstantin dem Philosophen verfassten Biographie Stefan Lazarevićs lieferten Pavle Popović und in letzter Zeit Ivan Dujčev wertvolle Beiträge.

Sehr auffallend ist die grosse Ähnlichkeit zwischen dem bedeutend älteren serbischen Text auf der Schriftrolle Plutarchs in der „Bogorodica Ljeviška“ und dem der Biographie des Despoten Stefan Lazarević. Die beste Parallele zu dem Text auf der Schriftrolle Platos in der „Bogorodica Ljeviška“ bietet dagegen eine Plato-Stelle in der Handschrift der serbischen „Biene“ der ehemaligen Nationalbibliothek in Beograd Nr.

480 (404), die aus dem XVII. Jahrhundert stammt und von Speranskij veröffentlicht wurde. So sehen wir, dass ein im wesentlichen gleicher Text sich zu verschidenen Zeiten unter den Aussprüchen wiederfindet, die auf Schriftrollen der einzelnen Philosophen gesetzt wurden, da sie eine nahezu prophetische Verkündigung des Christentums zu enthalten schienen.

Die Gestalten der griechischen Philosophen Plato und Plutarch und der äthiopischen Sibylle im Exonarthex der „Bogorodica Ljeviška" bieten zugleich ihre ersten und bis jetzt ältesten bekannten Darstellungen innerhalb des weiten Raumes der östlichen orthodoxen Kunst. Es ist bemerkenswert, dass in der serbischen Ikonographie nur eine einzige Ikone bekannt ist, auf der die Gestalten des griechischen Philosophen Pythagoras und des persischen Propheten Propius erscheinen, während Darstellungen der antiken Philosophen und Sibyllen in der russischen Ikonographie weit häufiger sind. Die ausgestaltete ikonographische Komposition, die uns jetzt — nach den bescheidenen Anfängen in Arilje (1296) — aus der Bogorodica Ljeviška bekannt ist, geht, wie es scheint, auf Übersetzungen byzantinischer Schriften zurück, vor allem auf die Florilegien und Palaia, in denen sich christianisierte Widerhalle des antiken philosophischen Gedankenguts finden, das im orthodoxen Osten lange Umwege der Anpassung durchlief. Die Darstellungen der Bogorodica Ljeviška sind ein Beweis mehr der Verbundenheit ihrer Meister mit dem Klassizismus der Renaissance der Palaiologenzeit. So erweitern die kürzlich entdeckten Fresken mit den Darstellungen der alten hellenischen Weisen und Sibyllen das klassische Repertoire der serbischen mittelalterlichen Kunst, um dessen Erforschung sich in unserer Wissenschaft Vlad. R. Petković und insbesondere Svetozar Radojčić bemüht haben.

Зборник радова Српске академије наука LXV — Византолошки институт, књ. 6
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LXV — Institut d'Études Byzantines, № 6

CYRILL MANGO

THE LEGEND OF LEO THE WISE

In the chaotic mass of Byzantine oracular literature an important place is occupied by a collection of prophecies which bear the name of the Emperor Leo the Wise (886—912). The extent of this collection is not easily definable, since the „authorship" of many items varies from one manuscript to another: the same text may be attributed to the Emperor Leo, to Methodius of Patara, to the prophet Daniel, to a certain monk Leontius, or to any one of several other popular seers. Excluding such doubtful items,[1] the main body of Leonine oracles falls into two groups: 1) a collection of usually sixteen iambic poems, couched in erudite Greek, each oracle being accompanied by a symbolical picture (figs. 1—16),[2] and 2) a group of longer poems in popular Greek, part of which are clearly datable to the thirteenth century.[3]

It is not my intention to present here a full discussion of the difficult problems of dating and exegesis that are raised by these oracles. No such discussion should be attempted, in any case, until the manuscript tradition of the oracles has been thoroughly explored. That in itself is no small undertaking, since there exist, as we shall see, scores of pertinent manuscripts, scattered all over Europe and the Near East, in addition to early translations both into Latin and into Slavic languages. Furthermore, the Leonine oracles, like all prophetic literature of a popular kind, do not present a stable text. As time went on, they were altered and interpolated in various ways to fit the expectations and hopes of each particular period. Consequently, a search for the *Urtext* appears to be almost futile: the most that can be attempted is to establish different recensions and distinguish between strata of interpolations. The purpose of this paper is, however, a different one, namely to trace the stages by which the rather colourless emperor of the Macedonian dynasty became a seer of such enduring fame. The development of the „Leo

[1] For example, the curious poem that has recently been interpreted as a satirical song referring to the empress Theophano, wife of Romanus II and Nicephorus Phocas. See G. Morgan, „A Byzantine Satirical Song?" BZ 47 (1954), 292—97. This poem is found in three mss: in one it is anonymous, in the second it is ascribed to Leo the Wise, in the third to the prophet Daniel.

[2] Most easily accessible in PG 107, 1129 sq. Older editions listed below, pp. 80 sq.

[3] Published by E. Legrand, *Les oracles de Léon le Sage*, Paris, 1875 (Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique, n.s., no. 5). The historical introduction by Ch. Gidel (pp. 7—16) is of little value. It is reprinted in Gidel's *Nouvelles études sur la littérature grecque moderne*, Paris, 1878, 303—12.

Legend" cannot, in my opinion, be entirely separated from the problem of the Oracles, and may therefore provide a useful introduction to the study of the latter.

To begin with, however, a few observations about the Oracles may not be out of place. The illustrated series is certainly the more ancient of the two. The course of events described therein is roughly as follows. There will reign a succession of five emperors: the first, a wily and boastful man of canine aspect, whose progeny (?) will be destroyed by a serpent; the second, a flying serpent of foul oriental stock, who will cause disturbance in the City, and will be blinded by two crows (fig. 1); the third is represented by two symbols, an eagle bearing a cross (fig. 2) who will seize power from the south, and a unicorn (fig. 3) who will be bold and warlike, but will fall unexpectedly on wet ground; the fourth (figs. 4 and 5), an old man bearing a scythe and a rose, will erect pagan temples, and will live (reign ?) nine years; the fifth and last, represented by a bull (fig. 6), will be virtuous and have a happy end. He will be followed by a bear rearing young cubs (fig. 7), presumably an emperor of another line hoping to set up his own dynasty, whose reign will mark the division of the Empire. Constantinople will be the scene of bloodshed and civil war, in the course of which all sinners will be destroyed (fig. 8). An old man, represented by the cunning fox (fig. 9), will profit from the confusion and seize power. The next two oracles (nos. X-XI and figs. 10—11) are in prose and appear to be an interpolation. Constantinople will fall when the twentieth letter (? K=20) is acclaimed along its walls. He (the wicked king?) will have fingers like scythes,[4] and will blaspheme against the Lord. There follows a diatribe against a wicked patriarch whose name is John ('Ιῶ) (?).[5] He is an instigator of murders, and will have his long beard cut off. At this point the anointed is revealed, whose name is Menahem (καὶ ἀποκαλυφθήσεται ὁ ἠλειμμένος ἐπώνυμος Μεναχείμ).[6] The remaining oracles (nos. XII—XVI and figs. 12—16) are devoted to the appearance and consecration of the liberator-king, a gentle man endowed with the gift

[4] ὃς ἔχει τοὺς δακτύλους αὐτοῦ δρεπανωτούς, ὅ ἐστι δρέπανον τῆς ἐρημώσεως, καὶ ἐν τῷ ὑψίστῳ βλασφημία. This is an old motif associated with the Antichrist. Cf. *Apocalypsis Esdrae,* ed. Tischendorf (*Apocalypses apocryphae,* Leipzig, 1866), 29$_6$: οἱ δάκτυλοι αὐτοῦ ὡς δρέπανα. Same detail in Cod. Laud. gr. 27: ἔστι δὲ δρεπανοδάκτυλος (V. Istrin, Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила, I, Moscow, 1897, 214).

[5] It seems that the text is disturbed at this point, since the name 'Ιῶ or John is usually given to the liberator-king. See Istrin, *op. cit.,* II, 291—92; Eulogios Kourilas, Τὰ χρυσόβουλλα τῶν ἡγεμόνων τῆς Μολδοβλαχίας καὶ τὸ σύμβολον 'Ιῶ ἢ 'Ιωάννης, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου, Athens, 1935, 245—54.

[6] This passage appears to be derived from a Jewish source of the second or third centruy A. D. The word ἠλειμμένος (for χριστός) is associated with Aquila's translation of the O.T. (so in Ps. 2. 2, Dan. 9. 26 and elsewhere). Cf. Philastrius Brixiensis, *De haer.,* cxlii, PL 12, 1276; F. Field's preface to *Hexapla* (Oxford, 1875), I, xix. On the messianic name Menahem („comforter") see W. Bousset, *Die Religion des Judentums im späthellenistischen Zeitalter,* 3rd ed., Tübingen, 1926, 227; H. Gressmann, *Der Messias,* Göttingen, 1929, 458 sq.; J. Klausner, *The Messianic Idea in Israel,* transl. W. F. Stinespring, New York, 1955, 463—64.

of foreknowledge, who had been concealed, either dead or asleep, in the western part of Constantinople.[7] The City of Seven Hills will reign once more.

In Lambeck's edition, reproduced by Migne, Leo's Oracles are followed by an anonymous *Paraphrasis* which is concerned only with the advent of the liberator-king. The latter is identified by various personal characteristics, and appears from an island to which he had been banished. He is revealed at the end of the Ismaelite empire,[8] and lives in the western part of Constantinople, near the Sigma. Since his exploits appear to be directed chiefly against the Turks, it may be surmised that the *Paraphrasis* was composed in the fourteenth or early fifteenth century.[9]

Thus the Leonine Oracles are concerned not with the end of the world, but with the fate of the Byzantine Empire and especially of its capital. The advent of the righteous king who had been asleep is, of course, a widespread motif in medieval messianic tradition. The most pertinent parallel is provided by the "Visions" of Daniel which describe the appearance of the aged king, named John, in the "right-hand part" of Constantinople. He will be escorted to St. Sophia by four angels and crowned there, after which he will vanquish the Ismaelites.[10] The rest of the eschatological story, which is told in the Revelations of Methodius, the Visions of Daniel, the Life of St. Andrew the Fool and other texts, is, however, absent from the Leonine Oracles. The liberator-king, after his prescribed reign of thirty-two years, does not go to Jerusalem to lay down his crown on Golgotha or the Mount of Olives. Nothing is said of the wicked queen who profanes the holy sanctuaries. Constantinople is not submerged by the sea. There is no Antichrist,

---

[7] This led to the formation of the famous legend about the „emperor turned into marble" (ὁ μαρμαρωμένος βασιλιᾶς) who lies concealed in a cave near the Golden Gate. See N. Politês, Παραδόσεις, Athens, 1904, I, 22; II, 658—74; N. Beês in BNJ 13 (1937), 244 γ'—244 λς'.

[8] Col. 1141: καὶ δεδώκασι τὴν στρωμνὴν αὐτοῦ ἐν ταῖς νήσοις, πλέοντος καὶ ἁλιεύοντος ἑβδοματικῷ ἑβδόμα (sic) χρόνῳ, εἰς τὸ τέλος τῶν Ἰσμαηλιτῶν ἀποκαλυφθήσεται. The Lat. translation (by one D. Moufflet) is most unsatisfactory: „sedemque habere coegerint in insulis, ubi navigationem piscatoriamque artem exercet per totam hebdomadam, tandem ex Ismaelitis revelabitur." J. Döllinger („Der Weissagungsglaube und das Prophetentum in der christlichen Zeit" in *Kleinere Schriften*, ed. F. H. Reusch, Stuttgart, 1890, 475) expresses surprise that the liberator of the Byzantine Empire should be a Moslem. Veselovskij („Опыты по истории развития христианской легенды, "ЖМНП, 179 [1875], 59—60) believes that the liberator comes from the country of the Ismaelites, but that he himself is a Greek. It seems clear, however, that τέλος means „end" and not „country". Cf. Pseudo-Methodius in Istrin, *op. cit.*, I, Texts, 35: καὶ ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἤτοι ἐν τῷ ἑβδοματικῷ ἑβδόμῳ χρόνῳ, ἡνίκα πληροῦται ὁ ἀριθμὸς τοῦ χρόνου τῆς δυναστείας αὐτῶν, etc. ἑβδοματικῷ ἑβδόμῳ χρόνῳ echoes Dan. 9. 24—25.

[9] Veselovskij (*op. cit.*, 60—61) is, I believe, mistaken in dating the *Paraphrasis* from the time of the Latin Empire of Constantinople. The enemy whom the liberator conquers is the Turk (see col. 1144 B: καὶ ἐξελεύσεται κατὰ τῶν Ἰσμαηλιτῶν καὶ κρατήσει αὐτούς, and our previous note), whereas the one reference to the Latins (col. 1145C: φέρων τε τὸν πόλεμον καὶ τῶν ξανθῶν τὰς μηχανάς) is rather obscure.

[10] Istrin, *op. cit.*, I, Texts, 137.

no Gog and Magog, no Last Judgment. Even the fall of Constantinople is mentioned only in Oracle X which, as we have seen, is probably an interpolation. Thus it is possible (although I do not wish to insist on this point) that the original version of the Oracles did not foretell the capture of Constantinople. The belief that Constantinople would never fall is occasionally expressed, for example in the Life of St. Andrew the Fool which dates from the ninth or tenth century.[11] Even in the twelfth century, Tzetzes entertained the hope that Constantinople would be constantly enlarged and glorified under God's protection, and this in spite of the explicit oracle, οὐαί σοι Ἑπτάλοφε, ὅτι οὐ χιλιάσεις, which Tzetzes was able to interpret in a favourable sense by means of curious grammatical acrobatics[12]. A contrary conviction, that Constantinople was ultimately destined to fall, was, however, current at the same time, and continued to be present even after the date set for the downfall, 1026, had passed without incident.[13]

It is not easy to date the illustrated series of Leonine Oracles on the basis of their content, but there are two factors which prove conclusively that they are as old as the twelfth century, and possibly earlier. In the first place, the *Vaticinia Pontificum*, known under the name of Joachim of Flora, contain fifteen oracles which are a literal, though incomplete translation of the Leonine collection.[14] The Latin translation originated not later than the last quarter of the thirteenth century, and was accompanied, as can be seen, for example, from an important manuscript at Monreale of the late thirteenth or early fourteenth century, by illustrations very similar to those in the Greek original.[15] This shows, incidentally, that the curious pictures that are found in the Greek manuscripts (reproduced here after Lambeck's edition) are not merely a degenerate product of the last phase of Byzantine book-illumination, as Kondakov had thought,[16] but are copied from originals of the Comnenian period, if not earlier. The existence of such illustrated books of oracles is attested in the early ninth century.[17]

The second proof of the antiquity of the Leonine Oracles is that several passages from them are quoted by Nicetas Choniates. The most extensive

[11] PG 111, 853B.

[12] *Joannis Tzetzae epistolae*, ed. Pressel, Tübingen, 1851, 53—54; *Chiliades*, ed. Kiessling, Leipzig, 1826, hist. 276, 278, pp. 347—49.

[13] According to the horoscope of Vettius Valens, Constantinople was destined to last 696 years after its foundation (Cedrenus, I, 497; Zonaras, III, 14—15; Glycas, 463; *Catal. codd. astrol. graec.*, V/1, 118—19, 131-32). Cf. Ch. Diehl, „De quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople“, BZ 30 (1929-30), 192—96; Lathoud, „La consécration et la dédicace de Constantinople,“ *Echos d'Orient* 24 (1925), 191.

[14] See H. Grundmann, „Die Papstprophetien des Mittelalters,“ *Archiv für Kulturgeschichte*, XIX-1 (1928), 77—138.

[15] A. Daneu Lattanzi, „I 'Vaticinia Pontificum' ed un codice monrealese del sec. XIII—XIV,“ *Atti della R. Accad. di Scienze Lettere e Arti di Palermo*, Ser. 4, vol. III, pt. 2, fasc. 4 (1944), 757—92 and pls. I—VI.

[16] Having examined two mss of the Oracles, Marc. Cl. VII cod. 3 and Palermo I. E. 8, Kondakov expressed the following verdict: „Toutes ces illustrations n'ont aucune signification artistique ou intellectuelle; elles ne font que terminer en fait l'histoire des miniatures byzantines, cette histoire qui en réalité était finie depuis longtemps déjà.“ (*Histoire de l'art byzantin considéré principalement par les miniatures*, II, Paris, 1891, 177—78).

[17] Theophanes Cont., 36; slightly different accounts in Pseudo-Symeon, 610—11 nd Cedrenus, II, 63.

excerpt is taken from Oracle VI which alludes to the happy reign of the „bull-like emperor." Nicetas tells us that Isaac II Angelus (1185—95) considered this oracle to refer to himself and was never tired of repeating it.[18] Two more quotations are given in connection with the last illness of John II Comnenus (April 1143). That emperor was encamped in Cilicia, close to a mountain known as the Crows' Nests, when he accidentally wounded himself with a poisoned arrow. The infection spread rapidly, especially as John refused the advice of his physicians to have his arm amputated. Shortly after Easter (April 4), there was a torrential rain, and the emperor's bed had to be moved to a dry spot. This reminded him of the oracle, „Thou shalt fall unexpectedly in a wet place" (τόποις δ'ἐν ὑγροῖς καὶ παρ' ἐλπίδα πέσῃς), while those members of his suite who took interest in foretelling the imperial succession believed that another ancient prediction (τὸ παλαίφατον τοῦτο λόγιον) which proclaimed, „Alas, thou shalt fall prey to terrible crows" (ὢ πῶς γενήσῃ βρῶμα δεινῶν κοράκων), had come to pass. This they connected both with the name of the neighbouring mountain and with the hot iron with which the emperor's wound had been cauterised.[19] The predictions quoted here are derived from the Leonine Oracles III and I respectively.

We are further told that Alexius II (born September 10, 1169) received his name on account of a prophecy which foretold that the Comnenian line would last as long as the word AIMA (A = Alexius I; I = John II; M = Manuel I; A = Alexius II).[20] The word αἷμα is the title of the first and seventh Leonine oracles, and, as Lambeck has pointed out, it is echoed by the last line of the second oracle, „Having the unit (i. e. the letter α) as his beginning and his end" (ἀρχὴν ἔχων τε τὴν μονάδα καὶ τέλος). Nicetas also thinks that Manuel's reign of thirtyeight years was meant by the ancient prophecy (τὸ παλαιότατον ἐκεῖνο λόγιον), „The last part of thy name shall conquer thee" (ἀλλ' ὑστάτη σε κερδανεῖ λαβὴ λόγου), since the last syllable of Manuel's name (ηλ) denoted the figure 38.[21] The prophecy in question comes from the third Leonine oracle.

Nicetas quotes another oracle with reference to Andronicus I which, he says, was found in books and often repeated by word of mouth:

αἴφνης δ' ἀναστὰς ἐκ τόπου πλήρους πότου
ἀνὴρ πελιδνός, ἀγέρωχος τὸν τρόπον,
στυγνός, πολιός, ποικίλος χαμαιλέων,
ἐπεισπεσεῖται καὶ θερίσει καλάμην.
πλὴν ἀλλὰ καὐτὸς συνθερισθεὶς τῷ χρόνῳ
ἐσύστερον τίσειεν ἀθλίας δίκας
ὧνπερ κακῶς ἔπραξεν ἐν βίῳ τάλας·
ὁ γὰρ φέρων μάχαιραν οὐ φύγῃ ξίφος.

„A livid man, arrogant of manner, sullen, grey-haired, a changeful chameleon, having suddenly arisen from a place full of wine, will burst in and mow down

[18] 464—65. The quotation in Nicetas differs somewhat from the printed text of the Oracles; the verse order is also not the same.
[19] Nicetas, 55.
[20] *Ibid.*, 220.
[21] *Ibid.*, 289.

the corn; but he, too, will be cut down in time, and will later pay miserable penalties for the evil deeds which, wretched man that he was, he had committed in his life. For he who bears a dagger will not escape the sword." The „place full of wine" refers, according to Nicetas, to Oenaeon on the Black Sea to which Andronicus had been relegated.[22] These prophetic verses are not to be found in the Leonine Oracles as they are preserved today, but they call to mind the fourth and fifth oracles which speak of an old man bearing a scythe and a rose, who will cut down the grass and live (reign ?) nine years (τρὶς τρεῖς δὲ ζήσας ἐν βίῳ κύκλους γέρων | ἤχθη [ἴθι?] πρὸς ᾄδην, δύο λιπὼν ἐν μέσῳ). It may be recalled that Isaac Angelus, who himself expected to reign thirty-two years,[23] used to say that a reign of nine years had been originally allotted to Andronicus, but that the latter's misdeeds had reduced this span to three years, the remainder having accrued to himself.[24] The oracles in question (nos. IV and V) are immediately followed by the one concerning the „bull-like" emperor which, as we have seen, Isaac thought to refer to himself. The illustrations of Oracles IV and V (figs. 4 and 5) also call to mind the portrait of himself which Andronicus set up outside the church of the Forty Martyrs in Constantinople. He was represented on it not in imperial costume, but as a peasant in a dark cloak that parted at the bottom and white boots reaching up to the knees. In his hand he held a stout scythe or reaping-hook (δρέπανον), the curve of which enclosed the bust of a youth shown down to his throat and shoulders (ἀγαλματίαν μειρακίσκον ἕως φάρυγγος καὶ ὤμων προφαινόμενον). By this image, says Nicetas, Andronicus made clear that he had murdered the young successor to the throne (Alexius II).[25] I am unable to explain the real meaning of this singular portrait which does not appear to have been discussed by scholars of imperial iconography. It seems evident, however, that the oracular pictures, deformed as they are through a long process of copying, have a connection with the portrait of Andronicus.

The above references in Nicetas indicate that the oracles we are discussing had a wide circulation throughout the twelfth century. They were then considered to be „ancient", and were thought to apply to the Comnenian emperors, roughly as follows:

John II	:	Oracles I and III
Manuel I	:	Oracle III
Andronicus I	:	Oracles IV and V
Isaac II	:	Oracle VI.

Although the sequence is more or less chronological, the correspondence between emperors and oracles is a hit-or-miss affair. Let us consider, for example, John II and Manuel I. The latter is represented by the warlike unicorn, which is appropriate enough. But the unicorn falls on wet ground,

[22] *Ibid.*, 462—63.
[23] *Ibid.*, 549. This is the usual length of the reign assigned to the liberator-king. Cf. Istrin, *op. cit.*, II, 264, 270, etc.
[24] Nicetas, 567—68.
[25] *Ibid.*, 432.

and this, as we have seen, was applied to the death of John II. On the other hand, John was also the victim of „terrible crows" which, in the Oracles, is the fate of the flying serpent. The serpent, however, that foul oriental monster who causes grievous upheaval in the City, could hardly have been meant as a symbol of the well-loved John II. It would have been more applicable to Andronicus I whose reign was, in fact, foreshadowed by the appearance of a comet shaped like a tortuous serpent.[26] Had the Oracles been composed *ex post facto* concerning the Comnenian dynasty, they would have made less contradictory references to historical persons. I conclude, therefore, that the Oracles were already in existence by the beginning of the twelfth century (though perhaps not exactly in the same form or sequence in which they are now preserved), and that various passages from them, taken out of context, were made to fit *tant bien que mal* the successive monarchs of the Comnenian house.[27] Consequently, I cannot agree with the view of Bousset[28] that the illustrated Leonine Oracles were composed around 1180. It is possible, however, that they were collected and re-edited during this period. By the middle of the thirteenth century the collection had assumed a form quite similar to that of our editions, as shown by the Latin text of the *Vaticinia Pontificum.*[29]

Prophecies of this kind were known in the fourteenth century to Nicephorus Gregoras who writes as follows concerning the death of Andronicus II: „There had been for a long time in the emperor's possession a book of unknown authorship which contained cryptic writings and dim indications of the future emperors by means of pictures. Therein the judgment and prudence of this emperor were denoted by the figure of a fox as well as other tokens, and the manner of his death by a chair set up in a place of this kind [referring to the latrine in which the emperor died] and two youths, dressed in black and with heads uncovered, standing by. The black dress of the youths, their bare heads and the fact that there were two of them indicated that the emperor had worn black [i. e. monastic] garb and had been deprived of the imperial crown over a period of two years."[30] Nicephorus' desription does not fit

[26] *Ibid.*, 326—27.

[27] Other prophecies of this kind were also in circulation during the Comnenian period. We are told, for example, that the predictions ἐν ἀκεσωδύνοις πεσεῖται and ἀγκῆρι καυθεὶς πεσεῖται, written τοῖς πονήσασι τὰς περὶ τῶν βασιλέων αἰνιγματώδεις γραφάς, were applied to the death of Alexius I (Zonaras, III, 759—60).

[28] „Beiträge zur Geschichte der Eschatologie," *Ztschr. f. Kirchengesch.*, 20 (1900), 281 sq. He states that the first ten oracles refer to the Comnenian emperors, whose names are indicated by the acrostich AIMA. The line οὐαί σοι, πόλις ἑπτάλοφε, ὅταν τὸ εἰκοστὸν στοιχεῖον εὐφημίζεται εἰς τὰ τείχη σου (Oracle X) as well as κῶ καὶ κῶ ἡ τοῦ πτωχοῦ ἐπικράτησις (Oracle XI) refer, according to him, to the downfall of the Comneni. The empty throne (fig. 10) and the onslaught of Islam (supposedly indicated by the crescent in fig. 11) are followed by the appearance of the liberator-king who is patterned after messianic tradition and the Alexander legend. Bousset's hypothesis is accepted by Grundmann, *op. cit.*, 87.

[29] On the mss and editions of the *Vaticinia* see, in addition to Grundmann's study quoted in note 14, *id.*, *Studien über Joachim von Floris*, Leipzig, 1927, 196 sq.; Francesco Russo, *Bibliografia Gioachimita*, Florence, 1954, 41 sq.

[30] I, 463.

exactly the illustrations of the Leonine Oracles, but it does bear an analogy to figs. 9 and 10. In connection with the death of Michael VIII (1282), the same author makes some general observations about oracles which are not without interest for our enquiry. He states that he had not found, either in historical or other writings, any mention of the author of any particular oracle. It was often reported that a given prophecy had been fulfilled in such and such a manner, „but who it was that first pronounced each one of these is a matter that no one knows or can explain, unless one wishes to tell a lie.“[31] This may indicate that the Leonine collection, which was certainly well-known by the middle of the fourteenth century, was considered anonymous by Nicephorus Gregoras. „It should also be considered,“ he adds, „that some persons, wishing to make jest of those who indulge in such matters, compose new verses in imitation of the oracles and secretly disseminate them among the people, so as to confuse with their lies the veracity of the former [i. e. of the genuine oracles]; for many persons were apprehended in having done this in our time.“[32]

* * *

The second set of oracles, published by Legrand after three manuscripts (Par. gr. 929, 970 and 426), is a heterogeneous medley that need not detain us too long. Legrand's edition is misleading because it combines without any distinction the original text with an interpretation couched in a similar language and meter; the two may be easily separated, however, on the basis of two of the Paris manuscripts used by Legrand (970 and 426) as well as of the Serbian version of these oracles which usully goes under the name of Stephen Lazarević,[33] all of which preserve the uninterpolated text.

The first of these oracles speaks of a warlike tumult in Hungary, and of an old fox who had gone there with Serbian soldiers and German shields, but who fell and rotted there.[34] The interpreter adds that the uproar was raised by the Hungarians, Zechi, Alans, Vlachs and Cumans, and that the old fox represented the Turks. A man named Dionysius will arise in Serbia and invade Bithynia with a great army of man-eaters, to wit the nations which Alexander imprisoned in the north (lines 26—36). The original text goes on to speak of an old woman who leaps over a moat, and of Mary who brings flour from the mill to make sour-sweet cakes for the mountain goats; the loaf is, however, seized and cut up by greedy rulers. This is followed (lines 120—124) by an unmistakable reference to John III Vatatzes, repre-

[31] *Ibid.*, I, 150—51.

[32] *Ibid.*, I, 152.

[33] Published by Dj. Daničić in *Starine* 4 (1872), 81—85. See also *id.* in *Glasnik* 11 (1859), 168—69; Dj. Polívka in *Starine* 24 (1891), 154—55; Istrin, *op. cit.*, II, 323—24.

[34] The third line of this oracle, καὶ πτερὸν ἀποτινάζουν (крила потресѹють in the Serbian version), is considered by R. Jakobson as a possible model for *Slovo o Polku Igoreve*, v. 76, въсплескала лебедиными крылы на синѣмь море (Univ. Libre de Bruxelles, *Ann. de l'Inst. d'Hist. Orient. et Slaves*, VIII [1945—47], 305—06). This could only be so if the oracle were not later than the middle of the 12th century, which appears to be unlikely.

sented by a bramble with a scarlet rose and an Armenian thorn. This bramble from across the sea spreads to Scutari:

> Καὶ ἡ βάτος ἀπὸ πέρα
> ἥπλωσεν χ' ἔπιασεν τόπον
> τὸ λεγόμενον Σχουτάριν
> ἔχων ῥόδον λασκαράτον
> μὲ τ' ἀρμένιχον ἀκάνθιν.

These verses are duly explained by the commentator who, strangely enough, appears to think that the „Armenian thorn" refers to the Latins (lines 132—133).[35] It may be noted that the commentator does not display much historical knowledge: he informs us, for example, that the Crusaders took Constantinople in 1202 (A. M. 6610), held it sixty-two years (lines 142—145), and were driven out by Theodore Lascaris (lines 154—157). He inveighs against Michael VIII Palaeologus (lines 160 sq.), the union of the Churches and the *azyma*.[36] The Latins (we now revert to the original text) take courage (line 180). A red thistle spreads from beyond the sea, and occupies a place called the Vineyard. This is the king of Germany who encamps at Rufinianae (?), a suburb of Constantinople.[37] He has come to assist the „fair-haired nation of Rome," i. e. the Latins.[38] There follows a big battle between different nations; what its outcome is we are not told by the oracle which ends on an enigmatic note. A falcon comes to survey the scene, and watches it on Sunday, Monday, Tuesday and Wednesday.

For the purpose of this study there is no need to pursue any further the analysis of the oracles published by Legrand. We have dwelt only on the first of them, which is the longest and most interesting. The date of its composition appears to coincide with the Latin Kingdom of Constantinople; I am unable, however, to explain the references to Hungary or to the king of Germany, who could hardly be Frederick II, since the latter entertained friendly relations with the Nicene Empire. Possibly we may have here a confused reminiscence of Frederick Barbarossa whose approach to the Byzantine capital caused great panic. As for the commentary, it cannot be earlier than the end of the thirteenth century.

---

[35] The Klontzas ms (Marc. gr. Cl. VII cod. 22, f. 82r) explains this line by saying that Vatatzes was assisted by the king of Armenia. Marc. gr. Cl. IV cod. 38, fol. 16v says that the daughter of Theodore Lascaris was born of an Armenian mother. The daughter in question was Irene who married John Vatatzes, but her mother was Anna Comnena, Theodore's first wife, not his second wife, the Armenian Phillippa. Cf. Heisenberg in BZ 14 (1905), 176.

[36] It is hard to understand why Gidel in his preface to Legrand's ed. (p. 14) should state that the authôr of the oracle was favourably disposed towards Union and may have been a Benedictine monk.

[37] Lines 204—05: σχηνωρεῖ ἐν τῷ ἀμπέλι | εἰς τῆς ῥουφιάνας τὸ λέγουν. For the erroneuos form 'Ρουφιαναί, found in late Byzantine texts, cf. J. Pargoire „Rufinianes," BZ 8 (1899), 454, 457.

[38] The „fair-haired nation" refers to Westerners in oracular literature down to the 16th century; from that time onwards it usually applies to the Russians. See Istrin, *op. cit.*, II, 273—74; M. Lascaris, Τὸ 'Ανατολιχὸν Ζήτημα, I-2 Athens, n. d., 231—36.

* * *

It may have been apparent from the foregoing analysis that the Oracles of Leo the Wise have little connection with the emperor Leo VI. We have no evidence to show that the real Leo wrote any prophecies or, for that matter, that he dabbled in the occult beyond the normal interest in such pursuits shared by all his contemporaries. True, it has been proved that the epithet *Sophos* was applied to Leo in his lifetime,[39] but he must have earned it on account of his erudition and literary works, such as his sententious sermons and hymns,[40] and not on account of his supposed mantic gifts.[41] The Emperor's official pronouncements on magic and divination are very severe. In the 65th novella he criticizes older legislation which admitted a distinction between pernicious and beneficial magic. Persons convicted of magic, be it for averting disease or damage to their crops, are to suffer the ultimate penalty.[42] In the *Tactica* the use of astrology is likewise condemned. Professional astronomers, we are told, consult Ptolemy, the „Chaldaean Observations", Aratus and John Lydus; whereupon follows this remark: „The information on horoscopes, however, which is scattered in the aforesaid works, being as it is rejected by God's Church, is repugnant to our majesty."[43]

We need not, of course, assume that Leo himself adhered too strictly to the letter of his pronouncements. We are told, for example, that following an eclipse of the moon (March 20, 908),[44] he ordered the metropolitan Pantaleon of Synada to cast a horoscope. As the bishop was on his way to report his findings to the emperor, the all-powerful chamberlain Samonas asked him, „On whom will the misfortune fall?" „On you," replied the bishop, „but if you get over the 13th of June, you will suffer no harm from that time onward." To the emperor Pantaleon declared that the eclipse foreboded danger for the second man of the Empire (since the moon is second in importance among celestial bodies), and Leo, with evident relief, took that to refer to his brother Alexander. Shortly thereafter, however, Samonas was betrayed as the author of a libellous letter against the emperor and sent to a monastery.[45]

---

[39] Cf. H. Grégoire in *Byzantion* 5 (1929), 399—400; Honigmann, *ibid.* 9 (1934), 206 n. 5; V. Laurent in *Echos d'Orient* 34 (1935), 461.

[40] Cf. C. A. Spulber, *Les Novelles de Léon le Sage*, Cernauţi, 1934, 42; F. Dölger, *Byzanz und die Europäische Staatenwelt*, Speyer am Rhein, 1953, 200, n. 13.

[41] As supposed by Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, XIII, Paris, 1832, 392; H. Monnier, *Les Novelles de Léon le Sage*, Bordeaux, 1923, 211—14; S. Runciman, *History of the First Bulgarian Empire*, London, 1930, 148, n. 1, and others.

[42] *Les Novelles de Léon le Sage*, ed. P. Noailles and A. Dain, Paris, 1944, 236 sq.; Monnier, op. cit., 54, 200; Spulber, *op. cit.*, 248—49. This decree overrules the law of Constantine which declared beneficial magic to be legal. *Cod. Theod.*, IX. 16. 3; *Cod. Just.*, IX. 18. 4. Cf. *Basil.* LX. 39. 25; Harmen., VI. 10. 4.

[43] PG 107, 1092.

[44] For the date see R.J.H. Jenkins, „The 'Flight' of Samonas," *Speculum* 23 (1948), 234 and n. 99.

[45] Theoph. Cont., 376; Leo Gramm., 284; Theodosius Melitenus, ed. Tafel, 198—99; Cedrenus, II, 272.

It was perfectly normal to consult a diviner regarding disturbing natural phenomena. Had not Constantine himself, the Equal of the Apostles, decreed that if the palace or any public building was struck by lightning, the old custom of consulting the haruspices should be followed, *et diligentissime scribtura collecta ad nostram scientiam referatur?*[46] Leo himself was well versed in astronomy, and accurately predicted to Symeon, king of Bulgaria, the solar eclipse of June 7, 894. But when Symeon, in his correspondence with Leo Choirosphactes, challenged the Emperor to foretell on the strength of his science the fate of the Byzantine prisoners held by the Bulgarians, he was either being jocular or betraying his native superstition.[47]

We may now briefly consider the two instances of prediction that are attributed to Leo. The first was addressed to Constantine Ducas after the latter's escape from Bagdad. Standing in front of the mosaic of Christ in the Chrysotriclinos, Leo admonished Constantine in these words: „Be not deceived by the rumour that a Constantine shall reign over the Romans. I swear to thee by the all-seeing Justice and by Our Lord's icon that the kingship is not thine because thou art named Constantine, but that it has been divinely granted from of old to my dearest son, as I have been informed by many holy men. If then thou attemptest to put him to death, thy head will be carried in through this door without thy body."[48] This, add the chroniclers, was precisely what came to pass after Constantine's unsuccessful attempt to seize the imperial palace by night.

The second alleged prophecy was delivered by Leo on his deathbed. On seeing his brother Alexander, whom he heartily disliked, approaching him, he uttered these obscure words: „Behold the evil year of thirteen months" (ἰδὲ ὁ κακὸς καιρὸς μετὰ δεκατρεῖς μῆνας).[49] The chroniclers are pleased to point out that Alexander died thirteen months later. The coincidence may be remarkable, but Leo was not in fact prophesying. He was merely quoting a proverb, which is still current today in the form ἀνάποδος χρόνος δεκατρεῖς μῆνες, and is applied to persons of a perverse or evil character, presumably because the embolic year of thirteen months, prior to the introduction of the Julian calendar, was thought to be unlucky.[50]

Neither of the above instances is sufficient to establish Leo as a prophet. We have, on the other hand, a contemporary source to show that he was capable of brushing aside a prediction about the length of his own life. Certain persons, probably friends of Stylianus Zaoutzes (the passage is unfortunately mutilated), had started the rumour that Leo would live thirty three years: instead of punishing them, he merely made fun of their unfounded pro-

---

[46] *Cod. Theod.*, XVI. 10, 1.

[47] G. Kolias, *Léon Choerosphactès*, Athens, 1939, 77—79 (text), 33—35 (commentary).

[48] Theoph. Cont., 373; Cedrenus, II, 269, *et al.*

[49] Theoph. Cont., 377; Pseudo-Symeon, 715; Leo Gramm., 285; Cedrenus, II, 274, *et al.* The Latin translators, misunderstanding the Byzantine use of μετά + acc., give the meaningless rendering „En malus temporis articulus post tredecim menses."

[50] See S.P. Kyriakidès in Γέρας 'Αντωνίου Κεραμοπούλλου, Athens, 1953, 556-57.

gnostications.[51] Contrast this with the superstitious credulity of Heraclius, of Manuel I, Andronicus I, Isaac II or Alexius III.[52]

Setting aside the accusation of paganism made against Leo „the philosopher“ by his pupil Constantine, which refers to Leo, the iconoclast archbishop of Thessalonica, and not to the emperor,[53] we must conclude, pending further evidence, that Leo VI was neither a prophet nor a magician. Our historical sources for the reign of Leo VI are admittedly very meagre; even so, it is surely significant that there is no mention of Leo's occult interests in any of the earlier chronicles, such as Theophanes Continuatus, the various adaptations of Symeon Logothete (Leo Grammaticus, Theodosius Melitenus, Georgius Hamartolus Continuatus, etc.), Cedrenus (except for one manuscript), not even in such popular compilations as those of Manasses, Glycas and Joel. The *Patria* of Constantinople, compiled *ca.* 995, has nothing to say of Leo's wonderful predictions, for all its interest in *mirabilia*. It appears that the concept of Leo as an astrologer did not develop until the twelfth century. In one manuscript of Cedrenus (cod. C = Coislin 136, saec. XII) we read: „This emperor applied himself to studies, and especially to the astronomical science of horoscopes.“[54] According to Zonaras, Leo was prompted to contract his fourth marriage to Zoe Carbonopsina not only by his desire to have an heir, but also by certain prophecies which assured him of this. „For he was,“ adds Zonaras, „a lover of multifarious learning, including even the occult kind that divines the future by means of incantations, and he devoted himself to the motion of the stars, and studied the science of horoscopes that is derived therefrom, and found that he would have a son to succeed him in the kingship.“[55] This is repeated in the fourteenth century chronicle of Ephraem who is wholly dependent on Zonaras.[56] A similar statement is also made by Nicephorus Gregoras in his *logos* concerning the sainted empress Theophano, except that the emperor's atsrological speculations are connected not with his fourth but with his second liaison, with Zoe, daughter of Zaoutzes. According to this document, Leo turned to the study of oracles and astrology when he perceived that Theophano was unable to bear him a son. „For from the time of his youth he had devoted much study to astronomical learning and to writings on horoscopes; whence he had derived considerable foreknowledge of the future concerning himself and his successors. He learned from that source that a son would be born

[51] *Vita Euthymii*, ed. De Boor, Berlin, 1888, 19_{2-7}; ed. P. Karlin—Hayter, *Byzantion* 25-27 (1957), 43.

[52] On the superstitions of the Comnenian emperors see L. Oeconomos, *La vie religieuse de l'Empire byzantin au temps des Comnènes et des Anges*, Paris, 1918, 65 sq.

[53] As shown by Kolias, *Léon Choerosphactès*, 67—68. Constantine's accusation and the apology of the same Constantine for having assailed his master are printed by Matranga, *Anecdota graeca*, II, Rome, 1850, 555—59; reprinted in PG 107, lxii-lxiv and 660—64 among the works of Leo VI. These works are erroneously referred to Leo VI by Matranga, *op. cit.*, I, *Praefatio*, 25 sq.; Hergenröther, *Photius*, II, 669 sq.; N. Popov, *Император Лев VI Мудрый*, Moscow, 1892, 15, and others.

[54] Cedrenus, II, 274, apparatus.

[55] III, 445. Cf. Short Chronicle in Sakkelion, Πατμιακὴ βιβλιοθήκη, Athens, 1890, 302.

[56] 115, vv. 2632 sq.

to him to succeed him in the kingship, and likewise that his son would have a son, and that son would have another, and so for a long time. This he considered to be a divine doctrine, like some inescapable destiny. For this reason even while his wife [Theophano] was living he had secret relations with a fair maiden of noble stock."[57] It is, of course, well known that Leo's successive marriages were dictated by his desire to have a male heir, and it is quite conceivable that he should have turned in his anxiety to consulting prophets and clairvoyants. We have seen from his speech to Constantine Ducas that the succession of his son had been predicted by „holy men"; indeed it is possible that the name Constantine, like that of Alexius II,[58] was chosen on account of some such prophecy. From this it was only one step to assert that Leo had himself divined the future thanks to his profound studies.

I am indebted to Mr John Parker for pointing out to me a twelfth-century document which, if it refers to Leo VI, would indicate that the prophetic fame of the Macedonian emperor was by no means well established at that time. In an encomiastic speech addressed to Manuel I by Euthymius Malakes, bishop of Neopatras, the emperor's *sophia* is favourably compared to that of another emperor who was called *sophos*. „One of the emperors," says Euthymius, „is known as *sophos*, and has inherited this name. As for me, I am not exactly aware of his wisdom: for I have not encountered any writing of this sage, nor have I heard of any achievement (τρόπαιον) of this man. If, however, he was in fact wise, that was due to excessive study and certainly to lengthy practice; for it is said that he spent almost more time being instructed by teachers than wearing the diadem in the palace."[59] This characterization applies very well to Leo VI, although it is surprising that the learned bishop should not have been acquainted with Leo's literary works.

Even if Leo was not highly regarded by some intellectuals of the twelfth century, his prophetic fame was by 1200 a matter of common knowledge among the populace. This we learn from the Russian pilgrim Antony who was in Constantinople in May 1200. In his very detailed description of St. Sophia, he mentions an image of the „emperor Kyr Leon o Sophos" (царь Корлѣі о соѳосъ) which had a precious stone in its head and illuminated the church at night.[60] „This same Kyr Leon," adds Antony, „took the writing which was in the tomb of the holy prophet Daniel [at Babylon, add some manuscripts], and copied it learnedly, [setting down] who was to be emperor

[57] Hergenröther, *Monumenta graeca ad Photium ejusque historiam pertinentia*, Regensburg, 1869, 81—82; Ed. Kurtz, *Zwei griech. Texte über die hl. Theophano*, *Mém. de l'Acad. Imp. des Sciences de St. Pétersbourg*, VIIIe sér., vol. III, no. 2 (1898), 42.

[58] Nicetas Choniates, 220.

[59] K. G. Mpones, Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη τὰ σῳζόμενα, II, Athens, 1949, 48_{25-31}. In his notes on this passage (*ibid.*, 84) Mpones appears to think that Manuel is being compared to Solomon, but this is surely impossible.

[60] In all probability, this was not the mosaic in the lunette over the imperial door, as has often been claimed (Kondakov, *Византийские церкви и памятники Константинополя*, Odessa, 1886, 115, 124; T. Whittemore, The *Mosaics of St. Sophia at Istambul, Preliminary Report on the First Year's Work*, Oxford, 1933, 18, and others). Antony implies that Leo's image was in the nave, next to a door leading out of the church. See Chr. Loparev's edition of Antony, *Православный Палестинский Сборник* XVII-3 (1899), lxxxiii.

in Tsargrad as long as Tsargrad stands."[61] This is a very significant passage. It proves that certain oracles of Leo the Wise were already current by 1200; it also shows that these oracles, like much mediaeval eschatological literature, purported to be derived from the prophet Daniel. A similar prophetic document is mentioned in the Chronicle of Salimbene de Adam in connection with the siege of Constantinople by the Crusaders in 1203: „Deinde Basilographya,[62] id est regalis scriptura cuiusdam prophete Danielis Achivi, qui de imperatorum Constantinopolitanorum successionibus enigmata scripsit, producitur in medio. Ubi cum legeretur, quod natio flava cesarie ventura esset urbis excidio urbemque gravi expugnatura prelio, tamen ad ultimum — quod in ipsos decidat! — peritura, hoc facto confisi Achivi repente irruunt in Latinos."[63] Leo's journey to Babylon is probably to be connected with a Russian legend that has survived in a number of recensions of the late fifteenth or sixteenth century. This legend tells how the Byzantine emperor Leo, renamed Basil „in holy baptism," sent three emissaries to Babylon to obtain a „sign" (знамение) from the tomb of Ananias, Azarias and Misael. Undetected by the huge serpent which was coiled round the walls of Babylon, the emissaries entered Nebuchadnezzar's palace and took two crowns as well as other regalia which they brought back to Leo and his wife Alexandra.[64] In some versions of the legend the insignia of kingship are passed on to prince Vladimir at Kiev. It is possible that there existed a Byzantine source of this tale and that it came to Russia by way of a south Slavic translation.[65] We may add at the risk of spoiling Antony's story that Leo had no need to go to Babylon to find Daniel's grave, since the prophet's body was preserved at Constantinople near the gate of St. Romanus.[66] It was encased in a marble sarcophagus supported by lions and adorned with sleeping angels in the form of infants.[67]

The next link of our enquiry concerns the execution of Alexius Murtzuphlus by the Crusaders at the end of 1204. As is well known, the unfortunate Alexius was thrown down from the top of Theodosius' column in the Forum Tauri. The story is told by Byzantine sources without any marvellous embel-

---

[61] Loparev's ed., 7—8, 53—54, 74; Mme B. de Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient*, Geneva, 1889, 91. After the words „copied it," one ms adds, „and kept it at his house. After his death, many years later, it was brought by some people to Tsargrad and translated by philosophers into the Greek tongue."

[62] βασιλογραφεῖον. Cf. Du Cange, *Gloss. med. graec.*, Append., col. 36, s.v.

[63] MGH, *Scriptores*, XXXII, 23—24. On the *natio flava*, see above, n. 38.

[64] Perhaps a corruption of Alexander, Leo's brother and co-emperor.

[65] See A. Veselovskij, „Отрывки византийского эпоса в русском," *Славянский Сборник* 3 (1876), 122 sq. and esp. 157; I. N. Ždanov, „Повести о Вавилоне и 'Сказание о князех Владимирских'," ЖМНП, Aug. 1891, 262 sq.; Sept. 1891, 51. M. O. Skripil' („Сказание о Вавилоне граде," Акад. Наук СССР, *Труды Отд. Древнерусской Литер.* 9 [1953], 119—44) argues against the Byzantine origin of the Babylon legend.

[66] Antony of Novgorod, ed. Loparev, 27; *Script. orig. Constant.*, ed. Preger, II, 245; Stephen of Novgorod, ed. M.N. Speranskij, *Из старинной Новгородской литературы XIV века*, Leningrad, 1934, 57; anonymous Russian pilgrim, *ibid.*, 135. Cf. J. Ebersolt, *Sanctuaires de Byzance*, Paris, 1921, 108—09.

[67] *Manuelis Philae carmina*, ed. E. Miller, I, Paris, 1855, 51, no. cviii.

lishments.[68] The western conquerors were, however, informed of the prophetic nature of the reliefs on the column. Villehardouin relates that among the sculptured figures there was one in the form of an emperor who was falling down.[69] Robert de Clari mentions both the columns of Theodosius and of Arcadius, and says that „par dehors ches columbes si estoient pourtraites et escrites par prophetie toutes les aventures et toutes les conquestes qui sont avenues en Constantinoble, ne qui avenir i devoient.“ Among these sculptures were represented ships making an assault upon the city, and an inscription saying „que de vers Occident venroient une gent haut tondue a costeles de fer, qui Constantinoble conquerroient.“[70] More or less the same is reported by Gunther of Paris who says that the sculptures which represented ships and ladders were „Sibylle vaticinia“, and that the Greeks, on seeing the ladders erected on the Venetian ships, mutilated some of the reliefs with stones and hammers, hoping to bring bad luck on the invaders.[71] In the fourteenth-century Chronicle of Morea (which by mistake places the column in front of St. Sophia) the authorship of the prophetic inscription on the column is acribed to Leo the Wise. I quote from the French version of the Chronicle:

„Adonc vint j. sages homs grex anciens de la cité, qui leur dist et conta comment au temps de Lion le philosophe, quant il fu empereor de Constantinople, par son grant sens si ordonna et fist moult de chosez, lezquelles avindrent, et aucunes sont a avenir a la cité; et entre lez autres choses, si fist faire j. pillier moult grant qui est encores devant l'ecglise de Saint Sophie; et la drecha hert, et y escript lettres entaillies, lezquelles devisent et dient ainxi: De cy sera desroupez li faulx empereor de Constantinople.

„Et quant li marquis et li autre baron oÿrent et virent les lettres ainxi entaillies, si s'accorderent tout, et dirent que, puis que ceste prophesie estoit escripte en cel pillier, car il estoit raison que elle fust ores acomplie par cestui faulx empereor qui ainsi faussement avoit moudri son seignor. Et lors firent monter cellui Morchufle sus le pillier, et puis le desrouperrent aval; et morut en tel maniere.“[72]

This is probably the earliest evidence for the belief, often found thereafter, that Leo's predictions were inscribed or represented on certain monuments of Constantinople. The tenth-century *Patria* has much to say about such prophetic representations foretelling τὰ ἔσχατα τῆς πόλεως, but it does not mention Leo's name in this connection.

---

[68] Nicetas Choniates, 804—05; Acropolites, 11.

[69] Ch. 308, ed. Edmond Faral, II, Paris, 1939, 116.

[70] Ch. 92, ed. Philippe Lauer, Paris, 1924, 89; cf. ch. 109, p. 104. See also English trans. by Edgar Holmes McNeal (*The Conquest of Constantinople*, New York, 1936), 111 and n. 117. Ships full of armed soldiers were in fact represented on the Column of Arcadius. See E. H. Freshfield, „Notes on a Vellum Album, etc.“, *Archaeologia* 72 (1932), pls. XV, XVI, XVIII, XIX, XXI, XXII.

[71] Ch. 21, ed. Riant, *Exuviae sacrae Constantinopolitanae*, I, Geneva, 1877, 112.

[72] *Chronique de Morée*, ed. J. Longnon. Paris, 1911, 18, §§ 58—59; same account in Greek version, Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ed. P. Kolonaros, Athens, 1940, 38—39, vv. 875 sq. Leo's name is absent from the Aragonese version (*Chronique de Morée*, ed. A. Morel-Fatio, Geneva, 1885, 14, § 51).

In the fourteenth and fifteenth centuries the „Leo legend“ becomes a common folklore motif. In a magical manuscript at Bologna (Bibl. Univ. 3632, fol. 285v) of the fifteenth century Leo the Wise is pictured along with famous physicians and diviners.[73] In the *Beautiful Tale of the Ass, the Wolf and the Fox* (late fifteenth century?) the cunning fox describes herself in these terms: „I am an astronomer, a diviner and a pupil of Leo the Wise.“[74] More interesting for our enquiry are the popular tales picked up by Russian pilgrims at Constantinople, in particular by the anonymous pilgrim (1390),[75] Alexander (ca. 1395) and the monk Zosima (1419—1422). From their accounts of the curiosities of Constantinople it appears that Leo the Wise had assumed the place previously occupied by Apollonius of Tyana. The following marvels were ascribed to him:

i) The Serpent Column in the Hippodrome. It was Leo who enclosed snake's venom in this column. Anyone bitten by a snake within the city had only to touch this column in order to be healed.[76]

ii) The Egyptian Obelisk in the Hippodrome. The anonymous pilgrim tells us that on (?) this pillar there were sixteen statues, eight in bronze and eight in stone. Each one held a broom which appeared to be made of wax. During Leo's reign these statues swept the streets in the night and remained idle in the day.[77]

iii) A palace hall in which the sun, moon and stars revolved as in the heavens.[78]

iv) A stone toad which stood in front of the *Apolikaptia* (?) monastery (variants: *Apolikanti*, *Apokalipsia*),[79] not far from that of Christ Pantocrator. This toad walked through the streets by night and consumed all the refuse[80]. The same story, except that the toad is replaced by a marble tortoise, is given in the seventeenth-century chronicle by pseudo-Dorotheus of Monembasia who adds that this tortoise (some said there were two tortoises) was

---

[73] *Catal. codd. astrol. graec.*, IV (1903), 43; Sp. Lambros, Νέος Ἑλληνομνήμων 15 (1921), 37.

[74] W. Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, Leipzig, 1874, 127, vv. 103—04, and 139, vv. 507—08. On this work see Krumbacher, *Gesch. d. byz. Lit.*², 880—83.

[75] On the date, see my study in BZ 45 (1952), 380—85. The text of the anonymous pilgrim has come down to us in two divergent recensions, the *Беседа* (ed. N. L. Majkov, *Сборник Отд. Русск. Яз. и Слов. Имп. Акад. Наук* 51, no. 4, 1890) and the *Сказание* (ed. M. N. Speranskij, *op. cit.*, 83—140). The *Беседа* contains more information on Leo the Wise than the *Сказание*.

[76] Alexander in *Полное Собрание Русских Летописей*, IV (1848), 358 = Khitrowo, *Itin. russes en Orient*, 164. Cf. Zosima, ed. Loparev, *Прав. Палест. Сборник* VIII-3 (1889), 5 = *Itin. russes*, 203.

[77] *Беседа*, 25—26 = *Itin. russes*, 237—38. Cf. *Сказание*, 134.

[78] *Беседа*, 26 = *Itin. russes*, 238. This calls to mind the famous throne-room of Chosroes (Nicephorus, ed, De Boor, 16; Georgius Monachus, ed. De Boor, II, 671—72; Cedrenus, I, 721—22, etc.). Cf. also *Callimaque et Chrysorrhoé*, ed. M. Pichard, Paris, 1956, 16—17, vv. 423 sq. On astral ceilings in general see K. Lehmann, „The Dome of Heaven,“ *Art Bulletin*, 27 (1945), 1—27.

[79] This monastery has not been identified. Cf. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, I-3, Paris, 1953, 46.

[80] Zosima, ed. Loparev, 7 = *Itin, russes*, 204. Cf. H. Carnoy and J. Nicolaidès, *Folklore de Constantinople*, Paris, 1894, 13.

preserved in the sultan's stable.[81] The monument in question was probably the one called Χελώνη which gave its name to a church of St. Procopius, and which Janin places on the third hill.[81a]

v) The tomb of the prophet Daniel. The stone angels at the head and foot of the sarcophagus were made by Leo the Wise.[82] This recalls Antony's statement quoted above.

vi) Constantine's bath in the Great Palace. Leo the Wise conveyed water into a big stone trough in which the poor could wash themselves without charge. The water flowed out of a wooden barrel held together by seven nails and iron hoops. Next to it was a lantern which burned day and night. Facing this was a statue in the form of a sentinel holding a bow and arrow. This bath was in use three hundred years after Leo's death, but when the Latins began collecting an entrance fee, the statue discharged its arrow which split the barrel, so that the water stopped flowing. The lamp, too, was extinguished. The Latins broke off the statue's head.[83]

vii) The „True Judges." This was a pair of statues, probably imperial, since they were made of porphyry. According to Zosima, they were close to the Peribleptos monastery.[84] They passed judgment on financial disputes and false accusations. To establish the fair price of any item, a sum of money was placed in the statue's hand which would close when it held the correct amount and drop the excess. Or the litigants would place their hands in the statue's mouth, and it would bite off the hand of the guilty party. These statues had been mutilated by the Crusaders: one was broken in two pieces, the other had its arms and legs broken off and its nose was missing.[85] Pero Tafur (1437/38) was shown in the middle of the Hippodrome a statue of gilded brass called „the Just" of which the same story was told; „but," he comments, „I would place more faith in anything found in the Evangelists."[86] Dorotheus of Monembasia tells us that only half of one hand was left in his time and was kept in the sultan's stable. On one occasion this hand, called δικαιοκρίτης, fixed at one gold piece the price of a horse valued at over one hundred, and the horse died that same night.[87] Similar legends were attached to the chain on the withered cypress tree that stands in the

[81] Βιβλίον ἱστορικόν, Venice, 1750, 363. On this work see below, p. 81.

[81a] *Constantinople byzantine*, Paris, 1950, 102—03, 308.

[82] *Беседа*, 20 = *Itin. russes*, 232.

[83] *Беседа*, 23 = *Itin. russes*, 235-36; cf. *Сказание*, 133—34. A similar tale, except that the fountain gushed with wine and was destroyed by the Turks, in Carnoy and Nicolaidès, *op. cit.*, 12—13 (without indication of source). The statue of an archer and a torch that could not be extinguished also apper in the legends concerning Virgil and Gerbert. See D. Comparetti, *Virgilio nel medio evo*, Florence, 1946, II, 25, 82—83, 90—91.

[84] Ed. Loparev, 7 = *Itin. russes*, 204.

[85] *Беседа*, 26—27 = *Itin. russes*, 238; *Сказание*, 134.

[86] *Travels and Adventures*, trans. Malcolm Letts, London, 1926, 143.

[87] Βιβλίον ἱστορικόν, 363. The story of the „hand of righteousness" was still current in Greece at the end of the 19th century. See N. Politès, Παραδόσεις, I, 19—20; II, 651—55. Politès connects this legend with the pair of bronze hands at the Modion of Constantinople (*Script. orig. Constant.*, ed. Preger, I, 28; Anna Comnena, XII. 6. 8), but he is probably mistaken in this.

courtyard of the church of St. Andrew in Krisei (Hodja Mustafa Pasha Mesdjidi).[88]

viii) The most interesting of these marvels was a series of imperial and patriarchal portraits in the monastery of St. Geogre of Mangana. The existence of these paintings is well-documented and cannot be doubted. The fullest account of them is given in the anonymous pilgrim's *Skazanie*, although there is unfortunately some confusion in the text. The paintings were in the narthex (*pritvor*)[89] of the church, on the right hand side as one went out. The imperial series included eighty rulers, of whom seventy-seven were represented and three were still to come. The last emperor was to be Manuel, the son of John V. There were one hundred (one hundred and thirty?) patriarchs, of whom three (six?) were still to come. The *Beseda* gives an abridged account of these paintings, but preserves the name of the last patriarch, John or Jonas, which is absent from the *Skazanie*.[90]

We have other references to these prophetic paintings. In the early fifteenth century Macarius of Ancyra in an unpublished canonical work referred to the portraits of the patriarchs in the Mangana church, among whom was represented one Neophytus, labelled ὑποψήφιος („candidate"). This Neophytus occupied the patriarchal throne for a short time in 1154,. but was never consecrated.[91] It would appear, therefore, that the patriarchal series was in existence by the middle of the twelfth century (it could hardly have been older than the reign of Constantine IX who built the Mangana church), and that the portrait of each new incumbent was added to it. This is of interest for the study of Byzantine iconography. We know that in the pre-Iconoclastic period the portraits of the patriarchs of Constantinople were preserved in the episcopal palace and placed in churches.[92] In 1200 Antony of Novgorod was shown the portraits of all the patriarchs and emperors of Constantinople in the galleries of St. Sophia.[93] The existence of such comprehensive series of patriarchal portraits both in St. Sophia and in the Mangana church may throw some light on the representations of the Constantinopolitan patriarchs in the church of St. Sophia at Ochrid.

Leonardus Chiensis, writing immediately after the fall of Constantinople in 1453, speaks of the Mangana portraits in these terms:

„Tabula illa, quam Leoni Sapienti ascribunt, apud monasterium Sancti Georgii de Mangana contstructa, vetusto tempore in Constantinopoli

---

[88] A. Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London, 1912, 107—08; Carnoy and Nicolaidès, *op. cit.*, 112—14.

[89] *Притвор* usually means a narthex, which may be on the west, north or south side of a church. Cf. E. Golubinskij, *История Русской Церкви* , I-2, 2nd ed., Moscow, 1904, 69—70.

[90] *Сказание*, 132—33; *Беседа*, 18 = *Itin, russes*, 230. Cf. my remarks in BZ 45 (1952), 384—85.

[91] V. Laurent, „La forme de la consécration épiscopale selon le métropolite d'Ancyre Macaire," *Orient. Christ. Per.*, 13 (1947), 554—55. The text is contained in cod. Par. gr. 1379, f. 29r.

[92] John of Ephesus, *Eccles. Hist.*, II. 27; cf. I. 36; III. 16. J. Kollwitz, „Zur Frühgeschichte der Bilderverehrung," *Röm. Quart.* 48 (1953), 17—18; A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique*, Paris, 1957, 213—14.

[93] Ed. Loparev, 23 = *Itin. russes*, 101.

occultata mysterioso jam signo detecta, jacturam demonstrat. Haec, Pater beatissime, cellulis distincta quadratis, imperatorum ordinem successionemque ponebat, finiendum tamen in hoc ultimo Constantino. Ita quoque patriarcharum alia in longum tracta tabula ordinem praescribebat. Nam ille spiritu prophetico illustratus tot cellulas figurandorum imperatorum tabulae inscripsit, quot a primo Constantino Magno, Constantinopolis conditore, usque ad ultimam captivitatem futuri erant. In dies itaque cellulae illae repletae, unam modo et ultimam, in qua hic, sub quo urbs periit, collocandus erat, si coronatus fuisset, vacuam praetendunt."[94]

Chalcocondyles also refers to a similar catalogue of emperors and patriarchs. Unfortunately, his text appears to be corrupt or incomplete at this point, so that the following translation is not altogether certain:

„I marvel," he says, „that some persons do not consider the Sibylline oracles to be true, since the enumeration (γραφήν) of emperors in Byzantium, [made], as they say, by the emperor Leo the Wise . . . [lacuna] . . . The enumeration ended with this emperor [John VIII?] and with the patriarch who died at Florence in Italy.[95] For that list (πίναξ) contained neither the emperor Constantine, since he was killed by barbarians and did not die in the imperial dignity, nor Gregory who departed to Italy.[96] Spaces were incised in this book (βιβλίῳ) for the emperors after him [Leo VI?] down to the death of this emperor [John VIII?], and to those who attained to the episcopate of the City, be they many or few, down to [the death of] this patriarch [Joseph II?]. It is said that there are many works of this emperor [Leo VI] that deserve admiration, since he had experience of stars and spirits and was conversant with their power, and especially two or three that are worthy of mention."[97]

When the long-awaited collapse occurred in 1453 in the reign of a Constantine, the Oracles of Leo the Wise received — or so it was thought — a striking confirmation. „This", says a Russian author concerning the fall of Constantinople. „was God's dispensation because of our sins, and so that everything that had been foretold concerning this city at the time of Constantine the emperor, and Leo the most-wise, and Methodius bishop of Patara might be fulfilled."[98] Had not Leo in fact predicted: „Woe to thee, City of seven hills, when the twentieth letter [K=20] is acclaimed along thy walls"?[99] True, no angel came down from heaven to hand a sword to the unknown liberator who was expected to be standing in front of Constantine's

---

[94] PG 159, 926D—927A.

[95] Joseph II who died at Florence in 1439.

[96] Gregory III who went to Rome on 1452 and died there in 1459.

[97] Ed. E. Darkó, II, Budapest, 1927, 169 = Bonn ed., 405—06.

[98] Хронограф редакции 1512 года, Полное Собрание Русских Летописей, XXII-1 (1911), 450. Cf. Степенная Книга, ПСРЛ, XXI-2 (1913), 501.

[99] PG 107, 1136C. That the letter K was in fact interpreted as the initial of Constantine XI is shown by a Russian translation of this prophecy (late 15th century): „Горе тебе, Седмохолмии граде, егда како Константин славославится на здех твоих; тогда приближися падение и погубление сильных твоих, иже в неправде судящих". (M. N. Speranskij, „Повести и сказания о взятии Царьграда Турками," Акад. Наук СССР, *Труды Отд. Древнерусской Литер.* 10 [1954], 150 n. 1).

column when the Turks broke into the city.[100] This only meant, however, that the predestined deliverance would occur at some later date which the attentive study of the Oracles wuld reveal. In the *Chronicon maius* of Phrantzes we find this passage:

„Furthermore, the most-wise Leo, emperor of the Romans, himself made a horoscope (θεμάτιον) and found that the powerful and mighty domination of the Agarenes was to abide for [the length of] a thrice-numbered circle (τρισαριθμου κύκλου)[101], i.e. three hundred years, but he has made no mention of the perturbation (συστροφή) [of their empire for a period] of fifty-six years.[102] Also, according to the prophecies of holy men, the fair-haired nation together with the avengers (?) will put all of Ismael to flight."[103]

* * *

It was in the two centuries after the fall of Constantinople that Leo's Oracles attained their greatest popularity both in the East and in the West. The number of manuscript copies produced during this period is truly staggering. The most splendid of these is now at Oxford (Barocc. gr. 170), a slender volume embellished with twenty-four full-page illustrations.[104] It was written in 1577 by Francesco Barozzi[105] on the island of Crete, and dedicated by him to Giacomo Foscarini, the Venetian admiral whose proud name can still be read on the Rialto bridge. From Barozzi's preface we learn that Foscarini had given him in 1576 a damaged copy of the Oracles which he wished to be translated into Latin and interpreted. Pursuant to this request, Barozzi produced an emended text based on the collation of several other manuscripts. He mentions the tradition that the oracles and the accompanying illustrations had been copied, though often carelessly, from a marble column

---

[100] Ducas, 289—90; Chalcocondyles, ed. Darkó, II, 160—61 = Bonn ed., 396—97.

[101] Cf. Oracle XIV, PG 107, 1140A: κρυβέντος εἰς γῆν τρισαναρίθμους κύκλους.

[102] This refers to the horoscope of Stephen of Alexandria, according to which the Ismaelite empire would prosper for 309 years and remain in a state of confusion for another 56, so that the total length of its rule would be 365 years (Phrantzes, 315, Bonn ed). On Stephen's horoscope, cf. Constantine Poprphyrogenitus, *De adm. imp.*, ch. 16.

[103] Bonn ed., 316: τὸ ξανθὸν γένος ἅμα μετὰ τῶν πρακτόρων ὅλον Ἰσμαὴλ τροπώσουσι. This is borrowed from the well-known inscription on Constantine's tomb as expounded by Gennadius Scholarius. Banduri, *Imperium Orientale*, Paris, 1711, I, lib. VII, 185: τὸ δὲ ξανθὸν γένος μετὰ τῶν προκτόρων (προκτητόρων, i.e. „previous owners" corr. Banduri] ὅλον Ἰσμαὴλ τροπώσουν. This oracle was first published in the Chronicle of Pseudo-Dorotheus in 1631 and again by Matt. Cigala (Kigalas), Νέα σύνοψις διαφόρων ἱστοριῶν, Venice, 1637 (inaccessible to me). See also Banduri, *op. cit.*, II 871—72; Leo Allatius, *De Georgiis diatriba* (along with Georgius Acropolites), Paris, 1651, 404.

[104] Henry O. Coxe, *Catalogi codd. mss. bibl. Bodl. pars prima*, Oxford, 1853, 285; N. Beës in BNJ 13 (1937), 215—16; B. Laourdas, Κρητικὰ παλαιογραφικά, Κρητικὰ Χρονικά 2 (1948), 539—40.

[105] On Barozzi see Girolamo Tiraboschi, *Storia della letteratura italiana*, VII-2, Venice, 1796, 489; M. Vogel and V. Gardthausen, *Die griech. Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig, 1909, 422.

on which Leo the Wise had carved them.[106] In his dedication to the Venetian admiral, he proudly claims that his work which reveals all the secrets of the future down to the end of world will prove an *immortale iuvamentum* to the entire human race. The lengthy commentary which Barozzi mentions in his preface does not appear to have survived.

Among other manuscripts, mention should be made of Marc. Cl. VII cod. 22, written in 1590 by the Cretan Ceorge Klontzas and profusely illustrated by him;[107] a fragment, written between 1584 and 1595, formerly in the Uvarov collection;[108] Berlin, Staatliche Bibl. 297 (sixteenth century);[109] Palermo, Bibl. Naz., I. E. 8 (sixteenth century)[110] and its doublet, Marc. Cl. VII cod. 3;[111] Marc. Cl. IV cod. 34 (sixteenth century),[112] Cl. IV cod. 38 (sixteenth century),[113] Cl. XI cod. 32 (sixteenth century);[114] Turin, B. V. 27 (fifteenth century?);[115] Paris, Suppl. gr. 82 (A. D. 1617);[116] Oxford, Barocc. 145 (fifteenth and sixtenth century);[117] Laud. 27 (fifteenth or sixteenth century);[118] Laud. 93 (sixteenth century);[119] Milan, Ambros. 723 (R 115 suppl.) of the sixteenth century;[120] London, B. M. Add. 28828 (fourteenth century?);[121] Jerusalem, Taphou 121 (A. D. 1667, written in Moscow);[122] Taphou 422 (early sixteenth century);[123] Metochion 501 (A. D. 1698);[124] Sinai 1864 (seventeenth century);[125] Copenhagen 2147 (fifteenth or sixteenth cen-

[106] Fol. 2v: „In corrigendis vero, ordinéque disponendis tum carminibus ipsis, tum figuris non parvum sudoris, atque vigilię impendi, quandoquidem cum propter eorum incuriam, qui primum carmina, et figuras ab ipsa marmorea columna mendose, confuseque, transtulerunt, in qua (ut communis omnium extat opinio) sapientissimus ille Imperator ea exculpere fecerat: tum propter ignorantiam eorum, qui posterius in multis exemplaribus ea perperam scripsere, ita mutila, ac depravata legebantur, ut nemo hactenus quid boni ex eis potuerit dicere."

[107] Lambros, Νέος Ἑλληνομνήμων 3 (1906), 240 sq.; 4 (1907), 20 sq., 238 sq., 404 sq.; 6 (1909), 215, 223 sq.; 11 (1914), 439; 12 (1915), 41 sq.; 13 (1916), 477; Beẽs, *op. cit.*, 216; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 145.

[108] G. Destunis, „Рукописный греческий лицевой сборник пророчений," *Древности, Труды Имп. Моск. Археол. Общ.* 14 (1890), 29—72.

[109] Beẽs, *op. cit.*, 219 sq.

[110] A. Daneu Lattanzi, „Il codice degli oracoli di Leone della Bibl. Nazionale di Palermo," *Atti dello VII Congr. Intern. di Studi Biz.*, I (1953), 35 sq.

[111] Lambros, Νέος Ἑλληνομνήμων, 19 (1925), 110—13.

[112] *Ibid.*, 98 sq.

[113] *Ibid.*, 107—10.

[114] *Ibid.*, 113—16. On ff. 2r—3r this ms contains versified oracles by one Arsenius Marcellus, patriarchal protonotary, with curious coloured pictures.

[115] *Ibid.*, 116—24.

[116] Omont, *Invent. sommaire des mss. gr. de la B. N.*, III, 1888, 214.

[117] Coxe, *op. cit.*, 247—51.

[118] *Ibid.*, 508—10.

[119] *Ibid.*, 582.

[120] Martini and Bassi, *Catal. codd. gr. bibl. Ambros.*, II, Milan, 1906, 835.

[121] M. Richard, *Inventaire des mss grecs du British Museum*, I Paris, 1952, 52.

[122]. Papadopoulos-Kerameus, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, I, 202; cf. Addenda, III, 326.

[123] *Ibid.*, II, 541.

[124] *Ibid.*, V, 59.

[125] V. Beneševič, *Catal. codd. mss. gr. qui in monast. S. Catharinae in monte Sina asservantur*, III-1, St. Petersburg, 1917, 243.

tury);[126] Mount Athos, Iviron 181 (sixteenth century);[127] Gregoriou 31 (sixteenth century);[128] Xeropotamou 248 (seventeenth century);[129] Vat. gr. 695 (fourteenth or fifteenth century);[130] Vienna, Suppl. gr. 172 (sixteenth century),[131] and many more.

The abundance of manuscripts, especially of the sixteenth century, indicates that Leo's Oracles were greatly in demand not only in the Turkish dominated East,[132] but likewise in the West where the Turkish menace was causing serious concern. „Je voudrois bien," wrote Montaigne, „avoir reconu de mes yeux ces deus merveilles: du livre de Joachim, abbé calabrois, qui predisoit tous les papes futurs, leurs noms et formes; et celuy de Leon l'emperur, qui predisoit les emperurs et patriarches de graece."[133] The relevance of the Leonine Oracles (especially the illustrated series) for the events of that period was established by a very natural change of interpretation: instead of referring to Byzantine emperors, each oracle with its accompanying picture referred to a Turkish sultan. As time went on, this interpretation naturally had to be revised to include each latest sultan. Great expectations were aroused towards the end of the sixteenth century, thus coinciding with similar speculations in the East, where the year 1592 marked the beginning of the eleventh Moslem century.[134] The specific application of the Leonine Oracles to the events of this period appears in the Palermo manuscript and its twin Marc. gr. cl. VII cod 3, the Klontzas monuscript in the Marciana, the printed edition of the Oracles by De Bry brothers (on which see below, p. 80), and in other versions. In the Palermo codex and Marc. gr. cl. VII cod. 3, both written in the reign of Selim II (1566—74), the following sultans are mentioned:

Mehmed II: Lambeck's Oracle III and fig. 3
Beyazid II: Lambeck's Oracle VI and fig. 6
Selim I: Lambeck's Oracle VII and fig. 7
Suleyman I: Lambeck's Oracles IV and V, figs. 4 and 5
Selim II: Lambeck's Oracle XII, vv. 4—6 and fig. 11.

[126] Ch. Graux, *Notices sommaires des mss grecs de . . . Copenhague*, Paris 1879, 77—79.
[127] Beēs, *op. cit.*, 218—19.
[128] Lambros, *Catal. of the Gr. Mss on Mt Athos*, I, Cambridge, 1895, 48—49.
[129] *Ibid.*, 218.
[130] Devreesse, *Codd. Vatic. graeci*, III, Rome, 1950, 171.
[131] H. Hunger, *Katalog der griech. Handschriften der Oesterreich. Nationalbibl. Suppl. graec.*, Vienna, 1957, 105 sq.
[132] On the abundance of prophetic literature, including Leo's Oracles, in the 16th century Greek libraries of Constantinople, see R. Foerster, *De antiquitatibus et libris mss Constantinopolitanis commentatio*, Rostock, 1877, 19, 24, 25.
[133] *Les Essais de Michel de Montaigne*, I, xi, éd. municipale, vol. I, Bordeaux, 1906, 50—51. This passage was written after 1588, and may have been inspired by Vigenère's French translation of Chalcocondyles, published in 1577. See *ibid.*, vol. IV (*Les sources des Essais* par Pierre Villey,) Bordeaux, 1920, p. 22.
[134] J. von Hammer, *Gesch. d. Osmanischen Reiches*, 2nd ed., II, Pesth, 1834, 572: „Mit der Tag- und Nachtgleiche des 1592. Jahres nach Christi Geburt begann das zweyte Jahrtausend der Hidschret unter den grössten Erwartungen, weil nach dem historischen Aberglauben des Morgenlandes der Beginn jedes Jahrhunderts, und so viel mehr jedes Jahrtausends die Epoche der Erscheinung eines grossen Mannes, dessen Geist sein Jahrhundert beherrscht."

The same interpretation, though amplified, appears in the edition of the De Bry brothers (reproducing the 1596 Brescia edition which is inaccessible to me). Here the first oracle (fig. 1) is made to refer to the destruction of the Byzantine Empire by the Crusaders; the second (fig. 2) to Baldwin of Flanders; then follow the sultans from Mehmed II to Suleyman I inclusive as in the Palermo codex. The verse *Falcifer, trimestre tibi spatium praescribo* in Oracle VI of the edition (corresponding to Lambeck's Oracle IV, v. 3: δρεπανηφόρε, τετράμηνόν σοι γράφω) is interpreted to mean that three more sultans will reign after Suleyman I, and thereafter will come the end of the Ottoman Empire. This is represented by Oracle XIV of the edition which is not found in any Greek manuscript and is an obvious fabrication. In a pastoral Renaissance setting a shepherd is rescuing a sheep from the jaws of a wolf. This is explained by the legend: *En lupum qui ovem cupiebat devorare, pastor occidet et hominem inveniet. Sic perdet qui occupavit.* The sultan referred to is Mehmed III (1595—1603) reigning at that time. He is to be the last sultan since he bears the same name as Mehmed the Conqueror (*sic perdet qui occupavit*). In the Uvarov fragment, written between 1584 and 1595, the division of the Turkish Empire (μελισμός = Lambeck's no. VII) is placed in the reign of Murad III. Slightly earlier is the versified oracle found in the Berlin and other manuscripts, and which may be rendered as follows:

„There is a column in Constantinople, and it stands in a place called Xerolophus. It is a piece of carved white marble, most beautiful, and it has all the oracles that were made there by the son of Basil the Macedonian, Leo the most-wise, the great emperor. For he says that five kings descended from Hagar will, by the dispensation of God, our Master and Lord, rule this city — I mean Constantinople — and dominate it with great might. He has these kings carved on the column, and in their hands they hold bared swords; and in the midst of the five rulers stands an upright snake, most savage of aspect. And of the fifth he says that he will forthwith come to an end, and a Christian emperor will once more rule this city," etc.[135] This text is followed by a picture of the Xerolophus column. On its shaft is an upright serpent reminiscent of fig. 1 and five turbaned kings holding drawn swords. The fifth sultan after the capture of Constantinople was Selim II (1566—1574).

The Klontzas manuscript (Marc. gr. Cl. VII, cod. 22), like the Uvarov fragment, places the division of the Ottoman Empire in the reign of Murad III. Klontzas' interpretation of the Oracles is as follows:

Mehmed II: Bear with three cubs, similar to fig. 7, labelled ἡ πρώτη ἄρκτος ((f. 89r).

Beyazid II: Lambeck's Oracle I and fig. 1 (ff. 98r, 100v, 112r).

Selim I: Oracles II and III and figs. 2 and 3 (ff. 112v, 118r, 118v, 119r).

Suleyman I: Oracle IV and fig. 4 (f. 120r).

Selim II: Oracle VI and fig. 6 (f. 129r). On f. 140r is a fantastic picture of Selim, bull-headed, shaking hands with death. Behind him can be seen

[135] Bees, *op. cit.*, 242—44α' and fig. 10; slightly different text in Istrin, *op. cit.*, II, 324.

jhe Xerolophus column with turbaned Turks and an upright snake on it, tust as in the Berlin manuscript. In the foreground is an open coffin containing a skeleton with a crown on its head.

Murad III: Oracle VII (μελισμός) and fig. 7 (ff. 145v—146r).

The intense interest in Leo's Oracles in the sixteenth and seventeenth centuries prompted their repeated appearance in print. The following early editions are known to me:

1. *Vaticinium Severi, et Leonis Imperatorum, in quo videtur finis Turcarum in praesenti eorum Imperatore, una cum alijs nonnulis in hac re Vaticiniis*, Brescia, 1596 (inaccessible to me). Latin and Italian only. Presumably based on Marc. gr. Cl. VII cod. 3. [136] Oracle XIV is fictitious (see above, p. 79). At the end are added a „Vaticinium Maumectanorum" and a „Vaticinium Maumectis prophetae saracenorum et turcarum".

2. *Acta Mechmeti I Saracenorum principis . . . vaticinia Severi et Leonis in Oriente Impp. cum quibusdam aliorum aliis, interitum regni Turcici sub Mechmete hoc III praedicentia . . . per Io. Theodorum et Io. Israelem de Bry fratres*, 1597. Latin only. Apparently similar in all respects to Brescia edition.

3. First edition of Greek text with emendations by Jan Rutgers, *Variarum lectionum libri sex*, Leyden, 1618, 467—84. Figures not reproduced. Text based on a manuscript brought from Constantinople by George Dousa.[137] In his preface (p. 467) Rutgers notes: „Nam Versiones quae ex Italia prodierunt, tales sunt, ut, quod vulgo dicitur, neque coelum, neque terram tangant. Iconas studio omisimus, quod eae saepius jam recusae sunt."

4. *Imperatoris Leonis, cognomine Sapientis Oracula*, edited by Peter Lambeck (Lambecius) along with Georgius Codinus, Paris, 1655, 233—94. Greek text based on Rutgers' edition with variants from a manuscript at Amsterdam. Followed by an anonymous *Paraphrasis* taken from the same Amsterdam manuscript. Lambeck's edition reprinted in Venice Byzantine Corpus and by Migne, PG 107, 1121—68.

5. *Tableaux prophetiques des empereurs Severe et Leon, avec leurs epigrammes predisans la ruyne de la monarchie des Turcs . . . par Artus Thomas, sieur d'Embry Parisien.* Appended to *Histoire generale des Turcs, contenant l'Histoire de Chalcondyle, trad. par Blaise de Vigenaire . . . continuée jusques en l'an M. DC. XII par Thomas Artus; et en cette Edition, par le Sieur de Mezeray, jusques en l'annee 1661*, vol. II, Paris, 1662, 67—116. Latin text based on De Bry edition with French translation and commentary incorporating data from a manuscript with coloured illustrations (p. 76: „car ie tiens que les couleurs servent beaucoup a l'intelligence des Propheties"). In his introduction Artus cautions Christians against putting much faith in these oracles, especially as it is difficult to distinguish those that are by Leo from those that are by Severus. The former was indeed a good Christian and may have been granted a revelation from above, whereas the latter was a pagan and must have made use of astrology. The Turks, on the other hand, ought to

[136] Cf. Daneu Lattanzi, „Il codice degli Oracoli," 36.

[137] Cf. H. Omont, „Martin Crusius, Georges Dousa et Théodose Zygomalas," *Revue des ét. grecques* 10 (1897), 70.

pay attention to these prophecies and change their religion (pp. 73—75). At the end (pp. 110—11) is appended an oracle in Turkish.

6. *Allusioni d'alcune predizioni tolte de Leone e Severo, Imperadori di Constantinopoli, cadente con il suo imperio della setta Maomettana, e risorgente alla nostra Santa Fede Cattolica*, Verona, 1716 (inaccessible to me).

7. A. Loberdos, Βίβλος χρονικὴ περιέχουσα τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντίδος, vol. IV, Venice, 1767 (inaccessible to me).

We may also mention here the edition of an oracle (actually, a garbled condensation of the illustrated series) by Du Cange,[138] and the numerous quotations from a *Paraphrasis*, ascribed to a certain Rhuzanus, in Meursius' well-known lexicon.[139]

Meanwhile, the memory of the wonderful monuments contrived by Leo the Wise was still lingering among the Greeks. We have spoken of the Chronicle by pseudo-Dorotheus of Monembasia, first published in 1631.[140] In addition to the stories of the marble tortoise and the porphyry hand, this compilation ascribes to Leo a somewhat improper amatory adventure which recurs in the Virgilian legend. Leo, we are told, was in love with a noblewoman and sought to visit her at night. She let down a basket from her window, and after Leo had climbed into it, she hauled it up half way and left the emperor perched in that undignified position until morning to the amusement of the populace. Thereupon all fires were extinguished in the city. When the emperor's help was solicited in this matter, he directed that the woman should be placed in the market square and the fire extracted from her private parts where she had hidden it. In this way the woman's shame was greater than the emperor's.[141] This anecdote, as applied to Virgil, had a wide currency in the Renaissance through such popular books as *Les faits merveilleux de Virgille*,[142] and it was often represented on prints.[143] It is likely, therefore, that pseudo-Dorotheus borrowed it from the Virgilian repertory, although similar stories are also found in earlier eastern sources, e. g. in the Greek Life of Leo, bishop of Catania.[144]

Dorotheus' stories about Leo the Wise passed to Russia, where they circulated in the form of a short opuscule, of which three manuscript copies

---

138 Notes to Zonaras, II, Paris, 1687, 124—25.

139 *Glossarium graeco-barbarum*, 2nd ed., Leyden, 1614, See index of unpublished authors under Rhuzanus. On Rhuzanus cf. Lambros, Νέος Ἑλληνομνήμων 19 (1925), 117.

140 See E. Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au XVIIe s.*, I, Paris, 1894, 290 sq.; K. N. Sathas, Νεοελληνικὴ φιλολογία, Athens, 1868, 223.

141 1750 ed., p. 364. Cf. F. Liebrecht, „Neugriechische Sagen," *Zeitschr. f. deutsche Philologie* 2 (1870), 181—83; *id., Zur Volkskunde*, Heilbronn, 1879, 86—87.

142 Comparetti, *op. cit.*, II, 108 sq., 153 sq.

143 See, for example, Arthur M. Hind, *Early Italian Engraving*, II, London, 1938, pls. 45, 46 (Florentine, *ca.* 1460—70); Le C. d'I*** [Jules Gay], *Iconographie des estampes à sujets galants*, Geneva, 1868, 11, 585, 733 (16th century).

144 *Acta Sanctorum*, Feb., vol. III, 228 (Latin trans.). The Greek text is unpublished; *Bibl hagiogr.gr.*, no. 981.

of the seventeenth and eighteenth centuries have been preserved.[145] This opusculе is made up of five episodes, viz. the three already mentioned plus two which in Dorotheus' Chronicle are placed in the reign of Michael III and concern another Leo, to wit Leo the Mathematician, iconoclast archbishop of Thessalonica (cf. below, pp. 89 sq). These additional stories concern the golden plane tree, singing birds, roaring lions and organs that had been ostensibly made by Leo the Mathematician for the emperor Theophilus and were melted down by Michael III,[146] and the wonderful mirror (in reality a system of fire-signals from the Anatolian frontier to Constantinople) which made known all the invasions of the Empire by foreigners, and which was likewise destroyed by Michael because the news of a Saracen incursion interrupted one of his debauches.[147]

It is interesting to note that the same cycle of legends was still, with a few variations, current at Conastantinople in the seventeenth century. This we learn from the French traveller Du Mont who visited the city in 1690.[148] He was told there that the Serpent Column in the Hippodrome had been set up as a talisman against snakes by „Leon Lisaurien“ (sic). This emperor's fame had even spread among the Turks. „Les Turcs“, writes Du Mont, „parlent beaucoup de la force merveilleuse de cet Empereur, et même on garde encore aujourd'hui au Chateau du grand Caire, dix Boucliers qui sont traversés d'un pieu qu'on dit qu'il lança dessus; le pieu y est encore attaché et les tient tous cousus les uns avec les autres.“ The Greeks, a most superstitious people, had further stories about the emperor Leo. „Ils disent“, continues Du Mont, „qu'il avoit fait par art magique deux Tortües, d'une grandeur et grosseur surprenante, qui tiroient un chariot dans lequel il se faisoit porter, mangeoient et beuvoient, quoi quelles ne fussent point naturelles. Ces Tortües sont encore dit-on dans le Jardin du grand Seigneur; mais elles sont immobiles depuis sa mort. Il avoit encore bâti un arbre avec

[145] Ju. A. Javorskij, „Византийские сказания о Льве Премудром“, *Изв. Отд. Русск. Яз. и Слов. Имп. Акад. Наук*, XIV-2 (1909), 55—84.

[146] Dorotheus, 1750 ed., 342. Cf. Theoph. Cont., 173, 257; Cedrenus, II, 160, and other chroniclers.

[147] Dorotheus, 343. The import of the messages received from the Anatolian frontier was interpreted by means of two clocks. Each hour on their dial represented a different message. See *De Cerimoniis*, 492—93 (Bonn ed.); Theoph. Cont., 197—98; Pseudo-Symeon, 681, and other chronicles. The tradition concerning a huge mirror in the palace is reported by Buondelmonti in 1422 („ibiquem alto et supra mare erat speculum immensurabilis magnitudinis, circumspectum a longe nimis“), Bonn ed. (along with Nicephorus Bryennius), 180; ed. Gerola, *St. biz. e neoell.* 3 (1931), 272. Cf. Greek version of Buondelmonti, ed. Legrand (*Description des îles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti*, Paris, 1897, 85): κάτοπτρον ἦν μεγέθους τινὸς ἐξαισίου λίαν πόρρωθεν ὁρώμενον. A magic mirror of this sort is also said to have existed at St. Sophia, Kiev: A. Veselovskij, „Мелкие заметки к былинам,“ ЖМНП, Nov. 1885, 188—89. On the mirror and plane tree see N. G. Polites, Βυζαντιναὶ παραδόσεις, Λαογραφία 6 (1917-18), 347—59; J. Psichari, „L'arbre chantant,“ *Mélanges offerts à Emile Chatelain*, Paris, 1910, 628—38; Comparetti, *op. cit.*, II, 79 sq.; etc.

[148] Cf. J. Ebersolt, *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant*, Paris, 1918, 167

ses branches, et ses feuilles qui sembloit naturel, et il y avoit mis cent oiseaux machinaux de diferente espece, qui chantoient tous chacun en leur maniere pour peu qu'il fit de vent, et par leurs ramages naturels, rendoient une melodie charmante, voila les contes ordinaires, dont ils vous endorment quand vous les voulés écoûter."[149]

* * *

We have mentioned on several occasions the penetration of the Leonine Oracles into Russia. If Istrin's supposition is correct, this occurred by way of a south Slavic translation.[150] The oracles that enjoyed a certain popularity in Russia were those published by Legrand and especially the inscription of Constantine's tomb which in Russian sources is often ascribed to Leo the Wise. The latter is referred to in the epilogue to Nestor Iskander's *Tale* concerning Tsargrad:

„Understand, O wretched man, that just as all the predictions of Methodius of Patara and of Leo the most-wise and the signs concerning this city have been fulfilled, so the ultimate ones will not pass by, but will be similarly fulfilled. For it is written: 'The fair-haired nation (русии же род) together with the past founders (с прежде создательными = μετὰ τῶν προκτητόρων) will vanquish all of Ismael and take the City of Seven Hills with its former possessions (с прежде законными его = μετὰ τῶν προνομίων), and will reign there."[151]

It is not certain whether this epilogue, which in some manuscripts is followed by Daniel's vision, is part of the original text or an addition of slightly later date.[152] Already in the Chronicle of 1512 the translation руси род becomes руский род,[153] which explains the popularity of this oracle, often found in Russian miscellanies.[154]

---

[149] *Nouveau voyage du Levant,* La Haye, 1694, 173—74.

[150] *Op. cit.,* II, 322. On the Serbian translations of the Oracles see above n. 33 and Šafarik, *Gesch. der südslawischen Literatur,* III, Prague, 1865, 223.

[151] Archimandrit Leonid, *Повесть о Царьграде* (Памятники древней письменности и искусства, no. 62) St. Petersburg, 1886, 40; M Branun and A. M. Schneider, *Bericht über die Eroberung Konstantinopels,* Göttingen, 1940, 33; *Хронограф редакции 1512 г.,* 460; *Никон. Лет.,* ПСРЛ, XII (1901), 97, and other Russian chronicles. Cf. I. I. Sreznevskij, „Повесть о Цареграде," *Ученые Записки II Отд. Имп. Акад. Наук* 1 (1854), Append., 132—35.

[152] See N. A. Smirnov, „Значение „Повести" Н. Искандера о взятии Турками Констатинополя," *Виз. Врем.* 7 (1953), 70; M. N. Speranskij, „Повести и сказания о взятии Царьграда Турками," Акад. Наук СССР, *Труды Отд. Древнерусской Лит.* 10 (1954), 149—50. On the textual problems of the *Tale* see also B. Unbegaun, „Les relations vieux-russes de la prise de Constantinople," *Rev. des ét. slaves* 9 (1929), 13 sq.

[153] Cf. M. Laskaris, Τὸ 'Ανατολικὸν Ζήτημα, I-2, 231—33.

[154] Cf. Sreznevskij, *op. cit.,* 134—35. There exist several Russian versions of this prophecy. One foretells the liberation of Constantinople in 1653. A translation after the printed version in Dorotheus was made by the monk Arsenij Suchanov. Another translation was made in 1651 by Gabriel metropolitan of Nazareth. See S. Belokurov, *Арсений*

The role of Byzantine prophetic literature in the development of the theory of „Moscow the Third Rome," in which the Leonine Oracles play a modest part,[155] has often been told and so need not concern us here. I should like, however, to draw attention to the *Book of Oracles* (Χρησμολόγιον) by Paisius Ligarides, an eminently curious work that has never been published.

The Book of Oracles, contained on Cod. Hieros. Taphou 160,[156] was written in 1656. It was translated into Russian and appears to have had a considerable circulation. I have given elsewhere a short biography of Paisius Ligarides;[157] for the present it will be sufficient to recall that in 1656 Paisius, though holding the rank of metropolitan of Gaza, was residing in Wallachia. He went to Russia in 1662, took a prominent part in the trial of the Patriarch Nikon, and gained considerable influence over the Czar Alexis Michajlovič. He never left Russia again, and died at Kiev in 1678.

Two copies of the *Book of Oracles* were made in 1657 for Macarius, Patriarch of Antioch. In the description of the latter's travels by Paul of Aleppo we find this curious passage:

„We obtained moreover, from the aforesaid Metropolitan of Gaza, another book in Greek, the contents of which he had gathered from every country and from many authors. He had named it the Χρησμός, or Book of Oracles; and it was perfectly unique, there being no other copy of it whatever in existence. Its contents were, Prophecies from the Prophets, predictions of the Wise Men, and denunciations of the Saints, in the matters foretold them concerning the events in the East brought about by the children of Hagar, and concerning Constantinople, and their capture of that city; things of very great curiosity, as regarding the past; and likewise their prophecies of the prepared and predestined dispositions of the future. Of this book I had two copies taken by the same writer [a certain Baba Yani of Chios who had an innate propensity for wine]; but it was after encountering great difficulty in persuading the proprietor to give it us to copy; for he, that is, the Metropolitan of Gaza, was altogether unwilling, until we gained his consent by several presents, and shamed him into the liberality of allowing us to do so. Every person looking into this precious book is wrapt

---

Суханов, *Чтения в Имп. Общ. Ист. и Древн. Росс. при Моск. Унив.*, 1891 pt. 1, 247; 1894 pt. 2, lxii-lxxv, 221—24. This prophecy is mentioned by Juraj Križanić in his *Exposition of Historical Prophecies* (written in 1674), *Чтения*, 1891 pt. 2, 44—45. There is also a Georgian version of this same prophecy translated by Brosset in Le Beau's *Histoire du Bas-Empire*, XXI, Paris, 1836, 330—31.

155 See M. D'jakonov, *Власть Московских государей*, St. Petersburg, 1889, 62—64; Hildegard Schaeder, *Moskau das dritte Rom*, Darmstadt, 1957, 40 sq.; D. Strémooukhoff, „Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine," *Speculum* 28 (1953), 89.

156 Papadopoulos-Kerameus, Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη I, 255—57; III, 327—28. This ms does not apper to be an autograph, as stated by Papadopoulos-Kerameus; but it could well be one of the two copies made by Baba Yani of Chios. Another copy (18th century), Cod. Metoch. 23 (*Ibid.*, IV, 36).

157 *The Homilies of Photius* (Dumbarton Oaks Studies III), Cambridge, Mass., 1958, 12—15.

in wonder at its prophecies, sayings, and other contents. Afterwards, the said prelate sent us a letter from this country, informing us, that when he was in the country of the Majars, they had plundered him, and taken everything he had; and among other things, that they had robbed him of this very book . . . He sent to intreat us that we would get him a copy of it written, to supply his loss; and to God be all glory, always and for ever, in all circumstances, Amen!"[158]

The *Book of Oracles* is a bulky work which occupies 271 folios of manuscript. It consists of two parts: oracles already fulfilled, from Adam to the fall of Constantinople, and oracles whose fulfilment was yet to come. The work is dedicated to the Czar Alexis whom Paisius hails as the future liberator of the Greek people. Several considerations indicated that the end of the Turkish Empire was at hand. For example, Constantinople had been founded by a Constantine and lost by a Constantine; similarly Mehmed conquered it, and a sultan whose name began with M would lose it (Mehmed IV, 1648—87).[159] A Turkish oracle proclaimed that two hundred years after the fall of Constantinople the Ottomans would be driven out by the Christians. The two hundred years had passed, and now Alexis was showing himself victorious on all fronts: he had taken Smolensk (1654), had vanquished the Poles and the Tartars, and had terrified the Black Sea with his ships. Indeed, had not the name Alexis been chosen by Providence to indicate that the Czar would be the „Protector" of the Greek nation?

Paisius devotes considerable space to the Leonine Oracles, especially those in demotic Greek, which he attributes to the monk Leontius. Part of these oracles concern the dissolution of the Byzantine Empire, from the First Crusade to the fall of Constantinople (ff. 156r sq.), while another part foretell the ultimate liberation of Constantinople (ff. 264v sq). In each instance Paisius gives the appropriate passage of the oracles in a version differing very widely from Legrand's edition, quotes the explanation of the

---

[158] *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch,* trans. F. C. Belfour, II, London, 1834, 344.

[159] Cf. Robt. Walsh, *Narrative of a Journey from Constantinople to England,* 2nd ed., London, 1838, 42—43: „Constantinople was taken and lost at different times by persons who bore the same name. The Latins, under a Baldwin, obtained possession of it, and under a Baldwin they were again driven out of it. The city was rebuilt, and made the seat of the Greek empire by a Constantine, the son of Helena, and in the patriarchate of a Gregory; it was taken, and the empire of the Greeks destroyed, under a Constantine, the son of Helena, and in the patriarchate of a Gregory; the Turks obtained possession of it under a Mahomet, and they are firmly persuaded that they will lose it under a Mahomet — and that Mahomet the present reigning sultan [Mahmud II, 1808—39]; and, to complete this chain of names, when the Greek insurrection broke out, a Constantine was the heir apparent to the Russian throne, and a Gregory was the patriarch of Constantinople. They hanged at the time one of these ominous persons, and the other has since abdicated the crown. Still they are persuaded that events will happen as they are decreed, and the fatal combination of Mahomet, Gregory and Constantine, will yet destroy their power in Europe."

anonymous scholiast, and often adds another explanation, either his own or drawn from some other source. Here is a sample of his interpretation. The obscure verse καὶ τὸ κούει πλεονάζει (Legrand, v. 24; in other versions this appears as καὶ τὸ κούη κούη κράζουν: see Legrand, p. 105) is connected with the arrival of the First Crusade before Constantinople and a clash that occurred between the Crusaders and the Greeks. So Paisius explains: „And since, among all the rest, the French especially distinguished themselves, who in their tongue say γουἱ γουἱ for 'yes', Leontius wrote κούϊ κούϊ κράζει, or, as others have it, καὶ τὸ κούϊ πλεονάζει" (f. 157r).

Paisius is not always so silly, and at times makes a serious effort to find the correct interpretation. For the lines:

Τὸ ψωμὶ θορῶ καὶ κόπτουν
ὅλον εἰς ὀκτὼ κομμάτια
οἱ δυνάσται πλεονέκται
καὶ βιάζουνται ἀλλήλους, etc.

(cf. Legrand, vv. 107 sq.), two explanations are given: this refers either to the division of Constantinople between the Venetians, Genoese, Pisans, French and other westerners after the capture of the city, or to the division of the Turkish Empire into eight units in the reign of Beyazid II (to wit, between the sultan, his six sons and his brother Djem). Paisius says that he would have accepted the second explanation, but for the next lines of the oracle (ἦλθε βάτος ἀπὸ πέρα, etc.: cf. Legrand, vv. 120 sq.) which clearly refer to John Ducas Vatatzes, so that the first explanation is to be preferred.

The same set of oracles hints at the reconquest of Constantinople by Michael Palaeologus, his attempt to unite the Churches, the Council of Florence, the defeat of Beyazid I by Tamerlane and the fall of Constantinople. There follows the interpretation of the inscription on Constantine's tomb by Gennadius Scholarius which closes the section on oracles already fulfilled.

The cycle of Leonine oracles is also used to describe the eventual liberation of Constantinople and the advent of King John. Paisius quotes here the *Paraphrasis* (f. 263r: περὶ τοῦ θρυλλουμένου πτωχοῦ καὶ ἐκλεκτοῦ βασιλέως, etc. = PG 107, 1141) and a conflation of Oracles XIII and XIV (f. 264r: κήρυξ τε φανεὶς τρὶς ἀνακράξει μέγα, etc. = PG 107, 1137B; cf. Legrand, p. 46). The liberation of Constantinople will result from an alliance between the Christian powers, as indicated by „Leontius" (τὸ ἀκούσασιν ὁ λέων, etc. = Legrand, vv. 261 sq). The lion of this prophecy is Spain; the pard is Poland; the basilisk is Muscovy; the fox is Venice; the wolf is France. The same is indicated by this oracle of Leo the Wise which was found on the Column of Constantine (f. 265r):

τὰ πλήθη καὶ τὰ φῦλα
συνοδεῖ τῶν ἑσπερίων
καὶ ξηρᾶς διὰ θαλάσσης
ἕνα [τὸν] πόλεμον συνάψουν
καὶ τὸν Ἰσμαὴλ τροπώσουν.

The advent of King John is described by the „archon Leontius" (f. 266v: τὸ πρωτ ὁ κληρονόμος / ἔρχεται, βαστᾷ σκαμνίον, etc.; cf. Lengrad, p. 43), by Leo the Wise (f. 267r: κήρυξ βοήσει τρὶς ἀναφωνήσας μέγα: cf. above; and περιφράσσεται τ' ἀμπέλι, etc. = Legrand, p. 44), by a distich which Paisius found in an old book (ὅταν ὁ τλήμων, ὁ πένης, etc. = Legrand, p. 46) and by the verses which the „angel-bearer" (ἀγγελοφόρος) is going to address to Constantinople (f. 268r: χάρηθι (sic) παντάλαινα Βαβυλὼν νέα = Legrand, p. 43). The resurrection of Constantinople is also foretold in the poem by Leo the Wise inscribed under a capital of the golden gate of St. Sophia (sic) which was thrown down by an earthquake and was read after the Turkish conquest (f. 268v: inc. Βύζαντος αὐλή, ἑστία Κωνσταντίνου = Lambecius, *Comment. de bibl. Caes. Vindob.*, VI, 1780, 93 sq).

After John's reign follows the usual story about the emperor who lays down his crown in Jerusalem, his four sons and the Wicked Queen. Finally, the precursor of the Antichrist appears in the guise of a wolf (f. 269v: ἔρχεται ἀπέκει ὁ λύκος, etc. = Legrand, p. 46) preceding the bear who is the Antichrist (ἔρχεται ἀπέκει ἡ ἄρκτος, etc. = Legrand, p. 47). The latter's name is Βενέδικτος according to the Cabbalists, or Λατεῖνος according to Hippolytus,[160] both of which add up to 666 (f. 270r).

* * *

In western Europe the Oracles of Leo the Wise fell into almost complete oblivion by the eighteenth century, while in the East they continued to nourish the hopes of liberation from the Turkish yoke. Down to our own days, prophetic literature promising the reconstitution of the Byzantine Empire with the help of Russia (or occasionally of Germany) has been assiduously read by the Greek public, especially when political events seemed to foreshadow the attainment of the national goal, as in the time of Peter the Great, Catherine II and during the Greek Revolution[161]. The most popular of these prophetic texts was known as *Agathangelos*, and purported to have been written at Messina in 1279, published at Milan in 1555, and translated from the Italian into Greek by the archimandrite Theocletus Polyeides in 1751. In actual fact, Polyeides was the author or rather the fabricator of this text. In 1767 one Nikolaos Zertzoules, head of the Academy of Jassy and translator of Newton into Greek, wrote a *Brief Interpretation of the Oracles of Leo the Wise concerning the Resurrection of Constantinople.*[162] In fact, he missed by a year the „devastation of Constantinople" which, according to the famous monk Dionysius of Fourna, was to occur in 1766, to be followed by the innundation of England in 1767, and the Second Coming in 1773.[163]

---

[160] *De Antichristo*, 50.

[161] See discussion of this subject by Eugenios Kourilas, Θεόκλητος ὁ Πολυείδης, Θρᾳκικά 5 (1934), 69—162; Beës, *op. cit.*, 244κη'—244λς'.

[162] Sathas, Νεοελληνικὴ φιλολογία, 500; Beës, *op. cit.*, 244λβ'; Kourilas, *op. cit.*, 106.

[163] D. Sarros, Παλαιογραφικὸς ἔρανος, 'Ο ἐν Κων/πόλει 'Ελληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος 33 (1914), 83.

Among this welter of false predictions voices were sometimes raised to protest against the fatalistic awaiting of the millennium. As early as 1618 Matthew of Myra wrote:

ἐλπίζομεν καὶ εἰς τὰ ξανθὰ γένη νὰ μᾶς γλυτώσουν,
νάλθοῦν ἀπὸ τὸν Μόσχοβον, νὰ μᾶς ἐλευθερώσουν.
Ἐλπίζομεν εἰς τοὺς χρησμούς, 'ς ταῖς ψευδοπροφητείαις,
καὶ τὸν καιρόν μας χάνομεν 'ς ταῖς ματαιολογίαις.[164]

Or witness the disappointment of Athanasius Hypselantes after the treaty of Küçük Kaynarci (1774):

„If then, in the time appointed by the oracles, after so many and so great victories of the Muscovites over the Ottomans, in such an opportune moment, we, the Romaioi, have not been liberated, it is indeed difficult that the resurrection of the Romaic Empire should occur in the future, seeing that no oracle of any other prophet remains concerning this; and not only difficult, but almost impossible, on account of the persistence of our evil ways, our lack of mercy, our vengefulness towards one another, and our customary invectiveness."[165]

The same sentiments are echoed by the prolific Constantine Daponte who notes that according to the oracles the Byzantine Empire was to arise again 320 years after its fall (1773); but since this did not occur, „neither the Romaioi nor the Russians are ever going to reign in Constantinople till the end of the world."[166]

Leo's predictions, however, were not forgotten. Indeed, among the earliest books printed at Athens after Greece became an independent state, was a collection of oracles, including those of Leo, edited by Petros Stefanitzes, a veteran of Missolonghi and friend of Lord Byron.[167]

* * *

In the foregoing pages I have attempted to bring together whatever material is available to me at present concerning Leo the Wise as a legendary figure. It need hardly be said that this material is far from being exhaustive and leaves many problems in the dark. There is one question, however, that we should try to answer: why did Leo VI become a prophet, an astrologer and a magician? It may be argued that Leo's elevation to prophetic status is not an isolated case, but part of a more general phenomenon. Apocryphal literature often hides under the authoritative names not only of

---

[164] Legrand, *Bibl. grecque vulgaire*, II, Paris, 1881, 314.

[165] Ἀθανασίου Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου, Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Constantinople, *1*870, 534.

[166] Ἱστορικὸς κατάλογος (1784) in Sathas, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, III, Venice, 1872, 119—20.

[167] Συλλογὴ διαφόρων προρρήσεων . . . ἐκδ. παρὰ τοῦ ἰατροῦ Π. Δ. Στεφανίτζη Λευκαδίου, Athens, 1838. Described by Beēs, *op. cit.*, 217—18. I have not had access to this edition.

recognized prophets and ancient sages, but also of emperors and patriarchs. We have already mentioned the supposed inscription on Constantine's tomb which was allegedly expounded by the Patriarch Gennadius Scholarius. Prophecies were also ascribed to the Patriarch Tarasius, to Constantine the Great and to „Chosroes king of the Persians." The earliest editions of the Leonine Oracles bear on their titlepage the name of Septimius Severus.[168] Books of divination, in particular a *Brontologion*, were attributed for no obvious reason to the Emperor Heraclius.[169] In the case of Leo VI, the surname *Sophos* and his reputation for learning may have been sufficient ground for imputing prophecies to him; I believe, however, that this was aided, if not caused, by the confusion of two homonyms, the Emperor Leo and the philosopher or Mathematician Leo, iconoclast archbishop of Thessalonica. In fact, this confusion has lasted down to our own day, being further complicated by the intrusion of a third homonym, Leo Choerosphactes.[170]

Leo the Mathematician was one of the most prominent figures in the intellectual revival under the Emperor Theophilus. An attempt has recently been made to present him as a practical scientist indifferent to religious controversies,[171] but this appears to be a somewhat anachronistic characterization. I see no reason to doubt that Leo was a student of astrology, not only as a science but also as a method of divination. The chronicles mention several prophecies made by Leo and tell how he applied the principle of astral sympathy to produce a plentiful harvest at Thessalonica.[172] Leo's addiction to astrology is further attested by an epigram under his name in the Palatine Anthology.[173] We have already mentioned the accusation of paganism made against Leo by his pupil Constantine. In spite of his iconoclastic leanings, Leo the Mathematician became a legendary sage and was credited, as we have said, with the construction of the wonderful clocks regulating the fire-telegraph system, as well as of the golden plane tree and other mechanical contrivances in the palace. Note that these marvels are ascribed to Leo only in popular and relatively late chronicles.[174] The Emperor Manuel Comnenus (if the document in question is genuine) quoted the story of Leo's averting famine at Thessalonica as an instance of the useful application of astrology, but he was reprimanded by Michael Glycas for using the example of an impious iconoclast.[175]

---

168 This attribution may be due to Suidas, s. v. Ξηρόλοφος.

169 See M. A. Andreeva, „Политический и общественный элемент византийско-славянских гадательных книг", BSL 3 (1931), 435 sq.

170 On the confusion between the literary works of the three Leos, see G. Kolias, *Léon Choerosphactès*, 66—67.

171 E. E. Lipšic, „Византийский ученый Лев Математик", Виз. Врем. 2 (1949), 106—49.

172 Theoph. Cont., 189, 191, 197, 232; Pseudo-Symeon, 677; Cont. of Georg. Monachus, 829 (Bonn ed.); Cedrenus, II, 170, 173; Genesius, 104—05; Glycas, 541.

173 IX, 201 = PG 107, 664.

174 Pseudo-Symeon, 681; Manasses, 205; Glycas, 543. In the other sources the author of these marvels is not named.

175 *Corpus codd. astrol. greac.*, V-1 (1904), 116, 136—37.

Greek astrological and other apocryphal manuscripts contain a great number of opuscules under the name of Leo who is sometimes styled „the wise,“ at other times „the philosopher“ or „the emperor.“ One that is frequently found is entitled περὶ βασιλείας [or βασιλέων] καὶ ἀρχόντων,[176] and may be a genuine work by Leo the Mathematician. Besides this, we find *Scholia on the Observation of the Ascendant* (σχόλια εἰς τὴν ὡριμαίαν),[177] a *Selenodromion*,[178] a treatise on divination with the Gospels and Psalter sometimes attributed to the prophet Chaleth,[179] a work on sickness,[180] a *Seismologion* sometimes ascribed to Hermes Trismegistus,[181] an opuscule *On the Solar Eclipse in the Regal Triangle*,[182] a short piece on the letters of the alphabet,[183] an alphabetical dream-book,[184] a *Physiognomicon*,[185] a text on astragalomancy,[186] an *Orneosophicon*,[187] a collection of questions and answers on biblical subjects that is even found in a Turkish version,[188] and perhaps others as well.

In scanning the titles of these opuscules it becomes apparent that the Names of Leo the Philosopher, Leo the Wise and Leo the Emperor are interchangeable, and that the last appears only in relatively late manuscripts (Marc. gr. 335, saec. XV; Berol. 314, saec. XVII; Athen. 1275 and 1350, saec. XIX; Petrop. Musaei Palaeogr., saec. XVII). Thus we have here a clear illustration of how Leo the philosopher, i. e. probably the archbishop, was transformed into the emperor.

---

176 *Ibid.*, II (1900), 22, 52; IV (1903), 14, 92—93; V-4 (1940), 86—87; VII (1908), 36; VIII-1 (1929), 41—42, 63, 81.

177 *Ibid.*, I (1898), 66.

178 *Ibid.*, III (1901), 4; cf. IV (1903), 40.

179 *Ibid.*, IV (1903), 74; VII (1908), 33; VIII-3 (1912), 4; VIII-4 (1921), 20; IX-2 (1953), 49; XI-1 (1932), 111. Published by M. Speranskij, „Leon's des Weisen Weissagungen nach dem Evangelium und Psalter,“ *Archiv f. slavische Philologie* 25 (1903), 239—49; cf. *id.*, Из истории отреченных книг. I. Гадания по Псалтири (Памятники древней письменности и искусства, 129), 1899, 152.

180 *Corp. codd. astrol. graec.*, V-4 (1940), 8; IX-2 (1953), 108; XII (1936), 6.

181 *Ibid.*, VII (1908), 65, 167 sq.; IX-2 (1953), 80; X (1924), 24, 132—35.

182 *Ibid.*, VII (1908), 150—51. Also published by F. C. Hertlein in *Hermes* 8 (1874), 173—76.

183 *Corp. codd. astrol. graec.*, XII (1936), 6.

184 *Ibid.*, 24.

185 *Ibid.*

186 *Ibid.*, 26—27, 146 sq.

187 Revilla, *Catálogo de los códices griegos de la Bibl. de el Escorial*, I, Madrid, 1936, 171. This work is actually by Demetrius Pepagomenus, ed. R. Hercher, *Cl. Aeliani de animalium natura*, II, Leipzig, 1866, 335 sq.

188 N. F. Krasnosel'cev „Addenda к изданию А. Васильева 'Anecdota graeco-byzantina',“ *Лет. Ист.-Фил. Общ. при Имп. Новоросс. Унив., Визант. Отд.* 4 (1899), 123 sq. The editor (*ibid.*, 105—06) suggests that this opuscule is the work of Leo the Mathematician.

Leo the Mathematician possessed all the characteristics that we have been studying in this paper: he was a prophet, he was credited as early as the twelfth century with the construction of mechanical marvels, and he was the author or supposed author of astrological works, one of which concerned the reigns of emperors. It does not seem, therefore, too far-fetched to suggest that the legendary figure of Leo the Wise arose through a confusion with his less illustrious homonym, a confusion that could easily have resulted from a careless reading of popular chronicles.

Dumbarton Oaks
Harvard University.

ORACVLVM I.

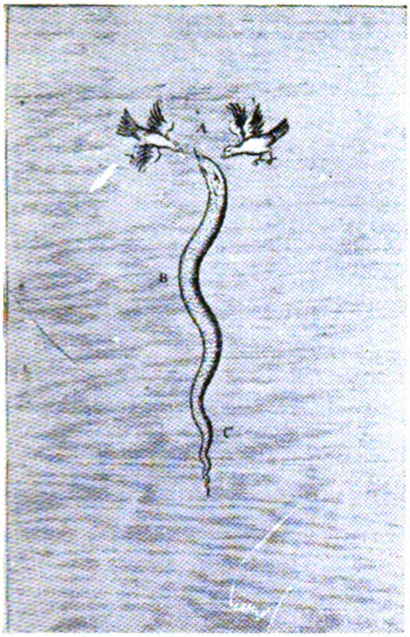

FIG. 1

ORACVLVM II.

FIG. 2

ORACVLVM III.

FIG. 3

ORACVLVM IV.

FIG. 4

ORACVLVM XIII.

FIG. 13

ORACVLVM XIV.

FIG. 14

ORACVLVM XV

FIG 15

ORACVLVM XVI.

FIG. 16

Зборник радова Српске академије наука LXV — Византолошки институт, књ. 6
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LXV — Institut d'Études Byzantines, № 6

ЈОВАНКА МАКСИМОВИЋ

СТУДИЈЕ О СТУДЕНИЧКОЈ ПЛАСТИЦИ

II. СТИЛ

Претходна студија о студеничкој пластици обухватила је проблем иконографије и њених уопште идејних основа.[1] Проблематика стила, уметничких веза и утицаја, и не само тога, већ у целини уметничке базе ове мраморне скулптуре, претставља предмет интересовања, испитивања и садржину овог рада. Она није исцрпена, ни на задовољавајући начин решена у досадашњој науци. Студеница као целина, а посебно њен скулптуралнни украс, остали су некако загонетна појава на почецима наше старе уметности. Свакако да је збуњивала појава велелепног споменика у тек учвршћеној српској држави при крају XII века, која није имала за собом резултате тако високих домета на уметничком пољу. Усамљена, изненадна појава раскошне Студенице тумачила се или нестанком споменика који су јој претходили и који су је припремили или директним учешћем других страних развијенијих уметности и то, на првом месту, уметности Италије.

И једно и друго тумачење кретало је, у ствари, са сличних позиција. Пошто се нису знали путеви којима је студеничка скулптура доспела у Србију није било покушаја објашњења њене појаве, већ се она посматрала и компарирала са другим савременим скулптурама. Компаративни метод, допуњен идејом о директним западњачким, односно италијанским утицајима, примењиван је приликом анализе студеничке пластике, и не само ње. Још је Покришкин налазио сличности између појединих мотива са Студенице и неких цркава у далматинским градовима и цркава Апулије, нарочито катедрале у Барију.[2] Сличности појединих мотива или форми са неким споменицима Италије XII века нису, и поред детаљних анализа, дале одговор на то који је споменик или бар, који је део Италије утицао на формирање студеничке скулптуре. Јер се слични поједини мотиви, орнаменти, лозице, фигуре, налазе расути ту и тамо и у Ломбардији и у Абруцима и у Апулији. Анализујући студеничке портале G. Millet је покушао да измири ове супротности, те је закључивао да су њихови унутрашњи делови под ломбардиским, а спољни

[1] Ј. Максимовић, Студије о студеничкој пластици, I. Иконографија, Зборник радова Византолошког института САН књ. 5, Београд 1958, 137—148.

[2] П. Покрышкин, Православная церковная архитектура XII—XVIII стол. в нынешнем сербском королевстве, С. Петербург 1906.

под апулиским утицајима, што је, у сваком случају, тешко прихватљиво. Millet је и даље разрадио систем аналогија, те је нашао да узоре конзола које придржавају венац аркадица на студеничким фасадама треба тражити у Абруцима, нарочито на цркви San Clemente de Casauria из XII века, једној женској глави, као и лављим конзолама на порталу видети пандане у Руво у Апулији и да, према томе, Студеница има све новине које карактеришу уметност Фридриха II у Јужној Италији.[3] Не улазећи посебно у критику ових аналогија или самог метода, можемо рећи да је тешко прихватити наговештај да је Студеница антиципирала резултате тзв. Фридрихове ренесансе у Јужној Италији. Оне су почивале на различитим политичким и културно-историским идејама, а извесне асоцијације се могу тумачити заједничким инспирацијама из антике.

В. Петковић је у монографији о Студеници изнео мишљење да „несумњиво и фасаде са фрисом од аркатура треба првенствено тражити у Италији, пошто су нам мађарске цркве из XI—XII века остале сасвим непознате, те не можемо знати, колико су утицаји мађарских цркава ишли далеко у нашој црквеној архитектури. Можда, иначе, објашњење за сличност декорације романског портала у Charlieu у Француској са јужним порталом у Студеници ваља пре него у неким црквама Милана и Павије тражити у утицајима Мађарске, пошто је њој Француска са вишим клиром, који јој је рекрутовала, слала и своје уметничке форме. Романске портале Студеничке ваља тражити првенствено у Јужној Италији на коју и G. Millet упућује."[4] Контрадикторност ових закључака показује још једанпут да се само аналогијама не може стићи до дефинитивних решења.Касније је В. Петковић одређеније изнео мишљење да мраморна оплата и романски портали потсећају на Јужну Италију и Сицилију.[5] М. Васић је, изложивши сумњу у аутентичност студеничке трифоре,[6] прихватио, углавном, мишљења Millet-а и Петковића, али их је проширио идејом да је Немања за зидање Студенице довео протомајсторе с Приморја „наређујући им да раде у стилу, усвојеном или одомаћеном на Приморју и на Западу, с којим је он, тада, почео основати везе и савезе."[7] Детаљним описивањем прилика у Немањиној Србији и његове политичке оријентације ка Западу М. Васић је тражио оправдање и потврђивање западњачког карактера Студенице. Присвајање приморских крајева имало је, према томе, за последицу и директно учешће вештих приморских мајстора или бар њихово посредовање у односу са уметношћу Италије.

---

[3] G. Millet, Ancien art serbe, Paris 1919, 85. То мишљење је касније потврдио у студији Etude sur les églises de Rascie, L'art byzantin chez les Slaves I, Paris 1930, 190. Сличне закључке изнео је и италијански историчар уметности P. Toesca (Storia dell' arte italiana II, Il medioevo, Torino 1927, 848) говорећи да студенички портал има од апулских детаље, од абруциских животиње на стубовима, а од ломбардиских јак рељеф у лунети.

[4] В. Петковић, Манастир Студеница, Београд 1924, 30—31.

[5] В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српскога народа, Београд 1950, 316.

[6] М. Васић, Архитектура и скулптура у Далмацији, Београд 1922, 139—140.

[7] М. Васић, Жича и Лазарица, Београд 1928, 29, 32.

M. L. Burian у својој књизи о манастиру Студеници задржавала се, у анализи скулптуре, више на њеним формалним сличностима са појединим споменицима Италије.[8] Узимајући у обзир резултате претходника, она је нашла нове компарације (San Leonardo код Сипонта, San Nicolo e Cataldo у Lecce, и још неки споменици углавном Јужне Италије) и, проширивши на тај начин број споменика који имају евентуалне сличности са Студеницом, М. Буриан је проблем још више разбила и исцепкала.

У раду о Дечанима Ђ. Бошковић је додиривао и питања стила студеничке скулптуре. Он сматра да „форме које налазимо на Студеници толико збуњују, да бих и сам веома радо претпоставио да су познијег порекла, само да није ексонартекса."[9] У анализи композиције студеничких портала он је закључио да „по својим појединим елементима они највише потсећају на италијанске и то на апулијске," и да је Немања највероватније „довео са стране неког одличног скулптора који је, пре тога, дуго путовао по иностранству и добро се упознао са разним споменицима, нарочито италијанским, тако да је у Студеници успео да, из разних познатих му елемената створи сасвим нове композиције." Он претпоставља да је тај скулптор у нашу земљу могао доћи са крсташима Фридриха Барбаросе 1189 године.[10] О самоме стилу студеничке скулптуре Ђ. Бошковић је посредно рекао да је романски у суштини.[11] А. Дероко, такође, сасвим одређено каже да су фасаде „код најбогатијих споменика биле озидане глачаним мермером и украшаване романским рељефним украсом", мислећи ту на првом месту на Студеницу. Он је истакао да студеничка скулптура нема директних узора у Италији ни по распореду ни по квалитету.[12] Не упуштајући се посебно у проблеме стила пластике на Студеници С. Ненадовић је, откривши на њеним фасадама изванредно прецизно урезане скице свих портала, могао да констатује да су портали савремени зидању саме грађевине и њене мраморне оплате, што је и скулптуру дефинитивно везало за XII век и одбацило претпоставке о њеном познијем настанку.[13]

У свим досадашњим проучавањима студеничке скулптуре закључци су ишли на то да је она настала под утицајима романске скулптуре у Италији, можда посредством далматинских мајстора. Било је доста основа за помишљање на учешће приморских мајстора приликом зидања и украшавања Студенице. Многовековна обрада камена, још од античких

[8] M. L. Burian, Die Klosterkirche von Studenica, Zeulenroda 1934, 43—56.

[9] Ђ. Бошковић, Дечани I, Београд 1941, 141.

[10] Исто, 151.

[11] Исто, 193. Ђ. Бошковић, Средњевековна уметност у Србији и Македонији, црквена архитектура и скулптура, Београд 1948, 11—12; Ђ. Бошковић, Основи средњевековне архитектуре, Београд 1947, 209—210.

Исто мишљење има и М. Кашанин, Српска средњевековна скулптура, Уметнички преглед 1, окт. 1937, 12.

[12] А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији, Београд 1953, 15, 62, 74.

[13] С. Ненадовић, Студенички проблеми, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС, књ. III, Београд 1957, 17—27.

времена, створила је услове за високи ниво скулпторске уметности. Једина, али велика сметња за оваква тврђења је била та да у Далмацији није сачувана скулптура XII века, или бар не у довољној мери како би се о њој могло судити. Јужни портал трогирске катедрале из прве деценије XIII века и портали задарске катедрале из нешто каснијих времена, са минималном декоративном пластиком служили су досадашњим испитивачима (Millet, Бошковић) више као компарације за тип студеничких портала, па и ту нису могли доћи до потпуних резултата.[14] Оно што није уочено, а што заиста постоји, то је врло велика сличност и по форми и по начину обраде између двеју животињских глава под кровним венцима студеничке и трогирске цркве.[15] Можда није довољно пажње посвећено трифори которске катедрале која је најчешће датирана у XIV век због неких готских форми на њој.[16] Наше је мишљење, међутим, да је она настала у XII веку када и катедрала, са освећеним олтарима 1166 године. У прилог томе говорио би сам облик прозора — широк и здепаст, романска лозица клесана у архиволти и два капитела са стубића трифоре, од којих један има своју аналогију на капителу јужног портала студеничке Богородичине цркве.[17] Извесни готски облици (зашиљеност унутрашњих лукова, четворолисни отвори у тимпану) су каснији додаци настали у доба преправке источног дела цркве у XIV веку када је настао и велики циборij изнад олтара. Међутим, и ова, иако можда не случајна сличност два капитела на которској и студеничкој цркви, као ни она претходна двеју конзола Студенице и Трогира, не доприноси много решавању или сагледавању односа студеничке и приморске скулптуре. Сличност понеких детаља не може нам дати одговоре на многобројна питања која се постављају.

У малобројну збирку сачуване приморске скулптуре XII века долази и неколико дубровачких фрагмената, стилски доста хетерогених, те можда и нису прецизно датирани.[18] За ово питање најзанимљивији су фрагменти са врежама и три животињска фрагмента за које Ц. Фисковић претпоставља да су припадали неком романском порталу у Дубровни-

[14] Сличност постоји у начину обраде лишћа на капителима овог трогирског портала и на капителима јужне стране западног студеничког портала. Они су укомповани на исти начин, у један низ, а не сваки посебно. Упор. М. Васић, Арх. и скулп. у Далм., сл. 131.

[15] Упор. С. Ненадовић, нав. д., сл. 47; М. Васић, Арх. и скулп. у Далм., сл. 134.

[16] T. G. Jackson, Dalmatia, the Quarnero and Istria, Oxford 1887, III, 42; H. Jackson, The Shores of the Adriatic, London 1908, 382; Ђ. Стратимировић, О прошлости и неимарству Боке Которске, Споменик СКА XXVIII, Београд 1895; М. Васић, Арх. и скулп. у Далм. 138—140; Ђ. Бошковић, Дечани I, 152; C. Fisković, Spomenici grada Kotora, Споменик САН CIII, 86. У XII век трифору су датирали G. Millet, Etude sur les églises, 192—193 и I. Stjepčević, Katedrala sv. Tripuna u Kotoru, Split 1938, 7.

[17] J. Стојановић — Максимовић, О средњевековној скулптури Боке Которске, Споменик САН CIII, Београд 1953, 109.

[18] C. Fisković, Fragments du style roman à Dubrovnik, Archeologia jugoslavica I, Beograd 1954, 117—137.

ку.[19] Они су, нажалост, сувише мали и недовољно карактеристични да би се са сигурношћу могли ставити у XII век, или чак везати за Студеницу, јер сличан начин рада и мотиви трајали су до у XIV век, као што је то случај на Дечанима. У сваком случају они индицирају још једанпут на потврду претпоставке да је дубровачка уметност XII века припадала истом уметничком кругу којем и уметност српске државе, базирана на спајању византиских и романских концепција.

Скулптура XII века средње Далмације нема никакве стилске везе са студеничком пластиком. Она је још јако примитивна и по духу и по техници, плитка и више графички обрађивана као на почецима романике, није зрела, једра и фино обрађена пластика, лепих форми, као она на Студеници.[20]

Сличан је случај и са аналогијама у Италији. Видели смо да су до сада утврђене, уочене неке сличности или идентичности између појединих делова или детаља са Студенице и романске скулптуре у Италији XII века, било северној или јужној. Тамо је скулптура XII века сачувана добрим делом до данашњих дана, што није случај на нашим обалама, и међусобне везе, или независне истоветне појаве, могу се са много више сигурности студирати, а не само претпостављати. Број сличности које постоје између појединих мотива или делова студеничке пластике и италијанске камене монументалне скулптуре XII века, које су досадашњи испитивачи уочили, могу се повећати још по којим примером. Нпр. капител клаустра катедрале у Чефалу из 1131 године има афронтиране грифоне слично клесане онима на студеничким конзолама западног портала (Сл. 10). На њима је исто схватање пластике крупних маса и равних, необрађених површина тела са графички означеним ребрима и много минуциозније обрађеним крилима.[21] Или, довратници западног портала катедрале у Монреалу из 1186 г. имају сличне биљне орнаменте као на јужном порталу Студенице (Сл. 2). Они се могу видети и на великим бронзаним вратима катедрале у Монреалу, из истих година, делу Бонануса из Пизе, који је у своме раду био под јаким утицајима византиске уметности у бронзи.[22] То нису једине блискости са скулптуром на Сицилији. Већ је раније запажена идентичност једног капитела нађеног у Сарајеву и капитела из цркве San Cataldo у Палерму из 1180 године.[23] Везе, или тачније речено, исте уметничке појаве у нашим крајевима и на Сицилији, нису случајне и врло су занимљиве и драгоцене за општи закључак о карактеру ове уметности.

[19] Исто, 123—124, сл. 12, 13, 14, 15, 16. Сличан стилизацијама на Студеници је и један фрагмент лозице са лишћем, који је Фисковић датирао у XIII век (исто, сл. 22).

[20] Упор. C. Fisković, Nekoliko neobjelodanjenih romaničkih skulptura u Splitu, Serta Hoffileriana, Zagreb 1940, 443—452.

[21] G. Arata, L'architettura arabo-normanna e il Rinascimento in Sicilia, Milano 1925, T. 11.

[22] A. Colasanti, L'arte bisantina in Italia, Milano 1923, T. 36: H. Leisinger, Romanischen Bronzen, Zürich 1956, T. 153.

[23] S. Radojčić, Elemente der Westlichen Kunst des frühen Mittelalters in den ältesten serbischen Miniaturen, Extrait des Actes du XVII ème Congrès intern. d'histoire de l'art, La Haye 1955, 204—205.

На другом крају Италије, на северу у Верони, налази се скулптура, чија стилска обрада у многоме потсећа на Студеницу. То су рељефи са крстионице у цркви San Giovanni in Fonte, вероватно с краја XII века. Бројна литература и научне полемике стављали су ову пластику од половине XII века до краја XIII века и, изненађени њеним стилским одликама, тражили су јој компарације у византиској уметности и античким трагедијама, у византиском сликарству, у немачкој скулптури, византиским слоновачама, сребрној пали из Ћивидала, итд.[24] Тимпанонска група са студеначког западног портала врло је блиска веронским рељефима (сл. 3 и 4). Нарочито фигуре анђела имају сличне, мало нервозне, покрете, драперије које на исти начин истичу покрет, оживљене линеарним спиралним арабескама, исту обраду косе са ситним паралелним урезиваним линијама итд. Ово је сигурно једна од најзначајнијих аналогија за студеничку скулптуру, ма да се ни њоме листа не исцрпљује,[25] нити проблем закључује. Неуједначена студеничка скулптура, састављена од хетерогених елемената и мотива, компонована од разних облика геометриске и више или мање стилизоване биљне орнаментике, од разних појединачних животињских фигура или компонованих малих сцена, од различитих људских фигура, стилски неравномерна ова скулптура сигурно није настала по угледу на један споменик скулптуре, није никаква копија, нити слободна копија било каквог или било где споменика. И то лутање по Италији у тражењу модела, директних узора није могло донети резултата. Прилазити овој скулптури као романској и онда тражити њене изворе у романској скулптури XII века у Италији, или другде, несумњиво је погрешно. Извесна општа места су се поклапала, док је целина ипак остала несхваћена.

Посматрајући целу уметничку епоху друге половине XII века у целини, без обзира на уметничке гране, ми смо почели да тражимо изворе студеничке пластике. Јер скулптура није имала контакте само са старијом или неком другом, страном скулптуром. XII век је доба када се у целој Европи обнавља монументална скулптура, занемарена, заборављена од античких времена. У тој обнови, оживљавању скулптуре велику су улогу одиграле друге технике које су у себи садржавале пластику, на првом месту рад у слоновачи, затим у металу и дрвету, технике које су имале вековни континуитет и у Византији и на Оријенту и на Западу. Не треба занемаривати ни значај минијатурног сликарства које је, попут неког приручника, служило нарочито декоративној скулптури. Прве инспирације скулптори су црпли из живе уметности свога

[24] Преглед литературе и проблема у вези са баптистеријем у Верони изнео је E. Arslan, La pittura e la scultura veronese dal secolo VIII al secolo XIII, Milano 1943, VIII La scultura allo scorcio del XII secolo e nel Duecento, 142—146, n. 8, fig. 175—180.

[25] Фигуре апостола са западног портала Студенице имају доста заједничког са фигурама пророка на катедрали у Piacenza из XII века. Упор. G. de Francovich, Benedetto Antelami, architetto e scultore e l'arte del suo tempo, II, Milano-Firenze 1952, T. 13, 14, 15. Велики биљни орнамент на крајевима архиволте западног портала потпуно је једнак таквом орнаменту изнад архиволте на цркви San Leonardo di Siponto. Упор. C. Willemsen, Apulien, Leipzig 1944, T. 39.

времена, изражене у било којој техници и трудили су се да виђене мотиве, теме, форме, изразе својим ликовним језиком — пластиком. Држећи се модела они у томе нису увек успевали, па се често, иако је камен у питању, добија утисак слоноваче, метала, или неког сликаног иницијала из рукописа. Некад је скулптура у камену директно имитирала своје узоре, па је у камену претстављано драго камење и инкрустације, виђене на монументалним златарским радовима, или су натписи, место гравирани у камену, рађени рељефно као на металним предметима.[26] Историски извори оставили су, такође, помена о овим узајамним везама.

Приликом посматрања студеничке скулптуре пада у очи њена хетерогеност и извесна неуједначеност. Неуједначеност је на првом месту у рељефности. Поједини делови нпр. западног портала клесани су скоро сасвим површински, плитко (фигуре апостола и Христа на довратницима и надвратнику), неки делови су рађени врло рељефно (биљни орнаменти на довратницима нешто мање, док су лозице и претставе у њима на архиволти врло пластичне и јасно се издвајају из позађа) и најзад, на истоме порталу има пуне и скоре пуне пластике, као што су то животињске конзоле или група у тимпану (Сл. 1). Јасно је да је разлика у рељефности условљена и значајем претстављених фигура (Богородица и анђели су јако истакнути, док су декоративно-симболични мотиви плиће клесани, мање упадљиво). Степеновање пластичности у целини је повећавано одоздо на горе: скулптура ближа гледаоцу је плића, а она на висини је рељефнија да не би губила од утиска и да не би била заклоњена за очи гледаоца.[27] Смишљена градација пластичности, условљена и идејним и формалним потребама, захтевала је различиту обраду камена. И на томе плану избијају неуједначености, често проузроковане различитим моделима. На Студеници чак и људске фигуре припадају различитим типовима: апостоли имају велике главе, руке, ноге и релативно мала тела, тако да претстављају тип кратких, здепастих фигура (Сл. 5); анђели у тимпану су издуженијих пропорција, мањих глава и племенитијих форми (Сл. 7). У романској скулптури се могло констатовати да фигуре кратких пропорција, великих глава, руку и ногу, потичу, у основи, са касноантичких саркофага и провинциске римске скулптуре, а фигуре издужених пропорција, малих глава, потичу из сликарских приручника.[28]

Византиска слоновача одиграла је у средњевековној уметности значајну улогу. Она је била, у ствари, посредник између античке уметности и њених традиција и нове средњевековне уметности. Византиска слоновача је допринела и одржавању скулптуре у самој Византији и њеној обнови на Западу, стварању романске скулптуре. Скулптура у Апулији, која нас овде нарочито интересује, обојена је овим утицајима.

---

[26] P. Deschamps, Etude sur la Renaissance de la sculpture en France à l'époque romane, Extrait du Bulletin monumental 1—2, Paris 1925.

[27] Исти принцип је спроведен и на декоративној пластици Димитријевског сабора у Владимиру у Русији из истих година (1193—1197). Упор. В. Н. Лазарев, Скульптура Владимиро—Суздальской Руси, История русского искусства I, Москва 1953, 418.

[28] L. Bréhier, L'homme dans la sculpture romane, Paris 1927, 24—28.

Катедрала и црква Св. Николе у Барију имају скулптуралну декорацију инспирисану оном у Византији, имају позајмљене мотиве из византиске скулптуре, слоноваче и текстила.[29] У Јужној Италији трајао је током XI и XII века процес претварања византиских мотива и техника у пластичну камену декорацију романскога стила. У том сусрету источне и западне уметности и једна и друга су губиле од свога карактера. Тако се у овој јужноиталијанској скулптури скоро увек могу сагледати њени византиски или оријентални узори, њени први импулси материјализовани у камен, моделовани, извучени у рељеф, који никад није правог романског типа. У тој природи и концепцији лежи сличност између студеничке и апулиске пластике. Сличност са појединим детаљима неких споменика не значи само њихову везу, већ исти израз истих уметничких основа. Не треба ни потсећати на то да је наша средњевековна уметност била на истој међи два света. Сличан процес се развијао и у Венецији. И тамо је византиска скулптура добијала постепено стилизације италијанских мајстора, све више схематизоване. Но, и она је остала у крајњој линији ослоњена на првобитне изворе, као нпр. камени рељеф Деисиса у цркви св. Марка у Венецији, са издуженим телима и драперијама набираним као на слоновачама X века.[30] На једном стеатитном рељефу са сценама дванаест празника, насталом вероватно на италијанском терену, најбоље се види у коме правцу се кретала италијанско-византиска симбиоза.[31] Асоцијације на слоновачу, поред разлисталих врежа, цвећа, плодова и људских фигура у њима, одомаћених већ у монументалној скулптури Италије, изазивају нарочито фигуре Христа и апостола у довратницима западног портала Студенице (Сл. 5). Плитак рељеф некад је сведен на графицизам. Нарочито је карактеристична обрада драперије. Строга линеарност није апстрактна већ је функционална при описивању пластичних набора. Тај принцип је везан за рад у слоновачи. Арабеска линије типична је за сликарство XII века и у Византији и на Западу, док се скулптура изражава масама и пловима. И понеки детаљ потсећа на византиску слоновачу. Нпр. мала птица уплетена у врежу апсидалне студеничке трифоре има на врховима крила уклесане розете, типичне за целу византиску слоновачу XI и XII века, нарочито на серијама ковчежића (Сл. 11). Или, крила анђела у тимпану и крила грифона на конзолама гравирана су системом „рибље кости“ који се среће на византиским слоновачама X—XII века.[32]

У прилог поменутим односима између монументалних радова у металу и камену говори блискост композиције у студеничком тимпану и на златној пали из Чивидала, истакнуте у претходној студији о ико-

[29] L. Bréhier, Nouvelles recherches sur l'histoire de la sculpture byzantine, Extrait des Nouvelles Archives des Missions scientifiques, nouv série, fasc. 9, Paris 1913, 38; E. Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale, Paris 1904, 468—470.

[30] L. Bréhier, La sculpture et les arts mineurs byzantins, Paris 1936, 16.

[31] Early christian and byzantine art, The Walters art Gallery, Baltimore 1947, T. LXXX. Стеатит је датиран од XII—XIV века и има грчке сигнатуре (стр. 122).

[32] O. M. Dalton, Catalogue of early christian antiquities and objects from the christian East in the departement of british and mediaeval Antiquities and Etnography of the British museum, London 1901, n. 302, p. 58.

нографији.[33] Очигледне су инспирације из технике метала на фигурама анђела и Богородице. Драперије су описане декоративним апстрактним линијама какве се срећу у металу, али које су карактеристичне за целу ову епоху, и о чему ћемо касније говорити. На метал још много више потсећа минуциозна, цизелирана обрада детаља: прецизно резаних орнамената у нимбовима, имитација гранулације и низова бисера у оквирима нимбова, на оковратницима, на рубовима Богородичног огртача, на обући анђела (Сл. 3, 7, 8). Затим целокупна обрада престола на коме седи Богородица потсећа, по прецизности детаља, на рад у бронзи, или још пре у злату или сребру, због цизелираних биљних орнамената, веженог јастука и низова кружића који асоцирају на инкрустације седефа у дрвету. Коса је рађена плитко гравираним линијама у маси. Мора се истаћи да су ове фигуре, нарочито анђели, иначе одлично сачуване, изванредно суптилно пластички обрађене. Различити третмани када се ради о драперији, лицу, коси, нимбовима, крилима, показују тежњу за диференцијацијом материје и успех у том смислу. Тај високи ниво не среће се на савременој западној романској скулптури, која све форме изражава подједнаким пластичним вредностима.

Не треба посебно ни истицати у којој је мери византиска скулптура у дрвету могла утицати на ону у камену. Нажалост, мали број сачуваних дрвених скулптура не може то широко да документује, али може ипак да илуструје. Ми ћемо овде истаћи само две дрвене иконе с краја XII века или почетка XIII века из Македоније.[34] Квалитетнија икона св. Ђорђа је и интересантнија због својих пластичних решења широких површина са пластично-линеарним детаљима. Још је наметљивија сличност студеничке Богородице са дрвеном, полихромираном фигуром Богородице са триптиха из Alba Fucense[35] (Сл. 8, 9).

Средњевековни скулптори нису тражили моделе само у уметничким техникама које су садржавале пластичност — слоновача, метал, дрво. Минијатуре су били најприступачнији узори из којих су се црпле теме и мотиви, а често се механички преносио у камен и начин рада на сликаном пергаменту. Западна скулптура на почетку своје средњевековне обнове, у XI и XII веку, често је била инспирисана минијатурним сликарством; и византиска, и поред свог континуираног развоја, временом се постепено претварала у декоративну пластику блиску другим површинским декоративним уметничким гранама — везу, текстилу, сликарству. Студеничка скулптура на неколико места то потврђује. С. Радојчић је нагласио улогу наше минијатуре у области орнаментике. Дуборез, златарство, камена декоративна пластика одатле су црпли мотиве. Он је поменуо и подударност неких мотива на студеничким порталима и у Мирослављевом јеванђељу и Хиландарском рукопису бр. 22, као и касније позајмице пластике моравске школе из рукописне орнаментике

[33] J. Максимовић, Студије о студеничкој пластици I. Иконографија, 141.

[34] G. A. Sotiriou, La sculpture sur bois dans l'art byzantin, Mélanges Ch. Diehl, Paris 1930, II, fig. 4, 5, Pl. XIV, XV.

[35] E. Bertaux, L'art dans l'Italie mérid., T. XIII bis.

XIII и XIV века.[36] Пластични украс апсидалног прозора, рељефно скоро уједначен, има такође мотиве преузете из савремених минијатура. Нпр. људска фигура која је узјахала врежу на јужној страни трифоре насликана је у Мирослављевом јеванђељу. Занимљиво је да је тамо та фигура насликана доста пластично.[37] И птица на истој трифори потсећа на многобројне птице сликане на иницијалима рукописа. Њихово је порекло малоазиско. Византиска минијатура их је преузела и нарочито неговала током X века на Атосу,[38] што може бити занимљиво за праћење њихових извора у нашој уметности. Сличне птице у иницијалима срећу се у неким нашим рукописима — Болоњском псалтиру,[39] хиландарском четворојеванђељу бр. 12,[40] итд. У тимпану истог прозора претстављени василиск има дугачки спирално увијени реп претворен у линеарну арабеску. Линеарност декорације, карактеристична на првом месту за минијатуру, не одговара природи пластике, а може се видети опет на репу сличног василиска у једном иницијалу Мирослављевог јеванђеља.[41] Постоје и друге везе студеничке скулптуре са минијатурним сликарством. Поред раније уочених сличности мотива западног портала и иницијала Миросављевог јеванђеља, треба истаћи и то, да фигуре апостола на унутрашњој страни довратника истога портала стоје на пластично израђеним биљним орнаментима, а да Христос у надвратнику држи ноге на савијеном листу, што је типично за претстављање људских фигура на иницијалима. Тамо су оне апстраховане из реалности, немају простора, тежине, сведене су на декорацију, орнамент, њих носи лаки лист или цвет. Још је занимљивија подударност линеарне схематицације драперија на анђелима студеничког тимпана и на неким фигурама из Мирослављевог јеванђеља. Може се уочити и извесна брига за лепотом форми људског тела, лица, коса на истим анђелима и на једној групи иницијала из истог рукописа.[42]

---

[36] S. Radojčić, Stare srpske minijature, Beograd 1950, 6, 26; С. Радојчић, Уметнички споменици манастира Хиландара, Зборник Византолошког института САН књ. 3, Београд 1955, 165. С. Радојчић, Српске минијатуре XIII века, Студије о уметности XIII века, Отисак из Гласа CCXXXIV, књ. 7, Одељ. друштв. наука САН, Београд 1959, 10.

[37] Љ. Стојановић, Мирослављево јеванђеље, Београд 1897, 185, 331. Л. Мирковић, Мирослављево јеванђеље, Београд 1950, сл. 56, протумачио је ову минијатуру као „Вавилон — блудницу" који јаше на једноглавој звери.

[38] K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei des IX und X Jahrhunderts, Berlin 1935, 10, 35, Abb. 241, 242, 246.

[39] П. А. Лавров, Альбом снимков с югославянских рукописей болгарского и сербского письма, Петроград 1916, 8.

[40] С. Радојчић, Уметн. спом. ман. Хил., сл. 9.

[41] Л. Мирковић, Миросл. јев., сл. 12. На исти начин увијен змијски реп насликан је и на другим иницијалима Мирослављевог јеванђеља, 22, 28.

[42] Л. Мирковић, нав. д., сл. 35, 36, 27, 28, 31, 38, 41, 42, 43, итд. Врло слични покрети и начин претстављања драперије могу се видети на јерусалимским минијатурама из XII века (Упор. B. H. Buchtal, Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem, Oxford 1957, pl. 7, b; 9, b). То су илустрације у духу традиција византиских минијатура са извесним западњачким примесама, док има у истом рукопису и других, много више западњачких по стилу, које немају никаквих сличности са формама о којима је реч.

Та тежња ка лепоти облика, ношена античким традицијама, карактерише целокупну византиску уметност за разлику од романске уметности на Западу, често деформисане експресионистичким тенденцијама. Студеничке фигуре анђела и Богородице много личе на фигуре у савременом монументалном византиском сликарству друге половине XII века и нарочито његових последњих година. Сличне анђеоске главе ниска чела, танка, мало кукаста носа, чије се линије завршавају на лепо извученим високо извијеним истакнутим обрвама, малих уста, пуних, широких форми образа, густе косе завршене према лицу као неком меком плетеницом, виде се на фрескама Димитријевског сабора у Владимиру из 1194 г.,[43] у Нерезима из 1164 г.,[44] на мозаицима Сицилије, нарочито Монреала, пред крај века,[45] и на мозацима св. Марка у Венецији, датираних у сам крај XII века.[46] Асоцијације на монументално сликарство не добијају се само у погледу форми, него и у области самога стила. Познати лаки ход фигура, које скоро земљу не дотичу са зидова византиских цркава, имају и студенички анђели. Њихов закорачај створио је на боковима спиралне наборе драперије и на њиховим доњим ивицама линеарне арабеске какве се срећу у византиском сликарству с краја XII века. На извесне контакте са византиским сликарством или мозаиком упућује и сачувана позлата на Христовој хаљини и на рубу Богородичина огртача. Те све особине византиске уметности с краја XII века, која је на терену Италије у то време добила извесне манирističке тенденције, барокизирала се у извесном смислу, стекла је она у сусрету са концепцијама романске уметности.[47]

Више на Византију него на Запад упућују јасноћа и склад композиције студеничке декоративне пластике. Било да се ради о западном порталу у целини (Сл. 1), или само о неким његовим деловима, тимпану довратницима, било да се ради о јужном порталу (Сл. 2) или апсидалној, трифори, увек се добија исти утисак мирноће, уравнотежености односа празног и пуног, без проблема horror vacui непознатог у византиској уметности, а којим је западна уметност била толико оптерећена. Тај скоро класични мир, склад и хармоничност, неговани вековима у византиској уметности, типични су за целину, па и детаљ студеничке скулптуре. По томе се она разликује од хаотичне и немирне декорације романске скулптуре.

Смисао досадашњих излагања је био да покаже да се студеничка скулптура не може сматрати изразом романског стила. Многе карактеристике византиске уметности тако су изразите на њој да доводе у сумњу мишљења о западњачкој оријентацији почетака српске средњевековне скулптуре, као и архитектуре тзв. рашке школе. Што се тиче стилских

[43] В. Н. Лазарев, История византийской живописи, Москва 1947, II, Т. 188, 193, 194.

[44] Исто, Т. 202.

[45] O. Demus, The Mosaics of Norman Sicily, London 1950, T. 53a, 54b, 62, 104a, 109b.

[46] O. Demus, Die Mosaiken von S. Marco in Venedig, Baden 1935, Abb. 10, 11, 13, 14, 15, 16.

[47] O. Demus, Die sizilischen Mosaiken, Venedig und der Norden, Atti dello VIII Congresso internazionale di studi bizantini II, Roma 1953, 133.

особина архитектуре Богородичине цркве у Студеници, давно је већ уочена основна византиска концепција и поред спољне мраморне оплате на фасадама.[48] Не треба заборавити да су цркве које су непосредно претходиле Студеници грађене у оквирима византиских архитектонских схватања. Такође је погрешно мишљење да српске земље пре Немање нису имале много монументалних грађевина. У новијим испитивањима стално се констатује да су многе од цркава из времена XIII и XIV века настале на основама или као преградње цркава из преднемањићских времена (Градац,[49] Богородица Љевишка,[50] Бањска, Арханђели код Призрена,[51] итд.). Према томе, на теренима Рашке и Зете, нарочито богатим раном архитектуром око Скадарског језера и дуж Лима, било је великих традиција грађевинарства из којих је Студеница могла да потече. Не треба сумњати ни у податке српских књижевника XIII века који говоре о довођењу грчких мајстора. Свакако је најзанимљивије довођење мраморника и сликара из Константинова града за довршење цркве у Жичи, о чему говори Теодосије у Животу Св. Саве.[52] То се данас нажалост не може проверити, не може се видети како су и шта су клесали цариградски мраморници у Србији. Али нам се чини да су српски владари могли доводити мајсторе из Византије, као што су их могли доводити из Италије. И, као што су грчки сликари дошавши у Србију донели концепције византиског сликарства и имали српске ученике који су, тако васпитавани, наставили да раде у истоме духу, тако су и грчки мраморници морали оставити трага у каменорезачким радионицама. Не изгледа прихватљива идеја да једна уметничка грана — сликарство — буде оријентисана, потчињена византиском стилу, а друга — скулптура — романском стилу и још, при том, зависна од италијанских мајстора камена.[53] Без обзира на струјања, мешавине

---

[48] G. Millet, Anc. art serbe, 85; В. Петковић, Ман. Студеница, 17; М. Васић (Жича и Лазарица, 33) је сматрао да је присаједињење Зете и Приморја било један разлог више за Немању, искусног политичара, да оријентише стил својих грађевина према ономе на Приморју и на Западу. Он није улазио у конкретније анализе те ране архитектуре. В. Ђ. Бошковић — Б. Вуловић, Царичин град — Куршумлија — Студеница, Старинар VII—VIII, 1956—57, Београд 1959, 173—180. Они су потсетили на ранију претпоставку да је и Студеница могла бити сазидана на рушевинама неке раније византиске грађевине.

[49] Ђ. Бошковић — С. Ненадовић, Градац, Београд, s. d., 1.

[50] Најновије о томе: С. Ненадовић, Шта је краљ Милутин обновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену, Старинар V—VI, 1954—55, Београд 1956, 205—225.

[51] В. Марковић, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, Сремски Карловци 1920, 46.

[52] Старе српске биографије, прев. М. Башић, Београд 1924, 191.

[53] Натписи у тимпану западног портала заслужују пажњу, такође. Они су српски. Богородица је означена са мті бжіꙗ, арханђели са архгль міх и ахгль гавρі. (Петковић у монографији није тачно прочитао ове натписе). Језички и епиграфски они одговарају крају XII века. Око деценију и по касније на првим студеничким фрескама нижу се српски натписи са словима истога карактера (Упор. В. Петковић, Ман. Студеница, 43, 46—7, 49—50, 54—59 и С. Мандић, Откривање и конзервација фресака у Студеници, Саопштење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије I, Београд 1956, 39). Ови у камену претстављају реткост. Из приближно истих времена српски натпис кнеза Мирослава, брата Немањина,

стилова, једно уметничко подручје, као што је била средњевековна Србија, морало је имати и афинитет према једном уметничком изразу.

Зар је могуће да Немањина Србија није имала своју јасно одређену културну епоху? Јер препуштање час једној, час другој уметности, у основи потпуно супротним, значило би стихиско предавање моментално јачим утицајима. Помирени са чињеницом да се Србија налазила на међи два света, на ушћу двеју река, чије су се воде баш ту мешале, видимо да њена уметност и култура у целини, ублажавају оштрину, непомирљивост њихових крајности и дају места новим уметничким елементима, који израстају на њиховом сукобу, или помирењу.

Друга половина XII века, или боље рећи, крај XII века, претставља заокругљену уметничку епоху у Византији и земљама под њеном скорашњом доминацијом. Ако се тада већ осећају у периферним областима тога културно-историског круга извесни наговештаји удаљавања, први елементи мешања са западњачким струјама и налазе прве одразе у ликовној уметности, то не значи отсуство византиских особина. Напротив, византиски печат је видан, јасан. Најсличније српским средњевековним културно-историским приликама имала је суседна Италија, географски такође постављена на граници Истока и Запада. Отуда оне сличности у уметности двеју земаља. Оне не значе директне утицаје, ма да је и њих било, већ пре резултат истих, заједничких историско-уметничких услова.

уклесан у камену, налази се на северном порталу цркве св. Петра у Бијелом пољу, али је епиграфски сасвим друкчији (Упор. А. Дероко, Монументална и декор. архит., сл. 20), као и натпис из 1218 г. на цркви манастира Витовнице (Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, Београд 1902, бр. 8). Не улазећи, на основу овога, у проблем народности уметника, жеље ктитора и црквених односа, можемо само констатовати потпуну коректност писања у духу српске редакције, и то у време када су се још мешале разне редакције, па чак и разни језици, српски, грчки, латински.

JOVANKA MAKSIMOVIĆ

SCULPTURES DE STUDENICA

II. LE STYLE

Les recherches faites jusqu'à présent sur la sculpture de Studenica étaient plutôt orientées vers l'examen des sujets communs à la sculpture italienne monumentale du XIIe siècle que vers l'étude du style même. On avait constamment insisté sur le caractère roman de la sculpture de Studenica; à cette époque, fin XIIe siècle, pendant le règne de Stevan Nemanja, donateur de la grande église de la Vierge à Studenica, le Littoral de Zeta et la ville de Kotor ayant été rattachés à l'Etat serbe médiéval, on a été porté à supposer que les maîtres de la sculpture de cette région avaient concouru à la formation de l'art de Studenica.

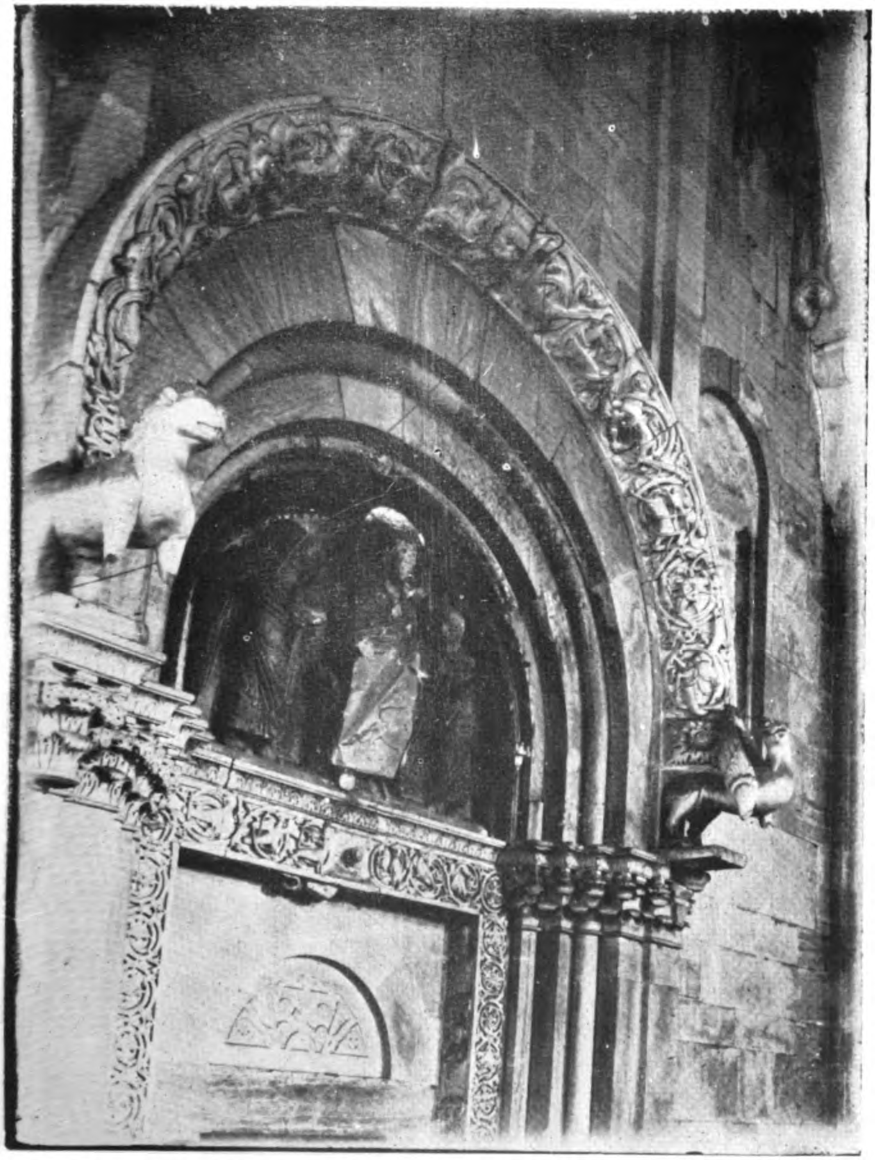
Or, la sculpture romane du XIIe siècle en Dalmatie révèle un caractère entièrement différent, une qualité bien inférieure et n'a aucun rapport avec le style de Studenica. Certain détails — un chapiteau, un masque, des fragments de linteau — surtout à Dubrovnik et Kotor, rappellent parfois Studenica, mais cela provient plutôt d'inspirations communes ou d'un milieu artistique commun à Raška et aux villes du Littoral au XIIe siècle, que de l'influence des maîtres de ces villes sur Studenica.

Certains rapports existent entre la sculpture romane italienne du XIIe siècle, du nord et du sud, et nos monuments. Mais on ne pourrait trouver nulle part en Italie des monuments qui présenteraient les sujets, les particularités et le style de la sculpture de Studenica dans son ensemble. Les reliefs des fonts baptismaux de l'église de San Giovanni in Fonte à Vérone sont encore les plus proches de la sculpture de Studenica, d'abord par les mouvements très ressemblants, un peu nerveux des figures, par les draperies qui soulignent ces mouvements, par la même représentation de la chevelure, etc. Cependant, on ne saurait rattacher la sculpture inégale de Studenica à un seul monument. Il fallait rechercher ses sources dans d'autres techniques artistiques — ivoire, bois, métal, enluminures, voire peintures monumentales — qui ont considérablement contribué à rénover la sculpture du XIIe siècle. La transposition de leurs éléments plastiques dans la pierre a souvent eu des conséquences importantes pour le style de la sculpture monumentale.

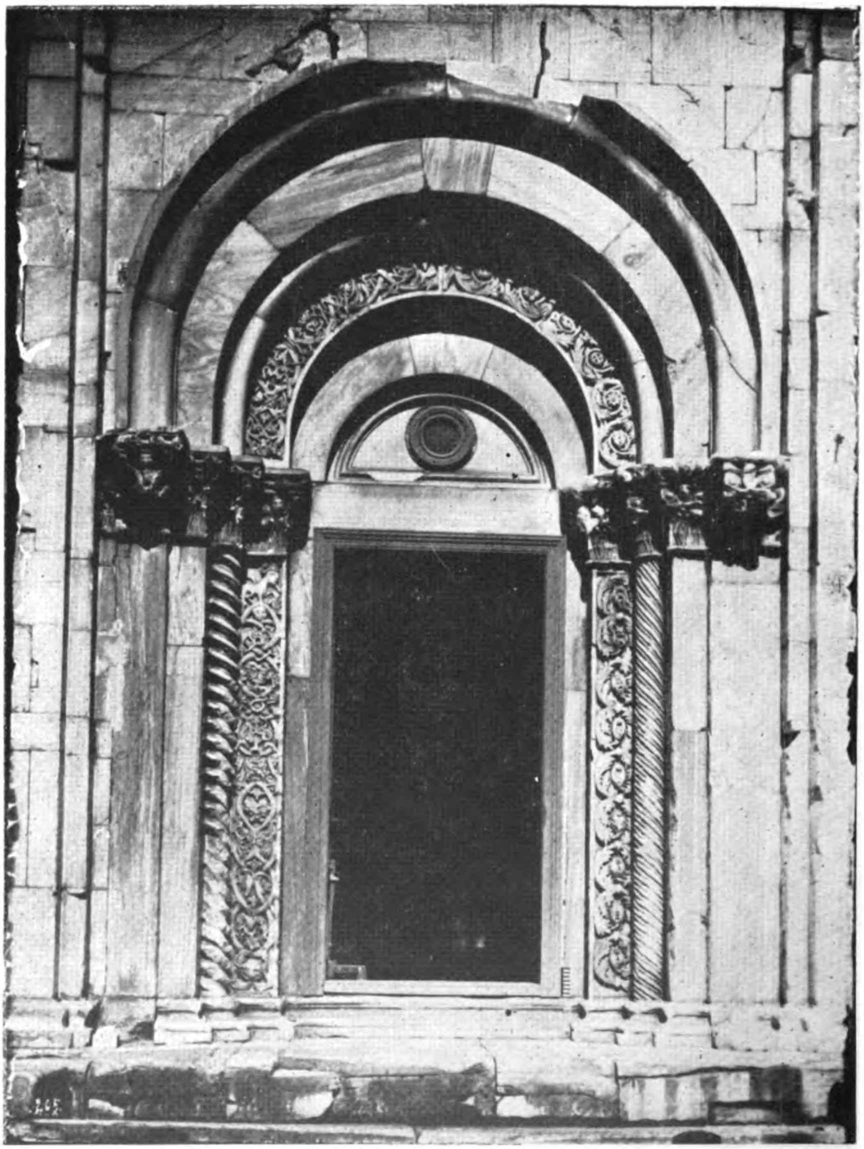
Une analyse minutieuse de la plastique de Studenica a montré que celle-ci s'était considérablement inspirée de ces techniques qui ont contibué à sa haute qualité, exceptionnelle pour la sculpture monumentale de cette époque. L'influence des ivoires byzantins se manifeste surtout dans les figures du Christ et des apôtres sur les linteaux du portail occidental, notamment par la conception de la plastique et le travail des draperies. L'évocation des objets en métal est évidente quand on compare la figure de la Vierge et des anges du tympan de ce portail et le retable d'or de Cividale. Ce qui rappelle surtout la technique du métal c'est le travail précis et ciselé du détail, des ornements sur les vêtements, le coussin, le trône. La sculpture dans le bois, rarement conservée aujourd'hui, a joué également un rôle impor-

tant dans la formation de la plastique de Studenica, ce qui devient évident lorsqu'on compare les têtes polychromées de la Vierge du tympan de Studenica et les figures coloriées de la Vierge sur le triptyque de Alba Fucense. Les enluminures de manuscrits ont fourni des modèles pour nombre de sujets de la sculpture décorative. La parenté entre les sujets des décorations de pierre de Studenica et les initiales de l'Evangile de Miroslav, qui leur sont contemporaines, est certaine.

L'aspiration vers la beauté des formes, la représentation d'un type déterminé de figures humaines caractéristique de la peinture monumentale byzantine de la seconde moitié du XIIe siècle (Vladimir, Nerezi, Monreale, Venise), une certaine inquiétude, les arabesques des draperies enfin, tout nous porte à conclure à une similitude des évolutions du style dans les régions périphériques de l'art byzantin vers la fin du XIIe siècle. Certaines ressemblances entre la plastique de Studenica et l'art italien peuvent s'expliquer par des sources communes, des symbioses analogues de l'art byzantin et occidental, les conditions culturelles et historiques identiques dont elles procèdent. La sculpture de Studenica, par son esprit et son fond artistique, se rapproche davantage de l'art byzantin que de la sculpture romane occidentale.

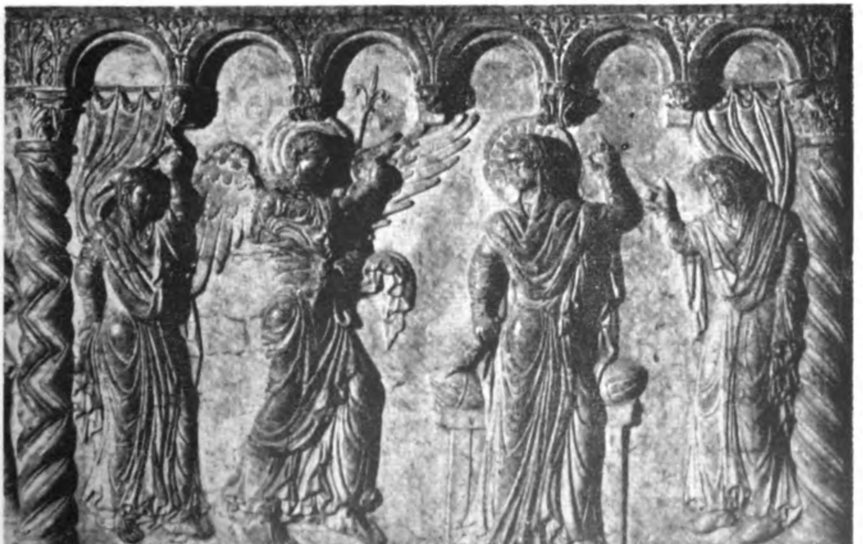
Сл. 1. — Студеница, западни портал
Fig. 1. — Studenica, Portail occidental

Сл. 2. — Студеница, јужни портал
Fig. 2. — Studenica, Portail méridional

Сл. 3. — Студеница, тимпан западног портала
Fig. 3. — Studenica, Tympan du portail occidental

Sl. 4. — Верона, San Giovanni in Fonte, рељеф крстионице
Fig. 4. — Verona, San Gicvanni in Fonte, fonts baptismaux, détail

Sl. 5. — Студеница, фигура апостола на довратнику западног портала

Fig. 5. — Studenica, Figure d'apôtre sur le piedroit du portail occidental

Сл. 6. — Студеница, фрагмент Богородице са Христом са западног портала

Fig. 6. — Studenica, Fragment de la Vierge avec le Christ du portail occidental

Сл. 7. — Студеница, фигура арханђела Гаврила у тимпану западног портала

Fig. 7. — Studenica, Figure d' archange Gabriel dans le tympan du portail occidental

Сл. 8. — Студеница, глава Богородице

Fig. 8. — Studenica, Tête de la Vierge

Сл. 9. — Триптих из Alba Fucense, Богородица са Христом, деталь (Фото GFN)

Fig. 9. — Triptyque d'Alba Fucense, Vierge avec le Christ, Panneau central (Foto GFN)

Сл. 10. — Студеница, конзола грифона на западном порталу

Fig. 10. — Studenica, Griffon sur la console du portail occidental

Сл. 11. — Студеница, птица на прозору апсиде

Fig. 11. — Studenica, Oiseau sur la fenêtre absidale

Зборник радова Српске академије наука LXV — Византолошки институт, књ. 6
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LXV — Institut d'Études Byzantines, № 6

ВОЈИСЛАВ Ј. ЂУРИЋ

СОЛУНСКО ПОРЕКЛО РЕСАВСКОГ ЖИВОПИСА

Донедавно сликарству тзв. моравске школе у српској средњовековној уметности посвећивала се сасвим мала пажња: обрада споменика, уколико је постојала, ретко је прелазила оквире дескрипције. Због таквог стања још увек нису позната струјања у српском сликарству између 1371 и 1459 године, нису направљене потпуније иконографске и стилске студије, нити је повучена основна нит развитка. Најтеже су прилике у области изучавања порекла стила сликарства моравске школе који, тако изгледа, као одједном искрсава у потпуно сазрелим облицима. За енигму овој појави није тражен коначни одговор, него се застајало, обично, на тврђењу да су српске фреске времена кнеза Лазара и деспота Стефана врло налик на истовремено монументално сликарство у Мистри на Пелопонезу.[1] Међутим, довођење у везу српског сликарства из времена пропадања царства и после тога са фрескама у Мистри, посебно онима у Перивлепти и Пантанаси, сасвим је формалне природе и, истина ће вероватно бити у томе: са њима оно нема никаквих непосредних додира сем што постоје, разумљиво, блискости условљене настанком у приближно иста времена.

Идејā оваквог и сличног карактера, које су се односиле на сличности или у којима се слутило о пореклу или размишљало о стилским карактеристикама моравског сликарства, бивало је, ипак, врло ретко. Изучавања, сведена углавном на објављивање грађе, ретка и непотпуна, говоре да духу и укусу истраживача претходног времена нису била блиска сликарска остварења последњег периода у развитку српског средњовековног сликарства. Ово тврђење као да поткрепљује чињеница да се сасвим неправедно судило и о уметничкој њиховој вредности. Постао је био обичај да се мисли да фреске после распадања царства претстављају декаденцију српског сликарства.

Изгледа сасвим природно да се у наше доба све више истражују проблеми баш овог сликарства и ове уметности и да се врши ревалоризација тог стваралаштва. Грациозна и живописна архитектура моравске школе и њена нераздвојена пратиља декоративна скулптура, као и лирско и елегично сликарство, колористичко и декоративно, сасвим

[1] Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, II, Paris 1926, 821—823; В. Петковић — Ж. Татић, Манастир Каленић, Вршац 1926, 85; Ch. Diehl, La peinture byzantine, Paris 1933, 32.

су блиски извесним проблемима савременог уметничког тражења. Није, стога, случај што је академска и пластична уметност XIV века имала у прошлој епоси највећи број присташа и тако постала најпознатија.

Но, и поред започетих опширнијих истраживања уметности моравске школе многи проблеми остали су неразјашњени, многе слутње остале су тек у зачетку. То се посебно односи на један од најтежих проблема, на питање настанка и порекла читавог овог комплекса, на питање стварања стила моравске школе, који се, по много чему, разликује од претходног и потоњег уметничког стварања код Срба. Тек идућа, посебна и подробнија изучавања биће у стању, извесно, да на многа питања која се сада постављају дају прикладан и поузданији одговор.

*

Много година је било прошло од времена губљења српске средњовековне државне самосталности, од доба када су се градиле велике и сјајне задужбине, а у успомени народној остало је, у данима турске владавине, неколико неизбрисивих уметничких вредности претходника, које је један летописац, поносан на њих, забележио. У XVI веку још се говорило: „... ꙗко призрѣнскѣ цркве патωсь, и дечанскаа црькви, и пекьскаа припрать, и банско злато, и ресавско писание неωбрѣтаеть се нигдеже“.[2] Овој старој оцени уметничких вредности српског стваралаштва Средњега века имало би још доста да се дода, али је, овом приликом, важно да су стари летописац и народ умели да осете, између осталог, сву лепоту ресавског живописа, поредивши га са највећим достигнућима из времена самосталности: око његово и њихово било је заиста осетљиво на праву лепоту. Јер, између свих сликарских дела моравске школе, фреске Ресаве не само што су најрепрезентативније и најкарактеристичније за уметност своје епохе, него су, у исто време, и највеће уметничко достигнуће у њој.

[2] P. J. Šafařik, Památky dřevniho písemnictví Jihoslovanuv, Okázky občanského pismenictvi, Praha 1873, 61; Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Београд — Сремски Карловци 1927, 36. Насупрот Руварцу који мисли да је овај родослов настао између 1501 и 1520, Љ. Стојановић, н. д., IX, датује га у последњу трећину XVI века, зато што се у тексту, на цитираном месту, помиње пећка припрата за коју Љ. Стојановић мисли да је подигнута од стране патријарха Макарија, што је сасвим погрешно, јер је овде реч о Даниловој припрати из XIV века, коју је Макарије само преправио.

Помен „ресавског писанија“ тумачен је на два начина: Даничић, Миклошић, Милићевић, Руварац и Новаковић сматрају да је ту реч о ресавским фрескама, док В. Марковић и Ђ. Радојичић подразумевају под тим поменом књиге „од добра извода ресавског“ (Уп. Ђ. Сп. Радојичић, Мањи прилози, Богословље, год. II, св. 4, Београд—Земун 1927, 312—313). Од историчара уметности Л. Марковић (у књизи Манастир Манасија, Београд 1926, 56) и В. Петковић (Уметност у Србији за владе деспота Стефана Лазаревића, Браство XVII, Београд 1928, 2—3) мисле, такође, да „ресавско писаније“ значи ресавски живопис. Ми смо се определили за исто значење највише због тога — а то није употребљено у аргументацији приликом одређивања смисла овог помена — што се „ресавско писаније“ наводи у склопу са делима која припадају, искључиво, ликовној уметности: мозаичким подом цркве св. Арханђела код Призрена, дечанском архитектуром, златом на живопису у Бањској и архитектуром пећке припрате. Очевидно, намера је била да се истакну само монументална уметничка дела, а не књигописаније.

Нажалост, много ресавских фресака је пропало; знатно више од половине читаве декорације храма неповратно је изгубљено. Ту и тамо нека композиција, стојећа фигура или попрсје, сачували су се као сведочанство ванредног стваралаштва ресавских живописаца. У апсиди Поворка архијереја која се клања Христу-жртви и Причешће апостола, а понека, јако испрана и у фрагментима сачувана, символична композиција из Старог завета у олтарском простору, уз неколико илустрованих сцена из циклуса Христових парабола у певничким апсидама, и нека контура, избледела сасвим, из композиције Великих празника или Чуда Христових по зидовима цркве, једини су остаци по којима се може судити како су уметници Ресаве умели да компонују и који су начин употребљавали да сместе фигуру у простор. Податке о њиховим способностима, таленту и уметничком поступку надопуњују претставе стојећих фигура: архијереја у олтару, ратника у певницама, арханђела и мученика на ступцима, анахорета и монаха у западном делу цркве и ктиторски портрет на западном зиду поред улаза. Медаљони с попрсјима светитеља, уоквирени у богато сликане декоративне траке, који се углавном налазе по странама ступаца, изнад ратника у певницама и архијереја у олтару, као и огромни пророци у тамбуру кубета, савршено ушчувани, попуњавају иначе малобројан репертоар ресавске фреско-декорације.[3] У великој манастирској цркви каква је Ресава ти остаци делују, на први поглед, готово јадно, јер су знатно веће површине зидове без живописа, али су они тим драгоценији што су изузетних уметничких квалитета.

На основу очуваног сликарства Ресаве смело би се рећи да оно претставља у много чему синтезу уметничких подухвата и тражења у српском сликарству после Маричке битке и, можда, добрим делом, збир уметничких схватања једног правца у византиском сликарству у последњим деценијама XIV и првим годинама XV века. У том смислу, уз дела радионице Јована митрополита и фреске Каленића код нас, уз живописе неких цркава у Мистри и стварање мајстора Теофана Грка и Андрије Рубљова у Русији, а цариградског мајстора кир Манојла Евгеника у Грузији, ресавско монументално сликарство резимира уметничке идеје и естетичка схватања сликара у Византији и на подручју византиских уметничких облика пред коначну пропаст постојбине у којој су се ти облици неговали.

У читавом комплексу византиског сликарства касног XIV и раног XV века, Ресава се издваја, на првом месту, изразитом декоративношћу свога живописа. Нигде у тој мери осећање за украшавање зида сликом није дошло до таквог савршенства, нити су декоративни принципи толико преовладали, како с обзиром на смештај слике, тако и у вези са употребом орнамента и шаре, третирањем пластичних вредности

[3] Доста несигуран опис тематике живописа манастира Ресаве дао је Б. Николајевић, Манастир Манасија, прештампано из јунске и јулске свеске „Дела“ за 1907 год., Београд 1907, 12—15. Уопштен опис дао је и В. Петковић, н. м. Најбољи је у књизи Ст. Станојевић — Л. Мирковић — Ђ. Бошковић, Манастир Манасија, Београд 1928, 37—55 и код В. Петковић. Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 284—285.

и волумена, наменом и обрадом простора, начином компоновања и изабраношћу ставова и покрета стојећих фигура. Све вредности су усклађене у тој декоративној целини.

Настављајући традиције започете још у рано доба Ренесансе Палеолога, ресавски живописци су у композицијама, распоређујући фигуре по дубини и решавајући питање простора, у извесном смислу илузије треће димензије, и односе фигура према архитектури и материјалним предметима, створили једно посебно решење зависно врло много од основних декоративних принципа. Са знатно већом слободом и природношћу од својих претходника па и савременика они, у композицијама Христових парабола које су најподобније за анализу у том смислу, димензионирају и пропорционишу личности у односу на архитектонске кулисе. Исто толико слободно стављају фигуре у сценама гозби иза и испред трпезе с јелом која заузима централно место у композицији. Покушавају у Параболи о Митару и фарисеју да, усмеравајући степениште према дубини и постављајући на њега фигуре, и декларативно покажу своје могућности. Међутим, ниједна од ових композиција, не нарушава статичну вредност зида, — уосталом то се никада и не дешава у византиском сликарству — јер се вредности природнијег пропорционисања и просторне дубине и не истичу као првостепене сликарске намере, већ се, напротив, потиру декоративним елементима. Читава сцена на којој се дешава, односно илуструје, догађај, преплављена је декором који има живописну функцију. Много је ту архитектонских кулиса, драперија, столова, столица, клупа и других предмета који су сви, усто, украшени богатом орнаментиком (која имитира декоративну пластику), кићанки, злата, шара и шаренила. Сем тога личности су распоређене по висини слике, а обучене су у помодне, златом изаткане и везом украшене ношње. Посебан, скоро оријентални укус завладао је модом која долази до изражаја на личностима у композицијама Ресаве.

Такво украшавање карактеристично је и за скоро све стојеће фигуре у доњој зони цркве, поготово за свете ратнике и светитеље на ступцима. Њихова одећа, плаштеви, оклопи, оружје накићени су апликацијама и орнаментима који их чине парадним и који, готово у површину, пребацују пласичне вредности тела. Ратници у турнирским покретима, који не иду у дубину, елегантно баратају својим оружјем, извијени помало у ставовима. И њихова лица, као и лица других светих личности ресавског живописа, имају заобљен и пун овал, али се волуминозност уравнотежује с декоративношћу одеће, начином обраде који у себи садржи врло много осећања за графицизам и линију. Наиме, лица су прекривена танким, на образима радијално распоређеним, белим линијама које означавају рефлексе светлости. Само гдегде, например код св. Меркурија у северној певници или код неких пророка у куполи, има покушаја моделације који су доста удаљени од сликарских обичаја Византинаца: овде меко и врло постепено моделовање, скоро западњачко, надомешта опробани византиски начин. Декоративна мисао подредила је и ту читав сликарски поступак.

Основна хармонија ресавског живописа је заснована на широким контрастима плавог и злата у које се меша пастелноружичаста и бела. У велики формат пренета су осећања за хармонију плавог и злата која је била толико омиљена у истовременим минијатурама моравске школе. Богатство самог материјала, злата у листићима и скупоценог азура, мора да је изазвало пажњу савременика и потомака који су забележили велику вредност „ресавског писанија". Поетизација и интимизам, елеганција и шароликост, сликовитост и осећање за виспрен цртеж, свеж колорит и лепу форму вредности су несумњиве ресавског живописа.

Откуда су били мајстори који су остварили сликарство Ресаве по захтеву деспота Стефана? Мислило се да би се могло, ослонивши се на речи Стефановог биографа Константина Филозофа посвећене подизању Ресаве — „свуда дакле са сваком журбом и најлепшим стварима и многочасним највештијим радницима, најискуснијим живописцима ако (их) је где било, и многим златним и цветним шарама (украси је). Јер шиљаше чак и на острва и свуда"[4] — покушавати одгонетање одакле, с којих географских ширина, они пристижу у Србију. Међутим, редови Константина Филозофа посвећени изградњи Ресаве ипак су немушти кад се тражи порекло живописаца, јер су они уопштени и недовољни за решење овог проблема. Пошто ресавско сликарство има многе унутрашње, садржинске, а и неке спољне, формалне вредности, сличне другим споменицима моравске школе, док је декоративност у њему далеко строжије спроведена, претпоставке би требало да иду у том правцу да су сликари вероватно дошли са стране.

Потрага за њиховим уметничким завичајем омогућена је тек у последње време, откада се предузимају обимнији радови на чишћењу фресака у Грчкој, а може се завршити, до мере потпуне вероватноће, једино, бар тако изгледа, компаративним методом. Наиме, ту скоро приступило се у Солуну конзервацији и рестаурацији цркве која сада има за патрона св. Илију. Резултати историских изучавања тек су недавно публиковани док историско-уметничка истраживања — а радови су још у току — колико је мени познато нису довршена. Раније се претпостављало да је ова црква, доцније претворена у џамију с именом Ески-Серај, настала, будући да је у питању триконхос типичан за каснију византиску архитектуру, у XIII или XIV веку. Сада је утврђено да је ова црква припадала богатом манастиру који је носио назив Неа Мони, да је подигнута око 1360—1380 године и да је оснивач манастира био Макарије Хумнос, духовно лице, пореклом из угледне солунске породице. Приликом радова, као надгледник, био је упослен и његов ученик Гаврило, доцнији митрополит Солуна.[5] У њој је, још раније, било

[4] Старе српске биографије XV и XVII века, превео Л. Мирковић, Београд 1936, 87.

[5] Старија литература за св. Илију: Н. П. Кондаков, Македоня, Санктпетербург 1909, 117 (мисли да је из XI—XII века); O. Tafrali, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, 177 (посумњао је већ у овако рано датовање Св. Илије); G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, 94; Ch. Diehl, M. Le Tourneau, H. Saladin, Monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, 203 и д.; Ch. Diehl, Manuel, I, 162—163; M Васић, Жича и Лазарица, Београд 1928, 105—106;

откривено нешто живописа. Сада се показало да остатака живописа има у капелама, смештеним с обе стране бочних певница, пар фрагмената у прозорима певница, док је наос без њега, и да се он, скоро нетакнут, налази на свим сводовима и зидовима велике припрате. Треба нагласити — уосталом не може ни бити других амбиција пре коначног публиковања описа читавог споменика — да су у припрати сликане, између осталог, сцене из циклуса Христових чуда и парабола и сцене око покоља Витлејемске деце у сводовима и горњим зонама, распоређене у девет травеја припрате, а да су у доњој зони стојеће фигуре.

Живопис припрате Неа Мони у Солуну најинтересантнији је, и то посебно композиције, за проблем порекла мајстора ресавских фресака. Изванредно велика сличност везује ресавско сликарство за композиције припрате Неа Мони Солунски мајстори Неа Мони на идентичан начин компонују као и сликари у Ресави, они врло слично, чак толико да би се смело помишљати да су исти уметници, моделишу своје фигуре које су, опет, по типу физиономије сасвим налик на ликове светитеља у композицијама Ресаве. Нарочито су идентичне, између осталих, претставе Христа у овој солунској цркви из Чуда Христових и Христа из Приче о блудном сину у Ресави. Иста су њихова мало кратка тела, чудно скраћење фигуре која седи, потпуно равна, готово вертикалном контуром завршена леђа, њихов врат који се према грудима јако шири, тип и израз лица, као и читав мало укочени став. Друге анализе и поређења могла би да доведу до истих резултата: до тога да се постави питање нису ли баш исти сликари радили фреске у Неа Мони и Ресави? На то питање могло би се, чини се, одмах, сасвим позитивно одговорити. Међутим, пре него што се објави читав овај материјал, боље је направити нешто шири закључак: наиме, претпоставити да је у питању рад једне исте уметничке радионице чији је матични град био Солун, а чији су чланови, било услед неповољних политичких прилика или по позиву, пошли у Поморавље, у државу Срба, да раде на својој уметности.

Дела ове радионице нису остала, по својим уметничким схватањима, у Солуну усамљена. Сликари блиски мајсторима горњих зона припрате остварили су нешто грубље и мало различитије фреске у доњим зонама припрате, где су стојеће фигуре, у бочним капелама и у прозорима певница у цркви Неа Мони. Још једно дело врло сродног уметничког језика њиховом, а хронолошки вероватно савремено, находи се у цркви св. Димитрија у Солуну. Ту на западној страни првог ступца почев

Историјом солунског Неа Мони позабавио се, у задње време, посебно V. Laurent. Он је објавио три рада на ту тему: Le métropolite de Thessalonique Gabriel et le couvent de la „Nea Moni“, Ἑλληνικά 13, 1954, 241—255; Écrits spirituels inedits de Macarie Choumnos (+ c. 1382), Ἑλληνικά 14, 1955, 40—86; Une nouvelle fondation monastique des Choumnos: La Nea Moni de Thessalonique, Revue des études byzantines, XIII, 1955, 109—127; Лоран међутим није успео да идентификује грађевину. То је урадио тек Г. Теохаридис који је, о том проблему, публиковао два рада: Ἡ νέα μονὴ Θεσσαλονίκη, Μακεδονικά, III (1953—1955), 1956, 334—352 и Δύο νέα ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν Νέαν μονὴν Θεσσαλονίκης, Μακεδονικά, 4, 1957, 314—351.

од запада, у јужној колонади, насликана је велика фигура св. Јоасафа уз кога стоји, допирући светитељу једва изнад паса, непознати архијереј-ктитор. Њега светац, заогрнувши га плаштом, држи руком за раме, док архијереј кади. У углу изнад је мало попрсје Богородице са Христом. Претпоставља се, без неког већег разлога, да сликани архијереј претставља Григорија Паламу, солунског архиепископа, познатог полемичара у исихастичком спору у Византији. Пошто он има ореолу око главе, већине научника сматра да слику треба датовати после Паламине смрти, тј. после 1368 године, а свакако пре 1493, када је црква св. Димитрија претворена у џамију.[6] Без обзира на слабу аргументацију приликом одређивања старине ове фреске у св. Димитрију, сасвим је вероватно да се ради о делу које је настало у последњим деценијама XIV или првим годинама XV века. Слични облици ликова, скоро исти начин моделације и детаљи главе и врата, а идентичан поступак приликом украшавања одеће и у употреби боје, довољан су разлог за претпоставку да је претстава Јоасафа с архијерејом из св. Димитрија солунског творевина касног XIV или раног XV века и да је непосредно везана за стварање у солунском Неа Мони и у манастиру Ресави. Све ове фреске сачињавају једну посебну групацију у солунском сликарству тих времена и оне се разликују, у много чему, од остварења истог периода не само у Солуну, него и по околним градовима: Костуру и Охриду например. Једини живопис који, у извесном смислу, чини увод у сликарска схватања ове групе солунских мајстора налази се у охридској св. Софији, на спрату припрате и на спрату Григоријевог нартекса. Тај је живопис настао — не сав (поготово не један број светитеља у доњој зони на западном зиду спрата нартекса) — око средине XIV века према поруџбини, по свој прилици, охридског архиепископа Николе који је ту и сликан, а за време српске владавине Охридом.[7] Извесне сликане фигуре, нарочито из Васељенских сабора или неке појединачне на спрату Григоријевог нартекса, и по облику и моделацији глава и по колориту, дозвољавају да се осети наступање оне уметности коју ће, нешто доцније, носити сликари оних радионица које су делале у Неа Мони и св. Димитрију у Солуну и манастиру Ресави. Према томе: читава ова група уметника радила је у другом граду Византиског царства, у времена када су се већ и око њега водиле огорчене борбе с Турцима и када је он, једно дуже време после 1387 године, био у власти Турака.

---

[6] Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλλονίκης I, Ἀθῆναι 1952, 211; II, Πιν. 81; A. Xyngopoulos, Thessalonique et la peinture macédonienne, Athènes 1955, 72, pl. 20/2, који датује ову фреску у време између 1383 и 1493. Xyngopoulos, н. д., 52—53, види у претстави руке божје с душама праведника, која је сликана у Ресави с унутрашње стране изнад улаза из припрате у храм, иконографски утицај солунских уметника на Србе.

[7] Ђ. Мано-Зиси, Св. Софија у Охриду, Старинар, III сер., књ. VI, Београд 1931, 128—132. Писац је запазио сличности фресака на галерији спољњег нартекса са сликарством моравске школе, па их је датовао у крај XIV века, што је, изгледа, увиш: касно . В. Петковић, Преглед, 233.

Ипак, од свих њихових остварења која су до нас допрла, дела уметника композиција у Неа Мони најближа су ресавском сликарству. Али, солунски поручиоци нису били у стању, судећи по очуваним споменицима, да им пруже такве могућности за рад као што је то могао деспот Стефан, подижући своју велику задужбину. Ни скупи азур ни златни листићи нису им стајали на расположењу приликом сликања у Неа Мони. Скупоценост ресавског сликарског материјала, а вероватно и уметничка зрелост сликара (јер је прошло доста година откад су они сликали у Солуну), омогућили су да остваре своје најрепрезентативније дело баш у Србији у манастиру Ресави. Не само лепотом материјала, него и финоћом и тиме што су велике стојеће фигуре извели далеко бољи сликари, ресавски живопис, целином својом, надмаша стварање ове радионице у припрати солунског Неа Мони.

*

Да ли су ови сликари дошли у српске земље само ради сликања у манастиру Ресави и за деспота Стевана, тј. да ли су они само краће време боравили и радили за Србе? Нама се чини да се на ово питање може дати одређенији одговор: изгледа да је њихов боравак и рад прелазио карактер привремености и свршавања само успутних уметничких послова, тј. чини се да су се они населили у деспотовини Срба нашавши у њој нове богате ктиторе. Овакав одговор долази после разматрања односа између неколиких фреско-целина у моравској школи, посебно између Раванице, Сисојевца и Ресаве.

Ресавско сликарство настало је негде између 1407 и 1418 године.[8] Оно показује не само идентичности са сликарством у солунском Неа Мони, него и велике блискости са живописом у цркви недалеког манастира Сисојевца, задужбине преподобног Сисоја, који му је био и први игуман. Вероватно је Сисојевац био изграђен и живописан до 1398 године, јер је пре тога времена његов оснивач и игуман Сисоје у овим крајевима, око Параћина, имао имања добијена од кнегиње Милице. Те године, после интервенције атоских калуђера који су је пресрели у близини Сера када је ишла на султанов двор, она је издала повељу којом је вратила манастиру Лаври на Светој Гори земље забуном дате духовнику Сисоју.[9] Та чињеница и наводи на претпоставку да је Сисојевац пре овога датума био изграђен и да је имао имања у тој области.

Сисојевачки живопис јако је страдао: манастирска црква је без крова и киша га је испрала. И поред тога може се реконструисати, великим делом, првобитни његов распоред по зидовима и сагледати, код извесног броја светитеља и композиција, њихов изглед. Стојеће фигуре у доњим зонама — архијереји у олтару, ратници у певницама, анахорети и монаси у западном делу храма, као и ктиторска композиција поред улаза — донедавно су се још сасвим лепо могли видети. Сада су јаснији

[8] Ст. Станојевић — Л. Мирковић — Ђ. Бошковић, н. д., 2,55.

[9] С. Новаковић, Законски споменици српских држава Средњега века, Београд 1912, 496—497; Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, IV, Загреб 1929, 109—110.

још само свети ратници. Од композиција неке старозаветне сцене у олтару, Чуда Христова у првој зони и известан број медаљона између стојећих фигура и композиција Чуда још су увек читљиви. Овај живопис није направљен одмах пошто је црква саграђена, него тек после неколико година, јер је утврђено да се, у олтарском простору, испод овог слоја, налази старији фреско-слој,[10] на коме су били исцртани декоративни орнаменти црвеном бојом, местимично јако подобни украсној каменој пластици моравске школе. Ова чињеница показује да је црква служила, бар известан број година, с привременим, искључиво декоративним, живописом на зидовима олтара. Међутим, ипак је сасвим извесно да је сисојевачко сликарство млађег слоја настало отприлике негде на временској средокраћи између живописа Раванице и Ресаве.

Са обе ове декорације — и раваничком и ресавском — сисојевачка има веома много заједничког. Просуђујући ове сличности потребно је нагласити, још једном, да и ресавског и сисојевачког живописа има врло мало и да се узајамна сродства могу пратити само делимично; негда се могло знатно више учинити. Торзо-декорације Сисојевца и Ресаве показују идентичности у распореду старозаветних сцена — Жртве Аврамове и Три Јевреја у пећи огњеној — у олтарском простору, а нарочито ратника у просторима певничких конхи: и у једној и у другој цркви св. ратници поклапају се потпуно својим изгледом. У Сисојевцу у свакој певници има по седам ратника, а у Ресави по шест: средњи св. ратник изостављен је у Ресави, јер су на тим местима високи прозори. Сви очувани и делимично видљиви ратници Ресаве имају — по цртежу, ставу, покрету, оружју, физиономији, оклопима, а великим делом и по одећи — своје двојнике у Сисојевцу.[11] Судећи по старим фотографијама извесне разлике су постојале једино у неким детаљима одела и, изгледа, мала отступања су била и у обради ликова. Усто, сликарима у Сисојевцу није стајало на расположењу злато, тако да нема украшавања листићима племенитог метала, него сликања на драперијама помоћу свежих зелених, плавих, жутих, ружичастих и љубичастих боја. Сликари св. ратника у Сисојевцу били су, исто тако као и ресавски, изванредни мајстори. Очито, ако су средњовековни сликари поседовали велике картоне или бар приручне књиге са цртежима — а сигурно су их морали имати — онда су живописци Сисојевца и Ресаве имали заједничке предлошке. Немогуће је, иначе, другојачије објаснити истоветности ресавских и сисојевачких ратника. Тешко је, због слабе очуваности фресака Сисојевца, утврдити да ли су исти уметници сликали у Сисојевцу и Ресави, али би се то, изгледа, смело претпоставити, а да се не буде далеко од праве истине. Мајстори у Ресави, који су радили св. ратнике, усавршили су до виртуозности оно што су започели у Сисојевцу: извесне укрућености у ставу замењене су елеганцијом, тврдине у покретима мекотама, чврстине у моделацији лика блажим

---

[10] Ђ. Бошковић, Белешке са путовања, Старинар, III сер., књ. VIII—IX, 1933—34, 285; В. Петковић, Преглед, 297.

[11] Уп. V. Petković, La peinture serbe du Moyen âge, II, Beograd 1934, pl. CLXXXVI (где су репродуковани св. Никита и Нестор из Сисојевца) и pl. CCVII (где су исти светитељи из Ресаве).

прелазима, а шаренило одеће добило је праву меру. У сваком случају, напустивши област претпоставки, извесно јесте да се ресавско сликарство непосредно надовезује на раније сисојевачко.

Да ли та чињеница значи да су и сисојевачки живопис извели уметници дошли из Солуна као што је то случај са ресавским? Нама се чини да је у питању такав случај, јер се тешко да замислити да су се они могли користити предлошцима српских сликара који су у Поморављу раније сликали. Ако је овакво комбиновање на свом месту, ваљало би наслућивати у личности духовника и игумана Сисоја онога који је могао бити заслужан за долазак солунских уметника у Србију. У последње време придаје се огромна важност извесном броју атоских калуђера у преношењу уметничких утицаја из Свете Горе у кнежевину Лазареву и деспотовину Стефанову, дакле велики значај за образовање стила такозване моравске школе. Сисоје, оснивач и игуман Сисојевца, доводи се у неку везу с оним Сисојем који је у деветој деценији XIV века био, извесно време, игуман манастира Хиландара.[12] Ако би се показало да је у питању иста личност, онда не би било тешко помишљати да је он, будући преко Свете Горе повезан с уметношћу у Солуну, могао довести отуд мајсторе за рад на његовој задужбини у Србији. Ипак, овакве претпоставке и проблеми који из њих проистичу морају се привремено одложити, односно оставити отвореним јер, с једне стране, за њих нема још увек довољно извора који би их поткрепљивали, а с друге стране, историско-уметнички материјал, сачуван у манастиру Раваници, упозорава на опрезност.

Наиме, фреске у Раваници, због сличности с једним делом живописа у Сисојевцу, као да омогућују померање доласка солунских сликара у Србију у време знатно раније од постанка живописа у Сисојевцу. Док Сисојевац с Ресавом има заједнички, или бар приближан, распоред сцена у олтарском простору и истоветности са светим ратницима у певницама, он са Раваницом има сасвим сличан распоред композиција у горњим зонама, што се да, опет, најбоље тврдити поређењем живописа певничких конхи, јер је он у Сисојевцу, макар и делимично, ипак најбоље сачуван. У јужној певници изнад венца медаљона у Раваници су насликане композиције Исцељења раслабљеног и Исцељења слепога у нижој зони композиција, а Божићна химна Јована Дамаскина и Христос у храму у горњој.[13] Исти је случај у Сисојевцу, само је ту Божићна химна скоро уништена. У северној певници Раванице и Сисојевца су, у нижој зони композиција, изнад медаљона, Исцељење човека с воденом болешћу и Парабола о царској свадби, док су више зоне страдале у обе цркве.[14] На јужном зиду западног травеја, у оба храма, насликано је Чудо Христово с пет хлебова и две рибе, само је у Сисојевцу ова

[12] И. Руварац, О кучајинским манастирима по записима, Старинар, VI, 2, 1889, 35. В. Петковић у Народна енциклопедија, 109 и Исти, Преглед, 297 износи да је он можда један од Синаита који се у Србији јављају у доба кнеза Лазара и деспота Стефана. О Сисоју, игуману хиландарском уп.: В. Мошин—М. Пурковић, Хиландарски игумани Средњега века, Скопље 1940, 80.

[13] В. Петковић, Манастир Раваница, Београд 1922, 54—57.

[14] Исто, 53—54.

композиција постављена у једну зону више него што је то случај у Раваници. Већ су раније биле запажене извесне сличности између раваничког и сисојевачког живописа, али оне нису посебно описане нити је било покушаја да се оне објасне.[15]

Не ради се ту само о истоветностима и приближностима у распореду религиозне тематике по зидовима цркве, него и о знатним блискостима у начину компоновања: све ове сцене на исти начин су компоноване, а један број фигура је готово једнако распоређен. Међутим гдегде има знатних разлика у покретима или неким другим детаљима. Ради се, дакле, о делимично блиским предлошцима, бар за известан број композиција. Поређења то могу најбоље показати. Узимамо, примера ради, само по две боље очуване композиције из Раванице и Сисојевца, из јужних певница. Обе слике Исцељења расслабљеног имају идентичан распоред фигура у центру, а једине разлике постоје у ставовима и покретима апостола иза Христа, у њиховом распореду и у обради архитектуре у позадини: уски трем на стубовима, сликан иза расслабљеног у Раваници, проширен је и развучен на композицији у Сисојевцу, а апостоли су у другојачијим ставовима и у другом су поретку. Скоро исти случај је и са композицијама Излечења слепога: средишњи делови су скоро исти, једино је у Сисојевцу убачена једна фигура између слепога коме Христос дотиче очи и слепога који се умива над базеном, док, с друге стране, положаји апостола и облици архитектонске позадине сисојевачке композиције изгледају другојачији од раваничких. Сличне су истоветности и разлике и на осталим истоименим композицијама Раванице и Сисојевца. До разлика је долазило изгледа због тога што су сисојевачке на ширим и нижим зидовима тако да су морале бити, у односу на раваничке, развучене по ширини што је довело до тога да апостоли иза Христа, сликани иначе у збијеним групама у Раваници, у Сисојевцу бивају, углавном, поређани један поред другога. У сваком случају, без обзира на неадекватности, сликари горњих зона фресака у Сисојевцу користили су се, добрим делом, распоредом живописа и предлошцима композиција раваничких мајстора горњих зона декорације. Нажалост, композиције у Сисојевцу толико су испране, а старе фотографије не постоје, да се не може пратити, поређењем сликарског поступка, да ли су сликари композиција у Раваници и Сисојевцу исти. Та чињеница много омета даље закључивање и отвара читав низ проблема, па осуђује и на нагађања. Ми смо склони да у идентичности или приближности предложака видимо дубљу везу између уметника тј. да претпоставимо да се ради о истој или врло блиској сликарској радионици. На такву претпоставку наводе аналогни случајеви у византиском и српском сликарству који се могу и другим аргументима образложити и потврдити. При таквом стању ствари најприродније би изгледало да су мајстори једне радионице сликали у Раваници и, делом, у Сисојевцу, нарочито на композицијама у горњим зонама храма. Пошто раваничке фреске не личе на живопис Ресаве, изгледало би да су се

[15] В. Петковић у Народна енциклопедија, 110; Исти, Уметност у Србији за владе деспота Стефана Лазаревића, 3.

на живописању Сисојевца сустекле две уметничке радионице различитих начина интерпретације и разноликих сликарских поступака. Можда су оне обе биле из Солуна, само нису биле између себе толико блиске.

Могло би се помислити да то што је Раваница задужбина трагично погинулог кнеза, због угледа који је могла имати, игра улогу у концепцији распореда, односно предодређује имитацију њихових композиција у Сисојевцу, тј. да се од сликара Сисојевца захтевало да се угледају на Раваницу, а да није у питању рад једне исте радионице. Такви разлози морају отпасти већ због тога што би се онда опонашала читава раваничка декорација, а не само један њен део. Много је, зато, вероватније да су у Сисојевцу сликале две различите групе мајстора.

На ову последњу помисао наводе извесни технички и стилски елементи раваничке декорације. Раваница, као и Сисојевац, није добила живопис одмах пошто је изграђена, него касније, иначе се не би дало разумети зашто су мајстори зидари ванредно прецизно удесили ступце у храму, ако не с претпоставком да ће служити пар идућих година без живописа. На северо-западном ступцу, на месту где су фреске отпале, види се да су они на местима где треба да дођу фреске лепо зидали и да су, фреско-техником, бојили наизменичне редове опека црвеним, а фуге белим. У прилог каснијег живописања Раванице иде и то што су на ктиторској композицији, поред кнеза Лазара и кнегиње Милице, насликана оба њихова сина, дечаци Стефан и Вук, од којих старији изгледа да је већ прешао десет година, што би значило да су фреске настале око 1385—87 године, јер се мисли да се Стефан родио око 1377.[16] У сваком случају то значи да су фреске извођене десетак година после изградње цркве манастира Раванице и то можда не све у исто време. Наиме, на свим зидовима и ступцима, изнад венца медаљона који се налази поврх стојећих фигура доње зоне, односно изнад првог медаљона на ступцима, видљив је јако истакнути шав којим се везује слој фресака нижих делова са слојем виших делова храма. На том шаву, врло грубом и непрецизно урађеном, слој малтера доњих делова храма прелази преко слоја малтера горњих делова што је знак да су урађене прво горње зоне, па онда доње. Разлике између сликарства горњих и доњих зона, чију границу наметљиво означава малтерски шав, су толике да је извесно да су једне партије радили једни, а друге други мајстори. На прислоњеним колонетама уз четири масивна ступца који придржавају кубе, где је сликана орнаментика, до шава тече орнаменат сасвим различит од оног изнад шава. Штавише орнаменат доње зоне врло је лепо и прецизно рађен, а горњих немарно до те мере да се једва разазнаје смисао цртежа. Затим, а то је свакако најзначајније, сликарски поступак и рукопис је сасвим другојачији, па иако је и у доњим и у горњим зонама сликао већи број уметника, њихове узајамне сродности долазе до изра-

[16] Ђ. Стричевић, Хронологија раних споменика моравске школе, Старинар, н.с., књ. V—VI, Београд 1956, 116, 118—120, 126. Ту и ново датовање раваничке архитектуре. Старије датовање раваничке архитектуре и живописа у 1380—81 годину не може се више одржати.

жаја далеко више у оквиру граница обележених шавом, него између уметника горњих и доњих зона. Пропорције фигура, типови лица и појединости лика, употреба боје приликом моделовања лика и драперија, толико се разликују да, и без улажења у подробнија поређења, може да се утврди да су у питању две сликарске групације које су, можда истовремено, а лако је могуће и разновремено, радиле на живопису Раванице. Јасно је сасвим једино то, с обзиром на порекло уметника, да је међу сликарима доњих зона било Срба, јер се један од њих, Константин, могуће најзначајнији, старосрпски потписао на једном светом ратнику у северној певници.[17] За остале нема никаквих података, поготово не за сликаре горњих зона.

У односу на праћење паралелизама између сликарства у Раваници и Сисојевцу може се одмах закључити: очувани делови сисојевачког живописа који се поклапају с раваничким, истоветни су с оним деловима раваничке декорације коју су извели сликари виших зона. Доња зона, с ратницима у певницама, потпуно је другојачија у Сисојевцу од оне у Раваници,[18] а поклапа се, као што је речено, са сликарством Ресаве. У Сисојевцу је раванички строј мрких, јаких, пластичних и статичних ратника, одважан и енергичан, замењен низом турнирских, грациозних бораца који, сваки за себе, нешто барата око оружја и као да позира сликарима. Сасвим други дух веје у том сликарству од оног у Раваници. Раванички ратници припадају још увек традицијама сликарства XIV века; сисојевачки, и потоњи ресавски, одговарају новим тенденцијама сликарства последњих година XIV и првих деценија XV века.

Разматрајући односе између живописа у Раваници, Сисојевцу и Ресави, без обзира на многе константе које су последица настанка њиховог у приближно иста времена, могли смо да утврдимо:

1. У скупини живописа Раванице, Сисојевца и Ресаве по уметничким схватањима најтрадиционалнији су, иако су хронолошки истовремени или чак млађи од других, мајстори који раде доње зоне — стојеће фигуре и медаљоне — у Раваници. Сликари њихови вероватно су сви, с обзиром на потпис зографа Константина, били Срби.

2. Сва је прилика да су мајстори горњих зона Раванице радили и на живопису горњих зона Сисојевца. Њихово порекло је непознато, иако смо изнели претпоставку да су можда у питању солунски мајстори, различитих схватања од претходних и потоњих са којима заједнички раде. Они су, у стилском погледу напреднији од својих сарадника, сликара Срба, у Раваници.

3. Идентичности између сликарства доњих зона у Сисојевцу, посебно ратника у певницама и извесних старозаветних сцена у олтару,

[17] В. Петковић, Манастир Раваница, 64; С. Радојчић, Мајстори старог српског сликарства, Београд 1955, 39—42 (где је рад Константина одређен у годину 1376—77 што се не слаже с нашим датовањем раваничког живописа за читаву десетину година); Б. Вуловић, Потпис сликара Константина у Раваници, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије, I, Београд 1956, 167—168.

[18] С. Радојчић, н. д., 40 запазивши сличности раваничког и сисојевачког живописа износи мишљење да би се раваничком живописцу Константину „можда смеле приписати фреске у Сисојевцу". Ако је Константин сликао у Раваници доње зоне, где се и потписао, онда би се тешко могло претпоставити да је делао у Сисојевцу.

с оним у Ресави довео је до мишљења да су у питању дела исте сликарске радионице, можда чак и истих уметника. Паралеле ресавског сликарства са живописом у солунском манастиру Неа Мони и цркви св. Димитрија, посебно са горњим зонама сликарства у припрати првог храма, јасно сведоче да су ови сликари били уметничким пореклом из Солуна и да су дошли у Србију, највероватније је тако, приликом живописања Сисојевца, што би се, отприлике, подударало са временом када је 1387 Солун, за дуже време, пао под Турке.[19]

На тај начин сликарство Раванице, Сисојевца и Ресаве чини једну засебну групу у оквиру монументалног српског сликарства моравске школе,[20] а у њој изванредну улогу имају солунске уметничке радионице с краја XIV века. Одређивање специфичности ове групе споменика у односу на друге групације у моравској школи ван оквира је насловног проблема.

*

Одавно се у историјама византиске уметности постављало питање каква је улога Солуна у процесу развитка византиског сликарства, које су особености солунских живописачких радионица којима се оне одвајају од цариградских и докле сеже експанзивна моћ овог уметничког центра. У ранија времена тешко је било дати одговор, јер је само мало његовог сликарства било познато, па се једино могло наслућивати да је његов значај, зато што је у питању уметност другог града Византиског царства, морао бити врло велик. Последњих година грчки византолог Андре Ксингопулос покушао је да дâ обухватнији одговор на сва питања која су се у вези са солунским сликарством постављала.[21] За такав рад погодовале су нове прилике у познавању споменика, наиме, откривене су у Солуну и суседним градовима такве декорације цркава које су пружале податке дотле уопште непознате. Међутим, Ксингопулосова решења важних питања готово су редовно једнострана: и онда кад тврди да цариградску школу карактерише идеализам и академизам, а македонску, са центром у Солуну, реализам, и тада кад хоће да докаже да су сви споменици Балкана у Средњем веку под утицајем Солуна и онда кад говори да солунски мајстори прерађују све што добијају из Цариграда. Нема сумње, ипак, да је Солун као уметнички центар био од највећег

[19] Ст. Станојевић, Л. Мирковић, Ђ. Бошковић н.д., 55—56, где Л. Мирковић тврди да је фреске Ресаве извео исти мајстор који је радио у Каленићу, неће се моћи, чини нам се, одржати. Сличности између ова два живописа су само опште природе.

[20] V. Petković, La peinture serbe du Moyen âge, II, 59 сматра да у моравској школи постоје две групе споменика — једна у коју улазе живописи Велућа, Раванице, Љубостиње, Руденице, Сисојевца и Копорина и друга, где су Манасија, Каленић и Павлица — које се између себе разликују. С. Радојчић, н.м., издваја из моравске школе групу — Раваница, Сисојевац, Каленић и Манасија — као засебну, претпостављајући да је она у додиру с цариградском школом или непосредно или преко Солуна. Ово би се слагало, сасвим, с нашим, горе изнесеним, мишљењем. Још је В. Н. Лазарев, История византийской живописи, Москва 1947, 239, наслутио да раванички и ресавски живопис, са својим новим иконографским и стилским особинама, није настао без утицаја престоничког „класицизма“ којı, истина, овде није доживео пун развитак.

[21] A. Xyngopoulos, н. д.

значаја за сликарство на Балкану, а српско посебно. Само, биће потребан, још увек, већи број студија које ће обрадити посебна питања тих односа на конкретном материјалу. Засада се може рећи да се контуре ових узајамности тек наслућују. За почетке српског монументалног сликарства под првим Немањићима изгледа да је Солун, као и за раније сликарство у границама Охридске архиепископије, имао велику важност. Није, вероватно, случајност што се за многе споменике српског живописа XII и XIII века најбоље паралеле могу наћи у самом Солуну или у његовој најближој околини: за фреске у Немањиним Ђурђевим Ступовима у Бачкову[22] и у Ватопеду,[23] за живопис радионице Никољача у Студеници — Морача[24] у Курбинову и св. Врачима у Костуру,[25] за сликарство Милешеве у раним мозаицима Солуна[26] (мада ту треба претпоставити постојање посредничких мозаичких радионица из доба Комнина које су радиле у духу старих солунских традиција), за везе арильског живописа са Солуном говори један запис од посебне историске вредности.[27] У времену краља Милутина раде у српској држави познати сликари Михаил и Еутихиос за које се, с доста права, претпоставља да су се уметнички образовали у граду св. Димитрија.[28] У XIV веку те везе су, сигурно, биле врло јаке само нису још подробније обрађене и оне су се односиле не само на област монументалног, него и на област сликарства икона и минијатура. За једну икону изванредних квалитета у софиском Народном музеју, која је нађена у Поганову, сликану с обе стране изгледа по поруџбини једне српске принцезе, из друге половине XIV века, може се сасвим поуздано утврдити, да је настала у Солуну под утицајем сликарства у цркви блаженог Давида Латомског манастира.[29] Ксингопулос је показао колико је велика сличност између фресака у једној малој капелици Влатадонског манастира

[22] Н. Окунев, Столпы святого Георгия, Seminarium Kondakovianum, I, Prague 1927, 243—244.

[23] С. Радојчић, н. д., 6—7.

[24] Да су у питању дела исте радионице мисле: А. Сковран-Вукчевић, Фреске XIII века у манастиру Морачи, Зборник радова САН, књ. LIX, Византолошки институт, књ. 5, Београд 1958, 168; O. Demus, Die Entstehung des Paläologenstils in der Malerei, München 1958, 27—28.

[25] Уп. Цвети и Мироносице на гробу из Никољаче са истоименим курбиновским композицијама — G. Millet-A. Frolow, La peinture du Moyen âge en Yougoslavie, I, Paris 1954, pl. 31/1, 84/3,5 — и са композицијом Цвети у св. Врачима костурским — Σ. Πελεκανίδης, Καστορία I, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 17.

[26] N. L. Okunev, Милешево, Byzantinoslavica VII, Prague 1937—38, 67; С. Радојчић, н. д., 14—15.

[27] С. Радојчић, О натпису МАРПОV на арильским фрескама, Гласник САН, књ. X, св. 1, Београд 1958, 108; Исти, Студије о уметности XIII века, Глас САН, CCXXXIV, Београд 1959, 40—45.

[28] A. Xyngopoulos, н.д., 34—44; С. Радојчић, Мајстори., 29—30.

[29] Водачъ за Народния музей въ София, София 1923, 210, датована у XV—XVI в. Такво датовање је код нас прихваћено од стране Ђ. Сп. Радојичића, Манастир Поганово, Богословље, год. II, св. 4, 1927, 306; A. Grabar, Martyrium, II, Paris 1946,

и сликарства у Новој Павлици,[30] мада павличко сликарство, ипак, претставља проблем за себе. Ми смо, сада, покушали да докажемо да је ресавско сликарство у целини, сисојевачко поуздано делимично, а раваничко само можда у горњим зонама солунског порекла. Према томе би излазило да се улога солунских уметника може пратити у српском монументалном сликарству од његових почетака континуирано кроз читав Средњи век. Интересантно је, мада су изучавања ипак само у зачетку, да се солунски уметници јављају у Србији у преломним временима смене стилова и уметничких схватања: наиме, да их има највише под првим Немањићима, затим на почетку XIV века кад се прихватају принципи сликарства Ренесансе Палеолога и после Маричке битке кад долазе до изражаја нове тенденције у византиском и српском сликарству. То доказује да су они били носиоци напредних схватања у развитку форме, а тиме њихов значај прелази меру која се слутила и добија сасвим нови вид. Они су били, сем тога, не само покретачи развитка уметности, него исто и носиоци квалитета што је од посебног значаја за изучавање узајамних сликарских односа Солуна и Србије у Средњем веку.

---

198 доводи је у везу са Солуном сматрајући да је она копија визије Језекиљеве из полукалоте цркве Хозиос Давида, само је датује сувише касно: у XVI век. По њему и G. de Francovich, L'arte siriaca e il suo influsso sulla pittura medioevale nell'Oriente e nell'Occidente, Commentari, anno II, 2, Firenze 1951, 76. Док се штампао овај рад објављене су две значајне студије о овој икони: Т. Gerasimov-а и А. Grabar-а у Cahiers archéologiques, X, Paris 1959, 279—304, где је датовање исправно, а порекло поуздано утврђено.

[30] A. Xyngopoulos, н. д., 71—72, pl. 21.

VOJISLAV J. DJURIĆ

ORIGINE THESSALONICIENNE DES FRESQUES DU MONASTERE DE RESAVA

Résumé

Sur l'origine du style de la plupart des monuments dits de l'école de la Morava dans la peinture serbe on savait fort peu de choses. Ce n'est qu'en ce dernier temps que l'on commence à mieux comprendre les migrations des peintres du Sud — de la région de la Macédoine — vers la vallée de la Morava, lesquels, abandonnant leur pays devant les Turcs, cherchent des donateurs et du travail dans la principauté de Lazar Hrebeljanović et dans le despotat de Stefan Lazarević.

Cependant, après la découverte de la peinture murale dans l'église maintenant dédiée à saint Elie à Salonique, qui appartenait autrefois au monastère Nea Moni on est en mesure de résoudre en grande partie la question de l'origine des fresques dans un certain nombre d'églises serbes de la fin du XIVe ou du commencement du XVe siècle. Les fresques dans le monastère de Salonique Nea Moni, fondation de Makarios Choumnos, datent probablement de la même époque que l'édifice, c'est-à-dire entre 1360 et 1380. La peinture est partiellement conservée dans les chapelles latérales, dans les fenêtres des conques latérales et surtout dans le grand narthex. Il semble que les peintres qui ont travaillé les fresques des zones supérieures dans le narthex — et qui se distinguent des autres — aient peint aussi les fresques du monastère de Resava entre 1407 et 1418. La ressemblance de ces fresques est telle que la seule conclusion possible c'est que le despot Stefan, donateur de Resava, a fait venir les peintres de Salonique pour sa fondation. La peinture de Resava compte, par ailleurs, parmis les plus beaux monuments de la peinture serbe aussi bien que de la peinture byzantine de la fin du XIVe et du commencement du XVe siècle.

Le groupe des peintres qui travaillait à Nea Moni et à Resava, par ses conceptions artistiques, n'était pas isolé à cette époque-là à Salonique. Des créations semblables se retrouvent dans l'église de Saint Démètre à Salonique, sur la fresque de saint Joasaphe avec un archevêque pour lequel on prétend qu'il représente Grégoire Palamas, et sur les fresques dans l'étage du narthex extérieur et intérieur de l'église Sainte Sophie à Ohrid, faites probablement dès le milieu de XIVe siècle.

La question se pose de savoir si les artistes de Nea Moni sont venus en Serbie pour peindre uniquement les fresques dans une église, celle de Resava. Les fresques de l'église de Sisojevac où l'on remarque une forte ressemblance avec celles de Resava, du moins en partie, permettent de déplacer la date du passage de ces peintres de Salonique en Serbie à la dernière décade du XIVe siècle. Un certain nombre de compositions dans l'abside centrale et tous les saints guerriers dans les absides latérales de Sisojevac sont exécutés selon les mêmes modèles que les scènes et les figures de même nom à Resava, et l'on sait que Sisojevac a été daté avec certitude de la dernière décade du XIVe siècle.

L'autre partie des fresques de Sisojevac, celles des zones supérieures du naos, correspondent d'autre part par leurs thèmes et la réalisation des compositions, aux mêmes compositions aux mêmes endroits dans le monastère de Ravanica, fondation du prince Lazare, dont les fresques on été faites, probablement, aux environs de 1385—87. On peut considérer que les fresques de Sisojevac sont l'oeuvre de deux groupes de peintres: un groupe venait certainement de Salonique, tandis que l'origine de l'autre est pour l'instant inconnue, mais il n'est pas impossible que ce dernier ait pu également être de Salonique. C'est l'aspect général des fresques de Ravanica qui nous suggèrent la supposition que cet autre groupe de peintres est probablement venu de Salonique aussi. A Ravanica, il est évident, qu'on peut diviser la peinture en deux groupes au point de vue de la technique et même du style. Au-dessus de la zone des médaillons, sur tous les murs de l'église on voit très nettement la grosse ligne de jonction par laquelle sont reliées les zones supérieures et les zones inférieures des fresques, et qui ne représente pas la ligne de jonction habituelle d'un jour. Les zones inférieures où le peintre serbe Constantin a mis sa signature sont bien plus traditionelles au point de vue du style que les zones supérieures, et en même temps elles sont exécutées d'une manière différente.

En partant de cette analyse il semble bien que les artistes de Salonique ont *certainement* peint toutes les fresques de Resava, *en partie sûrement* les fresques de Sisojevac aussi, et *peut-être* une certaine partie des fresques à Ravanica et à Sisojevac. Il est certain que les peintres de Resava et leurs confrères de Sisojevac ont travaillé dans le groupe des peintres, auteurs des fresques du narthex de l'église Nea Moni à Salonique.

СЛИКЕ

FIGURES

Сл. 1. Солун, Неа Мони, Св. Доситеј*
Fig. 1. Thessalonique, Nea Moni, St. Dosithée

* Доносимо само једну фотографију из Неа Мони, јер нисмо могли до других доћи. Слика је из доње зоне припрате и показује дело мајстора који су били сасвим блиски онима који су радили горње зоне припрате и фреске Ресаве.

Сл. 2. Ресава, Христос, Парабола о блудном сину
Fig. 2. Resava, Christ, Parabole de l'enfant prodigue

Сл. 3. Ресава, Анђео, Поклоњење жртви
Fig. 3. Resava, Ange, Amnos

Сл. 4. Сисојевац, Анђео из олтарског простора
Fig. 4. Sisojevac, Ange, abside

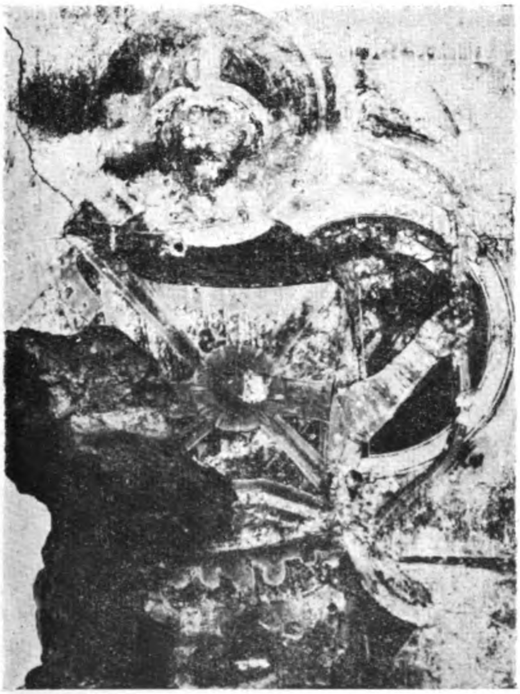
Сл. 5. Ресава, св. Арета, Нестор и Никита
Fig. 5. Resava, St. Aréthas, Nestor et Nicétas

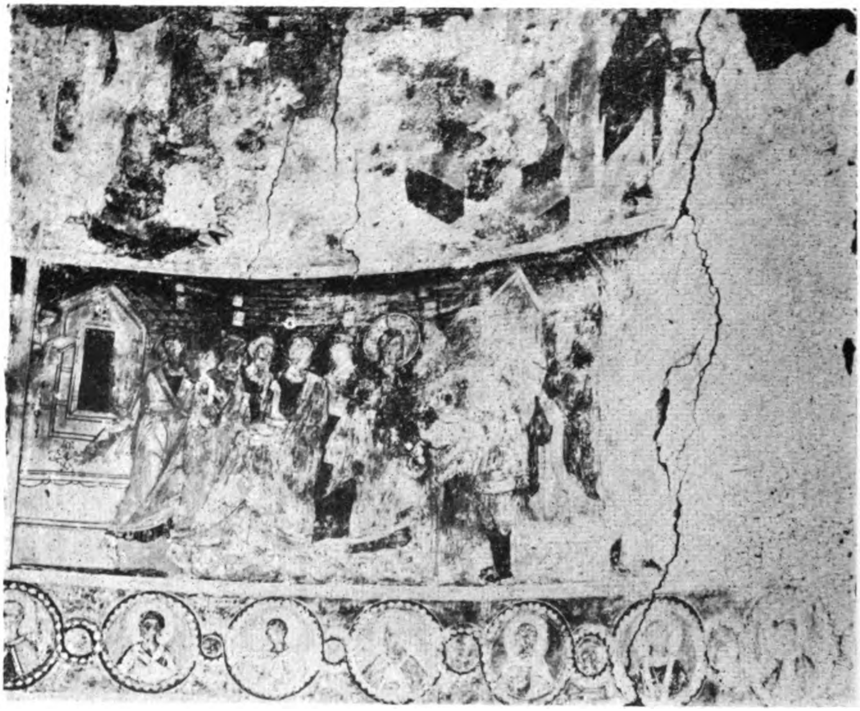
Сл. 6. Сисојевац, св. Нестор и Никита
Fig. 6. Sisojevac, St. Nestor et Nicétas

Сл. 7. Ресава, св. Меркурије
Fig. 7. Resava, St. Mercure

Сл. 8. Сисојевац, св. Меркурије
Fig. 8. Sisojevac, St. Mercure

Сл. 9 Сисојевац, Исцељење слепога
Fig. 9. Sisojevac, Guérison de l'aveugle

Сл. 10. Раваница, Исцељење слепога
Fig. 10. Ravanica, Guérison de l'aveugle

Сл. 11. Сисојевац, Исцељење раслабљеног — Fig. 11. Sisojevac, Guérison du paralytique

Сл. 12. Раваница, Исцељење раслабљеног — Fig. 12. Pavanica, Guérison du paralytique

Зборник радова Српске академије наука LXV — Византолошки институт, књ. 6
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LXV — Institut d'Études Byzantines, № 6

БАРИША КРЕКИЋ

О МОНЕМВАСИЈИ У ДОБА ПАПСКОГ ПРОТЕКТОРАТА

Пад Цариграда под Турке 1453 г. претстављао је страховит ударац, а у исти мах и не мало изненађење за читав западни свет. Мада је то био догађај који је требало већ одавно очекивати, ипак је, када се стварно одиграо, запрепастио Европу. Византиска престоница је током своје хиљадугодишње историје издржала толике непријатељске налете, а посебно је већ стотињак година одолевала турском притиску, тако да је Запад, иако свестан опасности, живео у уверењу да ће Цариград и ову претњу моћи да издржи. Запрепаштење и страх изазвани његовим падом нису, ипак, допринели томе да Запад пружи ефикасну помоћ преосталој још слободној византиској територији, Морејском Деспотату на Пелопонезу.

Морејски Деспотат доживео је значајан успон управо у време када је Цариград подносио најјачи турски притисак. Прва половина XV века у Мореји била је доба великог економског и културног развоја. Захваљујући оваквом развоју и свом повољном географском положају, византиски деспотат на Пелопонезу постао је важна тачка у европским трговачким и културним контактима. Тај положај задржао је он како под управом деспота Константина и Томе Палеолога, до 1448 г., тако и доцније, када су, пошто је Константин постао византиски цар, управу над Морејом поделила његова браћа, деспот Тома и деспот Димитрије Палеолог. Тома је, притом, добио као свој део северозападне области Пелопонеза, док је Димитрију припала југоисточна половина.[1]

Пад Цариграда није смањио значај византиске Мореје. Напротив, она сада прима избеглице из престонице и постаје мост преко којег они беже даље према Западу.[2] Нестанак цариградског бастиона значио је, међутим, за Мореју повећање директне опасности од турског напада и освајања. Турци су и раније упадали на Пелопонез, али све до овог времена њихови напади су се углавном сводили на пљачкашке експедиције које су се, по обављеном послу, повлачиле са полуострва. Сада је, међутим, било јасно да ће Турци, чистећи систематски своју позадину ради несметаног напредовања на Балканском Полуострву према северу, настојати да дефинитивно уклоне последњу велику територију у

[1] О овоме в. D. A. Zakythinos, Le Despotat Grec de Morée, I, Paris 1932, 240—242. G. Ostrogorsky, Histoire de l'Etat Byzantin, Paris 1956, 589.
[2] Б. Крекић, Дубровник и Левант (1280—1460), Београд 1956, 49—50, 130—131.

рукама непријатеља — хришћана, Морејски Деспотат у Грчкој. Европске силе које су могле Византинцима да пруже неку помоћ, пре свега оне поморске, показивале су слабо или никакво разумевање за положај и потребе грчке Деспотовине, иако су често имале крупних интереса у том подручју.[3]

Одлучујући турски напади на Мореју започели су 1458 г. Испочетка је деспоту Томи пошло за руком да се некако са султаном нагоди, па је тако отклонио опасност.[4] Но то је било само привремено смирење. Већ почетком 1459 г. Тома Палеолог на потстицај са Запада почео је да води борбу против деспота Димитрија. Сматрало се да је Димитрије склон Турцима — што је доиста било тачно — али су у борби дошле до изражаја и супротности међу грчким феудалцима у Мореји. Грађански рат није остао ограничен међу браћом, него су се у њега умешали и Турци. После краткотрајног измирења, Димитрије је поново изазвао борбу против Томе, али се, под братовим притиском, морао повући у Монемвасију.[5]

Монемвасија је по свом природном положају на југоисточној обали Пелопонеза била готово неосвојива тврђава. Када се Димитрије Палеолог у њу затворио, деспот Тома је започео опсаду града. На то је Димитрије позвао у помоћ Турке. Томини покушаји да одврати турску инвазију пропали су, па је с пролећа 1460 г. султан Мехмед II, на челу велике војске, провалио на Пелопонез. Деспот Димитрије је морао да преда султану Мистру, престоницу Деспотата, и да се придружи Турцима. Што се тиче деспота Томе, он је пружао отпор, али снаге Византинаца нису биле довољне да спрече турско напредовање. Једна за другом грчке тврђаве су, упркос херојском отпору, морале да капитулирају пред огромном турском силом. До јесени 1460 г. Турцима је углавном пошло за руком да потчине Пелопонез и да униште византиски Морејски Деспотат.[6] Сам деспот Тома Палеолог напустио је заувек своју земљу и побегао на Запад.[7]

Ипак, Турци 1460 г. нису заузели целокупну територију Пелопонеза. Неке тачке остале су још слободне од њихове доминације. Међу овима, поред млетачких поседа, налазила се и Монемвасија, једино што је преостало од некадашње територије Морејског Деспотата. Њу је спасао њен ванредни положај и она сада почиње да живи као посебно тело. Ма под чијом влашћу се налазила, од овог времена, па све до пада под Турке четрдесетих година XVI века, Монемвасија је, услед сталне и непосредне турске опасности, и сопствене изолованости

[3] Дубровачки трговци који су одржавали живе везе са Морејом помагали су својим лађама Византинце у борбама против Турака. В. Крекић, н. д., 49, 147—148.

[4] W. Miller, The Latins in the Levant, London 1908, 432—435. Zakythinos, н.д., 257—260. F. Babinger, Mahomet II le Conquérant et son temps (1432—1481), Paris 1954, 191—195.

[5] Miller, н. д. 444—445. Zakythinos, н. д. 261—266, Babinger, н. д. 197—198, 201—203.

[6] Miller, н. д. 446—452. Zakythinos, н. д. 267—273. Babinger, н. д. 211—215.

[7] Zakythinos, н. д. 287—288. Babinger, н. д. 216—217. Крекић, н. д. 52—53.

од сваке јаче пријатељске силе у близини, живела једним мање-више специфичним животом.

Између 1460 и 1462—3 године Монемвасија је прошла кроз један прилично нејасан период своје историје о којем су вести веома оскудне. Када се лета 1460 г. деспот Димитрије Палеолог придружио Турцима, његова породица налазила се у Монемвасији. Деспот је морао да обећа султану да ће му предати Монемвасију и дати своју ћерку. На захтев једног претставника Мехмеда II становници Монемвасије су без оклевања изручили Турцима Димитријеву породицу, али сами уопште нису хтели да чују о предаји.[8] После одласка деспота Томе Палеолога у Италију, Монемвасија је позвала за управљача једног каталанског гусара, Лопе де Балдаја, али његова управа није дуго трајала. Незадовољни њиме, становници Монемвасије су га протерали. Уз сагласност деспота Томе, они су решили да се ставе под заштиту папе.[9]

На папском престолу налазио се од 1458 г. велики хуманиста, Aeneas Sylvius Piccolomini, под именом Пија II. Он се живо интересовао за борбу против Турака на Истоку, а у томе га је посебно потстицао кардинал Висарион. Они су обојица развили велику активност у Западној Европи, нарочито на скупштини у Мантови 1459 год., за покретање западних држава у рат против турске експанзије. Међутим, резултати ових настојања били су прилично мршави. Европске силе нису имале довољно интереса за догађаје на Леванту и на Балкану, а поред тога оне су биле великим делом обузете својим међусобним сукобима, који су их спречавали да сагледају шире и општије интересе и опасности које су им готово свима претиле од турског ширења. Некако је састављено једно одељење од три стотине људи које је, под командом двојице Италијана, отишло на Пелопонез и напало Патрас; али се и ова војска убрзо распала услед унутрашњих сукоба међу најамницима од којих је била састављена.[10]

Деспот Тома Палеолог и када се већ налазио у Италији, у Риму, где га је папа примио и помагао, није губио наду у свој повратак у Мореју, па је на све стране тражио помоћ у ту сврху. Папа га је притом свестрано подржавао, охрабрен чињеницом што је Монемвасија успела да сачува своју слободу и што је показивала жељу да се добровољно стави управо под његову заштиту.[11] Једно посланство из Монемвасије, пошто је изложило папи невоље кроз које је град прошао откако је деспот Димитрије Палеолог пришао Турцима, замолило га је да узме град под своју заштиту и да му пружи помоћ, јер ће у противном морати да се потчини турском јарму. Пије II, дирнут невољама које су задесиле некада славну и моћну Грчку (како каже један стари текст), решио је

[8] Pii Secundi Pontificis Max. Commentarii Rerum Memorabilium quae temporibus suis contigerunt R. D. Joanne Gobellino vicario Bonnen. jamdiu compositi et a R. P. D. Francisco Bandino Picolomineo Archiepiscopo Senensi ex vetusto originali recogniti . . . Frankfurt 1614, 103. W. Miller, Monemvasia, The Journal of Hellenic Studies, vol. XXVII, 1907, 236. Исти, The Latins 447. Babinger, н. д. 211—212.

[9] Miller, Monemvasia 236. Исти, Latins 448. Zakythinos, н. д. 274. Babinger, n. d. 212.

[10] Zakythinos, н. д. 262—264.

[11] Zakythinos, н. д. 289.

да прихвати понуду, „jussisque legatis in sua verba jurare Monovassiam suo et Ecclesiae Romanae nomine in deditionem accepit, misso praefecto, qui populo jus diceret et annonam cujus erat vacua civitas ministrare".[12]

Из овог текста, дакле, произилази да је папа у Монемвасију послао једног свог претставника као префекта, управљача. Има вести и о томе да је папа уз њега послао и хиљаду војника у овај пелопонески град.[13] Мада се префектове функције из наведеног цитата у извесној мери назиру, ипак се о њему ништа ближе све досада није знало, па чак нити његово име и да ли се радило о црквеном или световном лицу. Нарочито су недостајали ма какви подаци о улози овог папиног претставника у одбрани повереног му града, што је од посебног интереса због ситуације у којој се Монемвасија тада налазила. Штавише, после ових вести о предаји Монемвасије папи 1460 г., град се више не помиње све до његовог преласка под млетачку власт.[14]

Овде бисмо желели да искористимо неколико података сачуваних у Државном архиву у Дубровнику који, по нашем мишљењу, помажу да се нешто боље упозна личност и функције папског гувернера у Монемвасији и да се унеколико допринесе расветљавању судбине града у ово доба. Контакти између Монемвасије и Дубровника нису били у ово време нарочито чести, иако је Дубровник одржавао знатне трговачке и политичке везе са Морејским Деспотатом и са млетачким поседима на Пелопонезу током читаве прве половине XV века. Ове везе остале су живе и после пада Цариграда у доба када се турска опасност већ увелико надвила над византиским Деспотатом.[15] Али Монемвасија, мада важан приморски град, није заузимала важније место у овој размени.[16] Међутим, и у њој је живело сазнање о везама пријатељства са Дубровником. То се види из једне акције гувернера Монемвасије у Дубровнику 1462 године.

17 фебруара 1462 г. дубровачки Сенат расправљао је о неким писмима која је примио „ab abbate Auximano, gubernatore Monobasie", али је решио да одлуку одгоди.[17] Иако сам текст коначне одлуке није сачуван, има доказа да је одговор на гувернерова писма био негативан. Јер, већ следећег дана Сенат је решио да се пише у Рим „protectori nostro" и другима, и то „ad excusationem nostram si gubernator Monobasie aliquid in nos scripsisset".[18] Јасно је, дакле, да су Дубровчани

[12] Pii Secundi . . . Commentarii, 103.

[13] A. Guglielmotti, Storia della marina pontificia, Roma 1886, vol. II.

[14] Ни најновије дело К. Е. Калогерас, Μονεμβασία, ἡ Βενετία τῆς Πελοποννήσου, Атина 1955, не доноси вести о овом периоду. Користим прилику да изразим своју захвалност г. Lucien'у Stiernon'у, библиотекару Institut Français des Études Byzantines у Паризу, који је за мене проверио књигу Калогераса и пружио ми нека друга корисна обавештења за овај рад.

[15] В. нап. 3.

[16] Први помен трговачког путовања у Монемвасију из овог времена који смо досада могли да нађемо потиче из 1461 г., а и ту се ради о преносу жита из Анконе у пелопонеску луку, који није до краја обављен. Државни архив у Дубровнику (DAD), Diversa notariae XLIV, 154'.

[17] DAD, Consilium rogatorum XVII, 59'.

[18] DAD, Cons. rog. XVII, 60.

одбили захтев садржан у писмима опата „Auximanus"-а. Садржај писама примљених из Монемвасије не знамо, али њихов смисао није тешко погодити када се има у виду положај Монемвасије у то време. Радило се, несумњиво, о тражењу неке врсте војне, односно поморске, помоћи. Дубровчани, пак, такву помоћ нису смели да пруже због свог специфичног положаја и због своје разгранате трговине у турским земљама на Балкану, која би у том случају могла бити угрожена.[19]

Претпоставка о помоћи као циљу акције монемвасиског гувернера у Дубровнику налази само појачање, када се укључи у ширу акцију опатову, у чијем оквиру су и писма у Дубровник била упућена. О том ширем аспекту даје нам податке једна друга дубровачка вест. Наиме, писма упућена дубровачкој влади стигла су на једној „fusti". Ова лађа зауставила се у Дубровнику успут и ту је предала писма.[20] Али она је, уствари, била у другој, далеко важнијој мисији. Лађа гувернера Монемвасије путовала је у Анкону „cum litteris ad summum pontificem".[21] На шта су се та писма односила? Сматрамо да има много основе да се претпостави да је гувернер Монемвасије од папе тражио помоћ за одбрану свог града. Пије II био је, већ смо казали, главни пропагатор борбе против Турака на Западу, а у исти мах био је и заштитник Монемвасије. Сасвим је, дакле, било природно да се опат „Auximanus", његов претставник, обрати управо папи за помоћ. Имајући то у виду, повећава се вероватноћа да се и у случају Дубровника радило о писмима у којима се говорило о истој ствари. Истина, принуђени смо, као што се види, да претпоставке потврђујемо новим претпоставкама. Изгледа нам, међутим, да има довољно оправдања за извлачење наведених закључака из поменутих дубровачких докумената.

Шта, дакле, доприносе ови дубровачки подаци историји Монемвасије у периоду између пропасти византиске и успостављања млетачке власти у том граду? Они нам, што се тиче саме личности гувернера постављеног од стране папе, дају два не безначајна податка: његово име и чињеницу да се ради о црквеном лицу.[22] С друге стране, што се тиче његових функција у Монемвасији и положаја самог града, дубровачке вести нам показују гувернера као човека који се живо интересује за одбрану ове важне тврђаве. Оне нам дозвољавају да у извесној мери сагледамо две истовремене акције које су покренуте из саме Монемвасије, једна у Дубровнику а друга код папе, несумњиво ради појачања одбране града пред турском опасношћу.

У сасвим тамним годинама монемвасиске историје, ово мало светла које бацају дубровачке вести, којима смо се овде бавили, може да буде

[19] Из истих разлога Дубровчани су настојали да избегну долазак деспота Томе Палеолога у Дубровник када је одлазио у Италију 1460 г., али су га ипак примили у предграђу. В. Крекић, н. д. 50—52, 131. О дубровачко-турским односима у ово доба и положају Дубровчана у турским земљама в. И. Божић, Дубровник и Турска у XIV и XV веку, Београд 1952, 158—187.

[20] DAD, Consilium minus XV, 236'.

[21] DAD, Cons. min. XV, 236'.

[22] Према томе, свакако се не може одржати Miller'ovo тврђење да је Пије II „gladly appointed both spiritual and temporal governors of the fortress". Monemvasia 236; The Latins 448.

корисно. Посебно је занимљиво да се оне испитају као прилог бољем упознавању узрока који су довели до предаје Монемвасије Млечанима, а самим тим да се покуша извести и неке закључке о хронологији те промене у управи града. Међу научницима нема сагласности у погледу године када је Монемвасија потпала под млетачку врховну власт. Док се Heyd[23] и Бабингер[24] опредељују за 1462 годину, а Miller[25] за 1463 или 1464, Zakythinos се изјашњава различито, једном за 1463, а други пут за 1464 годину.[26]

Ако се прихвати наша претпоставка да су посланства гувернера Монемвасије фебруара 1462 г. имала за циљ добивање помоћи и да су остала без резултата — што је у случају Дубровника сасвим јасно, а изгледа исто тако и када је реч о папи, јер не знамо ни за какву конкретну помоћ Монемвасији која би била одговор на „Auximanus"-ову акцију — онда постаје разумљивије зашто су становници Монемвасије, разочарани неефикасношћу свог римског заштитника уопште и неуспехом овог свог покушаја посебно, предали свој град Млечанима, јединој сили оног времена чија је заштита изгледала успешна против растуће турске поплаве. Наше вести могле би, стога, да иду у прилог опредељивању за годину 1462 као време окончања папске заштите над Монемвасијом и њеног преласка у млетачки посед.

[23] W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au Moyen âge, t. II, Leipzig 1923, 324.

[24] Babinger, н. д. 212.

[25] Miller, Monemvasia 237; The Latins 466. Miller сматра да су православни Грци у Монемвасији били „заморени" (tired, weary) папском заштитом, па су више волели управу једне силе за коју се знало да није верски фанатична. Стога су они искористили присуство млетачке флоте у близини, 1463 г., да би отворили врата Млечанима. Папа се није с тиме слагао, али је био далеко, а његов претставник био је „helpless" и „feeble". Тако су „in 1463 or 1464" становници Монемвасије примили у град млетачки гарнизон. Мишљења смо да се ово Милерово тумачење не може у овој форми прихватити. Православна осећања становништва Монемвасије могла су у извесној мери утицати на њихов став према папским претставницима, али је несумњиво основни покретач њиховог опредељивања за Млетке било сазнање да су Млеци у датој ситуацији једина сила довољно снажна да им евентуално пружи ефикаснију помоћ и заштиту.

[26] Zakythinos, н. д. 173. Исти, Le Despotat Grec de Morée, II, Атина 1953, 113.

BARIŠA KREKIĆ

MONEMVASIE SOUS LA PROTECTION PAPALE

Résumé

La période obscure de l'histoire de Monemvasie entre 1460 et 1462 ou 1463 est traitée dans cet article avec l'appui de quelques documents tirés des Archives de Raguse. Monemvasie à cette époque se trouvait sous la protection papale. Grâce aux documents ragusains l'auteur apporte des données jusqu'à maintenant inconnues sur la personnalité du gouverneur envoyé par le pape Pie II dans la ville grecque. Il s'agissait d'un écclésiastique, un „abbas Auximanus". Ce qui est plus intéressant c'est que l'auteur a trouvé des traces d'une action diplomatique du gouverneur monemvasiote à Raguse et auprès du pape. En effet, en février 1462 le gouverneur a expédié un navire avec des lettres pour le gouvernement ragusain et pour Pie II, par la voie d'Ancone. On ne peut pas savoir avec précision ce que ces lettres contenaient, mais les Ragusains refusèrent leurs demandes. L'auteur suppose qu'il s'agissait là de demandes relatives à une éventuelle aide militaire ou maritime des Ragusains pour la défense de Monemvasie contre les Turcs. Les Ragusains ne pouvaient pas accepter une demande pareille à cause de leurs marchands et de leur position dans les territoires balcaniques occupés par les Turcs. Les lettres envoyées au pape, selon l'auteur, peuvent être interprétées comme se rapportant au même sujet, étant donné la position précaire de Monemvasie à cette époque, l'intérêt porté par Pie II pour la guerre contre les Turcs, et le fait qu'il était le protecteur suprême de la ville. La faillite de cette mission a, probablement, contribué au passage définitif de Monemvasie sous la protection vénitienne. C'est pourquoi, selon l'auteur, l'année 1462 peut être considerée comme la date la plus vraisemblable de ce changement dans la position politique de la ville.

Зборник радова Српске академије наука LXV — Византолошки институт, књ. 6
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LXV — Institut d'Études Byzantines, № 6

П. МИЉКОВИЌ-ПЕПЕК

ОЛТАРНА ПРЕГРАДА МАНАСТИРА БОГОРОДИЦЕ МИЛОСТИВЕ У СЕЛУ ВЕЉУСИ

Манастир села Вељусе, који је привлачио пажњу многих испитивача, остао је и до данас недовољно испитан. Мало историских података којима располажемо за овај манастир бацају недовољно светлости на активност у релативно дугом периоду његовог постојања. Ради тога, наша испитивања треба базирати више на самим драгоценим декорацијама у овом манастиру, од којих неке доскора нису биле ни откривене, тј. биле су непознате за науку. Такав је, например, иконостас у мермеру, који је код рекогносцирања 1957 године био уочен и испитиван. Још више говори новооткривена фреско-декорација која је, након конзерваторских радова 1959 године, показала делимично сачуван живопис на унутрашњим зидовима манастира.

За саму изградњу овог манастира дознајемо из натписа у камену који је био постављен изнад западних врата придвора. Нажалост, овај камени натпис данас не постоји, јер је био скинут и однет од стране војне бугарске власти (1919 год.).[1] Благодарећи L. Petit-у,[2] који је публиковао у своје време овај мермерни натпис, ми нисмо остали лишени основних података. Из натписа се дознаје да је овај манастир подигнут 1080 г. од струмичког епископа Манојла. Савремени историски извори, исто тако, спомињу овај манастир. То је хрисовуља Алексија Комнена из 1085 године, а исти император хрисовуљом из 1106 године потврдио је, поред нових, и дарове дате 1085 године.[3] Доцније императори исте Комненовске династије, Јован и Манојло, у својим хрисовуљама такође спомињу овај манастир.

Сви ови историски подаци, који се налазе у хрисовуљама императора Комненовске династије, подвргнути су сумњи од стране Л. Милетића[4] да не говоре поуздано о данашњем манастиру Св. Богородице Милостиве у селу Вељуси. Л. Милетић верује да Petit-ово идентифицирање струмичког манастира „при палеокастро", као што то изрично

---

[1] Жарко Татић, Два остатка византиске архитектуре у струмичком крају, Гласник Скопског Научног Друштва, III, 1928, стр. 88, 95, 95. 1.

[2] L. Petit, Le monastère de Notre-Dame de Pitié, Изв. Русс. Арх. Инст. в Константинополе, кн. VI, стр. 1—153.

[3] Ibid, стр. 25—30; Василије Марковић, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, Сремски Карловци 1920, стр. 18.

[4] Л. Милетич, Струмишкитѣ манастирски черкви при с. Водоча и с. Велюса, Македонски преглед, год. II, кн. 2, София 1926, стр. 45—46.

стоји у хрисовуљи Алексија Комнена из 1085 године, са данашњим манастиром у селу Вељуси није довољно убедљиво. Тражећи „палеокастро“ више ка истоку и ближе граду Струмици, Л. Милетић сматра да га треба идентифицирати са данашњим манастиром св. Леонтија у Водичи, подвлачећи: „Всичко туй позволява да предполагамъ че първомъ тукъ може да е била построена черква съ манастиръ, посветена на св. Богородица, и че това е именно старата черква при Водоча“.[5] На основу овог он даје две могућности: „или че новопостроената черква отъ Струмишкя епископъ Мануилъ въ 1080 г. е въ сущность черквата при Водоча, отъ която следъ съсипване плочата съ натписа е била пренесена въ черквата при Велюса, за да се обсебятъ и имотитъ на забравения вече Водочки манастиръ, или пъкъ че Водочката черква датува оште отъ първото българско царство та, следъ като е била разрушена, сетне е била, като се каза, издигната новата черква въ Велюса.“[6]

До данас у погледу ових двају манастира постоје различита мишљења. Др Владимир Петковић сматра, полазећи од натписа, да је манастир св. Богородице Елеусе сазидао струмички епископ Манојло још као монах 1080 године,[7] а манастир св. Леонтија у Водочи да је могао бити подигнут у XII веку.[8] Ђурђе Бошковић наводи да „не би било немогуће да Самуиловом добу припада и четворолисна црква манастира Вељусе, која иначе најкасније потиче из XI века“,[9] а у погледу цркве св. Леонтија сматра да се, исто тако, може поставити у Самуилово доба или нешто позније.[10] У најновијој књизи Габриела Мије-а, издатој у редакцији А. Фролова, стоји да је црква у Водочи, данас посвећена св. Леонтију, била, можда, стара метропола Струмице, основана 1080 године под именом Богородице Милостиве.[11] Као што видимо, постоје различита мишљења, али ниједно од њих не почива на одређенијим и сигурним подацима.

Узимајући у обзир податке из натписа који је Л. Милетић неоправдано довео у сумњу, као и извесне стилске и иконографске елементе новооткривених фресака, можемо сматрати да је датирање манастира Богородице у Вељуси у крај XI века прилично поуздано. Након конзерваторских радова 1958 године, у олтарној апсиди и северној конхи откривене су фреске Литургиска служба светих архијереја, Богородица са Христом, два светитеља и Силазак у Ад. У погледу овог

[5] Ibid., стр. 46.

[6] Ibid., стр. 47.

[7] Д-р Владимир Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, стр. 57.

[8] Ibid., стр. 59. Ово датирање прихвата и В. Н. Лазарев, История византийской живописи, I, 1948, стр. 345, који сматра да су фреске биле израђене у XII веку, критикујући при том мишљење Н. Окуњева који поставља живопис св. Леонтија, сасвим оправдано, у XI век. (в. N. Okunev, Fragment de peintures ..., Mélanges Charles Diehl, II, 1930, стр. 126—129).

[9] Ђурђе Бошковић, Основи средњевековне архитектуре, Београд 1947, стр. 97, сл. 132.

[10] Ibid., стр. 97.

[11] Gabriel Millet, La peinture du Moyen Age en Yougoslavie, 1954, стр. 8.

живописа констатирано је да он претставља целину са раније познатим фрескама из јужне капеле, с обзиром да се на њима могу видети исти стилски поступци у сликању ликова и неких детаља.[12] Фреске овог манастира стилски се везују са живописом св. Софије у Охриду,[13] св. Софије у Солуну,[14] новооткривеним живописом у Водочи и др., то јест са живописом хронолошке орбите XI века.

Што се тиче иконографије, живопис манастира Вељусе показује једну доста занимљиву претставу композиције „Служба светих архијереја" у олтарној апсиди. Овде, у централном делу, претстављени су Василије Велики и Јован Златоуст, нагнути према Хетимасији са развијеним свитцима у руци. Покрај њих претстављена су још два архијереја у фронталном ставу, са јеванђељем у руци. Ова сцена, са оваквом комбинацијом, до данас није констатирана у Македонији. Ова иконографска комбинирања указују на једну прелазну епоху, када се архијереји са фронталним позама окрећу ка централном делу апсиде, у церемонијалном гесту литургиске службе. У првој половини XI века архијереји се приказују у фронталним позама, док су при крају истог века архијереји у служби окренути према централном делу апсиде, као што је случај у Костуру.[15] То би значило да се ова иконографска промена извршила негде пред крај XI века,[16] бар што се тиче територије Балкана.[17]

На рано датирање овог манастира упућује и новооткривени иконостас у мермеру. Као што смо већ рекли, у овом манастиру откривен

---

[12] О живопису јужне капеле писао је Ф. Месеснел, Византиски споменици, Споменица двадесетпетгодишњице ослобођења Јужне Србије, Скопље 1937, стр. 358, сл. 12. Месеснел наводи да „на зидовима њене унутрашности су још остаци првобитнога живописа, који треба датирати у XII ст." Међутим, ово мишљење треба ревидирати, јер, као што је констатирао и Д-р В. Ђурић, ове фреске припадају XI веку. (в. В. Ђурић, Fresques du XIe siècle dans le monastère de Veljusa, XI Internationaler Byzantinistenkongres, München 1958, стр. 78. Ово истовремено потврђује оправдану ревизију и архитектонског цртежа Ж. Татића од стране Ђ. Бошковића, као и мишљење Д-р В. Петковића да је капела током векова доцније дозидана (в. Ж. Татић, op. cit., стр. 89, сл. 9; В. Петковић, op. cit., стр. 57).

[13] П. Миљковиќ-Пепек, Материјали за македонската средновековна уметност, Фреските во светилиштето на црквата св. Софија во Охрид, Зборник Археолошког музеја у Скопју, књ. I, Скопје 1955, Т. XV, XVI, XVII, XXV, XXVI.

[14] Σ. Πελεκανίδης, Νεαὶ ἐρευναὶ εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν Θεσσαλονίκης καὶ ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἀρχαίας αὐτῆς μορφῆς, Ἀθῆναι 1954, πιν. 81, 1—4; 82, 1; 83, 1.

[15] Σ. Πελεκανίδης, Καστορία I, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι Θεσσαλονίκης 1953, Πιν. 9α, β.

[16] О овом иконографском проблему опширније је писао Д-р В. Ђурић. Његова анализа прецизно одређује и целокупни ток развојне линије композиције Службе светих архијереја у прелазу на Поклоњење Жртви и Агнецу (В. Ђурић, Најстарији живопис испоснице пустиножитеља Петра Коришког, Зборник радова Византолошког института САН, књ. 5, 1958, стр. 176—179; Радивоје Љубинковић, Испосница Петра Коришког-Историја и живопис, Старинар САН, VII—VIII, Београд 1958, стр. 103—104; о овом такође в. Димче Коцо и П. Миљковиќ-Пепек, Манастир, Издање Филозофског факултета у Скопју, 1958, стр. 91).

[17] Анахроничне примере постављања архијереја у строгим фронталним позама имамо на фрескама апсиде Коре (Кахрије Џами) у Цариграду из XIV века (Paul A. Underwood, Second preliminary report on the restoration of the frescoes in the Kariye camii at Istanbul by the Byzantine Institute 1955, fig. 45—49), као и на мозаицима у Чефалу и Палатинској капели у Палерму (в. В. Н. Лазарев, op. cit., Табл. 184, 228).

је 1957 стари иконостас који се налази на свом првобитном месту и који је досад био непознат.[18] Наиме, овај стари иконостас био је невидљив, пошто га је заклањао дрвени иконостас, постављен у новије доба. Новосаграђени дрвени иконостас дефинитивно је уклоњен при испитивањима 1958.

Од старог иконостаса сачувани су in situ следећи делови: архитравна греда, две колонице и стилобат. Сви ови делови, обрађени у белом ситнозрнастом мермеру, изванредно су добро сачувани. Архитравна греда иконостаса, у дужини од 3 метра, израђена је у монолитном блоку. Са предње стране декорирана је фризом аркада које леже на малим колонама, са капителом и базом. Декорација унутрашњег простора, испод аркада, претставља стилизирану палмету од седам листова. И поред једноличности ове декорације, ипак се, у овом дугом декорираном фризу, запажа тежња за разбијањем монотоности. У том циљу скулптор је начинио следећи распоред декорације: у почетном делу, са леве стране има 6 арки. Испод прве претстављена је слободно стилизирана вегетација, а испод осталих 5 израђена је стилизирана палмета. На крају аркадног фриза налази се акантусово лишће. У продужењу, до средине архитрава, поново се наставља фриз од 5 повезаних арки, испод којих су претстављене стилизиране палмете. Средњи део архитрава украшен је розетом, у форми шестокраке звезде. Десно од ове розете, на другој половини архитрава, као пандан левој страни, наставља се исто тако фриз од 5 повезаних арки, испод којих су стилизиране палмете. На крају фриза је акантусово лишће. У продужењу, до самог десног краја архитравне греде, поново се наставља фриз 6 повезаних арки, као пандан левој страни, од којих 5 имају палмете, а шеста, половицом уништена, наслућује мале трагове рељефне површине по средини. Судећи по остацима глатке подаркадне површине, била је декорисана друкчије но она на левом крају архитрава.

Пластична декорација на овом архитраву израђена је удубљавањем мермера до пола сантиметра, док у првом подаркадном простору, са леве стране, удубљење износи један сантиметар. Удубљења су клесана косо, тако да горња површина декорације добија оштар брид. Обрада архитравне греде, изузевши предњу страну, врло је груба.

Од укупно четири колонице, које су носиле архитравну греду, сачувале су се само две, прилепљене уза зид. Уствари оне и данас носе монолитну архитравну греду. Висина монолитних колоница износи 234 см, а ширина, која није тако прецизна, варира од 16—17 см. Композиционо, на њима разликујемо три дела: I Доњи део, у дужини 115 см., четвртасе форме. II Средњи део у дужини од 97 см, са октогоналном

[18] Ђ. Бошковић, Манастир Дечани-Архитектура, СКА, Београд 1941, стр. 193,7, наводи да у Вељуси постоји иконостас, цитирајући Ж. Татића (Гласник СНД, III, стр. 83). Међутим Ж. Татиќ изричито говори да: „Већ и сама мајушност целога објекта као и намена коју смо претпостављали не би дозвољавала да у овој капели буде иконостас . . . Да је ово заиста тако, сведочи нам још и дозидани ходник који води из северне апсиде у олтар и служи за пролаз на место двери; јасно је, дакле, да за прави и потпуни иконостас и нема места у капели“, мисли се на саму цркву (стр. 90—91).

формом. III Капител са абакусом и анулусом у висини од 22 см. На капителу су декориране само предње три стране, што значи да укупно шест површина двају капитела има пластичну декорацију. Ова декорација није шаблонска. Са предње стране капитела северне колоне, у површини трапеза, претстављена је стилизирана палмета са оштрим крајевима (сл. 1), а на троугаоним површинама претстављена је слободно стилизирана вегетација. Са предње стране капитела јужне колоне претстављена је палмета у другојачијој стилизацији и стилском третману, а на троугаоним површинама декорација стилизиране вегетације (сл. 1).

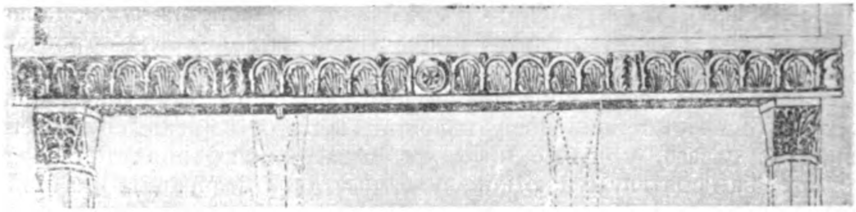
Пластична декорација одликује се стилском неуједначеношћу, нарочито на капителима двеју колоница. Док се на капителу северне колонице налазе, у дубље клесаном мермеру, слободно стилизиране палмете, на капителу јужне колонице пластична декорација има плићу и обло глачану обраду, а сам декоративни мотив палмете је префињено стилизиран. Разлике се могу осетити и на пластици архитравне греде. Овде, испод прве арке са леве стране, слободно стилизирана палмета има друкчији третман од осталог дела декорисаног фриза у продужењу архитравне греде. Изразита стилска хетерогеност упућује на закључак да је иконостас израђиван од више руку, од више мајстора.

Стилобат, односно основа на којој леже колонице иконостаса, сачуван је, исто тако, у добром стању. Он износи 3 м. у дужини, укључујући овде и одрубљени део северне стране. Његова ширина износи 42 см. На предњој страни ивица је заобљена и ограђена двема канелираним линијама. Два удубљења на стилобату, као и она на архитраву, указују сасвим сигурно на место двеју средишњих колоница које данас не постоје. Испод архитравне греде на северној страни сачуван је чак и гвоздени део, заглављен оловом, чија је намена била да обезбеди стабилност саме колонице (сл. 1 и 2). Сем двеју средишњих колоница, као и двеју парапетних плоча, олтарна преграда претставља комплетно сачувану целину, довољну да се сагледа квалитет израде, као и време постанка. У погледу средишњих колоница, које су уништене, претпостављамо да су биле сличне првима које су очуване. Што се тиче парапетних плоча, од којих није сачуван ниједан јединствен фрагмент, можемо са сигурношћу говорити само о њиховим димензијама: дужину показује простор између колона, а висину удубљења која се налазе на страничним колонама у висини од 115 см.

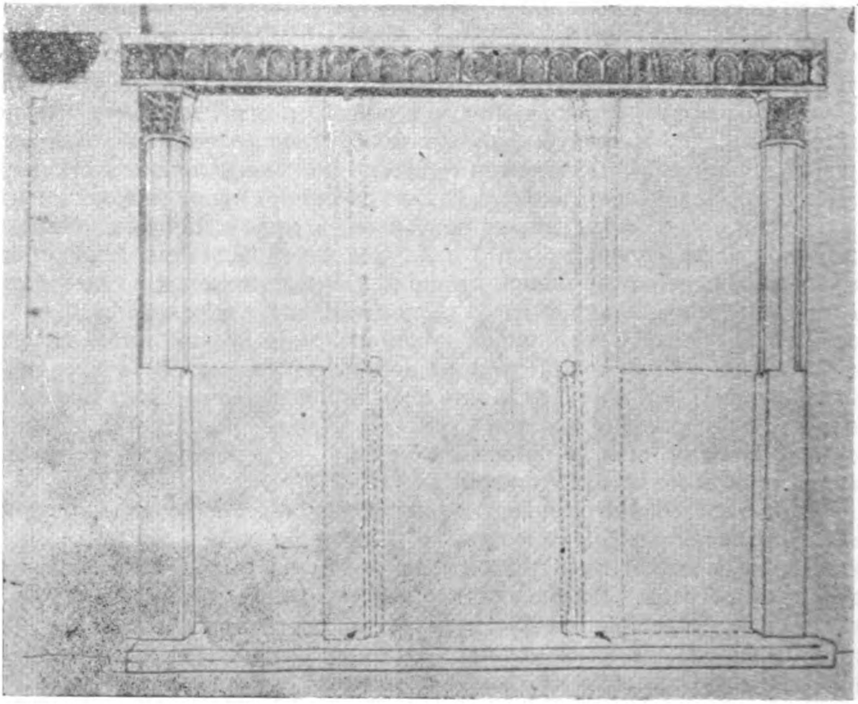
Код већег броја средњевековних споменика НР Македоније нису сачувани иконостаси, чак ни њихови делимични остаци, да би се могла сукцесивно пратити целокупна развојна линија пластичне декорације олтарних преграда. Овај недостатак констатирамо и у другим земљама које су биле у сфери византиске културе. Из овог раног периода сачувана је до данас некомплетна целина пластичне декорације иконостаса из св. Софије у Охриду[19], као и, у нешто бољем стању, пластична деко-

[19] П. Н. Милюков, Христианские древности Западной Македонии, Изв. Русс. Арх. Инст. в Константинополе, кн. IV, 1899, стр. 88. Парапетне плоче Миљуков ставља у период од XI до XIV века, док Б. Филов чини прецизнију хронолошку границу од X—XI века, која је оправданија (Б. Филовъ, Старобългарското изкуство, стр. 23—26).

рација иконостаса из св. Пантелејмона у селу Нерези.[20] Сада се може прикључити, као трећи споменик пластичне декорације олтарних преграда, и иконостас манастира св. Богородице Милостиве из села Вељусе, који донекле употпуњује слику пластичне декорације овог раног периода (XI—XII век) у Македонији.

Сл. 1. — Космитис и капители олтарне преграде у Вељуси — XI век. (цртеж П. Миљковић-Пепек)
Fig. 1. — Architrave et chapiteaux de l'iconostase de Veljusa — XI siècle.

Сл. 2. — Реконструкција олтарне преграде у Вељуси — XI век. (цртеж П. Миљковић-Пепек)
Fig. 2. — Reconstruction de l'iconostase de Veljusa — XI siècle.

[20] Н. Окунев, Алтарная преграда в Нерезе, Seminarium Kondakovianum, III, Прага 1929; Ђ. Бошковић, Sem. Kondakovianum, VI, стр. 157.

Олтарна преграда из св. Софије у Охриду датира се у XI век, у време архиепископа Лава, који је, обнављајући цркву, вероватно поручио и израду новог иконостаса.[21] Међутим, нерешки иконостас је сигурно датиран (1164 године) и претставља најпотпуније сачувану олтарну преграду у Македонији.[22] И поред недостатка парапетних плоча и средишњих колоница, олтарну преграду у Вељуси можемо такође убројити у скоро целовито сачуване.

Најближу аналогију иконостаса у Вељуси, у пластичној обради стилизираног акантуса у виду палмета на капителима и левој подаркадној декорацији космитиса, пружа садашњи надвратник северног улаза св. Софије у Охриду,[23] који је свакако припадао унутрашњој декорацији св. Софије из XI века.[24] По самом третману обраде, као и делимичној сличности мотива на капителима овог иконостаса, постоје блиске аналогије и са капителима Хаџи Касум Џамије из Охрида, који се могу датирати у XI—XII век.[25] Ова аналогија не односи се на форму капитела. Један сачувани капител из св. Софије у Охриду,[26] највероватније са њеног иконостаса, такође показује блиске сродности, у начину обраде и форме капитела, са оним из Вељусе. Извесне аналогије можемо наћи и на иконостасу у селу Нерези. То су, пре свега, неки блиски мотиви у начину стилизирања. Међутим, пада у очи да је мотив стилизиране палмете на јужном капителу у Вељуси обрађен много плиће, са мање оштрим бридовима и префињеније глачан, него што се то може видети на нерешком архитраву.

Један фрагмент архитравне греде из св. Николе Болничког у Охриду, који је публиковао Ф. Месеснел,[27] има веома сличну декорацију архитектонског система аркада са корнизом космитиса у Вељуси (сл. 3). На фрагменту из св. Николе Болничког сачуване су само две аркаде са стубовима који имају своје капителе и базе. У обради стубова, нарочито самих база са удубљењима на средини, откривамо много сличности са онима у Вељуси. На трокутном простору између лукова налазе се, исто тако, слични детаљи, нарочито у постављању малог стилизираног листа или перле. И поред извесних разлика које постоје у начину обраде капитела, постављању двојних колона, као и разликама подаркадних мотива,

[21] Иванка Николајевић-Стојковић, Прилог проучавању византиске скулптуре од 11 до 12 века из Македоније и Србије. Зборник радова Византолошког института, књ. 4, Београд 1956, стр. 173—175. Обнови цркве св. Софије у Охриду припадају и фреске које се такође датирају у XI в. (1037—1040 год.) (в. П. Мильковиќ-Пепек, op. cit., стр. 64—65).

[22] Н. Окунев, op. cit. Т. 4.

[23] Иванка Николајевић-Стојковић, op. cit., стр. 174—175, сл. 14.

[24] Ibid., loc. cit., сматра да се у одређивању првобитног места садашњег надвратника може само нагађати. Међутим Д-р К. Петров сматра да је био саставни део олтарне преграде као космитис иконостаса св. Софије (према усменом саопштењу).

[25] Ови капители су били узидани у Хаџи Касум Џамији, данас пренети у Народни музеј у Охриду. Њих први пут објављује Д-р К. Петров и датира их у XI—XII в.

[26] Иванка Николајевић-Стојковић, op. cit., стр. 172, сл. 12.

[27] Франце Месеснел, Средњевековни споменици у Охриду, Гласник Скопског Научног Друштва, XII, 1933, стр. 162, сл. 5.

овај фрагмент ипак претставља најближу аналогију архитравној греди у Вељуси (сл. 3). Публикујући овај фрагмент, Ф. Месеснел га је сасвим оправдано поставио у XI век, указујући при томе на фрапантну сличност са архитравом олтарне преграде у католикону св. Луке у Фокиди.[28] Ф. Месеснел сматра да је, заједно са осталим фрагментима, овај део

Сл. 3. — Фрагмент космитиса из Николе Болничког у Охриду.
Fig. 3 — Fragment de la frise du narthex de Nikola Bolnički.

архитрава остатак неке старије охридске цркве.[29] Међутим, на основу стила и фактуре И. Николајевић-Стојковић верује да је он „сачињавао део ансамбла олтарне преграде св. Софије".[30] Ово прецизније одређивање места на фрагменту може се прихватити, тим пре што се фрагмент налази у непосредној близини св. Софије.

Иконостас у Вељуси, према стилским особинама своје пластичне декорације, свакако припада XI—XII веку. Међутим, мозаична декорација и фреске, које су биле повезане са подножјем иконостаса, својим стилом одговарају XI веку. Из свега тога излази, као највероватније, да је иконостас у Вељуси израђен у XI веку, непосредно по изградњи манастира.

Summary

During the conservation of the church of the monastery Mother of God Eleusa in Veljusa, which an inscription and some other evidences date in the second half of the 11th century, the remains of a carved marble screen were discovered. Ist form and style show that it was built at the same time as the church.

[28] Ibid., стр. 162.
[29] Ibid., стр. 162.
[30] Иванка Николајевић-Стојковић, op. cit., стр. 175.

Зборник радова Српске академије наука LXV — Византолошки институт, књ. 6
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LXV — Institut d'Études Byzantines, № 6

ФРАЊО БАРИШИЋ

ДВЕ ВЕРЗИЈЕ У ИЗВОРИМА О УСТАНИКУ ТОМИ

Тома, скоро непознати турмарх федерата теме Анатоликон, за непуну годину дана око себе окупља скоро читаву Малу Азију, обезбеђује активну подршку калифе ал-Мамуна (813—833), придобија тематску флоту и становништво европских провинција, пребацују се у Европу и комбинованим снагама од неколико стотина бродова и више десетина хиљада добро наоружане пешадије и коњице скоро две године опседа и угрожава престоницу, коју брани тек крунисани, слабо познати и још мање популарни цар-узурпатор Михајло II (820—829), да би на крају, после скоро три године жилавог и често успешног ратовања, од својих највернијих био жив изручен непријатељу Михајлу. Томин неочекивано велики успех у почетку завршава се не мање изненађујућим поразом на крају.

У низу грађанских ратова, којима историја Византије обилује, устанак Томе Словена истиче се не само неочекиваним обртима, ширином размера и дужином трајања, него се истовремено, већ на први поглед и без улажења у дубљу анализу, појављује као врло сложен и не лако објашњив покрет.

Зашто је Тома, дотле опробани и неоспорно талентовани стратег и политичар, скоро пуне две године немоћан пред зидинама Цариграда? И шта је заправо Тома — бесни осветник свога друга Лава V, или бескрупулозни демагог, или претендент на царску дијадему, или је „шампион" од Лава V прогоњених и Михајла II нерадо гледаних иконофила, или је вођа револуције коју подижу обесправљене и потлачене масе сељака, занатлија и робова, или је предводник неких незадовољних варварских група? Да ли је Тома окупио огромну војску присталица проповедајући извесне идеје, наступајући са одређеним програмом било верским било социјалним било политичким, или је, прикривајући своју жељу за круном, масе врбовао и обмањивао разним обећањима, или је своју власт ширио претежно средствима принуде? Када је Тома пребегао Арабљанима и колико је година међу њима провео, да ли је тамо прешао на ислам, или је наступао као лажни Константин VI, давно ослепљени син царице Ирине? Колику је војну помоћ добио од калифе и да ли је истоме обећао, у случају успеха, неке покрајине Царства? Када је Тома подигао устанак, да ли још за владе Лава V или тек по доласку Михајла II на престо? На чији позив интервенише бугарски хан Омуртаг у току Томине опсаде и да ли је његова победа над Томом била пресудна за

исход устанка? Да ли је и уколико устанак утицао на унутрашњи развој Царства?

Ова и слична питања у вези са Томиним устанком још увек су спорна. У досадашњим покушајима њихова решавања долазило се до различитих, а понекад и сасвим супротних одговора, тако да Томин устанак још није на задовољавајући начин објашњен и према своме историском значењу оцењен.[1]

Велика размимоилажења научника у тумачењу устанка, у појединостима и у целини, условљена су у првом реду природом очуваних извора. У историји Византиског царства има, као што је познато, доста важних момената који су у историографској литератури забележени бледо, непотпуно, пристрасно или искривљено. Један изразит пример те врсте јесте устанак Томе Словена. Очуване вести о Томи као организатору устанка, зашто је и када устао на оружје, претстављају једну изузетно збркану скупину разноликих података.

Најцеловитији и далеко најподробнији извештај о Томином устанку, као и осталим догађајима из друге до седме деценије IX века, доносе Генесије и Теофанов Настављач. Већ поодавно је уочено да Генесијев Liber regum и Настављачева Хронографија претстављају збирке свакојаких и често несложивих вести и да их стога треба примати са крајњом опрезношћу.[2] И доиста, ако се њихове биографије владара предмакедонске династије међусобно пажљивије упореде, долази се, поред осталог, и до ових закључака. Прво, највећи део својих извештаја Настављач преузима из неколико година ранијег Генесијева дела, али их излаже у тематски и хронолошки сређенијем облику, препричава својим речима и у знатној мери допуњује подацима из заједничких или посебних извора, доносећи на тај начин много новога, али понешто и изостављајући или друкчије тумачећи. Друго, Генесијеве и Настављачеве историје владара у извесним елементима превазилазе метод

[1] Од читавог низа појединачних и ширих питања, која се у вези са очуваним изворима о Томином устанку постављају, као решена могу се сматрати тек неколика. Ту је, пре свега, хронолошка реконструкција ратних операција током устанка. Први покушај хронологије устанка, полазећи од најважнијих извора, дао је E. Muralt, Essai de chronographie byzantine de 395 à 1057, St. Petersbourg 1855, 407—410. У веома исцрпном приказу Томина устанка А. А. Васильев, Византия и Арабы I, Петербург 1900, 21—43, доноси значајне исправке и допуне. Најкритичнију реконструкцију, са поделом операција на фазе, извршио је Bury, A History of the Eastern Roman Empire, London 1912, 88—110. Његов приказ тока устанка, изузевши свега неколико неразјашњених момената (интервенција бугарског хана Омуртага; улога заробљених сараценских војника на страни Михајла II; помоћ Томи у бродовљу из Хеладе; састав и бројно стање Томине војске), може се сматрати коначним, али не у целини, него од последњих месеци 821, када Тома прелази на европско копно, па до јесени 823, када је устанак коначно угушен. Слободно се може рећи да Bury, Hist. of the East. Rom. Emp. 10 sq., 46, 48, 54, 84 et passim, није одређено и убедљиво протумачио изразито хаотичне вести о Томиној устаничкој активности до јесени 821, о његовим односима према багдадском калифи, датуму дизања на устанак, као и ранијем животу.

У комплексу ових изворних вести налазе се и противречни подаци о Томиној етничкој припадности. О томе се дуго дискутовало. Радом М. Рајковић, О пореклу Томе, вође устанка 821—823 г., Зборник радова Виз. инст. 2 (1953) 33—38, питање је коначно решено. Тома је Словен.

[2] Grégoire, Manuel et Théophobe, Byzantion 9 (1934) 204.

обичне хронике, али по својој садржини и схватањима историских збивања остају у оквиру стандардне византиске хронике. Треће, приказујући око сто година ранију прошлост, Генесије и Настављач механички преносе податке које су прикупили са разних страна, највећим делом из писаних извора, али веома разнородних и по вредности различитих.[2a] Као резултат таквог начина рада добили смо две хронике у којима се врло често о једној те истој личности или догађају доносе диспаратна или контрадикторна обавештења.

Управо такав је случај и са извештајима наших хроничара о Томи и његову устанку. Генесије и Настављач о њему приповедају у два наврата, у историјама о Лаву V и, много опширније, у историјама о Михајлу II. Међутим, оно што се о Томи каже у њиховим историјама о Лаву V у потпуном је нескладу са низом података које о истоме Томи читамо и биографијама Михајла II. Али ту није крај неслагањима. Када се обе Генесијеве „приче" о Томи пажљиво упореде са Настављачевим, констатујемо не мали број неслагања. Према томе, у извештајима о Томи Генесије и Настављач не слажу се ни сами са собом ни један с другим. Како се снаћи у тој збрци, како одвојити веродостојно и вероватно од оног што је мање поуздано или измишљено?

Сви досадашњи интерпретатори Генесијевих и Настављачевих дисхармоничних података о Томи покушавали су да нађу излаз, најкраће речено, на овај начин. Држећи пред очима све оно што се о једној ствари каже код оба хроничара и узимајући у обзир одговарајуће вести, уколико их има, и из других извора, сваки је испитивач расположиве податке на свој начин процењивао, комбиновао или усклађивао. Таквим начином интерпретирања извора овде се није долазило нити је могло да се дође до задовољавајућих и убедљивих решења. Компилаторски карактер Генесијевих и Настављачевих извештаја захтева да им се прилази другим и заобилазнијим путем.

После ближег упознавања са садржином Генесијевих и Настављачевих упоредних историја о владарима, као и са методом њихова рада, долазимо до закључка да се извесни њихови извештаји могу успешно употребити као извори тек пошто се претходно критички размотре и утврди порекло главних саставних делова. Једино тим путем стичемо могућност да хетерогене податке, из којих се неки важнији извештај састоји, међусобно диференцирамо, у њима издвојимо фабулозно од вероватног, или веродостојног, и на тај начин пробијемо се до чињеница.

У једном нашем недавном раду покушали смо да утврдимо основне изворе на којима се заснивају историје о Михајлу II код Генесија и Настављача. Настављајући та разматрања, овом приликом позабавићемо се вестима о устанку Томе Словена, и то само онима које говоре о Томином животу и каријери пре устанка, о времену када је повео борбу, као и разлозима због којих је то учинио. Управо у овим вестима, које би требало да нам пруже основне и најпотребније елементе за правилно разумевање устанка у целини (датум избијања, повод и узроци,

[2a] Cf. F. Barišić, Génésios et le Continuateur de Théophane, Byzantion 28 (1959) — у штампи.

главни покретачи и носиоци, брзина и начин ширења итд),[3] Генесије и Настављач су крајње конфузни. Према томе, критички претрес свих очуваних изворних вести о Томи као организатору и покретачу устанка поставља се као занимљив и важан задатак, будући да претставља предуслов за решавање низа важних питања.

За полазну основу наших разматрања узимамо Генесијеве и Настављачеве извештаје, пошто су по садржини најпотпунији а истовремено, као вишеструке компилације, и најзбрканији.

Прва верзија о Томи

У историји о Лаву V Настављач о Томи приповеда, укратко, ово. На почетку своје владе цар Никифор I поставља Варданија, зв. Турчина, за стратега теме Анатоликон и ускоро после тога за моностратега свих пет источних тема. Варданију блиски сарадници су Лав, Михајло и Тома „са језера Газура", људи ниског порекла. Једнога дана, у њиховој пратњи, моностратег одлази у писидиско село Филомилион и неком врачу-монаху поверава своју одлуку да се бори за круну. У два наврата монах га одвраћа и опомиње да не замењује „отсутну несрећу присутним благостањем", прорицући истовремено Лаву и Михајлу круну, а Томи само „проглашење за цара" (ἀναρρήσεως) и трагичан крај. Презревши пророштво, Варданије подиже устанак 19 јула, 11 индикта. Уз њега су војни одреди из четири подређене му теме, једино тема Армениакон отказује послушност. Одзив је силан, јер цар Никифор је омрзнут међу поданицима због великих пореских намета. Поред тога, Варданије је у војсци врло популаран, јер је после једне победе над Арабљанима поделио војницима ратни плен, и то свакоме по заслузи. Његова и Никифирова војска састају се пред Никомедијом, градом у Витинији. Лав и Михајло пребегну Никифору. Први добија чин архонта федерата и две царске куће, а други постаје κόμης κόρτης и поседник једне куће. Деморалисани Варданије повлачи се у Малагину,

[3] Досадашње интерпретације устанка умногоме се разилазе. Васиљев сматра да је то истовремено политички, верски и социјални покрет, и притом истиче да је Тома, настављајући борбе започете још за Лава V, био „шампион" иконофилске странке и да су у устанку, бар у почетку, били заступљени и „национални мотиви" варварских група (Vasiliev, Byzance et les Arabes I 15—25, 34). Bury, Eastern Rom. Empire 109—110, закључује да је Тома, продужујући борбу из времена Лава V, под своју заставу окупио незадовољне иконофиле и павликијане, али да му је прави и једини циљ био царска дијадема и, најзад, да је његов покрет умногоме убрзао распадање ситног и стварање крупног земљишног поседа у Малој Азији. Е. Е. Липшиц, Восстание Фомы славянина и византийское крестьянство на грани VIII—IX вв., Вестник древней истории 1 (1939) 352—365, налази да је устанак, независно од Томе који се вероватно руководио највише личном амбицијом, претстављао спонтани револт потлачених и обесправљених сељака, занатлија и робова, у првом реду словенских сељачких маса. Ostrogorsky, Hist. de l'État byz. 233—235, мисли да се Томин покрет, који је почео још за Лава V у пограничним источним областима Царства, у Малој Азији ослањао на етничке, верске и социјалне антагонизме тамошњег становништва, на тај начин брзо се омасовио и претворио у социјалну револуцију. Тезу о претежно социјалном карактеру устанка заступа и Ив. Дуйчев, Въпросът за византийско — славянските отношения, Известия на Инст. за бълг. ист. 7 (1957) 248—250, претпостављајући да се Тома „припремао да изведе извесне социјалне реформе". Оволике разлике у мишљењима илуструју, на свој начин, стање извора о устанку.

источно од Никеје. Ту му стиже глас о помиловању и златан крстић Никифоров, као залог вере. У пратњи верног сарадника Томе Варданије се повлачи у Ираклијев манастир код града Киоса, а потом на острво Проте, где је имао посед. Поставши ту монах Сава, вршио је многе аскетске подвиге. Једнога дана „неки из Ликаоније", са знањем и одобравањем царевим (γνώσει καὶ εἰδήσει τοῦ βασιλεύοντος), нападну га и ослепе. Он постаје још већи испосник; жену, кћер и синове наговори да ступе у манастир; читаво имање раздели сиротињи. Умро је по доласку Лава на престо.[4] У међувремену, за владе Никифора, Лав је кажњен доживотним прогонством због неког војничког новца који му је непажњом пао у руке Арабљана. За владе Михајла I (811—813) Лав је стратег Анатоликона и Михајло, друг из младих дана, најближи му је сарадник[5]. Кад је Лав постао цар, Михајла унапређује за патриција, а Тому, свог „вршњака и друга из детињства, за турмарха федерата".[6]

Потпуно исти извештај о Варданију и његовим сарадницима, само у сажетијој форми и са мање конкретних података, читамо и у нешто ранијем Генесијевом делу Liber regum.[7] Очигледно је да овде оба хроничара препричавају исти извор, иако не у истом обиму.

У биографијама Михајла II Генесије и Настављач о Томином животу и каријери до устанка преносе по две, међусобно сасвим различите приче. Настављач је обрнуо Генесијев ред и тако његова „друга прича" (ἅτερος λόγος) одговара Генесијевој „првој", и обратно.

Генесијева „прва" и Настављачева „друга" прича по садржини се сасвим подударају и несумњиво је да потичу из истог извора. Разлика је једино у томе што Настављач заједнички извор препричава, као и обично, местимично конкретније и стилски опширније. Према томе, Генесијева „прва" и Настављачева „друга" прича претстављају уствари једну причу. Са тога разлога и јасноће ради обе те „приче" у даљњим излагањима називамо заједничким именом — Прва прича о Томи.

У Првој причи код Генесија и Настављача приповеда се, укратко, ово. Тома је некада служио код Варданија. За владе Лава V он је турмарх федерата у теми Анатоликон, док је Михајло постао најпре патриций и префект екскувита, а после тога „моностратег источних тема". Михајло је био омрзнут због родне покрајине атинганске, муцавости, сировости и гласине да је кукавица. Тома, напротив, беше омиљен због приступачности и храбрости којом се равнао са Лавом, иако хром у једну ногу, скитског порекла и већ седих власи. Чим је пукла вест да је Михајло убио Лава и приграбио престо, Тома подиже устанак, и то из жеље да свога пријатеља освети, из личне мржње према Михајлу с којим се разилазио још од ране младости, а нешто и из страха да се не испуни пророчанство оног монаха у Филомилиону.[8]

Није тешко запазити да је Прва прича садржински везана са ранијим извештајима наших хроничара о Варданију. Оно што смо тамо

---

[4] Theoph. Continuati, p. 6—10.
[5] Theoph. Cont., pp. 11, 12, 18.
[6] Theoph. Cont., p. 24: Θωμᾶν ... ὁμήλικα καὶ συμπαίστορα τῶν φοιδεράτων τουρμάρχην ἐγκαθιστᾷ.
[7] Genesii, pp. 8—10, 12—13.
[8] Genesii, p. 32; Theoph. Cont., p. 52.

дознали о Михајлу и Томи овде се, иако уз извесна неизбежна понављања, доследно и у истом духу наставља. То се најбоље види из позивања наших хроничара на пророчанство монаха из Филомилиона, о којему су говорили опширније управо у извештају о Варданију, као и из карактеристика које овде дају о Томи и Михајлу а које се добро слажу са онима тамо.[9] Уопште, подаци о Томи у Првој причи и опису Варданијева устанка, исто као и о Михајлу, сачињавају јединствену и нераскидиву целину. На основу свега тога закључујемо да Генесије и Настављач Прву причу о Томи (у историјама о Михајлу II) и причу о Варданијевом устанку (у историјама о Лаву V) преносе из једног, истог извора.

Од не малог је интереса питање: из којега извора наши хроничари преносе причу о Варданијевим сарадницима и Прву причу о Томи? У садржини ових прича налазимо доста појединости које указују да је заједнички извор, по свој прилици, Сергије Исповедник, чије је дело иначе њима послужило, како смо у једном претходном раду покушали да докажемо,[10] као главни и заједнички извор за историју о Михаилу II. Карактеристичне појединости за то су ове. Пре свега, пророчанство монаха у Филомилиону, које се износи у причи о Варданију, по својој садржини очигледно претставља praedictio post eventum, како је запазио Bury,[11] и као такoво открива да је извор, из којега је преузето, морао настати после Томине и Михајлове смрти (829), а монографија (ἱστορικόν) Сергија Исповедника управо је из тога времена. Затим, у извештају о Варданију и у Првој причи Михајло се оцртава као рђав и неспособан човек, док се Тома приказује у друкчијем светлу. То добро пристаје Сергију. Даље, када се оцена Михајла из Прве приче упореди са опширном карактеристиком истога Михајла која несумњиво

[9] У извештају о Варданију каже се да је Лав храбар ратник и фин у опхођењу, Тома храбар и предузимљив, а о Михајлу једино да је муцав (Genesii, p. 8; Theoph. Cont., p. 6—7).

[10] Cf. F. Barišić, Les sources de Génésios et de Continuateur de Théophane sur Michel II, Byzantion 28 (1959) — у штампи.

[11] Bury, Eastern Rom. Emp., p. 12 n. 1. Пророчанство монаха: Genesii, p. 8—9 = Theoph. Cont., p. 7—8 (у историји о Лаву V). Занимљиво је да причу о овом пророчанству Генесије и Настављач доносе и у својим историјама о Михајлу, али у легендарном и деформисаном облику. Михајло је у служби код „неког стратега" којему „неки атинган" проориче да ће се „Михајло и неки његов друг", обични војници, „ускоро" (οὐκ εἰς μακράν) дочепати круне. Да би се унапред обезбедио, стратег приређује банкет и војницима даје кћери за жене. „Памтећи речи атингана — продужује Настављач — као поруку неба, исто као и поновно пророчанство једном касније (ὀψέ ποτε) у Филомилиону, о чему је напред било речи, Михајло је утолико смелије убио Лава" (Theoph. Cont. p. 46). Михајло је био већ на крају младости (ὡς ... ἤκμαζε, p. 44, 11) када му је атинган прорекао круну. Међутим, исти Настављач, у опису Варданијева устанка, извештава да је Михајло 803 тек на почетку војничке каријере и да је сасвим млад (Theoph. Cont., p. 7). Према томе, Настављач је на своју руку датирао легенду о пророчанству атингана, и то промашено. Да је тако, доказује Генесије који пророчанство атингана не повезује са оним у Филомилиону. Ова појединост илуструје Настављачев метод рада.

потиче од Сергија, запажамо много подударних и заједничких елемената (муцавост, кукавичлук, симпатисање атинганске јереси, крајња необразованост итд.).[12]

Подаци о Томином животу из Генесијева и Настављачева извештаја о Варданију и из њихове Прве приче сачињавају јединствену и засебну целину (прва верзија) и своде се на ово.

На самом почетку IX века Тома је у војној служби, на неком нижем положају, у јединицама Варданија, стратега теме Анатоликон. Чим је Никифор (802—811) ступио на престо, Варданије постаје „моностратег источних тема“, који за своје блиске сараднике одабира храбре ратнике Лава и Тому, људе средњих година,[13] и нешто млађег Михајла. За разлику од Лава и Михајла, Тома остаје веран Варданију и после пропалог устанка крајем 803 и прати га у изгнанство, на острво Проте. Да ли се ту задржао и колико, или је до краја Никифирове владе био у прогонству, не дознајемо.[14] Чим је Лав ступио на престо (813), Тома је постављен за турмарха федерата у теми Анатоликон. На прву вест о Михајлову убиству Лава и узурпацији круне Тома подиже устанак.

Имамо доста разлога да обавештења ове прве верзије о Томи, у основинм подацима, сматрамо као веродостојна. Разлози општијег карактера били би ови.

Подаци ове верзије налазе се у склопу Генесијевих и Настављачевих текстова који се, како са разлогом претпостављамо, заснивају на монографији Сергија Исповедника, Михајлова и Томина савременика и писца који се одликује смислом за чињенице, како то врло лепо показује Настављачева историја о Михајлу II. Да ови текстови, тј. Прва прича о Томи и извештај о Варданију, доиста потичу од савременика, разабиремо и по обиљу конкретних података који се у њима доносе.[15]

Да Генесијев и Настављачев извештај о Варданију и његовим сарадницима Лаву, Томи и Михајлу потиче из солидног извора доказује

[12] Лични описи Михајла у тексту прве верзије о Томи: Genesii, p. 32, 5—8; Theoph. Cont., p. 52, 18—22. Портрет Михајла: Theoph. Cont., p. 42,7 — 44,10; 47,16 — 49,15.

[13] Генесије и Настављач кажу да је Лав у време устанка, тј. око 803, човек „средње доби“ (Genesii, p. 8,11: μεσήλικα; Theoph. Cont., p. 6,11), док на другом месту наводе да је Тома Лаву вршњак (Genesii, p. 12,14: ἡλικιώτην; Theoph. Cont., p. 24,1: Θωμᾶν δὲ τὸν ἑαυτοῦ... ὁμήλικα καὶ συμπαίστορα). Са овим је у складу њихов доцнији податак да је Тома око 821, храмљући у једну ногу, изгледао као старац (Genesii, p. 32,1: γηραιὸς ὤν; Theoph. Cont., p. 53,3: τῇ γε πολιᾷ αἰδέσιμος). Према томе, није у праву Bury, East. Rom. Emp. 85, када тврди да је Тома био знатно старији од Лава и Михајла.

[14] Theophanes, ed. de Boor 480, обавештава да је Никифор Варданијеву војску распустио без плате, а више војне старешине казнио конфискацијом имовине или прогонством. Као блиски и верни Варданијев сарадник, Тома свакако није остао некажњен. Михајло I Рангабе амнестирао је 811 све које је његов претходник Никифор био казнио прогонством (Scriptoris Incerti, De Leone, ed. Bonn. 336). Вероватно је том приликом помилован и Тома.

[15] Напр. подаци о физичком изгледу Томином око 821 (Genesii, p. 32, 8; Theoph. Cont., p. 53,2); или подробна обавештења о Михајловој војној каријери (Genesii, p. 32). Генесијев податак да је Михајло пред крај владе Лава V постао моностратег (p. 32,4) потврђује се и у Anonymi, Vita Theodori Studitae, PG 99,169.

нам поређење са Теофаном. Наиме, на последњим страницама своје Хронографије Теофан, као непосредни савременик, на доста опширан начин описује Варданијев устанак.[16] Када се његов приказ упореди са описом истог догађаја код Генесија и Настављача, долазимо до ових закључака. Док је Теофан на страни Варданија и огорчени противник Никифору, дотле се код Генесија и Настављача заузима неутралан став. За разлику од Генесија и Настављача, Теофан уопште не спомиње Лава, Тому и Михајла, као ни пророчанство монаха у Филомилиону. Те разлике показују да Генесијев и Настављачев извештај није састављен према Теофану. С друге стране, Теофанов опис тока устанка и судбине Варданијеве у потпуности се подудара, изузевши неке безначајне ситнице, са оним што читамо код Генесија и Настављача. Из тога излази да је Генесијев и Настављачев извор добро обавештен о догађају. Ако је тако, онда морамо сматрати да су у основи поуздане и вести тога извора о Варданијевим сарадницима Лаву, Томи и Михајлу.

Историски најзначајнији и, у одиосу на другу верзију, једино спорни податак у првој верзији јесте онај који каже да се Тома дигао на устанак почетком владе Михајла II. У другој верзији, наиме, стоји да је устанак почео још последњих месеци владе Лава V. Шта је ту тачно, покушаћемо одговорити доцније, у завршним разматрањима о веродостојности друге верзије.

Друга верзија о Томи

Размотримо сада другу верзију о Томи и почетку његова устанка. Одмах да кажемо, ова верзија, у односу на прву коју смо горе приказали, одваја се и карактерише читавим низом значајних разлика. Опште узевши, оне би биле у овоме.

Док прву верзију налазимо само код Генесија, Настављача и његових доцнијих преписивача (Скилица, Зонара и др.), дотле је друга очувана у знатно већем броју извора, и то међусобно независних.[17] Садржина прве верзије истоветна је код Генесија и Настављача, а друга се у сваком извору појављује у посебној варијанти. Подаци прве верзије односе се, како смо видели, на Томин живот од око 800 па до поч. 821, док се у другој даје Томина биографија од најраније младости под Константином VI (780—797) па све до последњих месеци владе Лава V, крајем 820. У свакој варијанти друге верзије, као и у ономе што је свима заједничко, наилазимо на мањи или већи број података који, логички или хронолошки, једни другима противрече. Насупрот томе, прва верзија претставља јединствену и логичну целину. Али нај-

[16] Theophanes, ed. de Boor 479—80, 488—89. Georgios Monachos, ed. Muralt 673—74, Варданијев устанак приказује према Теофану, отступајући једино у томе што каже да је Варданије ослепљен „мимо знања цара (Никифора)" (p. 674). Хроничари групе Симеона Логотета (Магистра) преносе, у скраћеном облику, извештај Георгија Монаха, враћајући се на Теофанову тезу да је Варданије ослепљен „са знањем цара (Никифора)": Leonis Grammatici, ed. Bonn. 202—203; Theodosii Meliteni, ed. Tafel 140; словенска рецензија, ed. Срезневский 88.

[17] У уводној и завршној речи уз ову верзију Настављач изричито напомиње да је у списима „широко распрострањена" (p. 50,18; 52,6).

већа разлика између прве и друге верзије јесте у њиховој садржини. Обавештења која о Томи доноси друга верзија, у свакој својој варијанти, из основа су друкчија од оних које читамо у првој, иако је реч о истоме човеку а највећим делом и истом периоду његова живота. Прва и друга верзија узајамно се искључују и негирају у основним подацима које доносе.[18]

Друга верзија о Томи, посматрана у свим својим варијантама, претставља изузетно хетерогену скупину података. Упоредна анализа свих очуваних варијаната свакако је једини пут који нас може из те збрке извести.

Нама познати извори који самостално преносе, у целости или делимично, другу верзију о Томи јесу следећи: писмо Михајла II Лудвигу Побожном, Георгије Монах, Acta ss. Davidis et sociorum, Јован Ђакон, Генесије, Теофанов Настављач, Михајло Сириски и Константин Акрополита.

Михајло у своме писму Лудвигу Побожном од 10 априла 824, којим уствари успоставља дипломатске односе са франачким владарем,[19]

[18] Увиђајући да су две „приче" о Томи, које је нашао у изворима, узајамно противречне, Настављач изјављује да ће, у интересу истине, изнети обе, али да сâм сматра веродостојнијом ону која је у писаним документима раширенија, тј. другу верзију (Theoph. Cont., p. 50, 18). Исту тачнијом сматра и Hirsch, Byz. Studien 130, али не износи аргументе. Пре њега неки су тумачили да су у „првој" и „другој причи" у питању можда две засебне личности под именом Тома (cf. Vasiliev, Byz. et les Arabes I 25). Прећутно претпостављајући да су обавештења прве и друге верзије подједнаке вредности, Bury је настојао да их међусобно усклади. Приступајући томе, признаје да су извесни подаци из прве логички нездруживи са одговарајућим подацима из друге верзије, напр. о Томином самопроглашавању за Константина VI у доба Лава V из друге и о Томином крунисању у Антиохији 821 из прве верзије (Bury, East. Rom. Emp. 86 sq.). Међутим, покушаји Bury-а да преостале вести прве и друге верзије „помири" не могу се сматрати задовољавајућим. Само један пример. Скоро у свим варијантама друге верзије стоји да је Тома боравио међу Сараценима „од Ирине до Лава", односно „око 25 година" и да је тамо прешао на ислам. Трудећи се да тај податак хронолошки усклади са вестима о Томиној служби код Варданија око 803 из прве верзије, Bury је долазио до разних комбинација да би се, на крају, определио за ову: око 788 Тома бежи у земљу калифе и враћа се око 803, да би крајем исте године, после Варданијева пораза, опет побегао и остао до 813, до доласка Лава V. Оба боравка износе око 25 година (Bury, East. Rom. Emp. 84 n. 2). Али овоме решењу може се ставити читав низ приговора. Из прве верзије излази да је Варданије 803 изабрао Тому за једног од блиских сарадника управо стога што се пре тога, служећи у восци, истакао у борбама против Сарацена. Затим, ако је Тома већ до 813 напунио 25 година међу Сарценима, шта онда да радимо са бар неколико година које он за владе Лава V, опет према другој верзији, проводи међу Сараценима и крајем 820, како усваја и сам Bury (op. cit. 109), подиже устанак? Итд. Васильев, Виз. и Арабы I 25—28, расправља о истоме питању, указује на разне могућности и, на крају, Томино прво бежање Сараценима ставља у време „после 786". Међутим, Grégoire доказује да оних 25 година Томиног отсуствовања треба рачунати од 797 (cf. Vasiliev, Byz. et les Arabes I 25—30). Ако то усвојимо, принуђени смо да одбацимо као нетачне све податке из прве верзије, а то је искључено. Очигледно је да се контрадикције код Генесија и Настављача не могу решавати методом комбиновања, већ да треба поћи другим путем. Cf. infra, n. 34.

[19] Претстављајући чланове делегације, Михајло изричито каже да је требало одмах по ступању на престо да пише своме pacifico amico et spirituali fratri, али да је у томе био спречен Томиним устанком (Mansi XIV, 419).

излаже под којима је околностима ступио на престо, како је савладао Томин устанак и какав став заузима према борби око култа икона, истичући да осећа потребу да о томе подробно обавести сву домаћу и страну хришћанску јавност.[20] Да бисмо могли сагледати праву вредност овога писма као изворног документа о Томином устанку, потребно је да се потанко упознамо са његовом садржином. Препричаћемо укратко и верно шта каже Михајло.

За време Лава, „нашег претходника, био је неки човек, по имену Тома, ученик старог ђавола". У време Ирине служио је код неког патриција. Кад се дознало да је у недозвољеном односу са господаревом женом, уплаши се и побегне „у Персију", Сараценима. Боравећи тамо „све до реченог Лава", одрекне се Христа и „на тај начин постаде издајник хришћанске вере да би што лакше себи привукао гомиле неверника Сарацена и других народа".[21] И обману Сарацене да је он Константин, син Ирине, пошто је тобоже неко други уместо њега био ослепљен. „Управо због тога речени неверници пристану уз њега".[22] И Тома поче с њима вршити разбојништва и скупљати нове присталице, и то силом, поткупљивањем и обећањима. „И најкраће да кажем — наставља Михајло — исти Тома подиже се из Персије са Сараценима и Персијанцима, Иберима, Јерменима и Абазгима и осталим страним народима за владе поменутог Лава", и са великом силом изненада упадне и покори Јерменију и прикавкаску Халдеју и „великом војском потуче стратега теме Армениакон".[23] Цар Лав био је немоћан да се одупре тиранину, и „кад је у тој невољи почео да губи сваку наду да ће изгубљено повратити, неки рђави људи изврше против њега заверу и изненада га убију".[24] Одмах после тога, уз помоћ Оца, Сина и Духа Светога, Богородице и свих светих, састану се патријарх, патрицији, сенатори и стратези из провинција, и „њиховом једногласном одлуком ми смо уздигнути на царски престо, највише због претеће опасности од нереда које је стварао онај убица и издајник домовине".[25]

---

[20] . . . omnibus unius tribus nostrae fidelibus et orthodoxis Christianis, et maxime vestrae . . . gloriae, omnia si possibile est, subtiliter adnuntiare. Attamen ut non multa loquamur, brevem in sermone hoc rationem vobiscum faciemus (Mansi XIV, 417).

[21] . . . a diebus praefatae Herenae usque ad praedictum Leonem . . . et hoc modo proditor fidei Christianae fuit, quo facilius potuisset multos infideles Saracenorum et ceterarum alienarum gentium ad suam perducere voluntatem (Mansi XIV, 417).

[22] Pro qua re praedicti gentiles ei adhaeserunt (Mansi XIV, 417).

[23] Et ut haec compendiosius expediam, idem Thomas, exiens de Perside cum Saracenis et Persis, Hiberis, Armenis et Avassis et reliquis gentibus alienigenarum tempore praedicti Leonis subito cum praedicta manu valida perpraeliaret, direptione sibi subdidit totum Armeniae Ducatum simul et Ducatum Chaldeae, quae gens montem Caucasum incolit, nec non et Ducem Armeniacorum cum manu valida devicit (Mansi XIV, 417—18).

[24] His ergo ita gestis, ut plurima omittamus propter superfluitatem verborum quae in hac tempestate tribulationum contigerunt, cujus tyranni impetum non valens memoratus Leo imperator sustinere, et in his angustiis constitutus de recuperatione desperans, a quibusdam improbis conjuratione in eum facta subito occisus est (Mansi XIV, 418).

[25] . . . quorum omnium consensu ad hoc imperium elevati sumus, maxime propter imminentes angustias et tribulationes, quas faciebat homicida ille et proditor patriae (Mansi XIV, 418).

„Затекосмо" хришћане несложне и подељене. Уз безбожног тиранина били су многи. Скупивши нашу флоту, он пређе у Тракију и Македонију, а убрзо затим, у месецу децембру, опседну наш град, с копна и мора. Иако с мало војске, стално смо их одбијали. Али он је „имао силну војску, не само од оних које поменусмо, него и из Азије, Тракије, Македоније, Тесалије и околних Склавинија". То је продужило опсаду која је трајала годину дана.

Онај „ђаво и убица" био је упоран. Поуздавши се у Христа, ми изиђосмо против њега, на око тридесет хиљада корака од нашега града. Заметнусмо бој и победисмо. Заробљене хришћане поштедисмо. „Том приликом иноверци и странци, који су били са Томом, умакну бекством и затворе се у трачки град Аркадиопољ".[26] Неки се распрше по брдима и сакрију, а други „уђу у град Panidus".

Аркадиопољ „опседасмо" пет месеци. Тома је жив ухваћен. „Наредисмо да му се отсеку ноге и руке, и набије на колац". Од његова два адоптирана сина, један је од наших убијен у Азији, а други је осуђен као и Тома. „Све Сарацене, Јермене и остале, који преживеше борбу, заробисмо и извршисмо над њима освету". Онда са војском стигнемо „пред тврђаву Panidus". Нису хтели да се предају. Али земљотрес разруши зидине и тако допадну у наше руке. „И то чудо божје над нама се изврши, и сматрали смо да то чудо нипошто не треба скривати". После тога вратисмо се у град у победничком слављу.

Пада у очи да Михајло о својој двогодишњој борби са Томом говори сразмерно мање него о Томиној активности пре почетка устанка. Захваљујући подробном опису ратних операција у току устанка, који доносе Генесије и Настављач, ми видимо да Михајло изоставља и прећуткује многе важне појединости: напр. интервенцију бугарског хана Омуртага која је била одлучујућа за исход устанка, велику помоћ у бродовљу коју су Томи пружили Хелада и јегејска острва итд. Затим, Михајло каже да је борба завршена „чудотворним" рушењем зидина тврђаве Panidus (Πάνιον, Πάναδος, на Пропонтиди), не спомињући отпор који су, после Томиног погубљења и пада тврђаве Panidus, пружали његове присталице у Хераклеји (Πέρυνθος, на Пропонтиди), као и у малоазиским тврђавама Кавали (сев. зап. од Иконијума) и Санијани (на реци Халис, ј. ист. од Анкире). Најзад, Настављач и Генесије показују нам да Михајло свесно заобилази истину када пише да су уз Тому, после претрпљеног пораза код места Диавасис, остали само иноверци и странци. Као што видимо, развој и ток војних операција Томиног устанка у Михајловом писму приказују се једнострано и непотпуно а у извесним појединостима и нетачно. Та чињеница унапред нас испуњава подозрењем и према Михајловој причи о Томином животу пре устанка. Али оставимо то за доцније и погледајмо остале изворе у којима се о Томи на сличан начин прича. Пре тога, да скренемо пажњу само на једно место из Михајлова писма.

---

[26] Et hac occasione pagani et alienigenae, qui cum Thoma ... fuerant, evaserunt et in fugam versi sunt et a nobis persecuti, in quadam civitate provinciae Thraciae nomine Arcadiopoli inclusi sunt (Mansi XIV, 418—419).

У уводу Михајло истиче да, пошто је „од Бога добио круну“, сматра потребним да се обрати свим хришћанима .Из тих речи са сигурношћу можемо закључити да је она Михајлова царска прокламација народу, коју је свакако објавио после завршеног устанка, била приближно исте садржине као и писмо, тј. у њој се говорило о победи над Томом и ставу према култу икона. Ако то имамо на уму, онда нас не изненађује што је Томин устанак у многим доцнијим изворима приказан веома слично или исто као и у Михајловој званичној интерпретацији.

Хроника Георгија Монаха (Хамартола), састављена за владе Михајла III (842—867), о Томином устанку доноси извештај који је, нажалост, чињенички оскудан и уопштен. Хамартол пише да је Тома подигао устанак кад је Михајло дошао на власт, а то је из основа друкчије него оно што Михајло износи у писму.[27] Па ипак и мимо очекивања, Хамартол наводи, исто као и Михајло у писму, да се Тома „прогласио Константином, сином царице Ирине, и тиме многе варваре и хришћане завео...“.[28] Према томе, Георгије Монах о Томи саопштава по један податак из прве и друге верзије.

Анонимна Acta о подвижништву и чудотворству браће са Лезба Давида (око 716—794), Симеона (764—843) и Георгија (763—844), састављена крајем IX или почетком X века, белешку о Томином устанку доносе у оквиру приче о стилити Симеону и његову пресељењу са Лезба у Цариград за владе Михајла II. Белешка садржи ово: За време Ирине Тома је протостратор код стратега теме Анатоликон, званог Турчина (= Варданија). Он је нешто ружно починио и, бојећи се казне, напусти „домовину, веру и господара“ и пребегне Сараценима. Поткрај Лавове владе „скупи војску међу Сараценима, обећавајући им уговор о трибуту Ромеја“, и појави се у теми Арменииакон. Кад је Михајло ступио на престо, Тома крене даље „желећи чак и царску круну“ и „претстављајући се чуварем праве вере и поклоником светих икона“. Поред тога, прозва се Константином, сином Ирине, пустивши гласину да је неко други уместо њега тада био ослепљен.[29]

Није тешко уочити да анонимни аутор овде скоро у целости преноси, без обзира којим путем, причу о Томи из Михајлова писма, али местимично је комбинује и допуњује обавештењима из другог извора.

---

[27] Georgii Monachi, ed. Bonn. 784: ἐφ' οὗ (sc. Μιχαήλ) Θωμᾶς ὁ ἀντάρτης ἐκ τῶν μερῶν . . . ἀπάρας. Врло значајно отступање претставља и Хамартолова вест да је Михајло, притиснут Томином опсадом, затражио помоћ од Омуртага (ed. Bonn. 788).

[28] Georgii Monachi, ed. Bonn. 784.

[29] Acta Graeca ss. Davidis, Symeonis et Georgii Mitylenae in insula Lesbo, ed. Van den Gheyn, Analecta Bolland. 18 (1899) 231,22—232,15. Време настанка Acta и хронологију браће са Лесба утврдио Van den Gheyn, p. 209—210. Анонимни аутор, вероватно монах, изјављује (p. 213) да пише на основу обавештења која је добио од Симеонових ученика, као и „старих списа“ (παλαιῶν συγγραμμάτων). Текстови дословно преведених места: ὑπισχνούμενος ὑποσπόνδους τούτοις (sc. Σαρακηνοῖς) 'Ρωμαίους ποιήσειν . . . (p. 232); προσποιούμενος καὶ τῶν ὀρθῶν εἶναι δογμάτων φύλαξ καὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων προσκυνητής (p. 232).

У Михајловом писму стоји да је Тома за Ирине служио код „неког патриција“, док анонимни аутор доноси „одређенији“ податак, наводећи да је Тома служио као протостратор код стратега Варданија. Варданијево име овамо је доспело нечијом забуном, погрешним идентификовањем Томине службе у младости код „неког патриција“, како каже Михајло, са доцнијом Томином службом у теми Анатоликон и учествовањем, заједно са Лавом и Михајлом, у Варданијевом устанку 803, што се у Михајловом писму уопште не помиње али о чему се, како смо видели, говори у првој верзији. Према томе, овде је у питању замењивање и спајање вести из различитих извора, односно података из прве и друге верзије. Изузевши овај неспоразум са именом Варданија, Аста се скоро у свему осталом подударају са Михајловим писмом.[30]

Подударање са садржином Михајлова писма констатујемо и у краткој белешци о Томином устанку коју крајем IX века записује напуљски хроничар Јован Ђакон. Испричавши како су Сарацени за владе Михајла II упали на Сицилију, хроничар наставља: „Најзад, у то исто време неки Тома, врло сличан цару Константину, сину Ирине, био је заведен празном надом и тврдио о себи да је Константин, па је тиме Измаелите толико изиграо, да је са великом војском њихова владара послан да осваја Цариград“. Али није успео. Када је ухваћен, везали су му ноге за вршке два висока дрвета и растргли га.[31]

Деформисани податак о Томиној смрти указује да је вест о устанку до напуљског хроничара стигла, по свој прилици, путем усменог казивања. Исто индицира и деформисана вест да је Тома био врло сличан Константину VI. Иначе, у свему осталом белешка се у потпуности слаже са тврђењима о Томи из Михајлова писма.

У Генесијевој и Настављачевој историји о Михајлу II забележене су, како знамо, по две „приче“ (λόγος) о Томином животу и организовању устанка. О „причи“ која је код Генесија на првом а код Настављача на другом месту већ смо расправљали (прва верзија). Преостаје да се упознамо са Генесијевом „другом“ и Настављачевом „првом причом“.

Генесијева „друга прича“ гласи, укратко, овако. Гоњен бедом, Тома долази у Цариград и ступа у службу код патриција Варданија, званог Турчина. На потстицај Варданију завидног цара Никифора, Тома покушава да заведе господареву жену. Кад се то прочуло, побегне у Сирију и тамо се одрекне Христа, проведе „око 25 година“ и пусти „лажне гласине да је он Константин, син Лава и Ирине“. Тома обећа Сараценима да ће им Ромеји плаћати трибут само ако му дадну војску и новац. Они пристану и Тома зарати против Ромеја. Величина поду-

---

[30] Наведени случај са Варданијевим именом, као и доцнија вест да је Тома, пошто је ухваћен, најпре ослепљен и затим на мукама усмрћен (р. 237), указују да анонимни аутор о Томи пише, по свој прилици, на основу усмених предања.

[31] Ioannis Diaconi, Chronicon episcoporum s. Neapolitanae Ecclesiae, ed. Muratori, Rerum ital. scriptores I 2, 313: Denique in ipsis temporibus quidam Thomas simillimus Constantini Imperatoris filii Herini, spe vana illectus, adeo Hismaelitas illusit, se Constantinum asserendo, ut missus Regis eorum coacto magno exercitu Constantinopolitanam obsideret Urbem.

О времену Јована Ђакона cf. A. Ebert, Allg. Gesch. d. Lit. des Mittelalters im Abendlande III, Leipzig 1887, 206, 225.

хвата захтевала је сарадника, те он усини неког полуварварина, човека ружна и глупа, назва га Констанцијем и даде му одред сарацевске војске, па с њим заједно упадне у земљу Ромеја. „Тада је царевао Лав, син Варде патриција, пореклом из Јерменије". Лав потцени Томину снагу, посла малу војску и би поражен.[32]

У одговарајућој „причи" код Настављача приповеда се, укратко, ово. Тома потиче из сиротињске словенске породице. Као младић долази у престоницу и запошљава се код неког сенатора. Чим је откривен његов покушај да ступи у недозвољени однос са господаревом женом, пребегне Агаренима. Оставши тамо „скоро 25 година" и одрекавши се Христа, задобије поверење. Обећа Агаренима да ће им потчинити Ромејско царство и они му стога дадну војску. „Да му међу Ромејима не би нико сметао већ, напротив, да би му се сви придружили", разгласи да је „Константин Иринин". Величина акције и нада захтевала је неког сарадника, те усини неку грдобу од човека и глупана, назва га Констанцијем, додели војску, и одреди себи један а њему други правац „пустошења и пљачкања ромејске земље". Цар Лав, тада при крају своје владе, пошље малу војску коју Тома до ногу потуче.[33]

Одмах пада у очи да се Настављачева варијанта исте „приче", што није био случај са „причама" прве верзије, у једном важном податку осетно разликује од Генесијеве. Како и зашто је до тога дошло, они сами индиректно објашњавају. Наиме, обојица изричито наводе да „причу" преносе из „неких написа". Настављач томе додаје да је ова „прича" у њему приступачној литератури „веома распрострањена" и да је стога доноси на првом месту и сматра веродостојнијом.[33a] Према томе, располагали су са више извора, па је Настављач у одређеном случају дао предност једноме а Генесије другоме.

Податак о Варданију и Никифору у Генесијевој варијанти преузет је свакако из неког документа који је близак ономе што читамо у Acta ss. Davidis et soc., где се каже, као и код Генесија, да је Тома у младости служио код патриција Варданија, зв. Турчина. Управо због тога податка Генесијева „прича" испада не само осетно друкчија него и смушенија од Настављачеве. Иначе, у осталим појединостима наши се хроничари у потпуности слажу.

Када из Генесијеве варијанте изузмемо податак о Варданију и Никифору, који је очигледно убачен из неког посебног извора, онда постаје очигледно да се обе „приче", у свим стварним елементима садржине, поклапају са оним што Михајло износи у своме писму. Михајло каже да је Тома у младости служио код неког патриција, погрешио, из страха побегао „у Персију", боравио тамо „од Ирине до Лава", преврнуо вером, назвао се Константином VI, пред крај владе Лава V са великом војском упао на територију Ромеја и потукао цареву војску. Све то, чак испричано истим редом, налазимо и код наших хроничара. Такво подударање не може бити случајно и можемо га објаснити једино

[32] Genesii, p. 35—36.

[33] Theoph. Cont., p. 50—52.

[33a] Genesii, p. 35,7; Theoph. Cont., p. 50,18; 52,6.

генетичком повезаношћу Генесијева и Настављачева извештаја са Михајловим писмом, односно његовом прокламацијом народу после коначне победе над Томом. Разуме се, мислимо на посредну зависност, пошто је мало вероватно да се на строго ортодоксном двору Порфирогенитовом чувао ма какав важнији документ у оригиналу из времена последњих царева иконокласта.

Михајлова званична историја о Томи, путујући кроз време, у извесним појединостима допуњује се или преиначује. Тако, код Михајла стоји да Тома служи код „неког патриција", у Аста браће са Лезба „неки патриције" постао је стратег Варданије Турчин (видели смо којим је путем то могло настати), код Настављача реч је о „неком сенатору", да би се код Генесија у Томиној љубавној афери као потстрекач појавио лично цар Никифор, чиме је полазни податак претворен у стварни и хронолошки absurdum. Јер ако је Тома проборавио међу Сараценима „од Ирине до Лава", како каже Михајло, односно „око 25 година", како стоји код Генесија и Настављача, онда уплитање Варданија и Никифора испада потпуна бесмислица. На исти начин објашњавамо и податак наших хроничара „око 25 година" који одговара Михајловом „од Ирине до Лава". Генесијев извор, а можда и сам Генесије, речи „од Ирине до Лава" из Михајлове верзије изразио је нумерички, подразумевајући да владавина Ирине обухвата и време када је она била регент и савладар своме сину Константину VI (780—797). У сваком случају, израз „око 25 година" претставља деформацију Михајловог „од Ирине до Лава" и са тога разлога не можемо га сматрати озбиљним изворним податком, будући да је накнадно доспео у Михајлову верзију о Томи, појављујући се првипут тек код Генесија и Настављача.[34]

Томин устанак забележен је и у Хроници Михајла Сириског, јаковитског патријарха (1166—1199). Иако с краја XII века, ово дело се цени као врло драгоцен извор, нарочито за VI—VII век, пошто не ретко преноси обавештења из написа који се нису очували. Византиски извор, којим се служи, Михајло најчешће ексцерпира својим речима и у скраћеном изводу. Извештај о Томином устанку врло је карактеристичан у том погледу. Одмах да кажемо, Михајло Сириски није се добро снашао у контрадикторним изворима којима се служио и стога је направио необичну пометњу. Пре свега, морамо констатовати да сириски хроничар о устанку доноси уствари два извештаја и под два разна датума: првипут под 821, где именује Тому као вођу и укратко описује његову опсаду Цариграда и коначни пораз, и другипут под 831, где прича о неуспелом устанку „неког Ромеја", што се очигледно мора односити на Тому, иако га не именује. Како и чиме објаснити да сириски хроничар исти догађај једанпут ставља у 821, а другипут у 831? Bury и Васиљев сматрају да је у питању случајна омашка која се Михајлу поткрала.[35] Овај одговор могао би се сматрати задовоља-

[34] Према томе, били су сувишни сви покушаји датирања ових „око 25 година". Cf. supra, n. 18.

[35] Vasiliev, Byz. et les Arabes I 32: „Il n'y a pas de doute que cette notice (sc. извештај о устанку под 831) relative à Thomas ne se soit glissée par erreur dans ce chapitre de Michel le Syrien (sur le règne de Théophile)". Прећутно исти одговор даје и Bury, East. Rom. Emp. 89 n. 1.

вајућим само онда када би Михајло под 831 причао исто, или углавном исто, што и под 821, заборављајући да је о томе већ говорио. Међутим, овде то није случај. Захваљујући другим изворима, ми видимо да је устанак „неког Ромеја" из 831 уствари Томин устанак, али са̑м Михајло Сириски није тако видео. Он de facto описује, односно убеђен је да описује, два посебна устанка, два разна догађаја. Да би се то показало, изнећемо укратко садржину његових извештаја.

Под 821 Михајло Сириски саопштава ово. „У то вр̀еме због неког човека, по имену Томе, изби смутња међу Ромејима". Још у доба Харуна (786—809) Тома је, називајући се сином Константиновим, тражио војску да би се дочепао престола. Харун није удовољио, али му је ипак указивао пажњу као царевом сину. „Када је Харун умро, Мамун (813—833) позва Тому и посла га са војском, било стога да би се дочепао Ромејског царства и њему (Томи) га уступио, било да исто (Ромејско царство) ратом поремети".

„Тај Тома био је врач (magicien) и наступао је као видовњак". Пође на „царски град" и опседао га је шест месеци. Нашавши се у крајњој невољи, цар Михајло обећа слободу заробљеним Сараценима, само ако му се придруже у борби против Томе. Они пристану и удружена сараценско-ромејска војска победи непријатеља. Тома побегне у Адрианопољ, али ускоро би ухваћен. Отсеку му ноге и руке, и набију на колац. „То је био крај Томе, сина Мошмара (Môsmar)". Цар Михајло не одржа обећање дато Сараценима.[36]

Под 831 у Хроници Михајла Сириског извештава се, укратко, ово. Мамун стиже у Киликију. „Неки Ромеј", наводно царског рода, замоли помоћ да би се дочепао круне. „Мамун прихвати речи варалице" и нареди антиохиском патријарху Јову (813—844) да га крунише. „Патријарх очита молитве и стави му круну којој су злато и драгуљи вредели 3000 динара". Дознавши за то, цариградски епископи анатемишу Јова. „А онај, који је почео као владар, не постиже циљ, јер нико не приста уз њега. Проборавивши у логору Сарацена, поста муслиман, и то по наговору Абу Ишака (= калифа Мутасим, 833—842), похули на Христа и обешчасти свете тајне хришћанске".[37]

Као што видимо, у очима и под пером Михајла Сириског историја „неког Ромеја" из 831 нема скоро ничег заједничког са Томиним устанком из 821. То су две, временом и активношћу одвојене и засебне личности, иако ми, захваљујући византиским изворима, у „неком Ромеју" препознајемо Тому кога је 821 крунисао антиохиски патријарх Јов. Према томе, Михајло Сириски је из вести о Томином устанку исконструисао два посебна догађаја. Та груба грешка свакако је уследила као последица несналажења у изворима којима се хроничар служио. Имајући пред собом обе и међусобно доиста опречне верзије о Томином устанку, и то вероватно у уопштеном облику и из треће руке, Михајло Сириски је, претпостављамо, схватио да су ту у питању два различита устанка,

[36] Michel le Syrien, Chronique XII 9, ed. Chabot III 37.

[37] Ed. Chabot III 75. Текст доноси и Vasiliev, Byz. et les Arabes I 32.

односно две различите личности.[37a] Јер зависност његова од прве и друге верзије о Томи је неоспорна и очигледна.

У извештају под 821 сириски хроничар индиректно саопштава да је Тома боравио међу Сараценима од Харуна до Мамуна, а то је хронолошки отприлике исто што и „од Ирине до Лава" из Михајлова писма, само другим речима. Тома се, према хроничару, проглашава Константиновим сином, а то свакако одговара податку о Томином проглашавању Константином из Михајлова писма, али у нешто деформисаном облику. Према сириској хроници, Тома проваљује на земљиште Ромеја са војском коју је добио од калифе, а то исто стоји и у Михајловом писму. Оволика подударања са верзијом Михајла II о Томи свакако нису нити могу бити случајна.

У наставку свога извештаја Михајло Сириски, поред два сасвим тачна податка (Томин пораз и кажњавање од стране цара Михајла) и два полутачна (шестомесечно, уместо једногодишње опседање царског града; повлачење у Адрианопољ, уместо у Аркадиопољ, у чему греше и неки византиски извори, пошто је Аркадиопољ био мање познато место), доноси и сасвим неистиниту вест о пресудној помоћи коју су сараценски заробљеници указали цару Михајлу. Легендарни карактер приписујемо и податку да је Тома био врач и да му се отац звао Мошмар.

Извештај Михајла Сириског о устанку „неког Ромеја" 831 несумњиво је повезан са првом верзијом о Томи, пошто се управо и једино ту приповеда да је Тома на почетку устанка крунисан у Антиохији од патријарха Јова, и то по одобрењу и уз сагласност калифе Мамуна. Преостали део приче о „неком Ромеју" — његов потпуни неуспех да међу Ромејима нађе присталице, дугогодишњи боравак у калифином логору итд. — нема ничег заједничког ни са првом ни са другом верзијом о Томи. У питању је свакако неки други ромејски одметник. По свему изгледа да се овде уствари крије извештај о Манојлу, својевремено познатом авантуристи и доцније у монашким легендама идеализованом хероју, који је негде пред крај владе Михајла II, под сумњом да тежи за престолом, побегао под заштиту калифе Мамуна, код њега уживао углед, почасти и поверење, да би се крајем 830 или током 831 поново вратио у Цариград, пошто је претходно помилован од Теофила.[38] Према томе, извештај Михајла Сириског о побуни „неког Ромеја" склопљен је заправо од две посебне историје, од фрагмента прве верзије о Томи и

[37a] Сасвим природно, јер и неки су научници на исти начин тумачили разлике између „прве" и „друге приче" код Генесија и Настављача. Cf. supra, n. 18.

[38] Код Генесија, Настављача, Псеудо-Симеона и других налази се читава збирка различитих и често противречних података о Манојлу. Анализирајући ове податке у више наврата, Grégoire (Byzantion 8 [1933] 520 sq., 9 [1934] 183—204; Byzance et les Arabes I 99 n. 3, 102 n. 1, 103 n. 2, 413—415) је успешно издвојио накнадне монашке легенде и, узимајући у обзир једну Настављачеву варијанту и неке арабљанске изворе, убедљиво доказао да Манојлова политичко-војна активност припада времену 813—838, и да је он пребегао Арабљанима пред крај Михајлове владе и отуд се вратио крајем 830 или у току 831. Извештај Михајла Сириског о одметништву „неког Ромеја" садржински се подудара са позитивно утврђеним чињеницама Манојлова одметништва, иако хронолошки не уклапа сасвим. С друге стране, сем Манојла не знамо ни једну другу личност која би овде дошла у обзир.

вести о одметништву неког царског достојанственика, вероватно Манојла.

Михајло Сириски, исто као Генесије и Настављач, преноси о Томином устанку обе верзије, иако он тога није свестан. У његовим извештајима нема ничег позитивно новог, што се не налази у ранијим византиским изворима. Па ипак, начин на који је ексцерпирао и схватио вести о Томи заслужује пажњу, јер открива његов однос према изворима којима се служио, илуструјући истовремено и садржинску неускладивост прве и друге верзије о Томи.

Последњи одјек друге верзије о Томи налазимо у једној узгредној белешци Константина Акрополите, с краја XIII или почетка XIV века.[39]

Упоредном анализом извора који саопштавају, делимично или у целини, другу верзију о Томи долазимо до сигурног закључка да сви они уствари преносе, са мање или више отступања, једну исту причу о Томи, ону коју налазимо у Михајловом писму Лудвигу Побожном. Другим речима, друга верзија о Томи уствари је Михајлова верзија која се током времена преображавала. Према томе, цела дискусија о односу прве и друге верзије у знатној се мери поједностављује. Отпада читав низ оних чудних података о Томи који се срећу у разним варијантама и који су стварали забуну. Јер све су то доцније и накнадне измене првобитног, Михајловог податка: напр. Михајлово „од Ирине до Лава“ код Генесија и Настављача је „прерачунато“ у „око 25 година“, а код Михајла Сириског постало је „од Харуна до Мамуна“; Михајлов „неки патриције“ у Acta ss. Davidis et soc. постао је „стратег Варданије“ итд. Остаје нам, дакле, да поближе испитамо садржину Михајлова писма.

Михајло овде говори о Томи који му је хтео преотети узурпирану круну, и то свега неколико месеци по завршеним борбама. Из очуваних вести о Михајлу разабиремо да је он почео као отресит али једва писмен војник у теми Анатоликон, да је до високих војничких чинова и кућа у Цариграду, а ускоро и до круне, дошао не бирајући средства. Тешко је очекивати да тај и такав Михајло буде објективан према своме упорном ривалу, а поред тога и личном непријатељу од младих дана.[40]

Михајлово писмо, односно прокламација сличне садржине коју је објавио народу непосредно после устанка, претставља чудан документ. То је низ пропагандних парола из времена борбе, незграпно и тендециозно скрпљена прича од неистина и полуистина. Да би свога противника оцрнио за вечита времена и доказао да је „ученик старога ђавола“, Михајло свесно прелази преко чињеница и замењује их измишљотинама. Ниједан његов важнији податак о Томи не можемо примити као поуздан. Против Михајла говоре: прво, његове сопствене контрадикције; друго, прва верзија о Томи која не подлеже сумњи; треће, извори који се са првом верзијом подударају а од ње су независни.

[39] Laudatio s. Barbari, ed. Papadopulos-Kerameus, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολ. σταχυολογίας I 407: ἵνα γὰρ τὸν Βυζάντιον παραδράμω Θωμᾶν τὸν ἐπὶ Κοίλης Συρίας στρατολογήσαντα.

[40] Theoph. Cont., p. 52,14; Genesii, p. 32,3.

Идемо редом. Михајло претставља Тому као непозната човека, прећуткује да му је друг из младих дана, да је с њим живео и радио уочи и за време Варданијева устанка 803, и уместо тога тврди да је Тома побегао још за Ирине и остао међу Сараценима све до Лава V (813—820).

Михајло каже да се Тома, боравећи међу Сараценима „од Ирине до Лава", одрекао хришћанске вере „да би што лакше привукао гомиле неверника Сарацена и других народа". Испада, дакле, да је Тома почео припремати устанак још пре доласка Лава V, али то је не само апсурдно већ и несложиво са претходним Михајловим наводом да се Тома, по доласку Лава, налазио у Византији, као и доцнијом изјавом да се устанак распламсава тек пред крај Лавове владе.

Михајло каже да је Тома за време отсуствовања издао веру, прешао на ислам, да би привукао Сарацене и одмах затим, да се тај исти апостата Тома прогласио Константином VI, сином Ирине, и да су „управо због тога речени неверници пристали уз њега". И ова два тврђења међусобно су противречна.

Михајло тврди да се Тома прогласио Константином VI, сином Ирине, и да се одрекао вере, док из низа извора дознајемо да се он издавао као иконофил.[41] Ипак, у Михајловој пропагандној пароли крије се једна полуистина. Наиме, од Генесија, Настављача и Михајла Сирског дознајемо да се Тома крунисао у Антиохији, у пролеће или лето 821 године[42], али се не каже које је име узео. Међутим, Настављач саопштава да Тома, ускоро после свога крунисања, усињује и за савладара узима неку „грдобу од човека" и назива га Констанцијем.[43] Из тога закључујемо да се Тома крунисао по својој прилици као Константин.

Али врхунац Михајлових конструкција тек сада долази. Сви извори без разлике јављају да је Лава V убио и круну му преотео управо Михајло, тадашњи монострател источних тема, царев друг из младости и кум. Међутим, Михајло у писму свој долазак сасвим друкчије претставља. Он каже, прво, да су Лава убили „неки рђави људи", и то због тога што је клонуо духом и није имао снаге да се одупре „силној армији" Томиној, и друго, да је он, Михајло, „једногласном одлуком уздигнут на престо" управо стога што се веровало да ће савладати Тому. Ствар је сасвим јасна. Михајло жели да опере руке од убиства које је извршио, да оправда долазак на престо који је приграбио. Да би све звучало убедљиво, он приказује Лава као деморалисаног владара, неспособног да се одупре војсци устаника Томе, и то „силној војсци", понавља Михајло, иако је овде реч о Томи који је тек ступио на византиску територију.

Као што видимо, Михајлова вест да је Томин устанак отпочео и до пуног се размаха развио још при крају владе Лава V налази се у

[41] Напр. Acta ss. Davidis et soc., ed. Van den Gheyn, Analecta Bolland. 18 (1899) 232; Anonymi, Vita Nicolai Studitae, PG 105,900; Michaelis Monachi, Vita Theodori Studitae, PG 99,320.

[42] Genesii, p. 33,12; Theoph. Cont., p. 55,1; Michel le Syrien, Chronique, ed. Chabot III 37.

[43] Theoph. Cont., p. 51,22.

склопу једне провидне и очигледне мистификације. Та околност, сама по себи, претставља довољан разлог да посумњамо у истинитост те вести. Међутим, има и других разлога који нас у томе учвршћују. Пре свега, потсећамо на прву верзију у којој се изричито каже да Тома диже устанак на глас о смрти Лава V, његова друга и пријатеља.[44] То исто саопштавају анонимни писац у Vita Theodori,[45] као и Георгије Монах.[45a]. Није без значаја ни то што Михајло Сириски „смутњу међу Ромејима“, одн. устанак, бележи под 821, поготову када знамо да је он у рукама имао обе верзије. И најзад, у изричитој форми исту вест налазимо и код Константина Порфирогенита.[46]

Од свега што је Михајло испричао о Томину животу до првих месеци 821 као вероватне остају само вести да је Тома у раној младости дошао у Цариград, служио код „неког патриција“, заплео се у неку авантуру и од страха побегао, можда чак и преко границе, и тамо се краће време задржао, али никако „од Ирине до Лава“.

Да закључимо. Разнолике вести очуваних извора о Томи као организатору великог устанка 821—823 и његову ранијем животу уоквирују се у две верзије.

Прву верзију сачињавају обавештења о Томи која налазимо у Генесијевом и Настављачевом извештају о устанику Варданију (у њиховим историјама о Лаву V), у Генесијевој „првој“ и у Настављачевој „другој причи“ о Томи (у њиховим историјама о Михајлу II). Неколико података ове верзије, у чистом или деформисаном облику, доноси и Михајло Сириски. Вести прве верзије код Генесија и Настављача потпуно су идентичне, претстављају логичну целину и, како по свему изгледа, потичу из монографије о Михајлу II Сергија Исповедника, Михајлова и Томина добро обавештеног савременика. Веродостојност прве верзије потврђује се и поређењем извештаја о Варданијевом устанку код Генесија и Настављача са оним код Теофана, који је био непосредни савременик догађаја.

Друга верзија обухвата вести о Томи које налазимо у писму Михајла II Лудвигу Побожном и које, у варијантама и посредним путем, преносе Генесије у „другој причи“, Настављач у „првој“, Acta ss. Davidis et soc. и други извори. Михајлова прича о Томи склопљена је, највећим делом, од међусобно противречних и са првом верзијом и другим изворима несложивих тврђења, па је стога не можемо сматрати веродостојном.

У Михајловом писму описује се не само Томин живот него и ток устанка. О свему томе неупоредиво објективнији и исцрпнији приказ налазимо код Генесија и Настављача, у оним текстовима њихових историја који се највећим делом заснивају свакако на монографији Сергија Исповедника, а у мањој мери вероватно и на поеми Игњатија Ђакона

[44] Genesii, p. 32,1; Theoph. Cont., p. 52,12.

[45] Anonymi, Vita Theodori Studitae, PG 99, 221.

[45a] Georgii Monachi, ed. Bonn. 784.

[46] De adm. imperio 22,40, ed. Moravcsik.

Τὰ κατὰ Θωμᾶν.[47] Па ипак, Михајлово писмо није безвредан документ. Напротив. Као врло речито сведочанство о једном времену и његовим људима, оно са једне посебне стране осветљава и устанак. Наиме, у Михајловом писму, таквом какво је, видимо доказ да се у грађанском рату 821—823, поред оружане, водила и врло интензивна борба средствима пропаганде.[48] При испитивању врло сложеног Томиног покрета потребно је свакако узети у обзир и тај моменат.

И најзад, комплекс података о Томи код Генесија и Настављача, гледано у целини, претставља изразит пример њихова метода рада, као и услова под којима се поједини њихови извештаји могу користити као историски извори. Механички сложени од података који су прикупљени са разних страна, ти извештаји постају употребљиви тек пошто се претходно утврде бар главни извори на којима се заснивају.

---

[47] За претпоставку да су Генесије и Настављач при састављању свога извештаја о Томином устанку употребили и поему Игњатија Ђакона говорили би ови моменти. Прво, Суида у Лексикону наводи да је Игњатије писао, поред осталог, и „јамбе о Томи устанику" и да се тај спев обично назива τὰ κατὰ Θωμᾶν. Из тога као сигурно излази да су Генесије и Настављач, као нешто старији од Суиде, могли познавати Игњатијеву поему. Друго, за своју историју о Лаву V Генесије је као један од извора неоспорно употребио Игњатијеву Vita Nicephori Patr., како је показао Hirsch, Byz. Studien 128. Утолико је мање вероватно да су Генесије, исто као и од њега зависни Настављач, могли заобићи Игњатијеву историску поему о устанку. Треће, своју „другу причу" о Томи Генесије пропраћује овом уводном напоменом: καὶ οὕτω φασὶ τὰ κατὰ Θωμᾶν ἀκριβέστερον διεξιστορεῖσθαι (p. 35). Grégoire (Byz. et les Arabes I 46 n. 1) духовито и с правом примећује да је овде израз τὰ κατὰ Θωμᾶν карактеристичан и да је, по свој прилици, преузет од Игњатија. Четврто, Генесије прича да је Тома склопио споразум са Арабљанима, уз пристанак калифе крунисао се у Антиохији, и отпочео експедицију μετ' Ἀγαρηνῶν Ἰνδῶν Αἰγυπτίων Ἀσσυρίων Μήδων Ἀβασίων Ζηχῶν Ἰβήρων Καβείρων Σκλάβων Οὔννων Βανδήλων Γετῶν καὶ ὅσοι τῆς Μανέντος βδελυρίας μετεῖχον, Λαζῶν τε καὶ Ἀλανῶν Χάλδων τε καὶ Ἀρμενίων καὶ ἑτέρων παντοίων ἐθνῶν (Genesii, p. 33). Нема сумње да овде Генесије парафразира нечије стихове. Одмах помишљамо на Игњатија, јер није забележено да је ико други певао о Томи. Затим, познато је да Игњатије воли китњасту, учену и бомбасту фразу, а Генесијев опис састава Томине војске обилује низом имена која могу да потичу само од ученог и хиперболисању склоног песника (Вандали, Гети, Мeђани итд.). Са тога разлога не сматрамо убедљивом сугестију да би извор овоме епско-легендарном набрајању могао бити „un poème populaire, en vers politiques, répandu par le gouvernement", како мисли Grégoire (Byz. et les Arabes I 31 n. 2). Поред осталог, у том случају требало би да се Генесијев списак поклапа са оним у писму Михајла II, а то не стоји. И најзад, врло карактеристичним сматрамо и то што се у Генесијевом списку могу лако реконструисати скоро читави јампски триметри, а управо у таквом метру је била Игњатијева поема.

[48] Ово као да потврђује и сам Михајло када у писму каже: ...ut plurima omittamus propter superfluitatem verborum quae in hac tempestate tribulationum contigerunt (Mansi XIV, 418).

FRANJO BARIŠIĆ

DEUX VERSIONS SUR THOMAS, CHEF DE L'INSURRECTION DE 821—823

Résumé

Prises dans leur ensemble, les informations des sources conservées sur l'activité rebelle de Thomas jusqu'en automne 821, ses rapports avec le calife de Bagdad, le début et les causes de sa rebellion, comme aussi sur sa biographie antérieure, forment un fatras inextricable de données diverses. Cette confusion est surtout manifeste dans les sources les plus importantes et les plus complètes, celles de Génésios et du Continuateur de Théophane. Les narrations de nos chroniqueurs ne sont pas seulement chaotiques, mais diffèrent souvent entre elles. Sur un même sujet ils nous donnent des témoignages disparates ou contradictoires. Comment s'y retrouver? Comment parmi tant de données hétérogènes trouver celles qui sont dignes de foi? On procédait jusqu'à présent de la façon suivante: on rassemblait toutes les informations données par Génésios, le Continuateur et les autres sources sur un certain sujet, puis on les comparait, les triait et les accordait. On arrivait nécessairement par ce procédé d'interprétation à des solutions différentes et hypothétiques.

L'histoire d'un certain personnage ou d'un événement quelconque dans les chroniques de Génésios ou du Continuateur dans bien des cas n'est qu'un recueil de données ramassées de tous côtés, le plus souvent puisées de sources écrites, mais de valeur diverse. Par conséquent, l'unique méthode pour différencier ces données hétérogènes d'après leur valeur relative est de remonter aux sources où elles ont été puisées.

C'est justement en appliquant cette méthode que nous avons essayé de présenter dans ce travail un examen critique des informations confuses, qui se trouvent dans les sources conservées, sur la vie et l'activité de Thomas jusqu'en automne 821. Dans l'ensemble complexe de ces informations se trouvent cachés les éléments essentiels et indispensables pour la compréhension et l'explication de ce soulèvement au point de vue historique (date du début de l'insurrection, prétexte et causes, rapidité et voies de propagation, etc.). C'est ce qui fait de ce groupe de données un problème intéressant et important.

Les diverses informations des sources conservées sur Thomas en tant qu'organisateur du soulèvement et sur sa biographie antérieure peuvent être groupées en deux versions.

La première version comprendrait les informations sur Thomas que nous trouvons dans les récits de Génésios et du Continuateur sur le stratège Bardanès Tourkos et ses collaborateurs Léon, Thomas et Michel (dans l'histoire de Léon V: Genesii, p. 8—10, 12—13; Theoph. Cont., p. 6—10, 11—12, 18, 23—24); dans „le premier récit" sur Thomas de Génésios et dans „le second récit" du Continuateur sur Thomas (dans l'histoire de Michel II: Genesii, p. 32; Theoph. Cont., p. 52). Toutes ces informations sur

Thomas forment un tout logique. Elles sont identiques chez les deux chroniqueurs, avec la seule différence que le Continuateur est, selon son habitude, plus explicite par endroits et plus concret. Génésios et le Continuateur puisent, selon toute apparence, ces données dans la monographie de Serge le Confesseur sur Michel II. Nous fondons cette supposition en premier lieu sur le fait que la description des personnages et les données biographiques de Thomas et de Michel, que nous trouvons dans l'histoire de Léon V, rappellent, à bien des égards, ce qu'on nous raconte à leur sujet dans l'histoire de Michel II qui, dans sa majeure partie, dérive indubitablement de la monographie de Serge le Confesseur (cf. supra, note 12). Cette thèse est corroborée par le fait que la prophétie du moine de Philomélion (Genesii, p. 8—9; Theoph. Cont., p. 7—8) forme sans conteste une praedictio post eventum et ainsi nous revèle-t-elle que les récits de nos chroniqueurs sur Bardanès sont puisés d'une source postérieure à la mort de Michel II (829) — la monographie de Serge le Confesseur datant justement de cette époque.

Les informations les plus importantes sur Thomas contenues dans la première version sont les suivantes. Au début même du IXe siècle Thomas fait partie, dans un rôle subalterne, des troupes de Bardanès, le stratège du thème des Anatoliques. Dès l'avènement au trône de Nicéphore (802), Bardanès devient „monostratège des thèmes orientaux“ et choisit comme collaborateurs intimes Léon, Thomas et Michel. Contrairement à Léon et à Michel, Thomas reste fidèle à Bardanès et, après l'échec de l'insurrection de celui-ci (803), il le suivra en exil dans l'île de Prote. A l'avènement de Léon (813) Thomas est nommé turmarque des fédérés dans le thème des Anatoliques. Dès que la nouvelle du meurtre de Léon par Michel et de l'usurpation du trône par celui-ci lui parvient, au début même de 821, Thomas entre en action et, au printemps de la même année, il conclut une alliance avec les Arabes, se fait couronner à Antioche et se met à préparer sa campagne en vue d'envahir la capitale.

Les informations de la première version nous semblent être authentiques pour les raisons suivantes. Premièrement, ces informations font partie intégrante des textes de Génésios et du Continuateur basés, nous avons de fortes raisons de le supposer, sur la monographie (ἱστορικόν) de Serge le Confesseur, contemporain de Michel et de Thomas, et auteur remarquable par sa manière réaliste de présenter les événements; deuxièmement, toutes les données concrètes sur le rebelle Bardanès, que nous trouvons chez son contemporain immédiat Théophane, se trouvent aussi dans les récits de Génésios et du Continuateur sur Bardanès, quoiqu'il soit manifeste que dans ce cas-là Génésios et le Continuateur ne dépendent pas de Théophane. Nous en concluons que les informations complémentaires (par rapport à Théophane) que nous donnent Génésios et le Continuateur sur les collaborateurs de Bardanès (Léon, Thomas et Michel) doivent aussi être exactes dans l'ensemble.

La deuxième version se distingue et diverge de la première sur toute une série de points. La différence essentielle est que les informations sur Thomas n'ont aucun trait commun avec celles que nous trouvons dans la première version.

De notre connaissance, les sources indépendantes les unes des autres qui relatent en entier ou en partie la deuxième version sur Thomas sont les suivantes: La lettre du 10 IV 824 de Michel II à Louis le Pieux (Mansi XIV, 417—419); Georges le Moine (ed. Bonn. 784); Acta ss. Davidis et soc. (ed. Van den Gheyn, Anal. Bolland. 18, 231—232); Jean le Diacre (ed. Muratori, Rerum ital. script. I 2, 313); Génésios (ed. Bonn. 35—36); Continuateur de Théophane (ed. Bonn. 50—52); Michel le Syrien (Chronique XII 9, ed Chabot III 37); Constantin Akropolitès (ed. Papadopoulos-Kerameus, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολ. σταχυολογίας I 407). Par l'analyse comparée de ces textes nous arrivons à la conclusion certaine qu'ils relatent tous, avec des variantes plus ou moins grandes, un même récit sur Thomas, celui que nous trouvons dans la lettre de Michel II, adressée à Louis le Pieux. Autrement dit, la deuxième version de l'histoire de Thomas est en réalité la version de Michel, modifiée au cours des années. Toute la discussion sur le rapport entre la première et la seconde version s'en trouve sensiblement simplifiée. Une multitude de données étranges sur Thomas que nous rencontrons dans les différentes variantes de cette version, et qui compliquaient inutilement les discussions à ce propos, se trouvent dès lors écartées, car elles ne sont que des modifications postérieures des renseignements de Michel. Par exemple: si Michel dit: „depuis Irène jusqu'à Léon", nous trouvons chez Génésios et chez le Continuateur „près de 25 ans" et chez Michel le Syrien „depuis Haroun jusqu'à Mamoun"; à „un certain patricien" de Michel correspond „le stratège Bardanès" dans Acta ss. Davidis et soc., et „un certain sénateur" chez le Continuateur, etc.

La lettre de Michel nous apprend qu'il a adressé, immédiatement après l'insurrection, une proclamation au peuple, dont le contenu devait être semblable à cette lettre (cf. supra, note 20). C'est ce qui explique que les variantes de la deuxième version correspondent à la lettre de Michel, quoique elles n'en dérivent pas directement.

Cette lettre est un document étrange. C'est une suite de slogans de propagande du temps de la guerre civile, une histoire tendancieuse, dont le sujet, en bref, est le suivant. Thomas, jeune homme, arrive dans la capitale et entre au service d' „un certain patricien". Quand sa liaison coupable avec la femme de son patron devient publique, il s'enfuit chez les Sarrasins et reste dans leur pays „depuis Irène jusqu'à Léon". Pendant ce séjour il repudie la foi chrétienne „pour mieux attirer les foules des Sarrasins et d'autres peuples", et en même temps il se fait passer pour Constantin VI, fils d'Irène, et „c'est précisément pour cela que les infidèles mentionnés se rallient à lui". Quand „certains hommes méchants" tuèrent Léon, parce qu'il avait perdu courage et qu'il n'avait plus la force, pendant les dernières mois de son règne, de s'opposer à „l'armée puissante" du traître Thomas, alors Michel lui-même — nous dit-on — fut „unanimement élu au trône", justement parce qu'on croyait qu'il pourrait vaincre Thomas.

Pas une seulle donnée de ce récit sur Thomas, excepté celle de son service chez „un certain patricien", ne peut être considérée comme digne de foi. Ceci nous est prouvé tout d'abord, par les contradictions flagrantes et les contre-vérités qui se trouvent dans le récit de Michel; ensuite, par la première version sur Thomas qui est indubitablement authentique; enfin,

par quelques sources qui d'après certaines informations confirment la première version tout en étant indépendantes.

Dans la lettre de Michel nous ne trouvons pas seulement le récit de la vie de Thomas, mais aussi celui des opérations militaires pendant l'insurrection. Nous en avons une relation beaucoup plus impartiale et plus détaillée chez Génésios et chez le Continuateur, dans les textes qui, dans leur majeure partie, se fondent sans doute sur la monographie de Serge le Confesseur et, dans une moindre partie, probablement sur le poème d'Ignace le Diacre sur Thomas (cf. supra, note 47). La lettre de Michel n'est pas pourtant un document sans valeur. Au contraire, en tant que témoignage éloquent d'une époque et des gens de ce temps, elle jette une lumière nouvelle sur l'insurrection elle-même. Nous considérons notamment la lettre de Michel, telle qu'elle se présente, comme une preuve du fait que dans la guerre civile de 821—823 on ne luttait pas seulement à main armée mais se servait aussi amplement de moyens de propagande. Lors de l'étude du phénomène complexe de l'insurrection de Thomas il faut en tout cas prendre ce facteur en considération.

La première version sur l'activité rebelle de Thomas et sur sa vie antérieure nous reste donc seule comme digne de foi. Partant exclusivement des données de cette version, la grande guerre civile de 821—823 nous apparaît sous un jour nouveau. C'est ce que nous essayerons de démontrer dans un prochain travail.

Зборник радова Српске академије наука LXV — Византолошки институт, књ. 6
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LXV — Institut d'Études Byzantines, № 6

IV. DUJČEV

L'ANCIEN CARTULAIRE DU MONASTÈRE DE SAINT-JEAN-PRODROME SUR LE MONT MÉNÉCÉE

La découverte du cartulaire A du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée — considéré perdu jusqu'ici et identifié à présent avec le cod. MS. XXV. C. 9 (605) de la Bibliothèque Universitaire de Prague[1] — permet d'établir d'une façon plus précise le texte des documents qui y sont contenus. A cause de l'absence du cartulaire A, on utilisait jusqu'à présent pour la reconstruction du texte du typicon et des 14 documents, conservés dans ce cartulaire, des sources d'une importance secondaire et quelquefois peu sûres. Ainsi, le texte du typicon a été reconstruit sur la base de la copie de Chrysanthe Notaras, faite au début du XVIIIe siècle, reproduite plus tard par K. Sathas[2] et par Miklosich-Müller[3]. Pour son édition du typicon, M. Jugie[4] avait utilisé, en outre, une copie, executée par L. Petit d'après un manuscrit, resté assez longtemps inconnu, mais identifié dernièrement par A. Guillou[5] avec cod. Athen. 2587 de la fin du XVIIIe siècle. M. Jugie y ajouta encore les variantes d'un autre manuscrit que L. Petit avait eu sous la main, sans en donner cependant des explications explicites. C'est encore A. Guillou qui fit voir qu'il n'est question ici que de la copie du cartulaire A faite par Chrysanthe Notaras et conservée autrefois au métoque du Saint-Sépulcre à Constantinople.[6] La dernière édition du typi-

[1] Pour les détails v.: *I. Dujčev*, Le cartulaire A du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée retrouvé. Revue des études byzantines, XVI (1958) 169—171 (=Mélanges S. Salaville). — Idem, Der wiederaufgefundene „Alte Kodex" des Johannes—Prodromos—Klosters bei Serrai. Wiener Archiv III. Studien z. älteren Geschichte Osteuropas II (1959) 116—121. Cf. Byz. Zeitschrift, L (1957) 588. Sur le monastère et ses documents voir: *Fr. Dölger*, Die Urkunden des Johannes—Prodromos-Klosters bei Serrai. SB d. Bayerischen Akademie d. Wiss., phil.-hist. Abteilung, Jg. 1935. München 1935. — *A. Soloviev*, Les diplômes grecs de Ménoikeon attribués aux souverains byzantins et serbes. Byzantion, IX (1934) 297—325. — Idem, Encore un recueil de diplômes grecs de Ménoikeon. Byzantion, XI (1936) 59—80.

[2] *K. Sathas*, Bibliotheca graeca medii aevi. I. Venetiis 1872, 201—242.

[3] *F. Miklosich — J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. V. Vindobonae 1887, 88—134, 451—452.

[4] *M. Jugie*, Le typicon du monastère du Prodrome au mont Ménécée près de Serrès. Byzantion, XII (1937) 25—69.

[5] *A. Guillou*, Les Archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont de Ménécée. Paris 1955, 161.

[6] *Guillou*, op. c., 161, 162.

con, présentée par Guillou, est basée donc sur ces trois témoins: B ≡ cod. Athen. 2587; C = la copie de Chrysanthe Notaras et S = l'édition de K. Sathas. Par la découverte du cartulaire A, nous possédons à présent la copie officielle et plus ancienne du texte du typicon, à laquelle remonte — étant donné que l'original du typicon doit être considéré irrévocablement disparu — toute notre tradition du texte. Par suite du nouveau témoin de Prague toute discussion concernant les variantes de lecture du texte du typicon devrait être considérée désormais définitivement tranchée. La collation entre le texte, offert par MS. XXV. C. 9 (= P) et la dernière édition, fournie par A. Guillou (= G), nous indique, en premier lieu, un certain nombre de variantes, inconnues jusqu'à présent. D'autre part, grâce à cette collation on voit confirmées ou rejetées des variantes de lecture adoptées sur la base tantôt de l'un, tantôt de l'autre des témoins. Il est nécessaire de noter que les variantes de lecture du P confirment quelquefois non les lectures qui ont été introduites par Guillou dans le texte, mais plutôt les lectures qui ont été rejetées par l'éditeur comme „Footnotes", c'est-à-dire que les lectures des témoins considérés secondaires se vérifient comme primordiales. Bien sûr, il serait inutile de pousser cette collation jusqu'aux détails presqu'insignifiants, comme, par exemple, la présence ou l'absence du „iota subscriptum", la différence des accents, l'usage des majuscules ou des minuscules, quelques abréviations claires et hors de doute, enfin l'interponction, etc. Le manuscrit de Prague, écrit vers la moitié du XIVe siècle — en 1344 ou bien „entre 1345 et 1352"[7] — est absolument clair et admirablement conservé, et l'on n'y trouve que peu de passages dont la lecture provoque des doutes. Quelques corrections et notes marginales sur le manuscrit de Prague ne sont pas sans importance, provenant d'une main qui pourrait être identifiée, selon toute probabilité, avec la main de l'ancien higoumène du monastère Christophore[8]. A part les deux visites à la Bibliothèque Universitaire de Prague, en octobre-novembre 1957 et en mai 1959, je dispose, grâce à l'obligeance de Mme Bohumila Zástěrová, de la Rédaction de „Byzantinoslavica", et de Mme E. Urbánková, chef du département des manuscrits à cette bibliothèque, d'une photocopie complète du manuscrit P pour le travail de confrontation. Vue l'importance des résultats de cette collation pour la reconstruction du texte du typicon et des 14 documents, qui se trouvent dans le cartulaire A, il est absolument nécessaire de les faire connaître — ce qui est le but principal du cet article. En dehors de l'importance des documents du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée pour l'histoire de Byzance en général, il faut relever leur importance singulière comme source historique de l'histoire slave. On y trouve un chrysobulle du roi serbe Stefan Dušan, daté du mois d'octobre 1345. Dans le texte des autres documents et du typicon il y a un nombre considérable de témoignages d'une importance particulière pour l'étude de l'histoire serbe et, en général, des Slaves de Sud.

[7] Selon *Dölger*, Die Urkunden, 5 n. 1. „wahrscheinlich im Jahre 1344", selon *Guillou*, op. c., 18, „entre 1345 et 1352".

[8] *Christophore*, Προσκυνητάριον τῆς ἐν Μακεδονίᾳ παρὰ τῇ πόλει Σερρῶν σταυροπηγιακῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου. Ἐν Λειψίᾳ (1904).

Le typicon: P pp. 1—145 = Guillou, op. c., 161—176

G	163,12	ἀπολελυμέναις	ἀπολυμέναις	P 2
G	163,18	περὶ τῆς ἐξαγορεύσεως	τῆς om.	P 3
G	163,25	Παραίνεσις πλατυτέρα πρὸς τοὺς ἀδελφούς	Παραίνεσις ἑτέρα..	P 4 = S
G	163,26	ὀφείλουσιν	ὀφείλωσιν	P 4
G	163,40	ὅπως	οὕσως	P 6 = B
G	164,4	πεποίηκεν· φίλος	πεποίηκε	P 8
G	164,4	οὑμενοῦν	οὕμενουν	P 8 = B
G	164,9	κελλύδριον	κελλίδριον	P 9 = B
G	164,11	τῷ μονυδρίῳ	μονιδρίῳ	P 10 = B
G	164,21	οὗ ἡ καθ' ἡμᾶς	ὅν	P 12 = B
G	164,23	ὅλως κεκαλυμμένος	ὅλος	P 12 = B
G	164.26	τῷ ἐκτὸς	τὸ ἐκτὸς	P 13 = BJ
G	164,28	καθῆραι	καθᾶραι	P 13 = B
G	164,34	ἡρετίσαντο	ἡρετήσαντο	P 14 = B
G	164,35	διόλου	δι' ὅλου	P 15
G	164,52	ὁ δ' ἡμέτερος	ὁ δὲ ἡμέτερος	P 18
G	165,1	διόλου	δι' ὅλου	P 19 = B
G	165,5	τὸ χρεὼν	τῷ χρεὼν	P 19 = B
G	165,13	ἀσθενίαις	ἀσθενείαις	P 21
G	165,14	ὡρᾶτο	ὁρᾶτο	P 21 = B
G	165,28	ἐσθίωσι	ἐσθίουσι	P 24 = BS
G	165,30	ἐπανηρημένοις	ἐπανηρημένοις	P 24
G	165,31	Ὅσα οὖν	Ὅσας οὖν	P 24
G	165,39	ἡμερῶν καὶ	καὶ om.	P 26 = B
G	165,45	περιποιησάμενος, καταγώγιον	...καὶ καταγώγιον	P 27
G	166,1	διατηροίης	διατηρείοις	P 30 = B
G	166,10	αὐτοῦ δὲ	αὐτοῦ δὴ	P 32 = B
G	166,11	πάντων τῶν ἁγίων	πάντων σου τῶν ἁγίων	P 32
G	166,13	ἀπὸ πάσης ἀρχῆς	ἐπὶ πάσης	P 32
G	166,15	βρέβιον	βρεβεῖον	P 32
G	166,19	ἀπάρτισιν	ἀπάρτησιν	P 33 = B
G	166,29	οἱασοῦν	οἱασοῦν P 35 ex οἱανοῦν	cor. = B
G	166,46	εἰς ἀεὶ	ἐπ' ἀεὶ	P 39 = B
G	167,4	πρεστῶτα	προεστῶτα	P 41
G	167,11	προχειρίσεως	προχειρήσεως	P 42 = B
G	167,13	ποιήσεται	ποιήσηται	P 43 = B
G	167,22	δι' ἐγγράφου	δι' ἐγγράφος	P 44
G	167,23	ὃ δὴ	ᾧ δὴ	P 44 cf. B
G	167,25	τοῖς παρεκκλησάρχαις = = 167,18	παρ' ἐκκλησιάρχαις	P 44,45 = B
G	167,27	δέοι	δέει	P 45
G	167,32	νοσφιζόμμενος τύχοι	νοσφιζόμενος τύχει	P 46 cf. B
G	167,37	ἔσται ἐφησυχάζων	ἐσεῖται ἐφ' ἡσυχάζων	P 47 = B
G	167,40	σεσηπὸς	σεσηπὼς	P 48 = B
G	167,42	τραπεζάριον	τραπαιζάριον	P 48

G	167,44 διὰ παντὸς	διαπαντὸς	P 49=B
G	167,49 μέλει	μέλλει	P 50=B
G	168,11 ἕξεσθε	ἕξετε	P 52=B
G	168,16 ἀπολυμέναις	ἀπολελυμέναις	P 53
G	168 24 καθῆσθαι	καθεῖσθαι	P 55=B
G	168,27 ἐρωτωμένου	ἐρωτουμένου	P 55=B
G	168,44 παρατιθέσθωσαν	παρατεθείσθωσαν	P 59=B
G	168,50 διαλυόμεθα	διακλυόμεθα	P 60=B
G	169,3 ἐπὶ τῶν	ἀπὸ τῶν	P 61=B
G	169,5 διωρισμένας	διορισμένας	P 62=B
G	169,9 ἀπαραβάτους	ἀπαραβάτως	P 63
G	169,12 ἀγαπητοῖς	om.	P 63=B
G	169,24 ἀπερίσαστον	ἀπερίσπαστον	P 66
G	169,27 ἄχρι τοῦ ἐσχάτου	ἄχρι καὶ τοῦ	P 66
G	169.28 διακονεῖσθαι	διακεῖσθαι	P 67
G	169,32 δύναιντ' ἄν	δύναιτ' ἄν	P 67
G	169,32 καθ' ἑκάστην	καθεκάστην	P 67—68=B
G	169,48 οὐδ' ὁπωσοῦν	οὑποσοῦν	P 71=B
G	169,49 καθ' οἱονδήτινα	καθοιονδήτινα	P 71=B
G	170, 1-2 ἐπαγγέλοιτο	ἐπαγγέλλοιτο	P 72
G	170,3 διωρισμένα	διορισμένα	P 72
G	170,4 καταπεμτὸν	καταπεμπτὸν	P 72
G	174,4 μόνη	μόνην	P 72=B
G	170,6 φρονήσει	φρονήση	P 72=B
G	170,7 ἅγιος ἡμῶν βασιλεύς	ἡμῶν ἅγιος βασιλεύς	P 73=B
G	170,11 ὑπόδεσιν	ὑπόδησιν	P 73=B
G	170,12 δίδοσθαι τοῖς ἑνὶ ἑκάστῳ	τοῖς ἀδελφοῖς ἑνὶ	P 74
G	170,15 ἐπιστήμως	ἐπιστείμως	P 74=B
G	170,15 μαγκίποις	μαγκύποις	P 74=B
G	170,21 ἐξαγγέλειν	ἐξαγγέλλειν	P 75
G	170,22 τὸν ἑκάστου τραῦμα	τὸ ἑκάστου τραῦμα	P 75
G	170,27 εἰσέρχεσθαι	εἰσέρχεται	P 76
G	170,31 εἴκοσι	εἴκοσιν	P 77
G	170,39 λουσθήσεσθαι	λουθήσεσθε	P 79
G	170,42 Ἱεροσολυμίτην	ἱερωσολυμίτην	P 79=B
G	170,44 ποιήσετε	ποιήσητε	P 80=B
G	170,45 ἐκτελήσετε	ἐκτελέσητε	P 80=B
G	170,45 ἐκτελεῖσθε	ἐκτελεῖσθαι	P 80=B
G	170,46 ἐκτελῆται	ἐκτελεῖται	P 80=B
G	170,47 ἐπήκοον	ἐπίκοον	P 80=B
G	170,47 πεντηκοντάκις	πεντήκοντα	P 80=B
G	171,5 τὴν κεκοιμημένων	τὴν τῶν κεκοιμημένων	P 81
G	171,6 Χριστὸν τὸν θεὸν ἡμῶν	Χριστὸν καὶ θεὸν	P 82
G	171,6 εὐλογία	εὐλογίαν	P 82
G	171,35 νουθετεῖσθαι	νουθετεῖσθε	P 87=B
G	171,36—7 ψυχοβλαβῆ καταλέξαντας	ψυχωβλαβῆ καταλείψαντας	P 87 cf. B
G	172,3 νοσήσαντος	νοσήσαντες	P 92
G	172,9 προκρίναντες	προκρίνοντες	P 93

G	172,10 ἐκλέξασθε	ἐκλέξεσθε	P 93 = B
G	172,21 ἐξωθεῖσθε	ἐξωθεῖσθαι	P 96
G	172,23 ἔχοι	ἔχη P 96, cf. ἔχει B	
G	172,24 εἰ δὲ μὴ αὖθις	εἰ δὲ καὶ αὖθις	P 96
G	172,26 τραχύνεται	τραχύνηται	P 97 = B
G	172,27 δι' ὄχλου	διόχλου	P 97 = B
G	172,28 προσμένει	προσμείνει	P 97 = B
G	172,31 ἀναχωρήσει	ἀναχωρήσειε	P 98 = B
G	172,35 πνευματικὴν	π(ατ)ρικὴν	P 98
G	172,41 τἄλλα	τ' ἄλλα	P 100 cf. B
G	172,50 ἐνεργοῦν	ἐναργοῦν	P 101 = B
G	173,5 καθ' ἑκάστην	καθεκάστην	P 103 = B
G	173,12 καύσωνι ἢ ἀνέμῳ	ἢ om.	P 105 = B
G	173,22 βασιλεία	βασιλία	P 107 = B
G	173,24 πολέμιον	πολέμιον P 107 ex πόλεμον	cor. = B
G	173,25 κοπιώντων	κοπιόντων	P 107 = B
G	173,52 ἀναθῆναι	ἀναθεῖναι	P 112a
G	173,55 τὸν κύριόν μου δομέστικον	τὸν κ. μ. τὸν μέγαν δομ.	P 112a
G	174,10 τὸν εὐγενῆ κλάδον	ὁ εὐγενὴς κλάδος	P 114
G	174,20 ἐφοροῦντος	εὐφοροῦντος	P 116 = B
G	174,24 ἀξιωθείη	ἀξιωθείοι	P 117 = B
G	174,50 δέοι	δέει	P 122 = B
G	174,54 δεινῶς	δεινὸς	P 123 = B
G	175,6 ἐφορῶντος	εὐφορῶντος	P 124 = B
G	175,12 ἀνεπιλήπτους	ἀνεπιλείπτους	P 126 = B
G	175,21 τούτους	τούτοις	P 127 = B
G	175,29 γνώμει	γνώσει	P 129
G	175,31 κυριώτατα	καιριώτατα	P 129 = B
G	175,39 παρετηθῆναι	παραιτηθῆναι	P 131
G	175,40 ἀρετῇ ἢ φρονήσει	ἀρετῇ καὶ φρονήσει	P 131
G	175,45 περὶ τοὺς τέσσαρας	ἀπὸ τοὺς	P 132 = B
G	175,53 ἐφορεύων	εὐφορεύων	P 134 = B
G	175,56 εὔχωνται	εὔχονται	P 135 = B
G	176,1 ἐφορῶντος	εὐφοροῦντος	P 135 = B
G	176,4 ἀκολόβωτα (ἀκολώβοτα)	ἀκολόβοτα	P 136 = B
G	176,5 ἀνάγεσθαι	ἀνάγεσθε	P 136
G	176,11 ἔχωσι	ἔχουσι	P 137 = B
G	176,13 καθ' ἑκάστην	καθεκάστην	P 137 = B
G	176,15-16 ὑπὲρ ὑμῶν	ὑπέρ ἡμῶν	P 138
G	176,19-20 κατειλελεγμένος	κατηλεγμένος	P 139 cf. B
G	176,42 τῆς πανάγνου	πανυπεράγνου	P 143
G	176,47 ἑορτάζηται	ἑορτάζεται	P 144
G	176,50 βουληθῇ	βουληθεῖ	P 145 = B

Le nombre considérable des variantes, offertes par P, peut être augmenté par quelques autres variantes qui ont une importance relative. Notons cependant que certaines des lectures de P ont rapport plutôt à l'orthographe, tandis que d'autres, au contraire, proposent des corrections.

du texte qui changent le sens. Il y a même des lectures qui sont évidemment erronées, mais qui méritent quand même d'être notées ici. Le fait qu'un grand nombre des lectures du P coïncident avec les lectures du B prouve qu'il faut considérer désormais B = Cod. Athen. 2587 comme une copie fidèle de l'ancien cartulaire et lui attribuer, par conséquent, plus de valeur que l'on ne lui reconnaissait jusqu'à présent. Basée sur cette copie, à travers la copie de L. Petit, l'édition du typicon, publiée par M. Jugie en 1937, n'a rien perdu de sa valeur. P. Jugie avait pris le soin d'identifier les nombreuses citations de la Sainte Ecriture, insérées dans le texte du typicon. Il est étrange que le dernier éditeur du texte, au lieu de reprendre cette identification des citations et même d'en préciser encore quelques autres passages, n'en fait aucune mention. Après le texte du typicon, à p. 145, on lit la souscription du fondateur du monastère, le métropolite Joachim: † Ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Ζιχνῶν Ἰωακείμ. La présence de cette souscription a été notée déjà par l'higoumène Christophore[1]. Le métropolite Joachim est mort en décembre 1333[2], et cette souscription du cartulaire, copié au moins dix années plus tard, n'est qu'une transcription prise sur l'original du typicon[3].

La collation du texte des 14 documents, contenus dans le cartulaire A, avec la dernière édition d' A. Guillou, permet d'établir quelques dizaines de variantes.[4]

1. Chrysobulle d'Andronic II Paléologue de juin 1309:

P pp. 146—155 = *Guillou*, op. c., 44—46 nr. 4

G 45,1	προσῆκον τὸ	προσῆκον ἐστί τὸ	P 146
G 45,2	ταύταἱς	ταύταις	P 146
G 45,2	προστεινόντων	προτεινόντων	P 146
G 45,3	ἡ δ' αἴτησἱς	ἡ δ' ἡ αἴτησις	P 146 = M
G 45,8	εἰσδέξεται βασ.	εἰσδέξηται ὁ βασιλεύς	P 147, cf. S
G 45,15	τὸ ὅρος τοῦ	τὸ ὅρος τὸ τοῦ	P 148
G 45,29	ἑτέραν μοδίων	ἑτέραν γῆν μοδίων	P 151
G 45,33	Γαστιλέγκους	Γαστελέγκους	P 152 = SM
G 45,34	Παραλιμνίαν	Παραλυμνίαν	P 152
G 46,36	Μελένικον	Μελενίκον	P 152 = SM
G 46,38	Κριλάτου	Καϊλάτου?	P 153 = SM
G 46,38	τοίνυν καὶ καθέξει	καὶ o.n.	P 153 = SM
G 46,43	εὑρήσει	εὑρίσκει	P 153 = S
G 46,47	Ἰούνιον	Ἰούλλιον P 154, ἰούλιον	SM
G 46,48	ἑξακισχιλιόστου	— χιλιωστοῦ	P 154
G 46	nota Εἶχε δὲ	δὲ om.	P 155

[1] *Christophore*, op. c., 20 n. 3.
[2] Cf. *Guillou*, op. c., 11.
[3] *Guillou*, op. c., 161 et n. 2.
[4] A noter encore les signes conventionnels: C = l'édition de Christophore; S = l'édition de Sathas; M = l'édition de Miklosich-Müller; A = copie dans le Cod. Vatic. gr. 2412 (cf. *Guillou*, op. c., 64); B_1 = copie dans le manuscrit 95 de la Bibliothèque Nationale de Belgrade; B_2 = copie dans le manuscrit 615 de la Bibl. Nationale de Belgrade; S-M = édition Soloviev-Mošin de 1936. Cf. les indications chez *Guillou*, op. c., 127.

2. Chrysobulle d'Andronic II Paléologue de septembre 1317:

P pp. 156—160 = *Guillou*, op. c., 50—51 nr. 7.

G 51,2—3	κατηνάλωσεν	κατανάλωσεν	P 156
G 51,9	χρυσόβουλλον	χρυσόβουλ'λόγον	P 157
G 51,11	μεθ' ὕστερον	μεθύστερον	P 158 = C
G 51,15	ἐξητήσατο	ἐξητήσατο	P 158
G 51,16	περιπόθητος θυγατὴρ	περιπόθητος .... θυγ.	P 158
G 51,19	εἰκοσσιτέσσαρα	εἰκοσιτέσσαρα	P 159
G 51,22	πρὸς αὐτὸν	πρὸς αὐτὴν	P 160 = CSM
G 51,23—4	δομεστίκου ...αὐτῇ	ajouté en marge par Christophore, P p. 160, en bas, avec une note: Σημ. 'Ανεπληρώθηναν ταῦτα ἐκ τοῦ ἐν σελ. 200 προστάγματος τοῦ Β. ἀρχαίου κώδικος, ἕνεκα παροράματος τοῦ ἀντιγραφέως παραλειφθέντα ὡς ὁρᾶται δὲ ἐν τῷ αὐτῷ χρυσοβούλλῳ ἐν Β. Α. Κ. σελ. 185.	

L'higoumène Christophore avait utilisé le cartulaire B (cf. *Guillou*, op. c., 30, 31): cf. *Guillou*, op. c., 69, 12-14; 47, 1-2; cf. 83, 7.

G 56, 27-28 ἐπὶ... ἀπολυθεὶς P p. 161 en bas avec une note: ajouté en marge par Christophore, Σημ. 'Ανεπληρώθη ἐκ τοῦ ἀντιγράφου τοῦ αὐτοῦ χρυσοβούλλου ἐν τῷ Β.Α.Κ. σελ. 185. Cf. *Guillou*, op. c., 56, 58.

G 51, 28-29 ἰνδικτιῶνος ἰνδίκτου P 160 = CSM. *Guillou*, op. c., 51 note, observe que cette forme „serait une exception à cette époque".

3. Chrysobulle d'Andronic II Paléologue de juin 1321:

P pp. 161-172 = *Guillou*, op. c., 53-56 nr. 9.

G 55,1	κράλης	κράλλης	P 161
G 55,3	τῆς ἐν τῷ	τῇ	P 162
G 55,6	Μενοικέως	Μενοικαίως	P 162
G 55,6	διακειμένης	διακειμένη	P 162
G 55,8	διὰ δικαιωμάτων μέχρι	διὰ δικαιωμάτων διαφόρων μέχρι	P 162
G 55,11	Στρυμόνος	Στρυμμόνος	P 163
G 55,15	εἰς ὄνομα τοῦ τιμίου	τιμίου om.	P 164 = SM
G 55,17	τοῦ Κραβασμούντου	Ταχραβασμούντου	P 164 = SM
G 55,18	ἕτερα δύο οἰκήματα	δύο om.	P 164 = SM
G 55,19	οἰκοτόπια	οἰκοτόπεια	P 164
G 55,19	μαγγιπικὸν	μαγκυπικὸν	P 164 = SM
G 55,28	τὴν Μεριχίαν	τὸν	P 166 = C, cf.SM
G 56,46	πάντα ταῦτα	ταῦτα πάντα	P 169 = SM
G 56, 50-51	ἱερωτάτου ἀρχιερέως εἰς τὴν μητρόπολιν Σερρῶν	ἀρχιερέως ἱερωτάτου μητροπολίτου Σερρῶν	P 170 = SM
G 56,51	τοῦ κανονικοῦ	τοῦ τεταγμένου κανονικοῦ	P 170
G 56,54	αὐτῆς	αὐτὸς	P 170 = SM
G 56,55	τάττηται	τάττεται	P 170

G 56,59	ἰνδικτιῶνος	ἰνδίκτου	P 171 = SM
G 56 nota	Εἶχε δὲ ..γραμμάτων	δὲ om. P., γραμμάτων τῆς βασιλικῆς χειρὸς	P 172

4. Chrysobulle d'Andronic III Paléologue de juin 1321:

P pp. 172—184 = *Guillou*, op. c., 56—59 nr. 10

G 58,13	ζευγηλατεῖον	ζευγηλατίον	P 174 = S
G 58,14	Στρυμμόνος	Στρυμόνος	P 174 = SM
G 58,19	τοῦ Κραβασμούντου	Ταχρασμούντου	P 175 = SM
G 58,20	πόλεως τῶν Σερρῶν	τῶν om.	P 175—176 = SM
G 58,21	μαγκιπικὸν	μαγκυπεῖον	P 176
G 58,22	γειτονίαν	γειτονείαν	P 176 = C
G 58,23	ὁλοκαιρινὸς	ὁλοκαιρηνὸς	P 176
G 58,25	παρὰ τοῦ	ὑπὸ τοῦ	P 176
G 58,31	τὴν...τῶν Κουβουχλίων	τὸν...Κουβουκλεῖον	P 177
G 58,34	Κουβουχλίων	Κουβουκλείων	P 178
G 58,35	τριακοσίων	ἑξακοσίων	P 178—SM
G 58,36	Δραγόη	Δραγώη	P 178
G 58,37	Πάνακα	Πάναχαν	P 178—SM
G 59,42	προστάσσει	προστάσει	P 179
G 59,43	διορίζεται	διορίζηται	P 179
G 59,53	καὶ ἀπὸ τούτων	om.	P 181
G 59,57	ἀλλ' ὁ μέλλων	ἀλλὰ ὁ	P 182
G 59,61	τοῦ τιμίου προφήτου	προφήτου om.	P 183 = SM
G 59	note Εἶχε δὲ	δὲ om.	P 183

5. Sigillion du patriarche Isaie de décembre 1324:

P pp. 184—188 = *Guillou*, op. c., 64—65 nr. 14

G 65,5	περιποιήσατο	περιεποιήσατο	P 184
G 65,6	ἐπηύξησε	ἐπήυξησε	P 185
G 65,7	τυπώσας τὰ	τὸ	P 185 = M
G 65,10	ποριούμενον	περιούμενον	P 185
G 65,11	ἀνώτερον	ἀνώτερα	P 186 = SM
G 65,12	ἀνενοχλησίας	om.	P 186
G 65,14	προσαρμοσθέντα	προσαρμόσαντα	P 186 = C
G 65,15	ὡς καὶ τὸ	ἧς καὶ τὸ	P 186 = CA
G 65,27	Δεκεμβρίῳ	δεκεβρίῳ	P 188

6. Prostagma d'Andronic II Paléologue d'avril 1325:

P pp. 188—192 = *Guillou*, op. c., 66—67 nr. 15

G 66,2	ἣν ἐποιήσατο	ἣ ἐποιήσατο	P 189 = C
G 66,4	ὡς ἂν	ὡσὰν	P 189 = SM
G 67,6	ἀνατροπήν τινα καὶ	ἀνατροπὴν τινὰ καὶ	P 189—190 = C
G 67,13	ἄδειάν τις	ἄδειαν τίς	P 191
G 67,16	ἕνεκα	ἕνεκεν	P 191 = SM
G 67 note	Εἶχε δὲ	δὲ om.	P 191
G 67,18	Ἀπριλίῳ ἰνδικτιῶνος	ἀπριλλίῳ ἰν(δικτιῶνος)	P 192 = M

7. Prostagma d'Andronic III Paléologue d'avril 1334:

P pp. 192—195 = *Guillou,* op. c., 106—108 nr. 32

G 108,4	τῇ διακειμένῃ	ἡ διακειμένη	P 192
G 108,6	'Ι. Π. Καντακουζηνοῦ	τοῦ Καντακουζηνοῦ	P 193
G 108,8	κύριον	κῦρ	P 193 = SM
G 108,9	φροντίζει καὶ ἐπιμελεῖται	φροντίζῃ καὶ ἐπιμελῆται	P 193 = CSM
G 108,12	ὡς καθηγούμενος	εἰς καθηγούμενον	P 194 = C
G 108,12	φροντίζῃ	φροντίζει	P 194 = C
G 108,15	ἔχῃ	ἔχοι	P 194
G 108,16	αἰδῶ	αἰδὼ	P 194 = C
G 108,19	'Απριλίῳ ἰνδικτιῶνος	ἀπριλλίω ἰν (δικτιῶνος)	P 195 = M

8. Chrysobulle d'Andronic III Paléologue de janvier 1329:

P pp. 195—207 = *Guillou,* op. c., 86—89 nr. 24

G 87,4	πόλιν Σερρῶν	πόλιν τῶν Σερρῶν	P 195 = SM
G 88,21	ἐπιχορηγηθῇ καὶ	ἐπιχορηγηθῇ αὐτοῖς καὶ	P 198
G 88,30	τοῦ Γαστιλέγκους	Γαστελέγκους	P 200 = CM
G 89,52	Γαστιλέγκους	Γαστελέγκους	P 204
G 89,52	ἥντινα δὴ	δὲ	P 204
G 89,59	ἀνενόχλητοι	ἀνενοχλήται	P 205
G 89,62	οὐδὲν ἕξει	οὐδὲ ἕξει	P 205 = SM
G 89,69	'Ιανουάριον	ἰαννουάριον	P 207

9. Chrysobulle d'Andronic III Paléologue de mars 1332:

P pp. 208—224 = *Guillou,* op. c., 91—95 nr. 26

G 92,2	ἀνεγείρας τε καὶ	ἀνεγείρας τὲ καὶ	P 208 = C
G 93,17	δι' ὄχλου	διόχλου	P 211
G 93,21	τὸν ἐπὶ τὰς	τὴν ἐπὶ τὰς	P 212
G 93,22	πρὸς τὸν	παρὰ τὸν	P 212
G 93,32	προσιέμενος	προσέμενος	P 214
G 93,36	προστάσσει	προστάττει	P 215
G 93,39	μητροπολίτης Ζιχνῶν	Ζιχνῶν om.	P 215
G 93,45	ὡς τὸν	τοῦ	P 216
G 94,49	εἰς τὸ ἑξῆς	τοεξῆς	P 217 = cf. G 94 n.
G 94,53	τὴν Ζελίχοβαν	τὸν Ζελίχοβον	P 218 = CSM
G 94,54	ὁρισμοῦ	ὁρισμῷ	P 218
G 94,59	ὀρικῆς	ὀρεικῆς	P 219
G 94,61	διατηροῦνται	διατηρῶνται	P 219 = CSM
G 94,66	κεφαλατικεύοντα	κεφαλαττικεύοντα	P 220 = CSP_1
G 94,69	ἀνενοχλήτως	ἀνενοχλήτους	P 220
G 94,71	ὡς κτήτορα αὐτὸν	αὐτῶν	P 221 = M
G 94,72	ὑπείκοντας	ὑπήκοντας	P 221
G 94,78	κεφαλατικευόντων	κεφαλαττικευόντων	P 222 = C

12*

10. Chrysobulle d'Andronic III Paléologue de mars 1333:

P pp. 224—229 = *Guillou,* op. c., 96—98 nr. 28

G 97,5	Ὀστρινῆς	Ὀστρηνῆς	P 225 = C
G 97,7	κρατῆται	κρατεῖται	P 225
G 98,12	Ἀχυραΐτου	Ἀχυραΐτου	P 226 = C
G 98,12	λαμβάνη	λαμβάνει	P 226 = C
G 98,13	τῆς Ζίχνας	τοῦ Ζίχνα	P 226 = C
G 98,19	ἐφ' ὅρῳ	ἐφόρῳ	P 227 = C
G 98,28	διενόχλησίν τινα	διενόχλησιν τινά	P 229 = C
G 98, nota	γραμμάτων	γραμάτων	P 229

11. Chrysobulle de Stefan Dušan d'octobre 1345:

P pp. 230-247 = *Guillou,* op. c., 124-131 nr. 39

G 127,4	τῆς πόλεως	τῆς θεοσώστου πόλεως	P 230
G 128,5-6	Βαπτιστοῦ Ἰω. τετιμημένα	Β. τετιμημένα Ἰωάννου	P 230 = SMN
G 128,7-8	ὑπὸ τῷ ἐν τῷ Μ. ὄρει καὶ	ὑπὸ τὸ ἐν τῷ Μ. καὶ	P 231 = CPN
G 128,13	διατηροῦνται	διατηρῶνται	P 231 = C
G 128,15	ἐπὶ τὴν δουλοσύνην τῆς κραλότητός μου	ὑπὸ τῆς κραλλότητός μου τὴν δουλοσύνην	P 233 = PN
G 128,17	κραλότητός; cf. 128, 18, 20, 38	κραλλότητός	P 232,235
G 128,23	πολλαπλασίως	πολλαπλασίους	P 233 = CS
G 128,32	ὀρικῆς	ὀρεικῆς	P 234 = SN
G 128,34	ἔτι τε	ἔτι τέ	P 225 = C
G 129,39	κεφαλατικευόντων	κεφαλαττικευόντων	P 235 = CSP
G 129,40	ἐνεργεῖν τε καὶ	ἐνεργεῖν τι καὶ	P 236 = SPNM
G 129,44	Γαστιλέγκους	Γαστελέγκους	P 236 = CM
G 129,47	ὅση ἐστίν	ὅση ἐστι	P 237 = S
G 129,48	Λιβοβιστὸν	Λιβοβοστόν	P 237
G 129,49	Σαρακηνοῦ	Σαράκηνου	P 237
G 129,49	Λεστιάνην	Λεστίανην	P 237 = SM
G 129,51	Μελαχρινῆς	Μελαχρηνῆς	P 237 = C
G 129,54	προσκαθημένων τῆς γῆς	προσκαθημένων αὐτοῦ τῆς γῆς	P 238 = SPM
G 129,57	ἀποκαταστάσεως	καταστάσεως	P 239
G 129,63	τῶν προσκαθημένων	τῶν om.	P 239
G 129,64-5	καὶ τῆς περιοχῆς αὐτοῦ καὶ τῆς νομῆς	καὶ τῆς περιοχῆς καὶ νομῆς αὐτοῦ	P 240 = CM
G 129,65	Κεράνιτζα	Κεράννιτζα	P 240 = S-M
G 130,70	Τρουλιάνης	Τρουλίανης	P 241
G 130,71	τὸ δὲ ἕτερον	τὸ δ'ἕτερον	P 241 = SM
G 130,73	Λουμπουτίτσης	Λουμπουτίσσης	P 241
G 130,75	βελανιδέα	βελανιδέαι	P 241 = C
G 130,77	κραλότης	κραλλότης	P 242
G 130,79	καὶ τῶν ἐν αὐτῇ τριῶν χειμερινῶν	καὶ τῶν ἐν αὐτῇ χειμερινῶν τρίων	P 242 = SM
G 130,82	Πρωτοκνέτζη	Πρωτοκνένζη	P 244 = PN

G 130,91 τοῦ τιμίου προφήτου	τοῦ τιμίου ἐνδόξου προφήτου	P 245
G 130,93 χραλότητός; cf. 130,95, 100, 103	χραλλότητος	P 245, 246
G 131,100 λόγος	om. P. 246, spat. vac. rel.	
G 131,101 ὀκτώβριον	ὀκτόβριον	P 247
G 131,104 χράλης	χράλλης	P 247

12. Chrysobulle d'Andronic II Paléologue de novembre 1318:

P pp. 248—253 = *Guillou*, op. c., 52—53 nr. 8

G	52,1 μου Γεώργιος	μου κῦρος Γεώργιος	P 248
G	52,4 μεγαλομάρτυρος τροπαιοφόρου	μεγαλομάρτυρος καὶ τρ.	P 248
G	52,7 προσκαθήσωσιν	προσκαθίσωσιν	P 249
G	52,8 εὑρίσκωνται	εὑρίσκονται	P 249
G	53,13 συστήσει καὶ βελτιώσει	συστύση καὶ βελτιώση	P 250
G	53,14 διατηρῆσαι καὶ	διατηρεῖσθαι τε καὶ	P 250
G	53,15 προσκαθῆσαι	πρσκαθίσαι	P 250
G	53,16 μέντοι τοῦ	μέντοι γε τοῦ	P 250=M
G	53,23 δηλονότι ὁ	δηλονότι καὶ ὁ	P 251
G	53,26 ἐχορηγήθη	ἐπεχορηγῆθη	P 251

13. Chrysobulle d'Andronic II Paléologue de septembre 1307:

P pp. 253—257 = *Guillou*, op. c., 40—42 nr. 2

G	41,2 παρεκλήτευσε	παρεκλήτευσεν	P 253
G	41,3 Πηλορύγιον	Πηλορήγιον	P 254=SM
G	41,4 εἰς τοποθεσίαν	εἰς τὴν τοποθεσίαν	P 254
G	41,7 ἐνοχλήσεως	ὀχλήσεως	P 254
G	42,19 ἐπὶ τοῦτο	ἐπὶ τοῦτω	P 256
G	42 nota Εἶχε δὲ	δὲ om.	P 257
G	42,23 σεπτεμβρίῳ ἰνδικτιῶνος ς'	σεπτεβρίῳ ἰνδικτιῶνος ἕκτης	P 257=SM

14. Chrysobulle d'Andronic II Paléologue de mars 1313:

P pp. 258—262 = *Guillou*, op. c., 48-49 nr. 6

G	49,3 τῆς Ζίχνας	τοῦ Ζίχνα	P 258=SM
G	49,4 τὸ λεγόμενον Κάτω Ο.	τὸ λεγόμενον τὴν Κάτω Ο.	P 258
G	49,12 κεφαλατικευόντων	κεφαλαττικευόντων	P 250=S
G	49,13 Ζίχνας	Ζίχνα	P 260=SM
G	49,13 μήτε τινὸς	μή τινος	P 260=SM
G	49,19 Τούτου χάριν	τούτου γὰρ χάριν	P 261
G	49,23 ἰνδικτιῶνος ια'	ἑνδεκάτης	P 262

En analysant la liste des variantes de lecture, il ressort que le texte des documents en question nous a été connu jusqu'ici d'une manière peu satisfaisante. La collation entre le texte du Cartulaire A et les

éditions existantes démontre que le nouveau témoin de Prague apporte des corrections dans bien de cas. Il y a même des documents dont l'aspect change sensiblement et qui, par conséquent, devraient être réédités sur la base du MS. XXV. C. 9, qui est sans doute la source la plus importante. Après la découverte de l'ancien cartulaire du monastère de Saint-Jean-Prodrome au Mont Ménécée il serait impossible de considérer la dernière édition du typicon et des 14 documents, contenus dans le Cartulaire A, comme une édition définitive.

Il y a bien longtemps que le savant grec N. A. Bees[1] avait mentionné, à propos de l'histoire du monastère de Saint-Jean-Prodrome près de Serrès, une publication russe de 1864 qui malheureusement lui resta inaccessible, et personne, pas même le dernier éditeur A. Guillou, ne put étudier son contenu. Des copies de cette publication rare sont conservées à Sofia (Bibliothèque Nationale, Bibliothèque du Saint Synode), et je suis heureux d'en pouvoir dire quelques mots. C'est une brochure anonyme (21,3 × 14,2 cm.), qui porte le titre: Сказанie о началѣ и настоящемъ положенiи ставропигiальнаго монастыря честнаго, славнаго пророка, Предтечи и Крестителя Господня Iоанна, въ Серресской епархiи, въ Македонiи. С. Петербургъ. Типографiя и литографiя А. И. Траншеля, на углу Невскаго и Владимiрской, № 45.1864. Sur la seconde page on lit la permission des autorités ecclésiastiques russes: Отъ Санктпетербургскаго Комитета Духовной Цензуры печатать позволяется Августа 4-го дня 1864 года. Цензоръ Архимандритъ Сергiй. En guise de frontispice on a donné les images de Saint Jean Prodrome, du métropolite de Zichna Jean et du roi serbe Stefan Dušan (С҃тый Iωаннъ Креститель, С҃тый Iωаннъ митрополитъ зихнскiй, С҃тый Стефанъ Король Сербскiй), avec un tableau schématique du monastère: Ставропигiальный монастырь честнаго, славнаго Пророка, Предтечи и Крестителя Господня Iоанна, въ Серресской епархiи, въ Македонiи. Suit un exposé détaillé (pp. 3—38) sur l'histoire du monastère depuis sa fondation jusqu'à la seconde moitié du XIXe siècle: Сказанie о честной ставропигiальной, царской обители святаго, славнаго Пророка, Предтечи и Крестителя Господня Iоанна, вмѣстѣ же и о жизни ея основателя Iоакима митрополита Зихнскаго. L'auteur anonyme doit être identifié, avec probabilité, avec l'higoumène du monastère de 1854 jusqu'à 1880 à peu près. Son nom a été cité dans le texte de la brochure[2]. Stefan Verković (1827—1893), qui passa à Serrès une vingtaine d'années (1857—1877) et connaissait, par suite, très bien l'histoire du monastère[3], nous parle à deux reprises de l'higoumène Théodose[4]. Or,

[1] *N. A. Bees:* Byz.-neugriech. Jahrbücher, XIII (1937) 132. Cf. aussi *Guillou*, op. c., 4. — *Dujčev*, Der wiederaufgefundene „Alte Kodex", 121 n. 27.

[2] Сказанie, p. 37: „Съ 1840 г. по настоящее время пять братьевъ обители, связанные взаимною любовью и сочувствiемъ къ святому дѣлу, — по очередно бываютъ настоятелями и при постоянномъ содѣйствiи одного изъ нихъ — Θеодосiя Игумена, съ большимъ усердiемъ и ревностiю стараются поднять, возстановить обитель...".

[3] Pour les détails voir: *A. Soloviev*, Les diplômes grecs de Ménoikeon attribués aux souverains byzantins et serbes, 297 sqq. — *Dölger*, Die Urkunden, 7 sqq.

[4] *С. И. Верковичъ*, Топографическо-этнографическiй очеркъ Македонiи. СПб 1889, 14—15: „Первое подобное свѣдѣнie о Серрескомъ санджакѣ я успѣлъ

l'auteur de la brochure connaissait à fond les documents des archives du monastère et en donne des extraits qui sont toujours précis — ce qui pourrait confirmer aussi l'authenticité et la précision des autres témoignages qu'il nous offre dans son exposé. Il faut mentionner ici, tout d'abord, quelques témoignages de l'auteur. Ainsi, dans l'introduction de sa brochure il nous dit: „У подошвы горы Керкины не далеко отъ одной изъ ея оконечностей, носящей отдѣльное имя Меникіонъ, лежитъ, нѣкогда бывшая богатою и славною, нынѣ же бѣдная, многострадальная и мало извѣстная Обитель честнаго, славнаго Пророка, Предтечи и Крестителя Господня Іоанна. Предъ нею разстилается пустынная долина; часа на два къ югу — городъ Серры. Бѣдная и многострадальная обитель эта, затаившаяся въ незамѣтномъ уголкѣ міра, тѣмъ не менѣе и въ настоящее время достойна благочестиваго вниманія... Ея зданія принадлежатъ къ эпохѣ византійской архитектуры, памятники которой — рѣдки въ наше время: въ этомъ отношеніи особенно замѣчателенъ храмъ обители съ старинною византийскою живописью. Не менѣе того обращаетъ на себя вниманіе и самая исторія обители, исторія полная живѣйшаго интереса. Эта исторія *почерпается изъ самыхъ точныхъ, самыхъ подлинныхъ древнихъ источниковъ*. Ученый съ удовольствіемъ проведетъ время въ архивѣ обители. *Въ немъ хранятся въ совершенной цѣлости хрисовулы многихъ византійскихъ императоровъ и христіанскихъ царей Сербіи, много также турецкихъ фирмановъ, дарованныхъ обители Султанами еще до взятія Константинополя*". Le témoignage de l'auteur de la brochure sur l'existence des documents originaux vers 1864 est explicite[1]. Dans son exposé il a utilisé plusieurs documents des archives du monastère[2]. Il nous parle

получить, въ 1860 году, отъ игумена монастыря Св. Продрома, о. Θеодосія..."; 17; 57: „въ 1865 году теперешній игуменъ Θеодосій, родомъ болгаринъ изъ села Тарлисъ, съ дозволенія правительства, доказавъ права монастыря Св. Предтечи, расчистилъ мѣстность и возобновилъ церковь"; 58. — *Викентий Продромский*, Изъ историческото минало на монастира Св. Иванъ Предтеча, Сѣрско. В. Български югъ, 13. VI. 1942, No 36, sur la base des sources non mentionnées explicitement.

[1] Cf. cependant *Dölger*, op. c., 3: „Während des ganzen 19. Jahrhunderts und bis in die Neuzeit haben wir kein einziges ausdrückliches Zeugnis, dass die Originale in ihrer Gesamtheit noch vorhanden gewesen wären...".

[2] Сказаніе, 5: „Какъ видно изъ перваго хрисовула императора Андроника Старшаго Палеолога, для окончательнаго образованія онъ провелъ довольное число лѣтъ въ учебномъ заведеніи..."; — cf. le texte du chrysobulle d'Andronic II de juin 1309, *Guillou*, op. c., 45, 11—12 nr. 4; une citation littérale. — L'auteur de la brochure nous informe que le typicon du monastère était conservé, à son époque, en copie: „До насъ не сохранилось самаго подлинника этого устава; мы имѣемъ его, можетъ быть, самый древнѣйшій списокъ. Изъ него-то мы и заимствовали все сказанное. Въ немъ самымъ правиламъ предшествуетъ автобіографія ктитора заключающая въ себѣ и сказаніе объ основаніи обители. Далѣе слѣдуютъ 15 главъ, изъ которыхъ первыя три — представляютъ душеспасительные совѣты монахамъ, въ остальныхъ же излагаются собственно правила, — обязательныя для всѣхъ живущихъ въ обители...". Il cite plus loin le sigillion du patriarche Isaie de décembre 1324 (v. *Guillou*, op. c., 65 nr. 14). Après avoir mentionné encore une fois (ibidem, 12) le chrysobulle d'Andronic II de juin 1309, avec des données précises sur son contenu, l'auteur (ib., 12 sqq.) cite le chrysobulle du même empereur de septembre 1317 (v. *Guillou*, op. c., 50—51 nr. 7) et le chrysobulle d'Andronic III de janvier 1329 (v. *Guillou*, op. c., 86—89 nr. 24), en ajoutant (ib., 12): „Обо всемъ этомъ мы узнаемъ ...и изъ многихъ другихъ хрисовуловъ и наказовъ

aussi des documents conservés *en copies*[1], ou au moins il supposait que c'étaient des copies. On trouve chez lui, en outre, des indications sur l'existence d'un ou même de deux cartulaires avec le texte des documents[2]. L'histoire du monastère pendant l'époque de la domination turque a été exposée sur la base des documents, contenus dans les cartulaires[3]. Il faut conclure donc que vers la seconde moitié du XIXe siècle dans les archives du monastère étaient conservés certains documents originaux, des copies et des cartulaires — probablement le cartulaire A et le cartulaire B. On trouve cité, dans l'exposé sur l'histoire du monastère, aussi des documents d'origine turque[4] et des documents du patriarchat de Constantinople[5]. L'auteur anonyme de la brochure a utilisé, enfin, des documents d'origine serbe[6] et il parle d'une légende relative aux rapports byzantino-serbes au XIVe siècle[7].

императорскихъ, изъ сохранившихся копій, на которыхъ не означено года. Кромѣ того—обитель и монастырь со всѣми ихъ имѣніями были совершенно освобождены отъ налоговъ. На это освобожденіе имѣній отъ налога давались особенные для каждаго случая хрисовулы. Изъ нихъ первый, дарованный въ 6829 г., принадлежитъ императору Андронику Старшему Палеологу (cf. *Guillou*, op. c., 53—56 nr. 9), далѣе хрисовулъ Андроника Младшаго Палеолога, означенный вѣроятно по ошибкѣ тѣмъ же 6829 годомъ (cf. *Guillou*, op c., 56—59 nr. 10), потомъ слѣдуютъ еще два хрисовула Андроника Младшаго, одинъ 6837 (cf. *Guillou*, op. c., 86—87 nr. 24), другой 6840 года (cf. *Guillou*, op. c., 91—95 nr. 26). Къ этимъ же документамъ принадлежатъ различные наказы (указы) императоровъ, *сйиски* съ которыхъ, хранящіеся въ обители, не имѣютъ года...". Il est clair que l'auteur de la brochure distinguait les chrysobulles et les prostagmas qu'il nommait *nakazy* ou *oukazy*. Il distinguait, d'autre part, les originaux et les copies. Il cite, plus loin (ibidem, 14) le chrysobulle d'Andronic III de mars 1332 (v. *Guillou*, op. c., 91—95 nr. 26).

[1] Сказаніе, 12, 13.

[2] Сказаніе, 21: „въ монастырскомъ кодексѣ"; 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30.

[3] Сказаніе, 18—38.

[4] Сказаніе, 19—20: „въ фирманѣ султана Мехмета 1080 года отъ эгиры или 1670 года"; „въ монастырѣ хранятся фирманы одинъ Мурата I-го, одинъ Баязета, два Мехмета, два Мурата II-го и одинъ Мехмета II..."; 31: „Султанъ Селимъ фирманомъ 1080 г. отъ эгиры, или 1670 г. по Р. Хр.". Cf. *Guillou*, op. c., 155—157.

[5] Сказаніе, 32—33: „въ 1698 г. возстановлены права обители на ставропигію граматою тогдашняго вселенскаго патріарха Каллиника...", avec un extrait du document. Cf. *Guillou*, op. c., 145—149 nr. 47 (Gramma du patriarche Kallinikos), précisément p. 147, 54—58, 59—62.

[6] Сказаніе, 14—15: „какъ видно изъ хрисовула Короля Стефана, означеннаго 6854 годомъ"; 16—17. Cf. *Guillou*, op. c., 124—131 nr. 39.

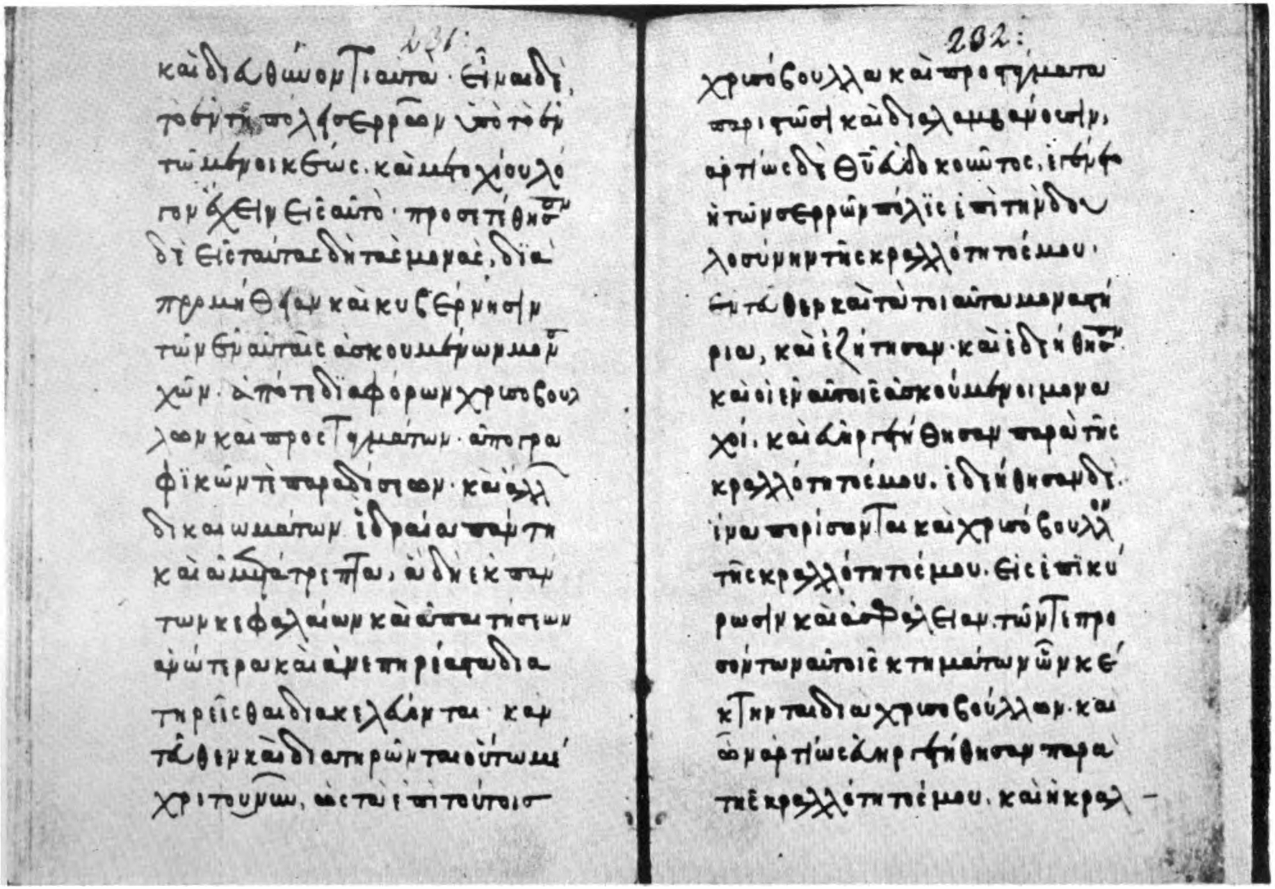
[7] Сказаніе, 13—14: „Но что же за услуга была, которую оказалъ государству основатель обители и которая привлекла на нее столько милостей царскихъ? Исторія ничего не говоритъ намъ объ этомъ. Въ обители между прочимъ изъ устъ въ уста переходитъ преданіе, которое думаетъ рѣшить этотъ вопросъ такъ. Посредничество блаженнаго основателя обители много способствовало заключенію міра между королемъ сербскимъ Стефаномъ и императоромъ византійскимъ. Для скрѣпленія мирныхъ договоровъ миротворецъ убѣдилъ Стефана вступить въ бракъ съ дочерью Андроника Старшаго Палеолога-Еленою. Такое рѣшеніе кажется намъ очень правдоподобнымъ и не лишено историческихъ основаній. Изъ исторіи извѣстно, что Стефанъ входилъ въ предѣлы Византійской имперіи съ страшною силою, доходилъ до Зихна и Драма. На ихъ-то поляхъ, какъ говоритъ исторія, происходили самыя жесточайшія битвы между Римлянами и Сербами. Мысль о благодѣтельномъ посредничествѣ блажненаго митрополита становится даже болѣе чѣмъ достовѣрною, если внимательно пересмот-

La brochure anonyme de 1864 est un vrai trésor de notices sur l'histoire du monastère, et ses renseignements doivent être utilisés — à côté des informations fournies par l'higoumène Christophore en 1904 — avec pleine confiance.

римъ сохранившіеся списки хрисовуловъ и наказовъ. Въ нихъ обитель и ея ктиторъ представляются въ самыхъ тѣсныхъ дружественныхъ отношеніяхъ съ дворами византійскихъ императоровъ и особенно съ дворомъ Стефана короля Сербскаго, въ отношеніяхъ непонятныхъ безъ внѣшней какой либо причины...". Cf. aussi ibidem, 17—18: „Вотъ почему тогдашняя братія — видѣла въ Стефанѣ, какъ бы втораго ктитора обители. На памятникахъ того времени мы находимъ на ряду съ изображеніемъ ктитора-схимника и изображенія царственнаго ктитора, его супруги и сына Михаила (Урошъ) ...Есть, впрочемъ, замѣчательный документъ (нельзя съ точностю опредѣлить его времени, но то несомнѣнно, что онъ принадлежитъ къ далекой эпохѣ, т.е. эпохѣ сербскаго владычества). Въ этомъ документѣ говорится, что имѣнія обители были опустошаемы и расхищаемы вслѣдствіе усиленія чужеземной тираніи... Народъ-тиранъ называется аллеманами...". Voir le texte du document de 1327—1328 chez *Guillou*, op. c., 22—23; cf. *Christophore*, op. c., 28—30.

σιγιλλίου τῆς βασιλείας μου
καθ' ὃ ζητεῖν ἔχωμεν ἀνάγκην θέσθαι τοῦ
τοῦ δηλωθέντος μοναχοῦ Ἰακώβου
ὡς διορίζεται, ἰδοὺ ἡ βασιλεία μου
μὴ παραιτήσεως τῶν αὐθεντῶν κα-
ρίσκων ἐπὶ τούτοις καταδυναστ-
εύων, ἢ διενοχλήσει τινά· ἀλλὰ
διατηρούμενος παντάπασιν,
ἀνενόχλητος καὶ ἀδιάσειστος·
τούτου γὰρ χάριν γέγονε τῷ δηλω-
θέντι μοναχῷ τῷ Ἰακώβῳ, καὶ
τὸ παρὸν χρυσόβουλλον σιγίλλι-
ον τῆς βασιλείας μου :·
ἐπὶ καὶ δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων
τῆς βασιλικῆς χειρός, τῷ μη-
νὶ μαρτίῳ· ἰνδ(ικτιῶνος) α :·

ἐπεὶ ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης Ζι-
χνῶν καὶ ὑπέρτιμος ἐκεῖνος
κῦρ Ἰωακείμ· διὰ τὴν ἐνοῦσαν
αὐτῷ περὶ κἀν καὶ θεάρεστον πολι-
τείαν καὶ κατάστασιν· ἐπιμελη-
θεὶς μετὰ ἀρχιερατικοῦ καὶ ποιμενι-
κοῦ ζήλου· καὶ συνεστήσατο ἐξ οἰ-
κείων κόπων καὶ ἀναλωμάτων
ἐκ βάθρων μοναστήριον περὶ τὸ ὄ-
ρος τοῦ Μενοικέως· καὶ ἐγγύς ἐστι τῆς
θεοσώστου πόλεως Σερρῶν· ἐπ' ὀνό-
ματι καὶ ἀμφοτέρων τοῦ τιμίου
προφήτου προδρόμου καὶ βα-
πτιστοῦ τετιμημένον Ἰωάννου·
ὡς ἐπιδιατελεῖν ταῦτα ἡρμοσμένα·
καὶ ἐδίδει μὴ τυγχάνειν ἐν τῷ τῶν
ρουμένων μέρει· καὶ τὴν ἰδίαν διοίκησιν·

231

καὶ διὰ θείων ὁρισμῶν ταῦτα · εἶναι δὲ
τὸ ἐν τῇ πόλει Σερρῶν ὑπὸ τὸ δι-
τῶ μετοικέσεως. καὶ μετοχίου λό-
γον ἔχειν εἰς αὐτό · προσεπετέθησαν
δὲ εἰς ταύτας δὴ τὰς μονάς, διὰ
προμηθείας καὶ κυβερνήσεως
τῶν ἐν αὐταῖς ἀσκουμένων μονα-
χῶν · ἀπό τε διαφόρων χρυσοβούλ-
λων καὶ προσταγμάτων · ἀπογρα-
φικῶν τε παραδόσεων · καὶ ἄλλων
δικαιωμάτων ἑδραῖα πάντη
καὶ ἀμετάτρεπτα, ἃ δὴ ἐκ τῶν
τῶν κεφαλαίων καὶ αὐτοπίστων
ἀφώτερα καὶ ἀμετατρέπτα διὰ
τηρεῖσθαι διακελεύονται · καὶ
τὰ θεῖα καὶ διατηρῶνται οὕτω με-
χρι τοῦ νῦν, ὥστε ἐπὶ τούτοις

232:

χρυσόβουλλα καὶ προστάγματα
περιέχουσι καὶ διαλαμβάνουσιν,
ἀρτίως δὲ Θεοῦ εὐδοκοῦντος, ἐνεφ-
ἡ τῶν Σερρῶν πόλις ἐπὶ τὴν δου-
λοσύνην τῆς κραταιότητός μου ·
ἐπὶ τὰ θεῖα καὶ τὰ τοιαῦτα μοναστή-
ρια, καὶ ἐζήτησαν · καὶ ἐδόθησαν
καὶ οἱ ἐν αὐτοῖς ἀσκούμενοι μονα-
χοί. καὶ ἀνεγράφησαν παρὰ τῆς
κραταιότητός μου. ἐδόθησαν δὲ
ἵνα περιΐστανται καὶ χρυσόβουλλον
τῆς κραταιότητός μου. εἰς ἐπικύ-
ρωσιν καὶ ἀσφάλειαν. τῶν τε προ-
σόντων αὐτοῖς κτημάτων ὧν κε-
κτηνται διὰ χρυσοβούλλων · καὶ
ὧν ἀρτίως ἀνεγράφησαν παρὰ
τῆς κραταιότητός μου. καὶ ἡ κρα-

λότης μου διὰ τῆς χάριτος τοῦ κυ.
ἀπὸ πλειόνων τῶν ἄλλων ὑπὸ τῆς ἡμ
σης αὐτῆς χριστομιμήτου [illegible]
ως περὶ τὰ μοναστήρια καὶ τὰς ἱ
ερὰς ἐκκλησίας, τὰς δωρεὰς
δωρεὰς ἐπιτέμνειν βουλομένη
ἀσεβεῖ τὰ ἔθη βεβαιοῦν τὴν [illegible]
ριαν [illegible]. πολλὰ πρότερον τὰ
μαίζων καὶ ἀντιδόσεις παρὰ τοῦ
[illegible] ἀθῶναι. καὶ
τὸν παρόντα χρυσόβουλλον λόγον
ἐπιχορηγεῖ καὶ ἐπιβραβεύεται·
τοιαύταις [illegible] βασιλείας μονὰς δι[illegible]
προστάττει καὶ διορίζεται ἔχειν τὰ
πάντα [illegible] κτήματα καὶ [illegible]
[illegible] καὶ ἐλευθερίαν· καὶ εἶ
ναι [illegible] πάσης [illegible]

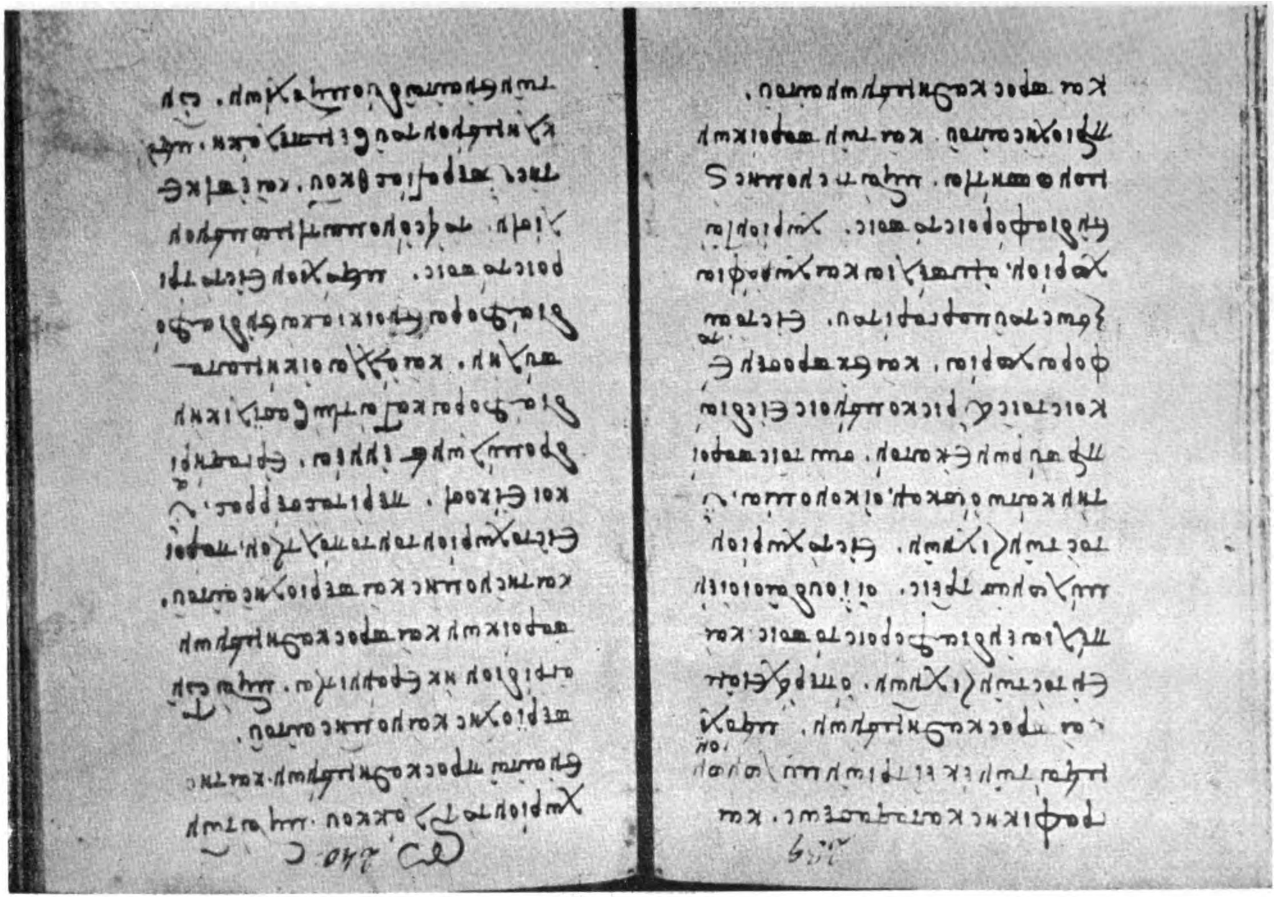
[illegible] κτήσεως καὶ [illegible] 5
της [illegible] καὶ τῆς [illegible]
[illegible] καὶ
[illegible] κ
[illegible] καὶ οὐδὲ
[illegible] ἀλλ' ὅλα
[illegible] οὕτως, ὥστε [illegible]
τοῖς χρυσοβούλλοις καὶ προστάγμα
[illegible] καὶ οὐδέποτε
[illegible]
[illegible] ἀλλ' εἶναι ταῦτα.
ἀπαρασάλευτα [illegible]
[illegible]
[illegible] ἤγουν τοῦ
κεφαλαίου [illegible] τῆς
[illegible] τῆς καρποκτησίας τοῦ
[illegible]

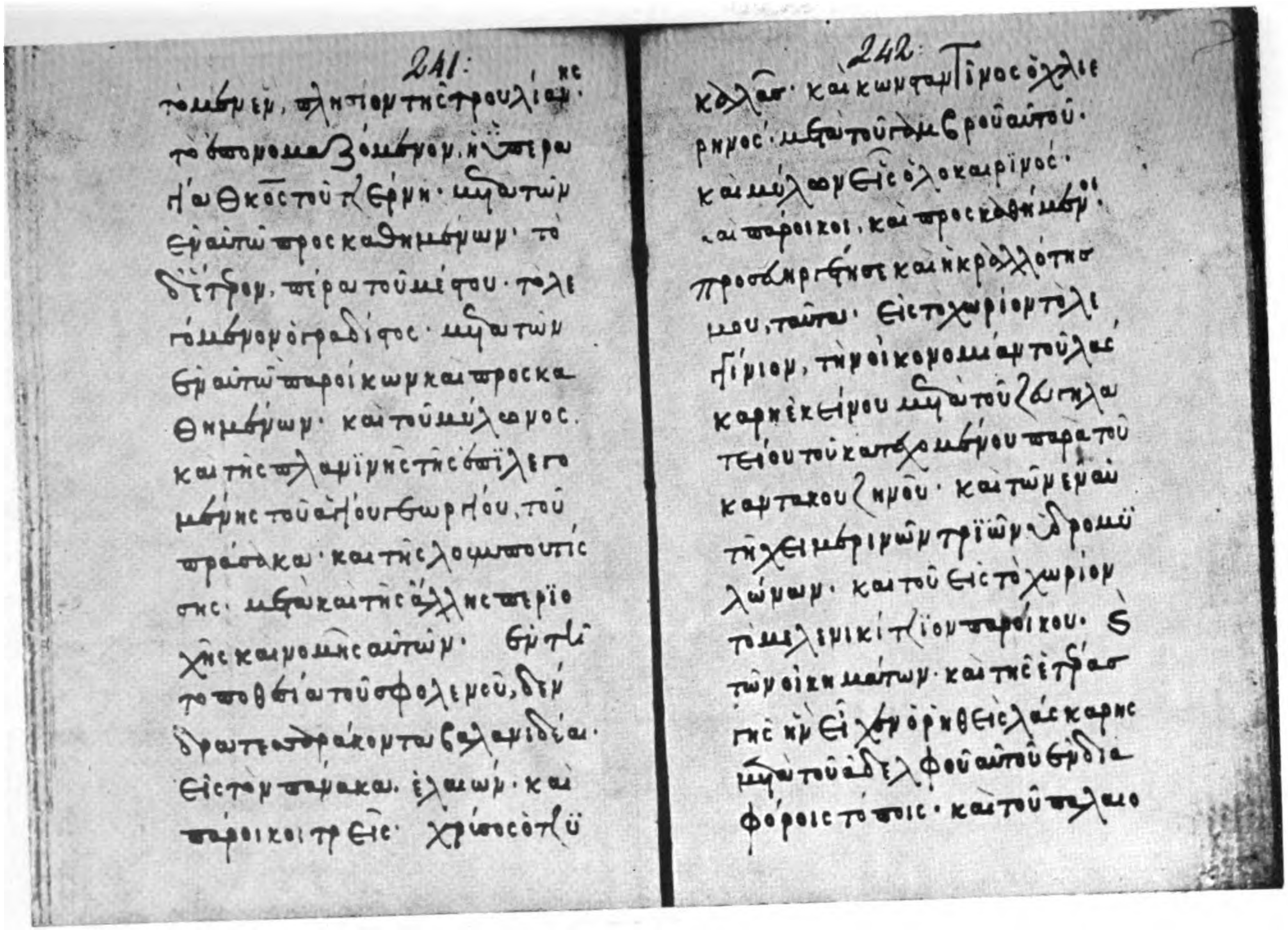
τῆς προβατοχοιροδεκατίας. τῆς
παρθενοφθορίας· καὶ πάσης ἐδη-
μοσιακῆς ἐπηρείας καὶ συζητή-
σεως. καὶ τοῦ ξυλαχύρου. καὶ τῶν
ἄλλων ἁπάντων· καὶ μηδόλως
ἀπαιτεῖσθαι ταῦτα ἀπὸ πάντων
τῶν κτημάτων τῶν τοιούτων μονῶν·
οὔτε ἀπὸ τῶν παροίκων αὐτῶν, οὔ-
τε ἀπὸ τῶν προσκαθημένων· ἔ-
τι γε μὴν πρὸς τούτοις, οὐδὲ μὴ τα-
τον ἀπαιτηθήσεται ποτὲ ἐκ τῶν τοι-
ούτων· ὅθεν καὶ τὴν ἐμφάνειαν
τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου
τῆς κραταιότητός μου, οὐκ ὀφείλει
οὐδεὶς, οὔτε τῶν ἐπὶ τῆς θεοσώ-
στου πόλεως σερρῶν κεφαλατι-
κευόντων· οὔτε τῶν ἐκτός· οὔτε

τῶν τὰ δημόσια διενεργούντων·
ἢ τῶν ἄλλων ἁπάντων τῶν ταχ-
θησομένων ἐν ὑβρεῖ μή τι καὶ ἀ-
παιτεῖν ἀπὸ τῆς τοιαύτης χώρας.
εἰσελθεῖν εἰς κτήματα ἢ εἰς
μετόχια τῶν τοιούτων μονῶν,
καὶ ἀπαιτεῖν τί ἐξ αὐτῶν· ἀλλ' εἶ-
ναι ταῦτα πάντα ἀνώτερα
καὶ ἀνεπηρέαστα· καὶ ἀκαταζή-
τητα πάσης καὶ παντοίας ἀπαι-
τήσεως καὶ δόσεως· τὰ δὲ μετό-
χια καὶ κτήματα, εἰσὶ ταῦτα·
τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ
κυ καὶ θυ καὶ σρς ἡμῶν ιυ χυ.
καὶ ἐπικεκλημένον τοῦ γα-
φελέσσου· μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ
προσκαθημένων· καὶ πάντων

τῶν δικαίων καὶ προνομίων αὐτ(οῦ).
καὶ τῆς ἄλλης πάσης κατοχῆς καὶ
νομῆς αὐτοῦ· γῆ εἰς τοῦ κρασᾶ
μονῦδρίου μετὰ τῶν ἐκεῖ προσκα-
θημένων, ὅσα εἰσί· ἕτερον μετόχιον
ὁ ἅγιος Γεώργιος τοῦ σακελλαρίου·
μετὰ πάσης τῆς περιοχῆς καὶ νο-
μῆς αὐτοῦ· ζευγηλατεῖον ἕτερον
λιβοζυγόν, μετὰ τῆς περιοχῆς αὐτ(οῦ).
εἰς τὴν λεπτίαν ... καθέδρα τοῦ σα-
ρακηνοῦ ἐκείνου· ζευγηλατεῖον
εἰς τὸ μεσοχώριον, τὸ τοῦ παρτου-
λῆ ἐκείνου· μετὰ τῆς περιοχῆς
αὐτοῦ, καὶ τῶν ἐν αὐτῷ προσκα-
θημένων· γῆ εἰς τὸ λιβάδιον
βάγεραι ἀπὸ τῆς ... ἑλληνικῶν,
μοδίων τετρακοσίων· μετόχιον

ἡ ἁγία Βαρβάρα εἰς τὴν παρα-
λίμνιαν· μετὰ τῶν συν αὐτῷ ἀ-
λακίων. καὶ ἐργαστηρίων σανδα-
λίων· καὶ πάντων τῶν δικαίων
καὶ προνομίων αὐτοῦ· μετό-
χιον τοῦ ἐσφαγμένου· μετὰ τῶν
ἐν αὐτῷ βιβαρίων. καὶ ἀλα-
κίων. καὶ σανδαλίων· τῶν τε
προσκαθημένων αὐτοῦ. τῆς γῆς.
καὶ τῶν ἄλλων δικαίων καὶ προ-
νομίων αὐτοῦ· γῆ ἐς τοῦ χυάν.
πλησίον τῆς γῆς τοῦ φιλοθέου.
καὶ τῆς γῆς τῆς ζελιχόβης. ἥτις
καὶ προκατέχεται παρὰ τῆς μον(ῆς)·
μετόχιον ὁ αὐτόματος· ὅπερ ἔχει
γῆν ἐν διαφόροις τόποις· ἐξα-
γορᾶς καὶ προσενέξεως· καὶ ἀπὸ

241: κε

τὸ λεγόμενον, πλησίον τῆς τρουλλίας·
τὸ ὀνομαζόμενον ἡ ὑπερα-
ἠαθκος τοῦ Στεφ. Ἑρμῆ· μετὰ τῶν
ἐν αὐτῷ προσκαθημένων· τὸ
δ᾽ ἕτερον, πέραν τοῦ μέσου· τὸ λε-
γόμενον ὁ Γραδίστος· μετὰ τῶν
ἐν αὐτῷ παροίκων καὶ προσκα-
θημένων· καὶ τοῦ μύλωνος.
καὶ τῆς πλαμίνης τῆς ἐπιλεγο-
μένης τοῦ ἁγίου Γεωργίου, τοῦ
Πράσακα· καὶ τῆς Λομπουτίσ-
σης· μετὰ καὶ τῆς ἄλλης περιο-
χῆς καὶ νομῆς αὐτῶν· ἐν τῇ
τοποθεσίᾳ τοῦ Σφολεμοῦ, δεν-
δρῶν τε δρακόντων βαλανιδέαι.
εἰς τὸν Παρακαι. ἐλαιῶν· καὶ
πάροικοι τρεῖς· Χρύσος ὁ τοῦ

242: Τίμος ὁ Χαλιε-

καλλαν· καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Χαλιε-
ρήμος· μετὰ τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ.
καὶ μύλων εἰς ὁ Λοκαιρῖνος·
καὶ πάροικοι, καὶ προσκαθήμενοι·
προσανηρτήθησαν καὶ ἡ Κραλλότησ-
μου, ταῦτα· εἰς τὸ χωρίον τὸ λε-
γίμιον, τὴν οἰκονομίαν τοῦ Λασ-
καρη ἐκείνου μετὰ τοῦ ζευγηλα-
τείου τοῦ κατεχομένου παρὰ τοῦ
Καμπάκου Ζημοῦ· καὶ τῶν ἐν αὐ-
τῇ χειμερινῶν τριῶν ὑδρομυ-
λώνων· καὶ τοῦ εἰς τὸ χωρίον
τὸ Μελιμικίτζιον παροίκου· ς
τῶν οἰκημάτων· καὶ τῆς ἑτέρας
γῆς κῦ Εἰχονόρηθεις Λάσκαρης
μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ ἐν δια-
φόροις τόποις· καὶ τοῦ ἐλαιο-

χωρίου· τοῦ λεγομένου προ-
κμεντζῆ· καὶ τοῦ βελιδόλου.
καὶ τῶν ἐκεῖ δύο μυλώνων·
καθὼς προκατείχοντο καὶ παρὰ
τοῦ ὁσιωτάτου καμικλείου ἐκείνου·
παλαιοχώριον εἰς τὸν παράκα-
τον ὅπερ κεκλημένον οἰκωνησι-
μαίων τῶν ἐκεῖ παροίκων καὶ πρὸς
καθημένων. καὶ ὑδρομυλώνων·
καὶ τῶν ἐκεῖ ἑτέρων δύο δημο-
σιακῶν μυλώνων. καὶ τῆς ἐδρύ-
φρας· καὶ πάσης τῆς νομῆς καὶ
περιοχῆς αὐτοῦ· εἰς τὴν περαί-
πλευράν, ἀλλ᾽ ἄκρι τοῦ τέταρ-
το λεγόμενον τηγλοταν· μετὰ
τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτοῦ·
τὸ τοῦ φωτεινοῦ μετὰ καὶ τοῦ τζυ-

καλᾶ· τὸ δὲ τέταρτον. τοῦ σκυλο-
μύτου· μετὰ τῆς [illegible]ουρίας·
καὶ νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτοῦ·
εἰ δὲ καὶ τῶν τεσσάρων [illegible]·
ὧν τὰ ὀνόματα εἰσὶ ταῦτα· τοῦ
ποτάμου· καὶ τῶν τριῶν ἄλλων
τοῦ καλογέρου· ταῦτα πάντα
ὀφείλουσι κατέχειν καὶ νέμεσθαι
αἱ δηλωθεῖσαι σεβάσμιαι μοναί,
τοῦ τιμίου ἐνδόξου προφήτου
προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ ἰωάν-
νου. ὡς εἴρηται ἔξω πάσης καὶ
παντοίας ἐπηρείας καὶ διασείσεως·
καὶ ἀνενοχλησίας· ὅθεν καὶ τὴν
ἰσχὺν καὶ δύναμιν τοῦ παρόντος
χρυσοβούλλου λόγου τῆς κραταιο-
τητός μου. [illegible] ἐπὶ τῶν

ἀπαιτῶν τὴν οἱανδήτινα —
δόσιν τούτοις ὁπωσοῦν ἢ μόχλησιν
καὶ διασεισμόν· ἀλλὰ διαμέ-
νειν ταῦτα εἰς τὸ διηνεκές, ἀνε-
νόχλητα καὶ ἀδιάσειστα· ὡς ἡ
κραλότης μου ἀφ' ὧν προδιαλ-
λάβομεν· καὶ αὐτὴν περίληψιν καὶ
δύναμιν τῶν προσόντων αὐτοῖς
χρυσοβούλλων καὶ προσταγμά-
των. καὶ λοιπῶν δικαιωμάτων·
ἐπεὶ οὐκ ὀφείλουσι διδόναι τα-
σὺν δ' ἄλλοι τῶν προσκαθημένων
τοῦ ἰσοφημένου. τὸ κατὰ τοὺς μέ-
νον τρίτον· οὐδὲ τὸ πόρον· ἀλλὰ
διατηρηθήσονται καὶ ταῦτα ἐλα-
θέρα τῶν τοιούτων δόσεων·
τούτου δὲ χάριν. ἐγένετο τὰς τοι

αὐταῖς μοναῖς, καὶ ὁ παρὼν χρυ-
σόβουλλος τῆς κραλότη-
τός μου· ἀπολυθεὶς κατὰ μῆνα
ὀκτώβριον· τῆς ἐν. τρ. χρόνης. ἰν-
δικτιῶνος τετάρτης καὶ δεκάτης·
τοῦ ςωχιλιοστοῦ· ὀκτακοσιοστοῦ
πεντηκοστοῦ τετάρτου ἔτους·
ἐν ᾧ καὶ ἡ ἡμετέρα εὐσεβὴς κρα-
λότης. ὑπεσημήνατο :.

ιχε καὶ διὰ ἐρυθρῶν γραμμάτων,
τὸ, στέφανος ἐν χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς
κράλης· καὶ αὐτοκράτωρ σερ-
βίας καὶ ῥωμανίας :

Зборник радова Српске академије наука LXV — Византолошки институт, књ. 6
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LXV — Institut d'Études Byzantines, № 6

IHOR ŠEVČENKO

ALEXIOS MAKREMBOLITES AND HIS „DIALOGUE BETWEEN THE RICH AND THE POOR"

I

Upon the rare occasions when late Byzantine literary works deal with social unrest, their information is vague and, as a rule, hostile to the lower classes. The vagueness of these works is usually imposed by the rules of a literary style which equated good taste with generality. The hostility towards the lower classes may be explained by the writers' social position: some of them were land-owning aristocrats or high officials, others, their erudite supporters; others still, members of the ecclesiastical hierarchy or of the monastic communities, which held vast landed property.

To be sure, among the Byzantine *litterati* we meet a large group of poor or impoverished intellectuals, who never tired of telling their readers about the material hardships under which they had to live. We might expect them to have been more sympathetic to the plight of the poor, and to have identified with them. But we must be prepared for a disappointment. These intellectuals were interested in themselves, particularly in their empty stomachs.[1] They begged for government grants,[2] for better living accommodations,[3] for a horse and fodder, for a piece of apparel.[4] They were conscious of their culture, and may have envied and despised their patrons, some of

[1] Καὶ πῶς ἔπαινος (*i. e.* a literary work of praise) οἶδε γαστέρα τρέφειν exclaims the famished intellectual (Michael Haplucheir) in a mock drama in iambic verses, *ed.* P. Matranga, *Anecdota Graeca*, II (1850), p. 623; similar gastrointestinal preoccupation in Theodore Hyrtakenos, letters to Theodore Metochites, *ed.* F. J. G. La Porte du Theil, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, V (1798), 731; VI (1800), 28.

[2] Names of some lucky recipients are given by Theodore Hyrtakenos, himself a petitioner, in a letter to Theodore Metochites, *ed.* F. J. G. La Porte du Theil, *Notices et extraits*... VI (1800), 35; in a letter to Nikephoros Chumnos, *ibid.*, 37.

[3] Thomas (Theodulos) Magister in a letter to Theodore Metochites. Migne, *PG*, 145, col. 422 D — 424 C.

[4] Horse: Manuel Philes in a letter to a great logothete (probably Metochites), *ed.* E. Miller, *Manuelis Philae carmina*, II (1857), p. 238; Theodore Hyrtakenos in two letters to Andronicus II, *ed.* F. J. G. La Porte du Theil, *Notices et extraits*... V (1798), 723-725; in three letters to Nikephoros Chumnos, *ibid.*, 727-730; 743-744; in a letter to Andronikos Palaiologos, *ibid.*, 735; in a letter to Andronicus II, *ibid.*, VI (1800), 47. — Garment: Theodore Hyrtakenos in a letter to a great dioecete, *ibid.*, VI (1800), 12: in letters to Nikephoros Metochites, *ibid.*, 15; 33.

whom were quite unrefined. Still, they fawned upon their benefactors and envisaged the solution of their own problems within the existing system, hoped to reap „effortless harvests“[5] and to be admitted into the magic circle in which a rich patron dispensed his liberality. The standard literary means for gaining such an admission were flattery of the rich, making fun of themselves and a display of learning. For the most part, Byzantine intellectuals were neither desperate nor unsophisticated enough to upbraid the rich from the position of the lower classes. Such attacks on luxury and lack of charity towards the poor as occur in our texts remain within the framework of Church morality and often come from relatively well-to-do ecclesiastics.

II

Seen against this background, one obscure writer of the mid-fourteenth century assumes some importance. By his time the disintegration of the Byzantine body social was so pronounced that he was desperate enough; and he was unsophisticated enough to castigate the rich and to survey the social calamities of his day from the viewpoint of the poor. The bitter tone of some of his passages is unique in Byzantine literature of his time.[6] His name is Alexios Makrembolites.[7]

Apart from several poems preserved in the *Laur. 32,19* and partly published,[8] Makrembolites' literary heritage is contained in the *Sabbaiticus 417*, fourteenth century, of the Patriarchal Library of Jerusalem.[9] It is possible that this *codex unicus* was the author's own copy.[10] Most of the works

---

[5] Ἄμοχθον θέρος. The expression is that of Manuel Philes, *ed.* E. Miller, *ibid.*, I (1855), p. 115.

[6] Towards the beginning of the fourteenth century, Patriarch Athanasios (end of the second patriarchate: 1309) resorted to colorful language, and to deeds, in defense of the poor. But he addressed his correspondence to the rich and the poor alike. — The similarity between the Patriarch's and our man's utterances is partly due to the fact that they reacted to similar situations: Turkish victories with concomitant social distress. It is also noteworthy that both were relatively unsophisticated writers. For the defense of the poor in Athanasios' unpublished correspondence, cf. *Vat. Gr. 2219*, fols 46^v; 103^r; 167^v; 183^r; 188^v; 189^v; 231^r (chief manuscript); and *e. g.* N. Bănescu, „Le Patriarche Athanase Ier et Andronic II," *Académie Roumaine, Bulletin de la section historique*, XXIII (1942), 28-56, esp. pp. 48, 49, 51-53. Cf. also the *Life* of Athanasios, publ. in Θρακικά, XIII (1940), 101.

[7] Literature on the man is practically non-existent. Cf. Fabricius-Harles, *Bibliotheca Graeca*, XI (1808), p. 558; K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur* (1897), p. 160; A. Papadopoulos-Kerameus, „Aleksij Makrembolit", *Žurnal Ministerstva narodnago prosveščenija*, CCCXXI (January, 1899), 19 [noted in *Byz. Zeitschrift*, VIII (1899), 555-556]; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I (2nd ed., 1958), p. 218.

[8] By E. Miller, *Manuelis Philae Carmina*, I (1855), pp. 215, 370, 449, 455, 457.

[9] Description (with omissions) in A. Papadopoulos-Kerameus, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, II (1894), pp. 533-536. There are *lacunae* in the manuscript after fols 111^v and 135^v; fol. 122^v continues on fol. 124^r; I could not place fol. 123^{r-v} in a context. A microfilm of the *Sabbaiticus 417* may be obtained through the Library of Congress (Washington 25, D. C.).

[10] On fol. 13^v the major part of the text is crossed out. On fols 45^r, 79^r, 87^v, 88^v, 103^v, and 127^v words are inserted over the line; on fols 21^v, 89^v, 127^v, and 129^r, phrases are added on the margin. These additions are by a hand which seems to be different from that of the scribe and similar to that of the marginal notes, scholia, and the *addendum* on fols 105^v-106^r (cf. below, note 12, *8*). Similarity of phrasing exists between passages of the text and marginal glosses.

contained in the *Sabbaiticus* remain unpublished.[11] This is no great loss, for Makrembolites was a second-rate writer. Still, a summary analysis of these works should be undertaken at some future time.[12]

Of Makrembolites' life we know next to nothing. All our information consists of inferences from his own writings. As several of them were composed in the fifth decade of the fourteenth century, I put his *floruit* in that period. During his mature life, he most probably was a layman. He was certainly not a monk, at least not when he wrote his *Encomium to the Monastic*

---

[11] The published texts are: Λόγος ἱστορικός on the Genoese war, *ed.* A. Papadopoulos-Kerameus, 'Ανάλεκτα τῆς 'Ιεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, I (1891), pp. 144-159; 'Αλληγορία εἰς τὸν Λούκιον ἢ ὄνον, *ed. idem*, *Žurnal Ministerstva narodnago prosveščenija*, CCCXXI (January, 1899), pp. 19-23; and Διάλογος πλουσίων καὶ πενήτων, *ed.* in the present article.

[12] Only the barest indication of contents will be given in the present note. In quoting the unpublished writings of Makrembolites, I shall follow the latest pagination of the *Sabbaiticus*, not that given in Papadopoulos-Kerameus' description [= Pap.-Ker.]. Numbers in italics are arbitrary and will be used in subsequent notes to identify single works of the manuscript; numbers of *Logoi* are those of the manuscript. — *1.* [= Pap.-Ker., no. 1]: *Logos* 1, fols 9^{r}-22^{r}, discusses and affirms the possibility of salvation for righteous men who live in the world and have wives and children. One of the proofs: monks have no monopoly of salvation, since Our Lord came to save us before monasticism had been established. — *2.* [= Pap.-Ker., no. 2]: *Logos* 2, fols 22^{v}-51^{v}, gives the reasons for the success of Turkish expansion. — *3.* [= Pap.-Ker., no. 3]: *Logos* 3, fols 52^{r}-67^{v}: defense of the mystery of the Incarnation, and polemics against the Jews, who disregarded scriptural prophecies or missed their meaning, and are still foolishly expecting the coming of a Messiah. — *4.* [= Pap.-Ker., no. 4]: *Logos* 4, fols 67^{v}-81^{r}, is a piece of anti-Islamic polemics. It deals with the problem of the validity of the Moslem faith, posed by the thriving of the godless. The author shows some knowledge of the tenets of Islam. — *5.* [= Pap.-Ker., no. 6]: *Logos* 6, fols 94^{v}-102^{r}, on the nature of Hell: Hell is privation of the knowledge of God. — *6.* [omitted in Pap.-Ker.]: *Logos* 7, fols 102^{v}-105^{v}, on God's justice. It is addressed to a priest about to lose his faith in it on account of poverty. Not God, but people entrusted with the conduct of affairs are unjust. — *7.* [= Pap.-Ker., no. 7]: *Logos* 8, fols 105^{v}-106^{r}, on origins of health and sickness (prompted by the beginnings of the plague of 1347?). Theologically speaking, both come from God (cf. De. 32:39; John 5:14), and this accounts for a fair number of deaths at the time of the author's writing. In the physical sense, health comes from the equilibrium of elements; sickness, from their imbalance. — *8.* [omitted by Pap.-Ker.]: a short complaint (by author's hand?) standing under *Logos* 8, fols 105^{v}-106^{r}. It bemoans bad times, wars, captivity, and atrocities. — *9.* [= Pap.-Ker., no. 8]: not numbered as a *Logos*, fols 106^{v}-110^{r}. Written in the form of a canon, it was composed at the height of the civil war. It shows that brotherly love is the highest of all virtues. A pious man should avoid violent struggle and pillage and choose love instead. — *10.* [= Pap.-Ker., no. 9]: *Logos* 8 *(sic)*, fols 110^{r}-113^{v}. Lament on the collapse of Saint Sophia, the last and most severe calamity in the long series of tribulations suffered by the Empire. It announces the end of the Empire and of the world. — *11.* [= Pap.-Ker., no. 10]: *Logos* 9, fols 113^{v}-125^{r}, on God's energies and the right belief about them. Statements on energies are interwoven with proof that the injustice prevailing in the author's time does not indicate that those energies have ceased to operate. — *12.* [= Pap.-Ker., no. 11]: *Logos* 10, fols 125^{v}-136^{r}, is addressed to the author's literary *confrères* and dwells upon his sinful nature. When his body lies on a bier, the recitation of Psalm 118 (119) (*i. e.* οἱ τοῦ ἀμώμου στίχοι prescribed in the Order for the Burial of the Dead), of the Lord's Prayer, and of other Psalms (read over the body of the deceased) will make the Devil laugh. The compositional principle of the *Logos* is the juxtaposition of the Psalmist's lofty statements with the sinner's actual thoughts and deeds. — *13.* [= Pap.-Ker., no. 14]: Encomium to the monastic life (in verse), fols 153^{v}-158^{r}. — *14.*: Six poems, by the hand of *8* (thus by Makrembolites?), fol. 158^{v}. Four of them thank God for giving eyesight back to the author.

Life, for in this poem he regretted that he had not shared in „the inspired life of the monks,“ was „tied to wretched and unstable life“ and was „uninitiated“ into the monastic existence.[13] Moreover, in a poem on an *Icon of the Mother of God* he prayed on behalf of his wife and children.[14] It is also highly improbable that he was a priest. He had quite a number of bitter things to say about the prelates of his time who considered their office not as „a model of virtue, but as a livelihood“.[15] When he addressed a priest in one of his treatises, he called him „your saintliness“,[16] while he repeatedly referred to himself as *idiotēs*.[17] In contemporary usage, this term denoted someone who had not been ordained.[18] True, once Makrembolites said of himself, „I promise to tell of God's wondrous works in the midst of the *ekklēsia* and friends“.[19] But this was only a composite quotation from Psalms 25 (26) : 7 and 12, and a reminiscence of other passages, such as Psalms 21 (22) : 29, where *ekklēsia* simply means „congregation“. Thus *ekklēsia* in this passage of Makrembolites does not seem to mean „church“, and the word cannot serve as an indication of the author's priesthood.

Hints at Makrembolites' occupations confirm the assumption that he was not a priest or monk. At one time he was in the service of Patrikiotes, the financial wizard to whom Cantacuzenus entrusted the business of redistributing the *pronoia*-lands among his followers.[20] After June 1341 Makrembolites dedicated a *Logos* to his employer.[21] Makrembolites' connection with Patrikiotes may have lasted till late autumn of 1342, when Patrikiotes

---

[13] *13*, fol. 156r: ὡς ἀποτυχὼν τῆς καλῆς ξυναυλίας | τῆς τῶν μοναχῶν βιοτῆς ἐνθέου | καὶ τῷ μοχθηρῷ συνδεθεὶς πλάνῳ βίῳ. Fol. 157r: κἂν ταῦτα (*i. e.* the delights of monastic life) πιστὰ τοῖς πειραθεῖσι μόνοις | ἄπιστα δ' ἡμῖν τοῖς ἀμυήτοις πέλῃ.

[14] Cf. E. Miller, *Manuelis Philac Carmina*, I (1855), p. 215. Makrembolites also said (*1*, fol. 22r) that he wrote the *Logos* On Salvation in the World 'to console *himself*': ἐμαυτὸν ἀνακτώμενος. On fol. 21v of the same *Logos* an addition to the text (by the author's hand?) speaks of ἡμῖν τοῖς ἐν κόσμῳ... ἀναστρεφομένοις ἀπολέλιπταί (sic) τις σωτηρίας ἐλπίς.

[15] *2*, fol. 48v: ἐπειδὴ εἰς ταλαιπωρίαν κατήντησεν καὶ εὐτέλειαν ἡ ἁγιότης καὶ τὸ ὕψος τῆς μεγαλωσύνης τῶν μὴ ὡς ἀρετῆς τύπον, ἀλλ' ὡς ἀφορμὴν βίου ἐνδεδυμένων αὐτὴν (*i. e.* priesthood). Makrembolites explains the words of the prophet Zacharias, but applies them to his own time.

[16] *7*, fol. 103v: ἡ σὴ ἁγιότης.

[17] *2*, fol. 37r: ἔγωγε ὁ ἀγροῖκος καὶ ἰδιώτης. *11*, fol. 120v: ἐμοὶ τῷ ἀγροίκῳ καὶ ἰδιώτῃ. *Ibid.*, fol. 125r: οἱ ἰδιῶται ἡμεῖς.

[18] Cf. the passages I adduced in *Dumbarton Oaks Papers*, XI (1957), 86, n. 24. Philotheos Kokkinos differentiates between *idiotai* and priests, among other categories of people. Cf. C. Triantafillis and A. Grapputo, *Anecdota Graeca e codd. mss. Bibl. S. Marci*, I (1874), esp. pp. 55-61.

[19] *12*, fol. 127v: καὶ ἐπ' ἐκκλησίας καὶ φίλων τὰ τοῦ θεοῦ τοῖς πᾶσιν ὑπισχνοῦμαι διηγεῖσθαι θαυμάσια.

[20] On Patrikiotes, cf. Cantacuzenus, *Hist.*, II, 58, 23-63, 20; 298, 13-14 Bonn; V. Parisot, *Cantacuzène homme d'état et historien* (1845), pp. 171 and n. 4; 184; A. Heisenberg, „Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit“, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akad. der Wiss., Philos.-phil. und hist. Klasse* (1920), 10. Abh., pp. 74 f.; G. Ostrogorskij, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (1954), pp. 101 ff.

[21] *1;* in the title of the *Logos*, Patrikiotes is called ἐξισωτής. This function was given to him about June 1341: cf. Cantacuzenus, *Hist.*, II, 62, 8 Bonn and Parisot, as in the preceding note.

was murdered. At some other (and later?) time Makrembolites was a member of a group of *litterati*.[22] He also lectured on religious subjects in a literary salon of sorts,[23] and was a teacher himself.[24] His subject was the „words of God".[25] Indeed, he shows a great familiarity with the Scriptures, especially the Psalter. It is possible that he taught the Psalter; if he taught it at the Patriarchal School, he would have been a deacon of the Church of St. Sophia.

This is only a surmise, for Makrembolites does not tell us where he lived. During his work under Patrikiotes he may have roamed the countryside as a minor surveyor. His other (and later) works, however, presuppose familiarity with events which occurred in Constantinople. He repeatedly referred to the earthquakes and the tidal waves which damaged a part of the city in 1343;[26] he bewailed the collapse of the Church of St. Sophia in 1346; he left a detailed description of the Genoese war of 1348—49, which was fought within sight of Constantinople. I therefore assume that Makrembolites resided in the capital.

The political and religious affiliations of Makrembolites throughout the war of the forties are difficult to define, for on the whole he steered a cautious course between the contending camps. But about the latter part of 1346, perhaps foreseeing the outcome of the struggle, he veered towards Cantacuzenus and Palamas. The situation is clear after Cantacuzenus' victory of February 1347. When Makrembolites wrote about the Genoese war of 1348—49, he made a few bows in the direction of Cantacuzenus, whom he praised as wise and courageous.[27] But at that time loyalty towards the Senior Emperor and the defender of the Byzantines against the Latins was *de rigueur*. The *Logos* on the Genoese does not tell us where Makrembolites stood before February 1347. However, earlier writings of his yield some scraps of evidence as to his position before that date.

Patrikiotes, who employed Makrembolites at the beginning of the civil war, was a man close to Cantacuzenus. Towards the end of the war Makrembolites made a remark in which I see a criticism of the loyalist Patriarch John Kalekas. The remark occurs in the Lamentation on the Collapse of St. Sophia, written shortly after May 19, 1346. At that time the Patriarch's party, while apprehending defeat and losing governmental support, still held the capital, where in my opinion Makrembolites was writing. This may explain why his remark was so cryptic. After depicting the desolation of the Empire, Makrembolites went on: „Have we not lost our souls, even before the ruin of our bodies, through perjuries and excommunications?

[22] *12* is addressed to ʽΕρμῇ (sic) τοῦ λογίου σύντροφοι.

[23] *11*, fol. 125r: ταῦτα ... διεξήειμεν *(sic)* ... ἃ καὶ πρότερον ἀπὸ ζώσης φωνῆς πρὸς τοὺς συνδιαιτωμένους ἡμῖν ἰδιώτας.

[24] *12*, fol. 129r: τοῦ δὲ θεοῦ ἀπαγορεύοντος ἁμαρτωλὸν διηγεῖσθαι τὰ αὐτοῦ δικαιώματα [cf. Ps. 49 (50): 16], ἐγὼ καὶ τοῦτο κατατολμῶ καὶ διδασκάλου τάξιν ἐπέχω.

[25] *12*, fol. 133r, after a reference to Ps. 118 (119): 162: τούτων (*i. e.* τῶν λογίων τοῦ θεοῦ) διδάσκαλος γεγονώς, στενάζω τῶν σωματικῶν στερούμενος. I take this passage (and the one quoted in note 24) to be autobiographical.

[26] In *9*, fols 127r-v; in *2*, fol 46r; in *10* and in the *Dialogue between the Rich and the Poor*, *passim*.

[27] Λόγος ἱστορικός, *ed.* A. Papadopoulos-Kerameus, 'Ανάλεκτα ..., I (1891), p. 150, 21-24.

Have not heresies been introduced from among the better part of us? Not to mention the fact that we have thoughtlessly abandoned God and have often put the hope of salvation in the one who consumes us day by day and in his wretched patron".[28]

Is this man-eater Apokaukos, and his „patron", Kalekas? Two other elements of the passage lend themselves to sure interpretation: the perjuries and the excommunications. Excommunication was a prerogative which the Patriarch John Kalekas used very freely, both for political and doctrinal reasons, and Cantacuzenus was just in remarking that it was an all-purpose weapon for the Patriarch.[29] That this policy of Kalekas must have greatly impressed the semi-intellectual circles of which Makrembolites was a member is attested by the *Short Chronicle* edited by B. T. Gorjanov. It connects the great earthquake of October 1343 with the „many bans proclaimed by the Patriarch Kyr John".[30] It may be argued that by 1346 enmity towards John Kalekas did not necessarily imply support for Cantacuzenus, for in that year not only did a synod of Cantacuzenus' puppets depose the Patriarch, but also the semi-interned loyalist bishops of the capital approached the Empress Anne of Savoy with a *tomos* of accusations against him. But Makrembolites' obscure wording *„ou kai tas psychas pro tōn sōmatōn tō plēthei tōn epiorkiōn kai aphorismōn apōlesamen"* [31] is closely paralleled in a phrase by the Palamite Patriarch Isidoros, a creature of Cantacuzenus and Kalekas' successor. In an Act dating from 1347 and so ambiguously worded that a contemporary described it as „more opaque than shadow",[32] Isidoros lifted the ban from those who first had sworn not to recognize Cantacuzenus but then sided with him and thus perjured themselves. In this Act, Isidoros spoke of *hosa progegonasin epi blabē tēs psykhēs dia te tōn epiorkiōn kai aphorismōn.*[33] Thus Makrembolites had taken up one of the slogans of the Cantacuzenian propaganda.

It is not easy to ascertain Makrembolites' position in the Palamitic controversy. Not that he did not treat one of its central points, for he both spoke and wrote on the proper way of worshiping the energies of God.[34] But his language is far from clear. Whoever believed in God, he declared, should believe in His energies, and must not deny them either by word or in thought.[35] This statement would fit a tenet of Palamitic propaganda accord-

---

[28] *10*, fol. 111^v: οὐ καὶ τὰς ψυχὰς πρὸ τῶν σωμάτων τῷ πλήθει τῶν ἐπιορκιῶν καὶ τῶν ἀφορισμῶν ἀπολέσαμεν (*sic*); οὐχὶ καὶ αἱρέσεις ἐνέκυψαν ἐκ τοῦ κρείττονος μέρους ἡμῶν; ἐῶ γὰρ εἰπεῖν, ὅτι καὶ θεὸν καταλιπόντες ἐξ ἀβουλίας, τῷ κατεσθίοντι ἡμᾶς ἀφειδῶς ὁσημέραι καὶ τῷ τούτου δυστήνῳ προστάτῃ τὰς ἐλπίδας πολλάκις τῆς σωτηρίας ἐθέμεθα. — „Patron" *(prostatēs)* often stands for „Patriarch". The exact date of the collapse is given in *Vat. Gr. 773*, fol. I^v (εἰς τὰς ιθ' τοῦ μαίου μηνός).

[29] *Hist.*, II, 223, 10-12 Bonn.

[30] *Vizantijskij Vremennik*, II (XXVII) (1949), 285.

[31] Cf. note 28 above.

[32] Nic. Gregoras, *Hist.*, 792, 8 Bonn: ἀμυδρότερα πάσης σκιᾶς.

[33] *Ed.* F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata*... I (1860), p. 287. Cf. p. 286: συνδιαλύοντες... προβάντας ἀφορισμοὺς τάς τε ἐπιορκίας.

[34] Cf. *11* as a whole, and *11*, fol. 125^r.

[35] *11*, fol. 114^r: ὁ γὰρ θεὸν ὁμολογῶν, καὶ τὰς ἐνυπαρχούσας αὐτῷ κατ' οὐσίαν ἐνεργείας συνομολογεῖν ὀφείλει, καὶ πιστεύειν βεβαίως ταῦτ' εἶναι θεοῦ ἴδια, ὡς τοῦ πυρὸς τὸ θερμαίνειν... ὁ δὲ ταῦτ' ἀναιρῶν ἐξ αὐτοῦ, καὶ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ ἐξ ἀνάγκης συναναιρεῖ.

ing to which the followers of Barlaam and Akindynos regarded Godhead as *anenergēton*.[36] The list of four energies given by Makrembolites—power, goodness, love of mankind, foreknowledge[37] — is similar to the Palamitic one.

At first glance, Makrembolites' phrase *kat' ousian energeiai* appears to be ambiguous, since it is very close to expressions which occur in patristic passages cited by the anti-Palamite camp.[38] However, it turns out to be a regular Palamitic formulation, attested in the texts of the forties. David Dishypatos, a staunch supporter of Palamas, used it at least five times while explaining his hero's doctrine.[39]

Palamitic, but not exclusively so, was Makrembolites' insistence on the possibilities of Man's *theōsis* and on his participation, if imperfectly, in God's four energies.[40] That God's essence was inaccessible and that He was „conceivable" only by inference through his deeds and works[41] was a proposition to which Palamas would have subscribed, as would have everyone else. Instead of „deeds and works" a Palamite would have said „energies." Makrembolites refrained from such a formulation. What is more, he expressed views inconsistent with Palamism when he stated that God's energies were „not conceivable" (*akatalēpta*), not even by prophets or apostles,[42] and he nowhere discussed the question whether the energies were created or uncreated. An avowed Palamite would have insisted that it was *through* His uncreated energies that God was „conceivable" (*lēpton*).[43]

Caution? Pro-Palamitic propaganda for semi-educated circles? Fumblings of an eager freelance who wanted to make his contribution to the controversy raging at his time but did not fully comprehend its issues? It is difficult to decide. Caution and therefore ambiguity might have been Makrembolites' choice, since he seems to have written the *Logos* on energies before

---

[36] Philotheos Kokkinos, On the Sack of Heracleia, *ed.* Triantafillis-Grapputo, *Anecdota Graeca*..., I (1874), p. 7. The anti-Palamites denied the charge; Gregoras, *Hist.*, 951, 16-17, Bonn.

[37] *11*, fols. 113ᵛ, 121ʳ; 123ʳ *in margine*: δύναμις, ἀγαθότης, φιλανθρωπία, πρόγνωσις. For Palamas' lists, cf. Migne, *PG*, 150, col. 925 C: δύναμις, ἀγαθότης, προγνωστικόν, among other energies); col. 1189 D (πρόγνωσις); Gregoras: *Hist.*, 967, 16-18; 22-23 Bonn (δύναμις).

[38] Gregoras, *Hist.*, 972, 10 (St. Athanasius: ἐνούσιος ἐνέργεια); 17 and 21 (St. Cyril of Alexandria: οὐσιώδης ἐνέργεια) Bonn.

[39] In vv. 365-366; 385; 443; 536; 548 of his poem on Akindynos written about 1342-1344. *Ed.* R. Browning. „David Dishypatos' Poem on Akindynos", *Byzantion*, XXV-XXVII (1955-1957), 713-745.

[40] *11*, fol. 121ᵛ: θεὸς ὁ ἄνθρωπος ὀνομάζεται; fol. 118ʳ-ᵛ: οἱ θέσει θεοί; fol. 121ᵛ: τί κωλύει... γενέσθαι ἄνθρωπον μὲν ἀτρέπτως τὸν θεὸν, θεὸν δὲ τὸν ἄνθρωπον; On this point, cf. Archimandrite Kiprian (Kern), *Antropologia Sv. Grigorija Palamy* (1950), *passim*. Gregoras was upset — unnecessarily so — by Patriarch Isidoros' calling men gods by grace, *Hist.*, 828, 4-5 Bonn. On man's participation in God's energies: *11*, fol. 121ʳ.

[41] *11*, fol. 121ᵛ: ἀκατάληπτος κατ' οὐσίαν, ληπτὸς δὲ τοῖς ἔργοις καὶ τοῖς ποιήμασιν.

[42] *11*, fol. 116ᵛ: πῶς οὐχ ὑπὲρ κατάληψιν ἡ καὶ τἄλλα πάντα δημιουργήσασα δύναμις (one of God's energies)... εἰ δὲ αὐτὴ παντάπασιν ἄληπτος... fol. 120ᵛ: καὶ προφήταις καὶ ἀποστόλοις ἀνέφικτα ταῦτα (*i. e.* energies) καὶ ἀκατάληπτα, μὴ ὅτι γ' ἐμοί.

[43] David Dishypatos, as in note 39 above, v. 360.

the civil war was over.[44] At that time it may have been imprudent for anyone writing in Constantinople to side openly with the Palamites. As for comprehending all the niceties of the controversy, we should not require too much of Makrembolites, since sometimes both parties exposed each other's errors in the same terms. Thus the bishops petitioning Anne of Savoy in 1346 accused Patriarch John Kalekas of keeping the essence and the energies of God apart, although Palamas, too, insisted on this separation.[45]

III

Teaching must have been no more lucrative in Makrembolites' day than it is in ours, for he complained of „poverty and nakedness" and bemoaned his material privations.[46] On second thought, he may not have deserved especially high emoluments, for his learning did not amount to much. He knew a few words in Italian,[47] but he was no Demetrios Kydones. He quoted the Scriptures profusely, but only a few allusions to profane authors occur in his writings.[48] He drew on Homer and Plato once or twice, but one of the Homeric lines was safely coupled with a verse from the *Proverbs*.[49] Although he devoted a *Logos* to the highly censurable Lucian,[50] he opened it with a statement that Lucian was usually a liar; and he gave a Christian allegorical interpretation to the donkey's tribulations in *Loukios ē onos*. No risks for Makrembolites' students were involved in this orthodox approach to Lucian, an author who had been a whipping boy even for Arethas of Caesarea, a man of genuine classical culture.[51] But these students ran some risks of more elementary nature. Makrembolites may have acquainted them with the cliché about *Hermēs Logios*.[52] This was all to the good. He also may have taught them some of his grammar, which was not all to the good, since he

---

[44] Cf. *11*, 124r: ἔχομεν δὲ καὶ τὸ φιλάνθρωπον τρεπτὸν κατὰ φύσιν, διὸ καὶ αἰτίας πολλάκις ἄνευ τινὸς εἰς μῖσος κατὰ τῶν ὁμοφύλων τρεπόμεθα.

[45] Bishops' petition, Migne, *PG*, 151, col. 769 C: ἀναιρῶν τὰς τοῦ θεοῦ θείας.... ἐνεργείας παντελῶς, καὶ διαφέρειν ταύτας τῆς οὐσίας λέγων; Palamas, Migne, *PG*, 150, col. 1220 C: οὕτως οὐδὲ τὴν ἐνέργειαν ὅλως ἐστὶ δυνατὸν μὴ διαφέρειν τῆς οὐσίας. In col. 1189 B he accused his adversaries of attempts to πείθειν μηδὲν διαφέρειν τῆς θείας οὐσίας τὴν θείαν ἐνέργειαν. Studied in their context, both types of accusations — representing different stages in the controversy — can be understood, but the language is misleading.

[46] *12*, fol. 126v: πενίαν καὶ γύμνωσιν; fol. 127r: ζωῆς δὴ τῆς ἐφημέρου πολλάκις μὴ εὐπορῶν.

[47] *Si*, *no*, *fate* adorn his poem on a mendacious money changer, *ed.* E. Miller, *Manuelis Philae carmina*, I (1855), p. 457.

[48] Ἕρποντα φθόνον, *Dialogue*, p. 212, 21 below may hearken back to Sophocles, *Ajax*, 157; πολεῖς... τιμίας, *10*, fol. 111r, to *Oed. Col.*, 108; the charioteer in a chariot drawn by four horses, *i. e.* four virtues, in *6*, fol. 105r, may go back to Plato's *Phaedrus*. *5*, fol. 101r–v contains a composite quotation from *Phaedo*, 69a and 68e.

[49] *12*, fol. 135r combines I 313 with Prov. 6:2. Λόγος ἱστορικός, *ed.* A. Papadopoulos-Kerameus, Ἀνάλεκτα... I (1891), p. 158, 29 alludes to Π 583 and Σ 755.

[50] For edition, cf. note 11 above.

[51] Cf. W. Madyda, „Bizantyjska polemika z Lukianem", *Meander*, I (1946), 458-476.

[52] Cf. the title of *12*, fol. 125v and note 22 above.

construes *peithomai*, *khraomai* and *symmakheō* with an accusative, and *axioō*, *didaskō* and *lanthanō* with a dative.[53]

However, these shortcomings of Makrembolites are valuable, for they establish him as a representative of those lower layers of the Byzantine literate society about whose attitudes and reactions we know too little. In the upper layers we encounter the preciosity of a Gregoras or the conciliatory preaching of a Philotheos Kokkinos; when we descend below Makrembolites' stratum, we are within the narrow horizon of short chronicle entries, usually more interested in earthquakes than in social injustice, or we meet with poor priests, *paroeci* monks and peasants who are subjects, not authors, of our evidence. Makrembolites was articulate enough to have acquainted us with his outlook. This outlook is that of a shaken man beset by doubts in a world collapsing around him, and forced to brood on the causes of its collapse.

The two main scourges of Makrembolites' time were the civil war of the forties and the Turkish advances--not mere incursions any longer, but settlements on Byzantine territory: „Have we not been delivered to the sons of Agar as sheep for the slaughter? Have they not invaded our whole land and laid it waste? Do they not dwell in our illustrious and honored cities, do they not treat as slaves their inhabitants, refined and sheltered from misery in the past? Have we not been scattered all over the earth as captives; after innumerable slaughters, is its expanse not pitifully strewn with our bones? Have our bodies not been thrown out as food to the birds of the sky and to the animals of the earth? Not long ago the survivors among us were routed by disorder and confusion and consumed one of another. For this reason, have not our cities and our countryside been devastated and abandoned by their inhabitants?“[54]

„Confusion“ *(sygkhysis)* occurring towards the end of this passage means the civil war of the forties.[55] Makrembolites was its adversary. He pointed out its futility, the anarchy and the ruin of the „Roman glory“ which resulted from it;[56] he wished for its end and for the return of sanity and of

---

[53] Cf. *4*, fol. 79ʳ, 80ʳ, 81ʳ, *Dialogue*, pp. 211, 31; 214, 19; 215, 20; and *10*, fol. 111ʳ⁻ᵛ; *11*, fol. 123ʳ.

[54] *10*, fol. 111ʳ⁻ᵛ: οὐ... τοῖς ἐκ τῆς Ἄγαρ, ὡς πρόβατα σφαγῆς [cf. Ps. 43 (44): 23] παρεδόθημεν; οὐ πᾶσαν τὴν χώραν ἡμῶν κατέδραμον οὗτοι καὶ ἐξερήμωσαν; οὐ τὰς πόλεις ἡμῶν κατοικοῦσι, τὰς περιφανεῖς καὶ τιμίας, τοὺς ἐποίκους αὐτῶν τοὺς τρυφεροὺς καὶ κακῶν ἀπαθεῖς ὡς ἀνδράποδα χρώμενοι; οὐκ εἰς πᾶσαν τὴν γῆν αἰχμάλωτοι ἀπερρίφημεν; οὐ τὰ ὀστᾶ ἡμῶν ἐκ τῶν ἀπείρων σφαγῶν ἐλεεινῶς εἰς τὸν γῦρον αὐτῆς κατεσπάρησαν, αἱ δὲ σάρκες τοῖς πετεινοῖς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῖς θηρίοις τῆς γῆς εἰς βρῶσιν ἐρρίφησαν; οὐ πρὸ πολλοῦ τοῦ χρόνου καὶ ἡμεῖς οἱ περισωθέντες ὑπὸ ἀταξίας καὶ συγχύσεως κακῶς διεφθάρημεν, ὑπ' ἀλλήλων ἀναλωθέντες (cf. Gal. 5:15). οὐ πραγμάτων ἔρημοι διὰ ταῦτα καὶ σωμάτων αἱ χῶραι ἡμῶν καὶ αἱ πόλεις ἐγένοντο;

[55] This precise meaning occurs in other contemporary texts. Cf. Philotheos Kokkinos, Βίος... Ἰσιδόρου..., *ed.* A. Papadopoulos-Kerameus, „Žitija dvux vselenskix patriarxov...“, *Zapiski istor.-fil. fakult. imp. Sankt-Petersburgskago Universiteta* (1905), p. 88, 12: ἀταξία καὶ σύγχυσις; Patriarch Isidoros, Act of 1347, *ed.* Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*... I (1860), p. 286 (title): κατὰ τὸν καιρὸν τῆς συγχύσεως. — For the meaning „foreign invasion“, cf. P. Lemerle, *Les Actes de Kutlumus*... (1945), index s. v. σύγχυσις.

[56] *9*, fol. 107ʳ: νῦν πᾶσαν τὴν τῶν Ῥωμαίων εὔκλειαν ἡ στάσις ὤλεσε, καὶ τὰ καλὰ ἔφθειρεν ὅσα ἡ ἀγάπη ἐκτήσατο. Cf. *2*, fol. 50ᵛ: τὸ γὰρ πολύαρχον, ἄναρχον.

brotherly love, the most sublime of all virtues[57]. His position is summed up by the acrostic of his hymn in honor of *agapē:* „I love Peace, God's admirable favor".[58] While Cantacuzenus the memoirist skillfully pleaded the cause of his party, and a Gregoras described the usurper's war as just, a Makrembolites, who wrote during the war itself, showed no open preference for either of the contending sides. This does not necessarily mean that he had no sympathies; if he lived in Constantinople, the loyalist stronghold, he could not openly express his pro-Cantacuzenian opinions, even if he held them. His appeals may have been mere peace propaganda to weaken the loyalist morale; but more probably, Makrembolites and his like sincerely loathed the war from which they could expect only hardship.

Makrembolites' attitude towards the Turks was not all negative. He explained the thriving of the godless by their innate moral superiority to the Byzantines, and by the sins of the latter.[59] In spite of their abominable faith, many Turks were like true Christians in their deeds and lacked only the name of Christian.[60] On the other hand, the deeds of Makrembolites' compatriots were wicked; they mistreated the poor and consorted with godless sinners—acts which the Moslem Tartars, for instance, would never commit.[61] By comparison with the acts of social injustice committed by the Byzantines, the sacrilegious crimes of the Turks were less worthy of blame. Being ignorant barbarians, the Turks destroyed the icons, painted pieces of wood; by exploiting the poor, the Byzantines harmed the living icons of God.[62]

The argument that the successes of the Turks were due to their superior piety and that Islamic victories confirmed the supernatural character of Mohammed was put forward by the Moslems of Makrembolites' time.

---

[57] *2*, fol. 51^v: where is a new Job to pray ἵνα κοπάσῃ μικρὸν ἡμῖν ὁ πόλεμος ὁ περὶ τῶν ῥεόντων δηλονότι καὶ φθειρομένων, ἵνα γενώμεθα ἡμῶν αὐτῶν... Cf. *9*, 108^v: νοῦν θεοφιλέστατον ὁ σχὼν ἐξέφυγε διαμάχας καὶ ἁρπάγματα... καὶ μόνην τὴν ἀγάπην προσήκατο.

[58] *9*, fol. 106^v: εἰρήνην φιλῶ τὴν θεοῦ ξένην χάριν.

[59] *2*, fol. 22^v: ὁ τὰς ἀλλεπαλλήλους θαυμάζων ἐπιδρομὰς τῶν ἐθνῶν καὶ τὴν καθ' ἡμῶν ἐπὶ τοσοῦτον αὐτῶν εὐδοκίμησιν... τοῖς τούτων ἔργοις παραβαλλέτω πρότερον τὰ ἡμέτερα. *Ibidem*, fol. 34^r: ἐν γοῦν τοῖς τοιούτοις (faithfully observing the tenets of any faith, even a false one) ἐκ περιουσίας νικῶντες, κρατῶσι (*sic*, an indicative) καὶ ἐν ταῖς μάχαις ἡμῶν τῷ κράτει τῶν φυσικῶν πλεονεκτημάτων, ἀλλ' οὐ τῇ ἐπικουρίᾳ τοῦ σφῶν δόγματος· τὸ γὰρ μηδὲν ἀδικεῖν, ἰσχυρὰ δύναμις. – Turkish victories were achieved with forces smaller than those of the Byzantines: *2*, fol. 32^v: μὴ θαυμάζωμεν πῶς ὀλίγοι τῶν ἐναντίων πλείους κατὰ πολὺ τῶν ἡμετέρων ἐκράτησαν.

[60] *2*, fol. 32^v: ἐπεὶ καὶ ἐξ αὐτῶν πολλοὶ μεθ' ἡμῶν εἰσιν ὅσοι τῷ τρόπῳ τὴν πίστιν φθάνουσι, καὶ δέονται τοῦ ὀνόματος, τὸ ἔργον ἔχοντες.

[61] Cf. *2*, fol. 36^r: διὰ τὸ ἀδιακρίτως συνεσθίειν τε καὶ συνεύχεσθαι τοῖς αὐτὸν (*i. e.* God) ἀθετοῦσι καὶ τὰ τούτου περιφρονοῦσι θεῖα θεσπίσματα with the marginal remark of the *Dialogue*, ad p. 205,8 below.

[62] *2*, fol. 37^v-38^r: ἢ τίς ἡ τιμὴ τῆς εἰκόνος, ὅταν διὰ τὴν τῆς ὁμοίας ἢ καὶ κρείττονος περιφρόνησιν ἐνυβρίζεται· ἢ τίς ἡ προσκύνησις αὐτῆς, ὅταν τῶν ἐμψύχων ναῶν τοῦ θεοῦ καὶ εἰκόνων καθαίρεσιν καὶ συντριβὴν αὐθαίρετον ψηφιζόμεθα; *ibidem*, fol. 38^v-39^r: διὸ... καὶ ταύτας (*i. e.* the icons) ἐν αἰχμαλωσίᾳ περιφρονεῖσθαί τε καὶ ἀνοήτως ἐμπαίζεσθαι παρὰ τῶν μὴ εἰδότων βαρβάρων συνεχώρησεν ὁ... θεός... καθόσον γὰρ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ τῆς γραπτῆς εἰκόνος ὑπερτερεῖ, κατὰ τοσοῦτον μᾶλλον ἐκείνων (*i. e.* the Turks) ἡμεῖς αὐτὸν ἐνυβρίζομεν.

Gregory Palamas was confronted with it during his captivity in Nicaea.[63] It is significant that a Byzantine writer should have made a part of it his own. Of course, his aim was to strengthen the morale of his compatriots. But this acceptance of the adversary's position reflected grave doubts in the minds of Macrembolites' contemporaries. These were expressed in broodings on the causes of God's having hidden his face from the Christians; they took the form of a suspicion that the Turkish faith might be the true one; or they led to apostasy, as witnessed by Patriarch John Kalekas' pastoral letters, promising the inhabitants of Nicaea forgiveness, if they would abandon the „Moslem Evil" and return to the fold of the Church.[64]

In addition to the calamities caused by the Turks and the civil war, Makrembolites exposed the ailments of the Byzantine body social. Vague as his tirades may be, there is no doubt as to his sympathies. Rulers of Makrembolites' time „ate up" the people. Like the barbarian incursions, they were a visitation of God. The rulers and the prelates were no better than their counterparts of the Old Testament, who slaughtered their own flock and who were punished by God. Almost all of their wealth came from robbing the people.[65] By ruining their subjects they committed an act of impiety. It was the sins of the rulers which brought about the doom of the little men; moreover, often the rulers managed to escape from disaster while their subjects perished. It was not God but the (ecclesiastical?) rulers who were responsible for the injustice which prevailed in Makrembolites' day. God would therefore punish both lay and ecclesiatical leaders.[66]

The poor, on the other hand, were the object of Makrembolites' compassion. There must be retribution in after-life, since some people, poor all their lives long, were morally better than the rich; Makrembolites reserved

[63] Cf. G. Georgiades Arnakis „Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources", *Speculum*, XXVI (1951), 104-118, esp. pp. 106-110.

[64] Cf. Arnakis, as in the preceding note, p. 106. According to a marginal remark in *2*, fol. 22^{v}, Makrembolites wrote this *Logos* as a refutation πρός τινα... τὸν τὰς ἁ<γίας ε>ἰκόνας αἰχμαλώτους ἰδόντα καὶ ὑπὸ τοῦ λογισμοῦ ἐνοχληθῆναι *(sic)* ὡς ἔλεγεν ὀρθὸν εἶναι τὸ δόγμα ὃ οἱ τῆς Ἄγαρ πρεσβεύουσιν. John Kalekas (between 1338 and 1339): Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*..., I (1860), pp. 183-184.

[65] *2*, fol. 49^{r}-49^{v}: οὕτω καὶ νῦν... δίκην λεόντων οἱ ἄρχοντες ἀφειδῶς τὸν ὑπὸ χεῖρα λαὸν ὡς πρόβατα κατεσθίουσι [cf. Ps. 13 (14): 4; 52 (53) 5]. *Ibidem*, fol. 27^{v}: ὅτε οὖν δεῖται κολαστῶν ὁ θεός, χρῆται... νῦν μὲν ἔθνει βαρβάρῳ, νῦν δὲ ἄρχοντι πονηρῷ. *Ibidem*, fol. 47^{r}: εὑρέσεις τῶν ἱερέων ἐκείνων τε καὶ ἀρχόντων (*i. e.* of the Old Testament) καὶ τοὺς ἡμετέρους, εἰ παραβάλλεις, κατ' οὐδὲν διαφέροντας. *Ibidem*, fol. 48^{v}: ὁποῖα καὶ ἐν ἡμῖν ἀνυποστόλως... σήμερον γίνεται· καὶ γὰρ οἱ ἁδροὶ τοῦ λαοῦ καὶ προέχοντες ἐκ τῆς τούτων (*i. e.* the subjects) σφαγῆς σύμπαντες σχεδὸν τὴν πᾶσαν ὕπαρξιν ἔχουσι·

[66] *2*, fol. 47^{v}: καὶ τοιαῦτα ὁρᾷ (*i. e.* Habakkuk) παρὰ τῶν ἀρχόντων πραττόμενα, τὸ ὑπήκοον δηλαδὴ λυμαινομένων... τοῦτο γάρ... ἦν αὐτῷ ἄλγημα μέγιστον, ἐπιβλέπειν ἀσέβειαν μὲν εἰς τὸ ἄρχον. ταλαιπωρίαν δὲ εἰς τὸ ἀρχόμενον (cf. Hab. 1:3) ἀσέβειαν δὲ τὴν ἀδικίαν ἐκαλεσεν. Habakkuk's strictures are applicable to Makrembolites' time. *Ibidem*, fol. 49^{r}: τὰ τῶν ἀρχόντων ἁμαρτήματα ἀφανισμὸς τοῦ ὑπηκόου γίνεται· τοίνυν καὶ πολλάκις αὐτῶν σῳζομένων, ὁ ὑπὸ χεῖρα λαὸς σύμπας ἀπόλλυται. *6*, fol. 103^{v}, and *11*, fol. 124^{v}: οὐ γὰρ αὐτὸς (*i. e.* God)... ἄδικος, ἀλλ' οἱ τῶν πραγμάτων αὐτοῦ προχειρισθέντες ἐπίτροποι, ἐξ ἀπλήστου τοιοῦτοι καὶ διεφθαρμένης γενόμενοι προαιρέσεως. *2*, fol. 49^{r}, applying Za. 13:7 to rulers of Makrembolites' time.

a choice place in hell for the latter.[67] He seems even to have been of two minds concerning the plans to rebuild the Church of St. Sophia after the collapse of 1346, as long as the poor, those living temples of God, were being destroyed. Lacking mercy for the poor and turning a deaf ear to their requests were among the omissions for which Makrembolites the sinner castigated himself.[68] Makrembolites branded the greed for gold, upbraided the usurers, exploiters of the poor, and made ironical remarks about the earthly goods for which men struggled in the world.

Fourteenth-century texts abound in nostalgic references to the past glories of the Empire.[69] Makrembolites, too, recalled the time when the Empire ruled over the peoples of the earth, the periods of prosperity when St. Sophia was erected and repeatedly restored. These were times when good conduct prevailed among the Byzantines and virtue reigned supreme.[70] The contrast between the past and the dismal reality of Makrembolites' day called for an explanation, and he provided several. Some were mere banalities, as when he reflected on the instability of things human—a theme familiar to his contemporary Cantacuzenus and above all to Metochites, a member of the preceding generation—or when he made the sins of his contemporaries responsible for the general decay and the Turkish victories. Another explanation was no less conventional, but it is surprising that it should have been used with such insistence as early as the middle of the fourteenth century: this was the belief that the calamities of the day portended the imminent coming of the end of the world.[71] As proofs of the approaching end, Makrembolites cited natural phenomena, the collapse of St. Sophia, the predominance of evil, religious controversies, the dearth of good men, and a reliable standby on such occasions, the book of Daniel, in which history stops after the end of the fourth Kingdom, usually identified with the „Roman", that is Byzantine, Empire.[72] But he also singled out

[67] *1*, fol. 15^{v}; *5*, fol. 96^{r} (= Is. 5:14); *2*, fol. 28^{r}: καὶ ὁ πένητος περιορῶν, εἰς τὸ πῦρ πέμπεται.

[68] Combine *10*, fol. 112^{r} (repeating passage on fol. 38^{r}, cf. note 62 above), with fol. 112^{v}: ἄλογον δὲ τὸν μὲν οἶκον ἀνιστᾶν πεπτωκότα, τὸν δ' αὐτὸν ἀγνίζοντα ποιεῖν ἐκ μέσου. Cf. *12*, fol. 133^{r}: ἐπ' ἐμὲ τὸν θεὸν ἐπιβλέψαι μετ' ἐλέους κραυγάζω [cf. Ps. 118 (119):132; 85 (86):16], καὶ τὸν εἰς ἐμὲ βλέποντα πένητα ἐλέους ἀπαξιῶ. *Ibidem*, fol. 134^{v}: κύριε εἰσάκουσον τῆς φωνῆς μου ἀναβοῶ [cf. Ps. 26 (27):7] καὶ τοῦ πένητος οὐκ εἰσακούω αὐτός. — These passages are hardly autobiographical.

[69] As an example, cf. Cantacuzenus, *Hist.*, I, 18, 9-13; 344, 21-345, 4; II, 244, 18-245, 2; 251, 12-18 Bonn.

[70] *10*, fol. 112^{v}: ὃς (*i. e.* the time of the past glory) καὶ τόνδε τὸν οἶκον ἡμῖν ἀνέφυσεν, ὅτε τὰ 'Ρωμαίων ηὔξανε πράγματα, καὶ πολλάκις πεσὼν ἀνορθώθη, ἀκμαζούσης ἔτι τῆς ἀρχῆς ἡμῶν καὶ τῆς πίστεως καὶ πολιτείας ἀρίστης ἐπικρατούσης καὶ ἀρετῆς τιμωμένης καὶ κακίας κολαζομένης.

[71] *10*, fol. 110^{r}: πικρὸς ἄρα καὶ πονηρὸς ὁ τῆς ζωῆς ἡμῶν χρόνος... ἅτε δὴ πρὸς τὸ τέλος ἔγγισεν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς... *Ibidem*, fol. 112^{v}: τὴν γὰρ τοῦ κόσμου συντέλειαν ὡς ἐπιστᾶσαν ἤδη, διδάσκει σαφῶς... ἡ τῆς κακίας περιουσία. *Ibidem*, fol. 110^{v}: ἡμῖν... τὴν ἀνέσπερον ἐκδεχομένοις ἡμέραν·

[72] *10*, fol. 110^{v}-111^{r}: locusts, hail, floods, rainstorms, hunger, plague, earthquakes, violent winds, eclipses of the sun and the moon; Gregoras noted the same phenomena, *Hist.*, 624,2 ff. Bonn. *Ibidem*, fol. 111^{v}: τοῦτο (collapse of St. Sophia)... τῆς τοῦ κόσμου συντελείας ἐναργὲς τεκμήριον. Gregoras, too, believed that the collapse announced the end of the world: *Hist.*, 749,7 Bonn. Application of Daniels's prophecies to the year 1346: *10*, fol. 113^{r}: πρόδηλον γὰρ... ὡς οὐκ ἔστιν ὅλως ἑτέρα ἀρχὴ τὴν τελευταίαν... διαδεξομένη, ἀλλ' ἢ ἡ ἀνέσπερος ἐκείνη ἡμέρα καὶ ἄληκτος.

„social" signs announcing the end of the world: shedding of blood, injustice, and, above all, exploitation by the mighty which made their victims contemplate suicide.[73]

Bad treatment of the poor was one of the reasons which Makrembolites adduced to explain the Empire's plight in the forties. By robbing the poor, the rulers committed sins which caused disaster. In particular, the defeat in the Genoese war of 1348—49 was caused by „injustice" within the community, by which Makrembolites meant lack of social solidarity and social strife among the Byzantines: rapine, greed and striving for gain.[74]

Usually, Makrembolites' indignation at social injustice was contained within the conventional bounds of Christian morality. But on occasion it led him to express thoughts seldom found in contemporary texts. In his *Logos* to a priest who was in danger of losing his faith in God's justice because of poverty, he listed things which all human beings share in common: for example, birth, life, death, soul, light, air, use of fire and water. Then, he continued: „If everything is common, it is obvious that the earth should be common, too, as well as its produce, even if insatiable greed and rapacious tyranny have appropriated most of it to themselves".[75]

The reader of such strong language is inclined to place Makrembolites in the camp of the foes of Cantacuzenus, the usurper whose troops on occasion were opposed by an alliance of monks and peasants and whose officials impressed the lower clergy into labor battalions.[76] Were not these people among „the poor" in whose cause Makrembolites raised his voice? But we have seen that this indigent man and champion of the poor was sympathetic with Cantacuzenus and Palamas. There is nothing extraordinary in this. Cantacuzenus and his Palamite supporters depended on the *pronoiarii* and the „better people", while the government of Constantinople occasionally catered to the „rabble" and commanded the sympathies of the poor. This analysis may be valid on the whole, but it does not apply in all cases. *Pronoiarii* were the backbone of the loyalist forces as well, while „the rabble" sometimes showed pro-Palamitic tendencies. Poverty did not always drive intellectuals away from the Palamitic ranks. We have a record of a learned opportunist who joined the Palamites precisely on account of his indigence.[77] Nor is occasional championship of the poor an indication that the writer was an enemy of Cantacuzenus. His supporter Philotheos Kokkinos shed a few

[73] *2*, fol. 45v: καὶ ὁ δεσπότης τὴν τοῦ κόσμου συντέλειαν ἐν τῇ ἐκλείψει τῶν ὁσίων καὶ ἀγαθῶν γενήσεσθαι αἰνιττόμενος... ἃ ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς χρόνῳ μᾶλλον τελούμενα φαίνεται... καὶ πολλοὶ τῶν ἀδικουμένων καὶ πλεονεκτουμένων μυρίους εὔχονται θανάτους διὰ τὰς παρὰ τῶν καταδυναστευόντων αὐτοὺς ἐπήρειας· were it not for the fear of God, διεχειρίσαντο ἂν ἑαυτούς.

[74] Λόγος ἱστορικός, *ed.* A. Papadopoulos-Kerameus, 'Ανάλεκτα..., I pp. 154,26 ff., 155,17 ff. Similar considerations in Gregoras, *Hist.*, 863,6 ff. Bonn.

[75] *6*, fol. 104r: εἰ δὲ πάντα κοινά, δῆλον ὅτι καὶ γῆ καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς ἅπαντα, κἂν ἡ ἀπληστία καὶ ἡ τυραννὶς ἐφ' ἑαυτὴν ἁρπάσασα τὰ πλείω ἐσφετερίσατο. — About 1418, Pletho made a similar observation (cf. sp. Lampros, Παλαιολόγεια..., III (1926), p. 260, 3 ff.), but its „social content" was different.

[76] Cantacuzenus, *Hist.*, II, 196, 16 ff.; II, 289, 13 ff. Bonn (fortification of Didymoteichos).

[77] Cf. the story of Symeon the nomophylax (d. shortly before 1352) as it is related in Gregoras, *Hist.*, III, 111, 10-113, 11 Bonn.

tears on their behalf and bewailed the ravages of the civil war in terms very close to those of Makrembolites.[78]

For all that, there are two distinctive traits in Makrembolites' writings. They are his constant preoccupation with the plight of the Poor, and his sometimes aggressive attitude towards the Rich. Both are most explicitly expressed in his *Dialogue Between the Rich and the Poor*.

IV

According to a marginal note, the *Dialogue Between the Rich and the Poor* „was written when continuous earthquakes were occurring every day and the sea overflowing at many places".[79] This combination of repeated tremors and tidal waves permits us to identify the event with the earthquakes of October-November 1343, which shattered the walls of Constantinople.[80] Thus the *Dialogue* was written in the capital, after the seizure of power by the Zealots in Thessalonica (1342) and shortly before the massacre of Thessalonican nobles (1345). It is a piece of publicistic literature of the time — and seemingly the only one known to us—which sides with the poor and thus reflects in a new way the social tensions which reached a breaking point in the Zealot episode.

How rich were the Rich and how poor were the Poor of the *Dialogue?* The Rich modestly identify themselves with *hē mesotēs* and state that the attacks upon them are misdirected, since it is the *very* Rich who are responsible for the misfortunes both of the Poor and of the „middle classes".[81] *Hē mesotēs* is almost as vague as „Rich", but the term did have a more concrete meaning for contemporaries, for Cantacuzenus repeatedly used it in his Memoirs. When Andronicus III was about to take Constantinople on May 28, 1328, he expressly reserved the honor of climbing the walls of the city to the *mesoi* among the Byzantines, so that the *eugeneis*, nobles, who were among his troops would not „show arrogance towards the humbler ones".[82] Towards the beginning of the civil war, the *mesoi* were the victims of the social unrest which spread all over the Empire. They were persecuted either „for lack of cooperation with the rebels, or because their survival was resented".[83] In Thessalonica, ruled by the Zealots, the *mesoi* among the citizens were caught between two fires: either they were forced to join the revolutionaries, who were below them on the social ladder, or they had

[78] Cf. Sermon on the Beatitudes to the Empress Helen (time: shortly after 1349 or 1351), *ed.* K. I. Dyobouniotes, Θεολογία, IX (1931), 17-26, esp. 21-23; *Logos* Περὶ φιλαργυρίας, *edd.* Triantafillis-Grapputo, *Anecdota Graeca*... I (1874) pp. 115-121, esp. 116; 117; 121. Philotheus knows of good rich and bad poor people; he harangues rich and poor alike; Makrembolites attacks the rich alone.

[79] Cf. apparatus of *Dialogue*, p. 203 below.

[80] For this identification, cf. the passages I adduced in *Dumbarton Oaks Papers*, XI (1957), 167, n. 164.

[81] Cf. p. 210, 17—20 below.

[82] Cantacuzenus, *Hist.*, I, 301, 6-10 Bonn.

[83] Cantacuzenus, *Hist.*, II, 179, 5-7 Bonn.

to face the accusation of Cantacuzenianism.[84] Under the circumstances, some of the *mesoi* were among the victims of the revolutionary terror.[85] As in other periods of dislocation, the *mesoi* seem to have been among the worst sufferers during the civil war: in Didymoteichos, for instance, the army was doing fine, for it could pillage the country; the artisans and „other manual workers" had work and could provide the necessities of life for themselves; but the *mesoi* lived in great want.[86] Thus the *mesoi* of Makrembolites' day stood below the *aristoi*, *eugeneis* (landowning aristocrats and holders of larger *pronoiai*?) and above the revolutionaries and the Zealots, who in turn occupied a position superior to the *dēmos*, presented in the contemporary sources as an amorphous, amenable and unpredictable mass.

The Rich of the *Dialogue* dispose of wealth which belies their claims to the modest position of the „middle class". It matters little whether this is inconsistency on Makrembolites' part or — as it seems to me — a subtle way to show up their hypocrisy. It is important to realize that Makrembolites' Rich do not belong to the very highest strata of Byzantine society.

Nor do Makrembolites' Poor form the lowest layer of this society, although they comprise peasants and artisans; I imagine them also to include people like the priest who was unfrocked for having stolen an ecclesiastical object „out of poverty",[87] like that other priest to whom Makrembolites addressed his *Logos* on God's justice, or like Makrembolites himself (for *I* also believe that the *Dialogue* is a plea *pro domo*).[88] The Poor's place is below the *mesoi* — which is also the place of the Zealots — but they disassociate themselves from the bottom „extreme", which, so the Rich imply, is devoured by envy and indulges in thefts and murders. Economically, the Poor may be as wretched as this „extreme", but they disapprove of the „evil" of this group[89].

The Poor are no revolutionaries and the *Dialogue* is hardly a revolutionary manifesto. Makrembolites flares up briefly, when he contrasts the productive and socially useful character of the lower classes — all those tillers of the soil, builders of houses and ships who keep society going — with the parasitic existence of the Rich — all those voluptuaries whose greed results in public calamities and disrupts the fabric of society.[90] He also makes a utopian proposal for equalizing wealth through intermarriages between rich and poor.[91] Apart from that, Makrembolites' Poor do not question the principle of social differences. They do not advocate basic changes in the existing order of things. They only want the Rich to yield some of their

---

[84] Cantacuzenus, *Hist.*, II, 235, 5-8 Bonn.

[85] Cantacuzenus, *Hist.*, II, 393, 24 ff. Bonn (fate of Gabalas).

[86] Cantacuzenus, *Hist.*, II, 334, 5-11 Bonn.

[87] Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*... I (1860), p. 475 (date: 1365). What is the φεγγεῖον stolen by the priest?

[88] Cf. the eulogy of intellectual values and of intellectuals and the resigned remarks that intellect is not appreciated and is usually bound with poverty (*Dialogue*, p. 205, 29 ff. and marginal note, apparatus, ad p. 206, 18 below). Here Makrembolites' Poor speak on behalf of the author and his impecunious colleagues.

[89] Cf. p. 210, 19—20; 22-23 below.

[90] Cf. p. 210, 8—13 below.

[91] Cf. p. 208, 3—12 below.

wealth and to admit some more social intercourse, all in the name of Christian morality.[92] The Rich, too, are more obtuse than wicked. They relish pseudo-commonsense objections: one should not give something for nothing; misery is in the nature of things; the poor are naturally lazy; they only pretend poverty; the tail should not wag the dog; the rich are plain middle-class folk; if they share their wealth, everybody will be a beggar; the rich have many vexing problems, what with the administering of their property and the anxiety over losing it.[93] For all this, Makrembolites' *Dialogue* does oppose two classes of Byzantine society. There is no doubt that the author's sympathies lie with the Poor. He sets up the Rich with their shallow arguments as strawmen, easily refuted by their adversaries.

The *Dialogue* will be disappointing to those who examine late Byzantine texts for traces of *articulate* revolutionary thinking — a thing which in my opinion did not exist. But the work of Makrembolites is a valuable, if somewhat long-winded, source for students of the social unrest in the mid-fourteenth century — a thing which is a matter of historical record. Along with commonplaces, it contains vivid scenes and statements: complaints about low wages, which the poor did not always even receive; revealing ideas on causes of social mobility — wealth is acquired by knowledge, trade, rapine or inheritance; a picture of the gulf between the classes of Byzantine society — no common table, no intermarriages; descriptions of the luxury enjoyed by the rich — three-story houses, elaborate bedchambers, vintage wine drunk from golden goblets, spices of all kinds from foreign lands; finally, a picture of the Empire's decadence — Christian prisoners in Turkish lands, decay of charitable institutions and of elementary education.[94]

It is doubtful that we shall ever discover texts representing the views of the Zealots. In Makrembolites' *Dialogue* we hear of the plight of the social group from which the Zealots drew their following. Moreover, the whole of the *Dialogue* is devoted to the social problems as they were viewed by a Byzantine semi-intellectual in the early forties of the fourteenth century. For these reasons, it is a more convenient illustration of the general atmosphere prevailing at the time of the Zealot uprising than the *Logos* of Nikolaos Kabasilas, which does not deal with the Zealots at all, or the interesting remarks by contemporary historians, which first must be culled from the pages of their works. The text[95] and translation of the *Dialogue* are appended, to enable the reader to draw his own conclusions.

[92] Cf. pp. 213, 24—26; 207, 4—9; 208, 30 ff.; 207, 25 ff. below.

[93] Cf. pp. 205, 17—18; 206, 16—17, 212, 30—32; 212, 10—12; 207, 10—12; 210, 20; 28 f.: 212, 19—29 below.

[94] Cf. pp. 205, 28 f.; apparatus *ad* p. 210, 6 and p. 222, n. 12; 211, 13 f.; 206, 26—207, 3; 25 ff.; 208, 30—209, 24; 213, 3—23 below.

[95] I wish to thank Dr F. Barišić for his assistance in the preparation of the Greek text.

Διάλογος πλουσίων καὶ πενήτων· τίνας ἂν εἶπον λόγους πένητες πρὸς πλουσίους καὶ τίνας αὖ πρὸς τοὺς πένητας οὗτοι.

< ΠΕΝΗΤΕΣ. > Μέχρι τίνος ἀνεξόμεθα τῆς πλεονεξίας ὑμῶν ἄνδρες ἀδελφοὶ καὶ οὐκ ἀδελφοὶ τὴν προαίρεσιν; μέχρι τίνος ὁ κοινὸς πάντων πατὴρ μακροθυμήσει, τὰ κοινὰ ἐξιδιωσαμένους ὑμᾶς καθορῶν; μέχρι τίνος οὐκ ὀργισθήσεται καὶ κλονήσει τὴν γῆν, ὁρῶν μὲν ἡμᾶς ὑπ' ἐνδείας ἀθλίως ψυχορραγοῦντας, ὑμᾶς δὲ καὶ τὰ ὑπὲρ τὴν χρείαν κεκτημένους καὶ εἰς γῆν αὐτὰ κατορύττοντας; ἃ μὴ δεχομένη πάντως ὡς κοινὴ πάντων μήτηρ, ταράσσεται εἰκότως, καταπιεῖν ὀργῶσα τοὺς ταῦτα πράττοντας. οὐ γὰρ βούλεται, καίπερ ἄψυχος οὖσα, τὰ ἐκ τῆς γαστρὸς προελθόντα ἅπαξ αὐτῆς αὖθις δεξαμένη κατέχειν, ἀλλ' εἰς ἄλλας γαστέρας, τὰς ἡμετέρας, προπέμπεσθαι.

Μνήσθητε οὖν οἷα πεπόνθασιν οἱ πάλαι ποτὲ τὰ αὐτῆς ἐκφόρια **fol. 81^v** τοὺς καθ' ἡμᾶς || ἀποστερήσαντες πένητας· ἢ οὐχ' ὁρᾶτε τὴν συμπάθειαν τῶν σωμάτων, πῶς ἐκ μέρους πάσχει τὸ πᾶν; ἢ τῷ ξίφει τῆς ἀσπλαγχνίας ἐξ ἡμῶν ἀποτμηθέντες, ὡς ἔοικε, τῆς ἡμετέρας ὀδύνης οὐδαμῶς ἐπαισθάνεσθε, ἀλλ' ἀνάλγητοι μένετε; καὶ γὰρ καὶ τὰ πρῶτα πλεονεκτεῖ σώματα καὶ πολέμια γίνεται, ὅταν τὰ μέρη τοῦτο πάσχοντα βλέπῃ. πεισάτωσαν ὑμᾶς οἱ κατὰ τοὺς χρόνους Νῶε, τῇ τῶν παθῶν ἀμετρίᾳ διαφθαρέντες ἐξ ὕδατος· οἱ κατὰ τοὺς Σοδομίτας, οὓς τὸ π ῦ ρ ἄνωθεν κατελθὸν διὰ φιληδονίαν κατέφλεξεν· οἱ κατὰ τοὺς Αἰγυπτίους, οὓς ὁ ἀὴρ καὶ ἡ θάλασσα διὰ φιλαρχίαν ἐ κ ά λ υ ψ ε ν· οἱ κατὰ τὸν Δαθὰν καὶ

TESTIMONIA: Titulus: τίνας — λόγους] *cf. Par. Gr. 2465,* fol. 16^r: κατασκευὴ... χαρακτῆρι διαλογικῷ... τίνας ἂν εἴποι λόγους ψυχὴ κατὰ σώματος.
18 πῦρ *cf.* Ge. 19:24. 20 ἐκάλυψεν *cf.* Ex. 14:28.

VARIAE LECTIONES: S = *Sabbaiticus 417, saec. XIV, fol. 81^r-94^r.*
Titulus: Διάλογος] τοῦ αὐτοῦ διάλογος S πλουσίους καὶ] ἐγράφη ὅτε συνεχεῖς σεισμοὶ καθημέραν ἐγένοντο καὶ τῆς θαλάσσης πολλαχοῦ ἐκβρασμοὶ in margine add. S^2
1 lemma supplevi 4 οὐκ] malim οὖν

'Αβιρών, οὓς ἡ γῆ διὰ φιλοδοξίαν διαστᾶσα κατέπιε. βδελύσσεται γάρ, ὡς ἂν εἴπῃ τις, τὰ καθόλου τὰ μέρη τὰ ἐν τοῖς τοιούτοις πάθεσιν ἁλισκόμενα, καὶ ἐν θυμῷ ἀνιστάμενα φθείρουσιν αὐτὰ ἀφειδῶς ὁρισμῷ τοῦ ποιήσαντος, ὡς ἂν μὴ καὶ ταῦτ' ἀπὸ τούτων μιαίνοιντο.

Πλὴν θαυμαστὸν πῶς καὶ τὰ πρῶτα οὐ σφετερίζεσθε σώματα, ἀλλὰ fol. 82r μόνα τὰ χρυσοῦ ψήγματα, οἷά τινες ἀφανεῖς μῦες || ψίχας ἢ τινας κόκκους μύρμηκες, ἐν ὀπαῖς τισιν ἀθροίζοντες ἀποτίθεσθε. μᾶλλον δὲ καὶ ταῦτα μόνοι σχεδὸν κατέχετε. ἃ τὴν εἰς ἡμᾶς ἀδικίαν μὴ φέροντα, τῶν οἰκείων ὅρων ὡς εἴρηται πολλάκις ἐξέστησαν. εἰ γὰρ εἰς κοινὴν οἰκονομίαν ταῦτα παρήχθη καὶ οὐδ' ἡ φύσις τῶν ἀλόγων τῆς μεθέξεως τούτων ἀπείργεται, πῶς τὰ ἐκ τούτων μόνοι κατέχειν θέλετε; ἢ οὐχ ὁρᾶτε τὴν τούτων ἀνυπαρξίαν καὶ ματαιότητα, πῶς εἰς ἑτέρους μεταβαίνει ταχέως καὶ ἐξ αὐτῶν αὖθις εἰς ἄλλους εὐκόλως μεταπηδᾷ; χάρις δὲ τῷ θεῷ, ὅτι καὶ τὸν ἥλιον εἰ κατασχεῖν ἠδυνήθητε, οὐδὲ τῆς τούτου ἂν ἡμᾶς ἠξιώσατε ἀπολαύσεως.

Πῶς δὲ τὰ τοῦ κοινοῦ πατρός, μᾶλλον ἡμῶν, ἐντρυφᾶτε καὶ οὐκ αἰσχύνεσθε; εἰ μὲν οὖν ἡμῶν κατ' ἀρετὴν διαφέροντες, εὖγε· μᾶλλον δὲ οὐδὲ τότε δίκαιον ἦν τοὺς τῆς ἀρετῆς ἐργάτας καὶ θεοῦ δικαιοσύνην μιμεῖσθαι ὀφείλοντας. εἰ δὲ καὶ τούτου ἄνευ, πῶς οὐ φρίττετε, ἐννο- fol. 82v οῦντες εἰς ὅσον ἡ τοῦ κοινοῦ πατρὸς ἀγανάκτησις ἐπιτείνεται, || ὅταν καὶ φυσικὰ ὦσιν ὑμῖν ὁμοίως ἐγκλήματα κἀπὶ τούτοις καὐτὸ προστεθῇ τὸ ἐφ' ὑμῖν κεῖσθαι τὴν τῶν ἀδελφῶν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον, καὶ ἀμερίμνως περὶ τούτων ἔχητε; ἀφόρητον καὶ γὰρ τὸν ἐκ τοῦ λιμοῦ θάνατον πάντες λέγουσι καὶ θανάτων πάντων τὸν χαλεπώτατον· ἀποροῦσα γὰρ ἡ ψυχὴ τῆς ἔξωθεν εἰσιούσης καταλλήλου τροφῆς τὴν φύσιν ἐξ ἀνάγκης ἐσθίει, ὡς τὸ ἐπικείμενον τὸ πῦρ σκεῦος ὅταν εὕροι τοῦτο διάκενον. διὸ καὶ τῷ φθόνῳ τηκόμεθα μᾶλλον, κἂν ἁμαρτάνωμεν, ὅταν ὁρῶμεν τοὺς πολλὰ κεκτημένους ὑμᾶς πρὸς τὴν ἡμετέραν στενοχωρίαν μὴ καμπτομένους τὸ σύνολον, μηδὲ τὴν φλογίζουσαν ἡμᾶς κάμινον τῆς πενίας κατασβέσαι σπεύδοντας διά τινος βραχυτάτου λήμματος· ἡμῖν γὰρ καὶ τὸ τυχὸν ἱκανόν.

Τὸ γὰρ φῶς ἐκεῖνο ὃ μὴ λύει τὸ σκότος εὐθέως φανέν, οὐκ ἄν τις ἐρεῖ φῶς, ὥσπερ οὐδὲ πλοῦτον ἐκεῖνον τὸν μὴ πενίαν λύοντα πλοῦτον εἴποι τις ἄν, ἀλλ' ἐσχάτην πενίαν καὶ στέρησιν· καὶ γὰρ οὐ λαμβάνει fol. 83r κόρον ποτὲ ὁ πτωχὴν κεκτημένος προαίρεσιν· τὸν γὰρ ὑπὸ δίψους || φλε-

TEST.: 1 κατέπιε *cf.* Num. 16:32; 26:10.

VAR. LECT.: 1 ἀβηρών S 6 ψύγματα S 21 ἡμῖν S 33 ἐρεῖ] ἐρῇ S: mutavi, Pind. *Ne.* 7, 100 et Hom. δ 176 fretus

γόμενον, ὕδωρ δ'οὐκ ἔχοντα βλέπειν, οὐ πλέον ὁ λογισμὸς ἐνοχλεῖ· τὸν δὲ ὕδωρ ὁπουδήποτε βλέποντα, τῆς τούτου δὲ κωλυόμενον μεταλήψεως, διπλῆ ἐντεῦθεν καὶ πολλαπλῆ ἡ βάσανος γίνεται καὶ εὔχεται μηδὲ ἦν ὅλως αὐτό, μηδὲ καθεωρᾶτο τοῖς αὐτοῦ ὀφθαλμοῖς. ὡς γὰρ οὐκ ἐρεῖ τις ῥόδον τὸ μὴ τῆς ἰδίας εὐμοιροῦν τι ὀδμῆς, κἂν ἀπατᾷ τῇ ὄψει, οὐδὲ οἶνον τὸν μὴ μεθύσκοντα, οὐδὲ ἄρτον τὸν μὴ καρδίαν στηρίζοντα, οὐδὲ πῦρ ὃ μὴ φλέγει οὐδ' ὕδωρ ὃ μὴ ψύχει καὶ τὴν δίψαν ἀκεύεται, οὕτως οὐδὲ πλοῦτον τὸν μὴ τὸν πένητα τρέφοντα.

Ἢ οὐκ αἰδεῖσθε ἀκούοντες ὅσα οἱ ἐξ ἐθνῶν εἰς τοὺς ὁμοφύλους ποιοῦσι πένητας καὶ εἰς τοὺς ἡμῶν αἰχμαλώτους, πῶς οὐδένα τούτων τῆς προσηκούσης προνοίας ἀπαξιοῦσιν; ὅσον δὲ καὶ τὸ ἄτοπον, Ἑβραίους μὲν καὶ τοὺς τοῦ Μωάμεθ φιλανθρώπους εἶναι καὶ ἐλεήμονας, τοὺς δὲ Χριστοῦ μαθητάς, τοῦ φύσει φιλανθρώπου καὶ ἐλεήμονος, ἀσυμπαθεῖς εἶναι καὶ γλίσχρους πρὸς τὸ ὁμόφυλον. καὶ γὰρ δι'ἡμᾶς καὶ τὰ τοῦ παρόντος αἰῶνος εἰλήφατε ἀγαθὰ καὶ τὰ τοῦ μέλλοντος λήψεσθε,
fol. 83ᵛ ὅσοι τὸν ἔλεον || ἔχετε.

ΠΛΟΥΣΙΟΙ. Ἀλλ' οὐ θέμις τρέφειν προῖκα τοὺς μὴ δουλεύοντας.

ΠΕΝΗΤΕΣ. Ὑμεῖς δὲ τίνα δουλείαν ὑπὲρ ὧν ἀπειλήφατε τῷ δεσπότῃ διδόατε; οὐχὶ τὰ ἐπηγγελμένα καὶ αὐτοὶ ἐποφείλετε; οὐκ ἐπὶ πᾶσι σχεδὸν τοῖς πρακτέοις ὑμῶν καὶ τοῖς λόγοις ὁσημέραι προσκρούετε; οὐ τὸ παρὸν ἀκρίτως ὡς μόνιμον βλέπετε; οὐκ ἐπ' ἀθέσμῳ κήδει ταῖς θυγατράσι τῆς Σολομοντείου βδέλλης κακῶς ἐπιμίγνυσθε; οὐχὶ καὶ ἡμῶν ἐξ οἰήσεως κατεπαίρεσθε δι' ἃ ὑπολαμβάνετε τίμια, καὶ ὡς κανθάρους καὶ μυίας βδελύττεσθε; ἃ καὶ καταλιπόντες ὕστερον ἐξ ἀνάγκης γυμνοὶ εἰς κρίσιν ἀπέρχεσθε, μηδὲν πλέον λαβόντες ἢ ὅσον ταρρὸς ἐκ τοῦ φρέατος.

Πλὴν πολλὰ καὶ ἡμεῖς κοπιῶμεν ἐξ ὧν οὐδὲν ἢ ὀλίγον τὸ κέρδος γίνεται· ὑμῖν δ' ἐν βαιῷ πόνῳ μέγα κέρδος ὀπηδεῖ. ἀθυμίᾳ γὰρ πολλῇ

TEST.: 23 βδέλλης *cf.* Prov. 30:15 *sqq.* 29 βαιῷ — ὀπηδεῖ Homerum Hesiodumque redolent.

VAR. LECT.: 5 τῷ S εὐμοιροῦντι S 8 τρέφοντα] σχόλιον· οὗτοι γὰρ ἀπαξιοῦσι σύνδειπνον ποιῆσαί ποτε τὸν μὴ συνδιαιτώμενον πένησι, καὶ οὐδ' εὐχῆς κοινωνοῦσιν αὐτῷ, ἀλλ' ἐξωθοῦσι καὶ τοῦτον ἐκεῖθεν εὐθύς, καὶ τὸν μὴ ἐλευθερώσαντα τὸν οἰκεῖον χρυσώνητον, ἵνα μὴ δι' αὐτῶν καὶ αἱ τῶν ἄλλων εὐχαὶ κάτω μείνωσιν. οὕτω πρὸς ἡμᾶς διηγήσαντο πράττειν αὐτοὺς οἱ ἐκ τῆς Σκυθῶν χώρας ἀφικόμενοι ἡμέτεροι αἰχμάλωτοι in margine add. S² 27 ταρός S

συνεχόμεθα καὶ ὅταν ὁρῶμεν τὰ πολλοῦ ἄξια ἐν ἡμῖν παρ' ὑμῶν ὑβριζόμενα, καὶ μηδ' εἰς ὀψώνιον βούλεσθαί τινα τῶν πωλούντων τὰ ὤνια δέξασθαι τὸ κάλλιστον πάντων ὧν ἐκ θεοῦ ἄνθρωπος ἔλαβεν, οὗ χωρὶς fol. 84^r οὔτε || θεὸν ἔστι γνῶναι οὔτε ἀρετῆς καὶ κακίας διάκρισιν, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν ἐκτρωμάτων ἀθλιώτεροι ἂν ἦμεν, καὶ σύνδρομον τῇ γενέσει τὸν θάνατον εἴχομεν· ᾗ οὐ διὰ μόνου τούτου καὶ ζῶμεν καλῶς καὶ σῳζόμεθα καὶ πάντων κρατοῦμεν, ἀσθενεῖς ὄντες, καὶ τῶν τετραπόδων τῆς γῆς διϊστάμεθα καὶ ἀγγέλοις καὶ θεῷ συναπτόμεθα;

< ΠΛΟΥΣΙΟΙ. > Πῶς οὖν τὸ ἀξίωμα ὑμῶν καὶ τὴν τιμὴν καθυβρίζομεν;

< ΠΕΝΗΤΕΣ. > Τῆς λογικῆς τροφῆς προκρίνοντες τὴν σωματικὴν καὶ τῆς νοερᾶς εὐφροσύνης καὶ οὐρανίας τὴν σαρκικήν τε καὶ γήϊνον, ὧν ἡ μὲν εἰς ψυχὴν διαβαίνει, ἡ δὲ εἰς ἀφεδρῶνα χωρεῖ καὶ τοῖς ἀποπάτοις ἐκπέμπεται· διὸ καὶ ὅσον ὑπερτερεῖ ψυχὴ σώματος, κατὰ τοσοῦτον ὑπερέχει ὁ τοῦ λόγου δοτὴρ τοῦ τὸν ἄρτον παρέχοντος.

ΠΛΟΥΣΙΟΙ. Οὕτως ὥρισται, ἵν' ὑμεῖς μὲν ἀεὶ κακοπραγῆτε καὶ τὰ πάνδεινα πάσχητε, ἡμῖν δὲ πανταχόθεν κατὰ ῥοῦν τὰ πράγματα φέρηται.

ΠΕΝΗΤΕΣ. 'Αλλὰ τοῦτ' ἀμφίβολον, ὦ σοφώτατοι· ἐπείπερ ἔδει πάντας πλουσίους ἀγαθοὺς εἶναι, ὡς ἐκ θεοῦ ἔχοντας τὸ πλουτεῖν, καὶ fol. 84^v πάντας πένητας πονηρούς, ὡς ἐρήμους || ὄντας θεοῦ. ἀλλ' οὐκ ἔστι τοῦτο, οὐκ ἔστι· μὴ γὰρ ἂν καὶ τοῦθ' ἡμῖν γένοιτο τὸ ἀτύχημα, ὡς ἀλλοτριωθῆναι καὶ αὐτοῦ τοῦ θεοῦ· μηδ' ὑμεῖς οὕτω μανείητε ὡς τοιαῦτ' ἄτοπα ἐννοεῖν καὶ λέγειν, καὶ ἀλλοτρίους ὑπολαμβάνειν θεοῦ τοὺς πένητας, οὓς αὐτὸς ἐμακάρισε, μᾶλλον καὶ ὡς ἀδελφοὺς οἰκειώσατο. ἢ πῶς ἐπτώχευσαν καὶ ἐπείνασαν πλούσιοι; πῶς δὲ καὶ οἱ τὰ σφῶν ἀγαθὰ ὧδε ἀπολαύοντες ἐκεῖσε τούτων ἐστέρηνται; πρόδηλος γὰρ ἄρα ἡ αἰτία τῆς

TEST.: 13 εἰς ἀφεδρῶνα *cf.* Mar. 7: 19.

VAR. LECT.: 1 ὅταν] σχόλιον· ἡ ψυχή, ἀεικίνητος οὖσα, ζητεῖ ἐφ' ᾧ τὴν ἀσχολίαν ἀεὶ ποιήσεται· καὶ εἰ τύχοι τοῦ λόγου, εὐθέως ἀψαμένη, πράγματος οἰκείου αὐτῆς, τῶν ἄλλων σχεδὸν οὐδενὸς ἐπιστρέφεται· εἰ δὲ τούτου μὴ εὐμοιρήσασα, ἐπ' ἐκείνοις ἐξ ἀνάγκης τὴν ῥοπὴν ἀπευθύνει, ἐφ' οἷς ἐκ τοῦ προχείρου ἐνέτυχεν· ὥστε πᾶσα ψυχή, εἰ μὴ ἐκ τοῦ οἰκείου ἔργου <ἀφήμ>αρτεν, οὐκ ἂν ποτε τοῦ ἀλλοτρίου ἀντεποιήθη· καὶ γὰρ καὶ μυλῶνα ἴδωμεν (*leg.* εἴδομεν?) ἀλήθοντα, ὅταν μὴ παρ<άσχη τι>ς κέγχρον ἢ κριθὰς ἤ τι τῶν σπερματικῶν ἕτερον in margine add. S^2 1 ἐν ὑμῖν παρ' ἡμῶν S 5 ἀθλιότεροι S 9 lemma supplevi 11 lemma supplevi 13 post εἰς^1 spatium trium litterarum S 17 κατὰρροῦν S 18 ΠΕΝΗΤΕΣ] καὶ γὰρ συγκεκλήρωται τῷ λόγῳ ἡ πενία, ὥς πού τις σοφὸς (Si. 10:30?) ἐγνωμάτευσεν in margine add. S^2 21 ποῦθ' S 26 ἐστέρηνται] σχόλιον· ὡς γὰρ πολλαὶ φυσαλίδες ὑπὸ μιᾶς καταποθεῖσαι — ὕστερον καὶ αὕτη ἀθρόον διαρραγεῖσα φροῦδος ἐγένετο, οὕτω καὶ τὰ τοῦ φιλαργύρου πράγματα, ἐκ πολλῶν εἰς αὐτὸν συναχθέντα καὶ ἐξοιδήσαντα, ἐξαίφνης εἰς ἀφανισμὸν ταῦτα χωρεῖ, ὡς καὶ τὰ τῆς ζωῆς στοιχεῖα εἰς τὰ ἐξ ὧν συνέστηκε in margine add. S^2

τῶν χρημάτων κτήσεως τῷ νοῦν ἔχοντι· ἢ γὰρ ἐξ ἐπιστήμης ἐπλούτησέ τις ἢ ἐξ ἐμπορίας, ἄλλοι δ' ἐξ ἐγκρατείας, καὶ ἐξ ἁρπαγμάτων ἕτεροι, καὶ ἐκ δυναστείας πολλοί, ἢ καὶ ἐκ πατρῴου κλήρου καὶ τῶν τοιούτων. ἐπτώχευσαν δ' αὖθις ἀπὸ τῶν ἐναντίων ἕτεροι.

Πλὴν εἰ τὴν θάλασσαν τοῦ βίου ἀκυμάντως διανήξασθαι βούλεσθε, εἰς ἡμᾶς ἵλεων ἐπιβλέψατε καὶ μέρος τι τοῦ φόρτου τῶν ὑμετέρων ὁλκάδων τοῖς ἡμῶν ἀκατίοις ἐμβάλλετε, ὡς ἂν ἀμφότεροι ἐντεῦθεν εἰς τὸν τῆς σωτηρίας ὑπὸ θεῷ κυβερνήτῃ καθορμισθῶμεν λιμένα, μηθ' ὑμεῖς fol. 85r τῷ βάρει καταδυόμενοι μηθ' || ἡμεῖς αὖθις διὰ κουφότητα ἀστατοῦμεν καὶ ἐπὶ θάτερα νεύομεν.

ΠΛΟΥΣΙΟΙ. Οὐ κατὰ λόγον, ὦ κακοδαίμονες, ταυτὶ διατείνεσθε· τὰ γὰρ καθόλου ἕλκει τὰ μέρη καὶ οὐ τοὐναντίον· ὡς καὶ ὁ ἥλιος τὴν ὀπτικὴν δύναμιν ἀφαιρεῖται τῷ ἀντωπίσαι οἱ βεβουλημένῳ.

ΠΕΝΗΤΕΣ. 'Αλλ' ἡμῖν, ὠγαθοί, τὸ πᾶν ἐξέλιπε, καὶ οὔτε μέρος ἐναπελείφθη οὔτε μέρους πολλοστημόριον, ἀλλὰ σώματα μόνον γυμνὰ καὶ ἡ τούτων ταλαιπωρία καὶ ἀθλιότης, ὥστε οὐκ ἔχετέ τι λαβεῖν ἐξ ἡμῶν, ὡς οὐδὲ ὁ 'Απόλλων ἐξ ἀλαοῦ. διὸ τῶν τοιούτων παυσάμενοι ψυχρῶν ἀπολογιῶν συγκατέλθετε μᾶλλον ἡμῖν εἰς τὴν κάμινον τὴν ἀεὶ καταφλέγουσαν ἡμᾶς τῆς πενίας, ὅπως ἄκαυστοι μείνητε ὡς οἱ τρεῖς παῖδες ἐκ τῆς Βαβυλωνίας καμίνου καὶ τῆς ἡμετέρας ὡς ἐκεῖνοι δρόσου μετάσχητε. οὐ γὰρ ἀνέξεται ὁ κοινὸς πάντων πατὴρ ἄδικος καλεῖσθαι διὰ τὴν ἀπληστίαν ὑμῶν καὶ τὴν ἄμετρον ἀνισότητα. ἢ οὐχ ὁρᾶτε τί γίνεται, ὅταν στοιχεῖον πλεονεκτήσῃ καὶ τοῦ τόπου τῶν λοιπῶν ἐπιλάβηται; οὐκ εὐθὺς μετὰ τοῦ οἰκείου καὶ ὃ προσείληφε προσαπώλεσε,φθορὰν τοῦ ζώου κατ- fol. 85v εργασάμενον; ||

Τί δὲ καὶ ὅταν τὰ πρὸς ἡμᾶς ἀποφεύγετε κήδη καὶ τὰς συνεσθιάσεις καὶ συνουσίας, οὐ τὴν ὑμετέραν φύσιν σαφῶς ἀποστρέφεσθε; τί δὲ καὶ εἰς τὴν φύσιν ὑμῶν παραβλάπτεσθε, ὅταν ἀγαθῷ μὲν ἀνδρὶ πένητι δὲ συγκαθίσητε ἢ προσαγορεύσητε ἢ πρὸς γάμου κοινωνίαν συνέλθητε; οὐκ οἴδατε τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ μετ' ἀνθρώπων συνδιαιτώμενον καὶ δόξαν τὸ πρᾶγμα ἀλλ' οὐκ ἀτιμίαν οἰόμενον; εἰ ἠδικήθη ποτὲ ταὼς εἰς τὴν ἑαυτοῦ φύσιν κολοιῷ εἰ τύχοι συνεσθιόμενος, ἠδικήθητε ἂν καὶ αὐτοὶ πένησι κοινωνήσαντες· καὶ γὰρ ἐκεῖ μὲν κοινωνία τῆς ὕλης μόνον, ἐνταῦθα δὲ ταὐτότης καὶ εἴδους καὶ φύσεως· πλὴν οὐκ ἐξ ὕλης μόνον ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀϋλίας, ὡς οἴδατε, συνετέθημεν, ἐν ᾗ τὴν εὐγένειαν ἐπίσης ἅπαντες ἔχομεν· καὶ οὐ χρὴ τῇ μὲν καθάπαξ προστετηκέναι, τὴν δ' ἀϋλίαν βδε-

TEST.: 17 'Απόλλων *cf.* Hom. K 515? 19 παῖδες *cf.* Dan. 3:12 *sqq.*

VAR. LECT.: 9 malim ἀστατῶμεν et paulo post νεύωμεν 14 ὦ 'γαθοί S 22 ἡμῶν S 35 ἐν — 36 ἔχομεν in margine S[2]

λύττεσθαι, δι' ἣν μάλιστα τῷ θεῷ κατὰ τὸ ἐφικτὸν ἄνθρωπος ἐξομοίωται.

Διὰ τί δὲ καὶ τῷ γάμῳ οὐ πρὸς ἀσφάλειαν σωφροσύνης καὶ ἁγιασμοῦ χρώμεθα, ἀλλὰ μάλιστα πρὸς ἐμπορίαν καὶ καπηλείαν, ἐξ οὗ δῆτα fol. 86r τρόπου πολλάκις || καὶ ἐσφάλησαν οἱ τὸ μέτριον φεύγοντες, ἀπωλέσαντες καὶ τέκνα καὶ πράγματα; τί γὰρ αἱ μηδὲν ἔχουσαι κόραι δράσουσιν; ἆρ' οὐ καὶ τὰς ψυχὰς σὺν τοῖς σώμασιν ἐξ ἀνάγκης διαφθεροῦσι δι' ἀπληστίαν τὴν ὑμετέραν; δέον τὴν μηδὲν ἔχουσαν κόρην τῷ πλουσίῳ νυμφίῳ συνέρχεσθαι καὶ τὸ ἀνάπαλιν· καὶ οὕτως ἂν ἐκ μέσου ἡ πενία ἐγένετο, ἥτις, ὡς οἶμαι, τῷ βίῳ οὐκ ἄλλως ἐπιπολάζει ἀλλ' ἢ διὰ τὸ τὰ ὅμοια τοῖς ὁμοίοις συνέρχεσθαι, τῶν δ' ἐναντίων ἡ μίξις, τὰς ἀκρότητας τούτων ἀποφυγοῦσα, τὴν σῴζουσαν μεσότητα παραδόξως ἐποίησεν.

'Αλλ' ἵνα μὴ ἐκ τῶν ἴσων καὶ ἄμφω φθαρῶμεν τὰ μέρη, μετάδοτε ἡμῖν ἐκ τοῦ ὑμῶν περισσεύματος, ἵνα μὴ σκώληξ τοῦτο γενόμενον — ὡς τὸ μάννα πάλαι τῷ 'Ισραήλ, ὅσον ὑπὲρ τὴν χρείαν συναγόμενον εἰς τὴν αὔριον ἐταμιεύετο — κατεσθίῃ ὑμᾶς εἰς αἰῶνα τὸν ἄπειρον. αἰδέσθητε τὴν κοινὴν φύσιν καὶ τὴν τῶν ἐμψύχων τε καὶ ἀψύχων fol. 86v πρὸς πάντα μετάδοσιν· πῶς οὐκ αὐτοῖς τὰ οἰκεῖα, ἀλλὰ || τοῖς πᾶσιν εἰς ἀπόλαυσιν χορηγοῦσι τε καὶ προσοδεύουσι; θρέψατε ἡμᾶς ὡς τοὺς κύνας ὑμῶν καὶ ὡς τοὺς ἵππους περικαλύψατε· μᾶλλον δὲ τὸν Χριστὸν δι' ἡμῶν, ὃς τὰ εἰς ἡμᾶς γενόμενα πάντα εἰς ἑαυτὸν ἀναδέχεται. αἰσχύνθητε τὸν τρέφοντα ὑμᾶς τῇ οἰκείᾳ σαρκί, καὶ μὴ τὰς σάρκας τῶν ἵππων ἀργυρίῳ καταχοσμεῖτε, τὰ δὲ μέλη ἡμῶν, μᾶλλον δὲ Χριστοῦ τὰ τίμια, γυμνὰ παροράτε, τηκόμενα τῷ λιμῷ καὶ τῷ ψύχει πηγνύμενα. πῶς γὰρ ἀνέξεται τοῦτο ὁ καὶ τὰ ἑαυτοῦ δι' ἡμᾶς παραιτούμενος; ἀρκεῖ γὰρ ὑμῖν ὅτι ὁ δεσπότης ὑμᾶς ἐξελέξατο καὶ εἰς τὴν κρείττω μοῖραν κατέστησεν, εἴγε τοῦ λαμβάνοντος ὁ διδοὺς κρείττων, καὶ μέγα διὰ τοῦτο ἄνθρωπος καὶ τίμιον καὶ τὴν προσηγορίαν τοῦ δικαίου δεχόμενος, ὡς τοῦ ἁμαρτωλοῦ ὁ δανειζόμενος ἡδέως καὶ τὴν ἔκτισιν φεύγων.

''Εστω ὑμῶν ἡ τρυφὴ καὶ ἡμῶν ἡ τροφή, ὡς καὶ ἡμῶν οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ ὁ λάρυγξ ὑμέτερος· αἱ ῥᾶγες ἡμῶν καὶ ὁ τρυγητὸς ὑμέτερος, ὑμῶν ὁ ἀνθοσμίας καὶ τὰ χρυσᾶ ἐκπώματα καὶ ἡμῶν ὁ νεκρὸς

TEST.: 1 ἐξομοίωται *cf.* Plat. *Theaet.* 176 ab. 15 τὸ μάννα — 16 ἐταμιεύετο *cf.* Ex. 16: 19—20.

VAR. LECT.: 21 ἡμῶν] ὑμῶν S: ἡμ — Sx e corr. 23 malim καταχοσμῆτε 23 μᾶλλον δὲ] σχόλιον· ἰστέον δὲ ὡς οὔτε χρόνος οὔτε τὰ ὑπ' αὐτὸν τὸ στάσιμον ἔχει καὶ βέβαιον, ἀλλὰ καὶ ἔαρ διαδέχεται θέρος καὶ πλοῦτον πενία καὶ εὐφροσύνην λύπη καὶ ὑγείαν νόσος καὶ θάνατος ζωήν· καὶ οὐκ ἔστιν ἁπλῶς οὐδὲν ὃ μὴ τὸ αὐτοῦ ἐναντίον διαδέχεται. ἐκ τῶν ἐναντίων γὰρ τἀναντία γίνεται (*cf.* Plat. *Phaedo* 70_e; 71_a) in margine add. S[a] 27 μοίραν S 31 ῥάγες S ἡμῶν] ὑμῶν S: ἡμ — Sx e corr. 32 ἐκπόματα S

fol. 87ʳ καὶ ἐξίτηλος οἶνος καὶ σκεύη τὰ πήλινα· ὑμῶν || ἡ ἐσθὴς ἡ λαμπρὰ καὶ χρυσόπλοκος καὶ ἡμῶν τὰ ἐκ τριχῶν ὑφάσματα· ὑμῶν ἡ χλιδὴ καὶ τὰ διάφορα πόπανα καὶ ἡμῶν ὁ μὴ ἄρτιος ἄρτος καὶ τὸ τάριχος· ὑμῶν οἱ στατῆρες τῆς πρώτης τοῦ χρυσοῦ ποιότητος ἐν ξυλίνοις χύδην βαλλαντίοις ταμιευόμενοι, καὶ ἡμῶν οἱ ἐξ ἀργύρου καὶ χαλκοῦ συγκείμενοι ὀβολοί, καὶ οὗτοι διὰ τροφὴν τὴν ἐφήμερον· καὶ ὑμῖν μὲν τὸ πᾶν πρὸς ἡδονήν, ἡμῖν δὲ τὸ πρὸς τὴν χρείαν ἔστω καὶ αὐτὴν τὴν ἀνάγκην τῆς φύσεως· ἐπείπερ ὑμῖν ἡ ἀφθαρσία δέδοται καὶ ἡμῖν ἡ ἀθλιότης κεκύρωται.

Ἀρκεῖ ὑμῖν ἡ παρρησία καὶ τὸ πάντας ἐπακροᾶσθαι τῶν λόγων ὑμῶν καὶ τὸ οὖς αὐτοῖς ὑποτίθεσθαι, κἂν ὁποῖοι τύχωσιν ὄντες· τὸ ἱππότας βαίνειν ἀεὶ καὶ παρασίτους ἐπισύρειν καὶ κόλακας· τὸ λαμπρειμονεῖν ὁσημέραι σχεδόν· τὸ πανηγυρίζειν καὶ τέρπεσθαι· ἡ διόλου φλεγμαίνουσα τράπεζα· οἱ λαμπροὶ κοιτῶνες καὶ πάντων εἰς ἑαυτοὺς τὰ ὄμματα ἕλκοντες· καὶ τὰ ἐπὶ τούτοις ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ξένα καὶ ποικίλα ὑφάσματα καὶ οἱ ξενοφανεῖς καὶ ὡραιότατοι τάπητες· ἡ τῶν
fol. 87ᵛ φίλων || πληθὺς καὶ τὰ τούτων πρὸς χάριν ἐγκώμια· ἡ τῶν οἰκετῶν θεραπεία· τῶν λουτρῶν τὸ θυμῆρες· ἡ τῆς ζωῆς ἐκ τῶν ἀρίστων ἰατρῶν καὶ τῶν φαρμάκων πρόνοια· ἡ τῶν μύρων εὐωδία καὶ τὰ ἐξ Αἰγύπτου ἀρώματα· ἡ τῶν οἴκων τερπνότης καὶ ἡ ἐκ τῶν τριστέγων κατὰ καιρὸν τῶν φιλτάτων ἀέρων ἀναπνοή· ἡ ἐν ταῖς συναγωγαῖς πρωτοκαθεδρία· ἡ τῶν κτημάτων περιουσία καὶ ἡ τούτων ἀπόλαυσις· ἡ παρὰ πάντων αἰδὼς καὶ τιμὴ καὶ προσκύνησις· ἡ ταχίστη τῶν θελημάτων ἐκπλήρωσις καὶ ὁ λοιπὸς τῶν ἀγαθῶν ὁρμαθός, ὅσα τε γῆ ἐκ τῶν τερμάτων αὐτῆς προσοδεύει καὶ θάλασσα· ὧν ἁπάντων ἡμεῖς στερούμεθα οἱ πενίᾳ συζῶντες διηνεκεῖ καὶ μηδενὸς ὅλως τούτων μετέχοντες. καὶ γὰρ πρὸς τὰς τῶν ὡρῶν ποιότητας καὶ μεταβολὰς καὶ ὁ στολισμὸς ὑμῖν εὐθὺς μεταμείβεται, ἡμᾶς δὲ τὸ τυχὸν ἀεὶ ἀμφικαλύπτει ὠρφανισμένον τριβώνιον ῥύπου καὶ φθοροποιῶν ζωϋφίων καὶ κακίστων ἀνάμεστον· τὸ δὲ χαλεπώτερον, ὅτι καὶ ἑτέρα τις κόλασις ἀπαραίτητος ἡμᾶς ἀπεκδέχεται, ἐὰν
fol. 88ʳ μὴ πρὸς ταῦτα εὐχαριστῶμεν, ὑμῖν δὲ καὶ βασιλεία || ἐλπίζεται ἐὰν πρὸς ἡμᾶς ἵλεων βλέπητε.

Ἀναπλάσατε τοίνυν συντριβέντας ἡμᾶς, οὓς ὁ χρόνος μανεὶς τῇ αὐτοῦ βαρυτάτῃ κορύνῃ ἀθλίως συνέτριψε, τῇ τῶν οἰκείων ἀταξίᾳ παίδων, ἵνα καὶ ὁ κοινὸς ἡμῶν πατὴρ τὰς ὑμετέρας ἀναπλάσῃ ψυχὰς καὶ φωτοειδεῖς ἀπεργάσηται· εἴ τι γὰρ εἰς τὸν ἐκτὸς ἡμῶν ποιήσητε ἄνθρωπον, τοῦτ' αὐτὸ εἰς τὸν ἐντὸς ὑμεῖς ἀπολαύσητε παρὰ τοῦ κοινοῦ πα-

---

TEST.: 20 πρωτοκαθεδρία *cf* Luc. 11:43. 35 ἐκτὸς — 36 ἀπολαύσητε *cf.* II Cor. 4:16.

VAR. LECT.: 4 βαλαντίοις S 11 λαμπρημονεῖν S 28 ῥύπου καὶ S² supra versum 34 ἡμετέρας S

τρός· ἐκ τῶν περιττῶν ἡμᾶς δεξιώσασθε, φίλοι καὶ ἀδελφοί, κἂν καὶ τοῦτο βδελύττεσθε καὶ ἡ ἀκοὴ ὑμῶν οὐ προσίεται· φίλος γὰρ πενήτων οὐδεὶς οὐδὲ ἀδελφός, εἰ μή πού τις χρεία δι' ἀνάγκην τοῦ ἐπιτηδεύματος ἡμῶν γένηται, καὶ τότε μόλις· εἶτα ὡσεὶ νεκρὸς ἐπελήσθην ἀπὸ καρδίας ὁ πρὸ ὀλίγου τάχα φιλούμενος.

Πλὴν εἰ καὶ δυσγενεῖς διὰ τὴν ἀϋλίαν δοκοῦμεν ὑμῖν, ἀλλὰ καὶ χρήσιμοι ἐσθ' ὅτε πεφύκαμεν· τῇ ὕλῃ γὰρ ἀλλ' οὐ τῇ φύσει ὑμῶν διϊστάμεθα, καὶ τῆς παρ' ἡμῶν ἀναγκαίως καὶ αὐτοὶ βοηθείας δεῖσθε. ἐξ ἡμῶν γὰρ οἱ τὴν γῆν ἐργαζόμενοι, οἱ τὰς οἰκίας, οἱ τὰς ὁλκάδας, οἱ χειρεπιστήμονες, δι' ὧν αἱ πόλεις πᾶσαι συνίστανται· ἐξ ὑμῶν δ' αὐτῶν τίνες; fol. 88v — ῥητέον γὰρ καὶ τοῦτο, εἰ καὶ ὑμῖν || ἐπαχθές — κυβευταὶ καὶ τρυφηταὶ καὶ οἱ τὰς κοινὰς συμφορὰς ἐξ ἀπληστίας πραγματευόμενοι καὶ οἱ τὰς πόλεις συγχέοντες καὶ τὴν πενίαν αὐξάνοντες· κεχαρισμένα γὰρ ἂν ἔδοξε τῷ θεῷ δράσας καὶ ὁ τοῦ κοινοῦ προστάτης, τοὺς μηδὲ τῶν οἰκείων προνοουμένους εἰ τοῦ ἀρχείου ἐξώθησεν, ἵνα μὴ ἐκ τῆς σφῶν κακίας καὶ αὐτὸς ἂν μολύνοιτο.

ΠΛΟΥΣΙΟΙ. Πολλὰ καθ' ἡμῶν, ὦ κηφῆνες, ἀδεῶς ἐξεμέσατε κέρτομα ῥήματα, ὧν τὰ πλείω τῶν δύο ἄκρων καθάπτονται· μάλιστα ἐκ τούτων γὰρ κλεψίαι καὶ μέθαι καὶ βλακίαι καὶ διαβολαὶ καὶ φθόνοι καὶ φόνοι πεφύκασιν· ὑμεῖς δὲ ταῦτα τῇ μεσότητι οὐ καλῶς ἐπιγράφεσθε.

ΠΕΝΗΤΕΣ. Ναὶ καὶ ἡμεῖς ἐκ τῶν ἄκρων τούτων οὐδ' ὀβολόν ποτ' εἰλήφαμεν, οὐδέ τι τῶν ἀναγκαίων ἕτερον· ἐπεὶ τὸ μὲν ἀπὸ κακίας τῶν ἀναγκαίων ἐστέρηται καὶ τῆς ἡμῶν συγκοινωνεῖ ἀθλιότητος, τὸ δὲ ἀσπλαγχνίαν ἐνδεδυμένον καὶ οἴησιν οὐδέποτε πρὸς ἡμᾶς ἵλεων ἔβλεψεν, εἰ μή τις πρέσβυς ἐκ τοῦ Χάροντος τούτοις ἥξει ταχύς· τότε γὰρ μόλις ἡμῶν ἐμνήσθησαν· τὸν δ' ἄλλον ἅπαντα χρόνον εἰς τοὺς ὑμετέρους ἀφορῶμεν οἰκτιρμούς, fol. 89r πρὸς οὓς καὶ τοὺς λόγους || θαρρούντως ποιούμεθα.

ΠΛΟΥΣΙΟΙ. Ἀλλ' εἰ πρὸς ὑμᾶς, ὦ οὗτοι, τὸν ἡμέτερον μεταδοίημεν πλοῦτον, καὶ οἱ παῖδες ἡμῶν καθ' ὑμᾶς γενήσονται.

ΠΕΝΗΤΕΣ. Ἀλλ' ὁ τοῦ πνεύματος κατισχύει λόγος, ὦ θαυμάσιοι, ὁ φάμενος μὴ γινώσκειν ὑμᾶς τίνι ταῦτα συνάξετε· καὶ οὐθ' ἡ θεοπάροχος εὐχὴ συγχωρεῖ τὸ τοσαῦτα κτᾶσθαι καὶ ταμιεύειν τοὺς τὸν ἐφήμερον ἄρτον ἐκ θεοῦ αἰτουμένους· ὅπερ οὐδ' Ἑβραίων ἔδρασαν παῖδες

TEST.: 17 κέρτομα ῥήματα Homerum redolent. 31 μὴ — συνάξετε *cf. Ps.* 38 (39):7. 32 εὐχὴ oratio dominica. 33 Ἑβραίων *cf.* Ex. 16:17 *sqq.*

VAR. LECT.: 6 δυσγενεῖς] σχόλιον· εἰσι δέ τινες οἱ καὶ τὸν πρὸς ἡμᾶς ὀφειλόμενον πολλάκις ἀ π ο σ τ ε ρ ο ῦ σ ι μ ι σ θ ό ν, ὃ καὶ τῷ πάλαι νόμῳ [cf. Si. 31 (34): 22] ὡς φόνος κέκριται in margine add. S[2] 24 καὶ οἴησιν S[2] supra versum

ὅτε βεβαίαν ἐπὶ κύριον ἔθεντο τὴν ἐλπίδα, οὐθ' ὁ δίκαιος συγχωρεῖ λόγος περὶ τῶν μελλόντων φαντάζεσθαι τοὺς μὴ γινώσκοντας τί μεθ' ὥρην· ἀπείργει δὲ τοιαῦτα λογίζεσθαι καὶ ἡ θεία παραβολὴ οὗ εὐφόρησεν ἡ χώρα πλουσίου· ἢ πῶς προνοηθήσεται τῶν τέκνων ὑμῶν ὁ πατὴρ τῶν πνευμάτων, αἰτίων τούτων γενομένων τῆς ἐνδείας τῶν ἄλλων; καὶ γὰρ δικαιοσύνη αὐτόχρημα οὗτος ὢν ζηλοτυπεῖ εἰκότως καὶ οὓς ἐρήμους οἶδε τοιαύτης κηδεμονίας παῖδας, τούτων αὐτὸς δικαίως τὴν πρόνοιαν ποιεῖται, καὶ ἐπισήμους δείκνυσι καὶ λαμπροὺς fol. 89v τοὺς σαρκικῶν πατέρων προνοίας μὴ || εὐμοιροῦντας.

Ἢ οὐ διδάσκουσιν ὑμᾶς τὰ καθ' ἡμέραν βλεπόμενα ὅσον τῶν παρ' ὑμῶν πλουτισθέντων ὑπερφέρουσι παίδων ὧν ἡ πρόνοια γυμνῶν ἀντελάβετο καὶ ἀπρονοήτων; οὐδεὶς γὰρ εὖ φρονῶν ταύτην ἀνταλλάξαιτο πρὸς τὰ Κροίσου χρήματα. διὰ τί δὲ καὶ τὴν ἀνήκουσαν ἡμῖν κατὰ νόμους ἐκ τῶν πόνων ἡμῶν μερίδα οὐχ' ἡμῖν παρέχετε σωτηρίας ὑμῶν ψυχικῆς ἕνεκεν, ἀλλὰ καὶ ταύτην τελευταῖον πρὸς τοὺς παῖδας ὑμῶν παραπέμπετε, πάντα κατ' ἐμπάθειαν ποιοῦντες; ἢ οὐκ ἠκούσατε τοῦ δοτῆρος τῶν ἀγαθῶν, τίνων ἕνεκεν τὴν αὐτοῦ βασιλείαν χαρίζεται; εἰ μὲν δι' υἱοὺς καὶ θυγατέρας, εὖγε· εἰ δὲ δι' ἡμᾶς αὐτούς, ματαία ἄρα ὑμῶν ἡ ἐλπίς. καὶ γὰρ διὰ τὸν πρὸς ἡμᾶς οἶκτον εἰς τὰς ἀφθάρτους προσκαλεῖσθε παστάδας, διὰ δὲ τὰς ἀμέτρους πρὸς αὐτοὺς δωρεὰς ἀνηλεῶς ἐπὶ τὰς κολάσεις ὠθεῖσθε.

ΠΛΟΥΣΙΟΙ. Τί δὲ εἰ χαλεπὸν ἥξει γῆρας, καὶ αἱ τούτῳ ἑπόμεναι ἀρρωστίαι, ἤ πού τις δυστυχία ἑτέρα ἐκ τῆς τοῦ βίου περιπετείας καὶ οὐκ ἐπικουρήσει χρυσός· οὐκ εὐθέως αἰσχίστῳ τεθνηξόμεθα μόρῳ;

fol. 90r ΠΕΝΗΤΕΣ. || Οὐμενοῦν, ἀλλ' ἔστι Χριστὸς ἀντὶ τοῦ χρυσοῦ, πρὸς ὃν ἡμεῖς ἀεὶ βλέπομεν καὶ παρ' οὗ γεγόναμεν καὶ ἐξ οὗ ζῶμεν, καὶ τὸ ἐνδέον ἅπαν ἀγαθοδότως ἀναπληρώσει τοῖς πρὸ τῶν κάτω τὰ ἄνω ἐφιεμένοις. τούτοις γὰρ κατὰ τὸν αὐτοῦ λόγον ἐξ ἀνάγκης ἕψεται καὶ τὰ κάτω, ὡς τῷ σώματι ἡ σκιά· ἢ οὐκ οἴδατε, ὡς ὁ λογισμὸς οὗτος τὴν εἰς θεὸν ἐλπίδα ἀπὸ τῆς ψυχῆς αἴρει καὶ τὴν πίστιν ἀμβλύνει καὶ τοῦ θεοῦ τὸ φιλόδωρον; καὶ γὰρ ἐδίδαξεν ἡμῖν ἡ πεῖρα τὴν ἐλπίδα οἴεσθαι βεβαιοτέραν τῶν ὧν ἀνὰ χεῖρας ἔχουσιν ἕτεροι. δυ-

---

TEST.: 2 μὴ — μεθ' ὥρην *cf.* Apoc. 3:3? 3 παραβολὴ — 4 πλουσίου *cf.* Luc. 12:16. 5 πατὴρ τῶν πνευμάτων *cf.* Num. 16:22. 17 τίνων — χαρίζεται *cf.* Luc. 6:20. 28 κατὰ — λόγον *cf.* Mat. 6:33; Luc. 12:31; *cf.* Col. 3: 1-4.

VAR. LECT.: 13 ὑμῖν S 14 ὑμῶν S 14 σωτηρίας — 15 ἕνεκεν S[a] in margine 20 προσκαλεῖσθαι S 25 οὐμενουν S 27 ἀναπληρώση S 31 πεῖρα S

νατὸς γάρ ἐστι πάντως καὶ ἐκ πέτρας ἀνίκμου ὕδωρ ῥᾳδίως πηγάσαι καὶ ἐξ ὀλίγων ἄρτων χιλιάδας κορέσαι· τὸ δὲ δύστροπον ὑμῶν, τὸ τῆς γνώμης ἄπιστον καὶ ἀβέβαιον, ποιεῖ στενὴν τὴν χεῖρα τὴν τὸ πᾶν διοικοῦσαν.

Πλὴν εἴπερ ἐπ' ἐρημίας ἦμεν, ῥᾴδιον ἦν αὐτῷ καὶ ἡμᾶς νῦν διατρέψαι, ὡς πάλαι τοὺς ἀγνώμονας Ἰουδαίους· ἐνταῦθα δὲ τὴν ὑμετέραν γυμνάζων διάκρισιν καὶ ὑπακοὴν καὶ αὐτῶν τῶν ἀναγκαίων
fol. 90v πολλάκις ἀποστερεῖ δι' ὑμᾶς, ὡς ἂν διὰ τοῦ πρὸς || ἡμᾶς οἴκτου σωτηρίας τύχητε.

ΠΛΟΥΣΙΟΙ. Ἀλλὰ πολλοὶ καὶ ἐξ ὑμῶν, ὦ βέλτιστοι, ἱκανὰ κεκτημένοι ἐπαιτεῖν ἐξ ἀπληστίας οὐ παύονται, ἔνιοι δὲ καὶ τὰ μέλη γυμνοῦσι τὰ ἑαυτῶν χειμῶνος ὥρᾳ, πενίαν ἄκραν ὑποκρινόμενοι καὶ τοὺς ὀδόντας βρύχουσιν, ἵν' εἰς οἶκτον ἐντεῦθεν τοὺς ὁρῶντας ἑλκύσωσιν, ὧν χάριν καὶ οἱ μηδὲν ἔχοντες ἀπιστοῦνται καὶ τῷ λιμῷ διαφθείρονται.

ΠΕΝΗΤΕΣ. Ἀλλ' οὐ τοιαῦτ' ἐκεῖνοι κατὰ τῆς ἑαυτῶν ζωῆς ἐπενόησαν, εἰ πρόχειροι ὑμεῖς ἦτε εἰς εὐποιΐαν· ἀπείργει δὲ καὶ ἡ ἐντολὴ τοὺς κατὰ μίμησιν θεοῦ ἐλεοῦντας τοιαῦτα λογίζεσθαι καὶ πολυπραγμονεῖν καὶ ἡμᾶς ἀγαπᾶν ὡς ἑαυτοὺς ἐπιτρέπει.

ΠΛΟΥΣΙΟΙ. Ὑμεῖς δὲ πῶς οὐκ ἐπικάμπτεσθε ταῖς ἡμῶν συμφοραῖς; ἤ, ὡς ἔοικεν, ἀγνοεῖτε τὰς καθ' ἡμῶν τῶν κρατούντων ὀργὰς καὶ τὰς ἐκ τῶν ἴσων ἐπιβουλὰς καὶ διαβολὰς καὶ τὸν ἕρποντα φθόνον τοῖς εὐτυχοῦσι, καὶ ὅση ἡμῖν ἐστιν ἡ φροντὶς εἰς τὸ αὐξῆσαι τὰ ὄντα
fol. 91r καὶ ὅσος αὖθις ὁ φόβος ἐπίκειται εἰς τὸ φυλάξαι αὐτά, καὶ διὰ || τοῦτο μακαρίους ὑπολαμβάνετε. καὶ γὰρ δυσκολώτερόν ἐστι διασώσασθαι ταῦτα ἢ κτήσασθαι. μάθετε δέ, ὡς οὐ τὸ τρυφᾶν ἐστιν ἡδονὴ ἀλλὰ τὸ ἀνωτέραν φροντίδων τὴν ψυχὴν ἔχειν, τὸ ἀμερίμνως ὑπνεῖν, ὅπερ ἡμῖν ἀφαιρεῖται ἡ τοῦ πλούτου φροντὶς καὶ αἱ τῶν ἐπικειμένων πανταχόθεν φόβων ὑπόνοιαι, αἳ καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα εἰς ἀπόγνωσιν ἀθλίως καταβαπτίζουσι.

Τί δὴ οἱ πλείους ὑμῶν, ὦ βαρεῖς ἐπιθέται; οὐκ ἐκ φαυλότητος τὴν πενίαν εἵλοντο, ἣν οὐδὲ ταῖς πρώταις τιμαῖς ἀντηλλάξαντο ἄν, εἴ τις αὐτοὺς ἀπαλλάξαι ταύτης ἠθέλησεν;

TEST.: 1 ἐκ πέτρας — πηγάσαι *cf.* Ex. 17:6. 2 κορέσαι *cf.* Mat. 14:16 *sqq.*; Mar. 6:37 *sqq.*; Luc. 9:13 *sqq.*; Joh. 6:5 *sqq.* 16 ἐντολή *cf.* Mat. 22:39; Mar. 12:31; Rom. 13:9.

VAR. LECT.: 1 πηγάσαι] σχόλιον· ἐκείνοις μόνοις λέλυται ἡ κατάρα κυρίως, τοῖς ἐργαζομένοις τὴν ἀρετήν· περὶ ὧν εἴρηται, οἱ δουλεύοντές μοι φάγονται (Is. 65:13). οὔτε γὰρ ἄνδρες ἐν ἱδρῶτι τοῦ προσώπου αὐτῶν τὸν ἄρτον ἐσθίουσιν, οὔτε γυναῖκες ἐν λύπαις τίκτουσιν ἐφ' αἷς οὐ προηγήσεται ἡδονή (*cf.* Gen. 3:16 – 19) in margine add. S^2 2 ἡμῶν S 15 malim ἐπενόησαν ἄν

ΠΕΝΗΤΕΣ. 'Αλλ' οὐ χρὴ διὰ τοὺς τοιούτους καὶ τῶν ἄλλως δυστυχούντων καταφρονεῖν, ἀλλὰ μᾶλλον διὰ τούτων κἀκείνους εὐεργετεῖν καὶ τὴν χειροτονίαν ἐκφεύγειν τὸν ἀληθῶς ἐλεήμονα. μνήσθητε, ὦ τρισόλβιοι, τῶν πάλαι καθ' ὑμᾶς πλουσίων, πῶς οὐκ ἀνεκτὸν ἡγοῦντο ἐλεεινὸν θέαμα καθορᾶν, ἄνδρας ὑπὸ διαφόρων παθημάτων καὶ γήρως καὶ πενίας τετρυχωμένους μέσον τῆς πόλεως ἀθλίως περινοστεῖν· ἢ γὰρ fol. 91v ξενῶνες τοὺς τοιούτους εἶχον ἢ γηροκομεῖα ἢ || νοσοκομεῖα ἢ ὀρφανοτροφεῖα ἤ τοιαῦτά τινα. ἐφρόντιζον δὲ οὗτοι γνησίως καὶ τῶν πενεστάτων παρθένων καὶ τῆς τῶν ὀρφανῶν καὶ ἀπόρων παιδεύσεως καὶ περὶ κατασκευῆς νυμφώνων καὶ τῶν ἄλλων ἁπάντων, ὧν οἱ πένητες δέονται· καὶ οὐδενὸς τούτων ὁ ἀὴρ τηνικαῦτα στεναγμὸν ἐδέχετο.

ΠΛΟΥΣΙΟΙ. 'Αλλ' ἀγνοεῖτ', ὠγαθοί, τὴν τῶν πραγμάτων ἀφθονίαν, ὁπόση τις ἦν τὸ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ, ἀκμαζούσης τῆς ἀρχῆς ἡμῶν καὶ τῆς πίστεως. τὰ πέρατα γὰρ κατείχομεν πάσης τῆς γῆς, νῦν δ' οὐδεμιᾶς ἡμῖν σατραπείας ἔδαφος ὑπολέλειπται· καὶ ὅτι πάνθ' ὅσα ἦσαν ἡμῖν ὑποχείρια ἔθνη τότε, εἰς πάντα νῦν ἡμεῖς ἐδουλώθημεν, οὕτω τῆς κοσμαγωγοῦ προνοίας ἄνω καὶ κάτω φερούσης τὰ πράγματα, καὶ κατὰ ἔθνη τὸ κράτος μεταθεμένης· καὶ ὅτι οὐδεὶς ἦν τότε πένης, οὐδὲ αἰχμάλωτος· νῦν δ' εἵλωτες σχεδὸν πάντες καὶ τρισαιχμάλωτοι. καὶ τί ἂν ἔχοιμεν δρᾶσαι, εὐαρίθμητοι ὄντες ἡμεῖς πρὸς πλῆθος ἄπειρον; καὶ γὰρ καὶ εὕρεσιν θησαυροῦ πολυταλάντου τότ' ὁ κρατῶν οὐ προσήκατο, ἀλλὰ καταfol. 92r χρῆσθαι τῷ εὑρηκότι προσέταξε· || νῦν δὲ καὶ τὰς τῶν τεθνεώτων οὐσίας ὑπ' ἐνδείας ἁρπάζουσιν, ἐπείπερ αἱ πρόσοδοι αὐτῶν ὠλιγώθησαν.

ΠΕΝΗΤΕΣ. Ἦσαν οὖν, ἦσαν καὶ τότε πένητες, εἰ καὶ μὴ τοσοῦτοι, καὶ πάντοτε ἔσονται, ὥς που Χριστός, ἡ αὐτοαλήθεια, ἀπεφήνατο, καὶ οὐδέποτ' ἐκλείψουσιν. οὓς εἰ μὴ αἰχμαλωσίαι, ἀλλ' ἁρπαγαὶ ποιοῦσι καὶ πλεονεξίαι καὶ ὀρφανίαι καὶ ναυάγια, καί τὰ λοιπὰ τοῦ βίου ἀλλεπάλληλα συμπτώματα. ἐπείπερ ἀναγκαία τῇ τοῦ κόσμου συστάσει ἡ ἔνδεια, ὡς τὰ πρῶτα καὶ ἀρχικὰ σώματα, ἥτις καὶ ὡς ταῦτα πλουσίως ἐπικρατεῖ, σπανίζει δ' ὁ πλοῦτος ὡς τῶν καλῶν φθαρτικός. εἰ δὲ πλείους νῦν οἱ πένητες διὰ τὰς τῶν παθῶν ἀμετρίας καὶ οἱ αἰχμάλωτοι γεγόνασι, γενέσθω καὶ ἡ γνώμη ὑμῶν πρὸς οἶκτον δαψιλεστέρα· τοῦτο γὰρ τὸ φάρμακον πρὸς σωτηρίαν ὁ νῦν ἀπαιτεῖ χρόνος, καὶ ἀρκεῖ ἀντὶ πάντων τῷ χορῷ τῶν μαρτύρων συντάξαι ὑμᾶς, καὶ μάλιστα τοὺς ἐκ τῶν ἀναγκαίων παρέχοντας. ἃ γὰρ μετ' ὀλίγον μέλλετε

TEST.: 25 ἀπεφήνατο *cf.* Mat. 26:11.

VAR. LECT.: 12 ὦ'γαθοί S 13 κατεκεῖνο S 15 σατραπίας S 17 post κατὰ rasuram 3 litterarum exhibet S 20 δράσαι S

ἐάσαντες ἀπελθεῖν, δανείσατε πρὸς ἡμᾶς, μᾶλλον δὲ τῷ κοινῷ δι' ἡμῶν fol. 92v δεσπότῃ, ἵν' ἀντὶ τούτων || λήψεσθε καὶ τὴν τῶν πλειόνων διοίκησιν,

Καὶ γὰρ ἴστε ὡς οὐ προῖκα τὰς ὑμῶν εὐεργεσίας λαμβάνομεν, ἀλλ' εὐθέως εὐχαριστίας ἀντιδιδόαμεν, εὐχάς, ἐπαίνους, προσκυνήσεις, ἐγκώμια, ὑποχωρήσεις, καὶ ὡς θεοὺς σχεδὸν ὑμᾶς λιτανεύομεν, καὶ ταῦτ' οὐκ αἰτοῦντες, ἀλλ' ἀπαιτοῦντες ὑμᾶς τὰ ἡμέτερα· ἐπείπερ ἡμῶν χάριν ὁ δεσπότης ταῦτα ὑμῖν ἐνεχείρισε. διὸ καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν θυσίαν ἀπαναινόμενος, τὸν πρὸς ἡμᾶς ἀπαραιτήτως ἀπαιτεῖ ἔλεον καὶ μυρίους περὶ τούτου λόγους ποιεῖται καὶ πᾶσαν ἐπαγγέλλεται διὰ τούτου ἁμαρτίας κάθαρσιν καὶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας τὴν μέθεξιν, καὶ ἐπὶ πολλῶν καθιστᾷ τὸν καλῶς τὰ πιστευθέντα οἰκονομήσαντα.

Δότε τοίνυν ἡμῖν τὰ ἡμέτερα, μᾶλλον δὲ τῷ κοινῷ πατρί· οὗτος γὰρ λαμβάνει, κἂν ἡμεῖς τὴν χεῖρα προτείνωμεν, καὶ οὐκ ἐπαισχύνεται τὰ οἰκεῖα ὡς ἀλλότρια δανειζόμενος καὶ μετὰ τόκων αὖθις ἀποδιδούς· εἰ δ' οὐκ εὐγνωμόνως ἴσως τῷ δεδωκότι δανείσητε, πρὸς ἑτέρους πάντως fol. 93r αὐτὰ || παραπέμψει φρονίμους καὶ πιστοὺς οἰκονόμους, οἳ οὐ τὰ ἑαυτῶν φροντίσουσι μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν δι' ὧν ταῦτ' ἔλαβον γνησίως προνοηθήσονται. καὶ γὰρ εἴωθεν ἀντεισφέρειν πενίαν τῷ μὴ οἰκονομικῷ, καὶ νόσον τῷ ἐπὶ κακῷ τὴν ὑγείαν χρωμένῳ, καὶ μάχην ἔσθ' ὅτε τῇ βλαβερᾷ φιλίᾳ, καὶ δουλείαν τῇ ψυχολέθρῳ ἐλευθερίᾳ, καὶ βελτίους ποιεῖται διὰ τῶν ἐναντίων σοφίας περιουσίᾳ τοὺς τῷ καλῷ μὴ καλῶς χρησαμένους, ὃ καὶ τῆς ὑμετέρας μοίρας πολλοὶ πεπόνθασιν, ἀποδοκιμασθέντες ὡς ἀδιάκριτοι.

ΠΛΟΥΣΙΟΙ. Οἴδαμεν οὖν, οἴδαμεν καὶ ἡμεῖς ταῦτα μᾶλλον ὑμῶν, ὦ γυμνοὶ σοφισταί· ἀλλ' εἰ μὴ ψόφον τοῦ χρυσοῦ οἱ κατὰ γένος προσήκοντες ἐν ἡμῖν αἴσθωνται, πρὸς ἡμετέραν ἐπίσκεψιν καὶ θεραπείαν οὐκ ἄν ποτε παραγένωνται, οὐ φίλος, οὐ γείτων, οὐκ ἀδελφός, οὐκ ἄλλος τῶν ἁπάντων οὐδείς, οὐδὲ τῆς προσηκούσης ὁσίας ἡμᾶς μετὰ θάνατον ἀξιώσουσιν, ἀλλ' οὐδ' ἐκκλησιῶν διαφόρων πόλεμος ἔσεται ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας ταφῆς, οὐ τάφοι περιφανεῖς καὶ ὡραῖοι ἡμᾶς ὑποδέξονfol. 93v ται, οὐ ψαλμοὶ πρὸ || αὐτῶν καὶ τερετίσματα, οὐ ῥητόρων ἐγκώμια, οὐ φώτων πληθὺς καὶ ἀρχόντων σύλλογος ἐκδραμεῖται ἐπὶ τῇ ἡμῶν ἐκφορᾷ, οὐ κραυγαὶ προσηκόντων καὶ δάκρυα καὶ στερνοτυπίαι, οὐ τὰ

TEST.: 7 θυσίαν – 8 ἔλεον *cf.* Mat. 9:13; 12:7. 10 ἐπὶ πολλῶν *cf.* Mat. 25:21; 23.

VAR. LECT.: 1 ἐάσαντες] σχόλιον· πρόσωπον φέρει Χριστοῦ ὁ πένης, καὶ μάρτυρος ὁ τοῦτον ἀπὸ τοῦ ὑστερήματος θρέψας· καὶ ὥσπερ οὗτος τὸ οἰκεῖον δέδωκε αἷμα διὰ τὴν εἰς Χριστὸν ἀγάπην, οὕτω καὶ αὐτὸς παραπλησίως, ὅπερ ἔμελλε πηγάσαι αὐτῷ, ὁ δοθεὶς τῷ πένητι ἄρτος. ὥστ' οὐδὲν ἀποδέει καὶ τοῦτον μάρτυρα εἶναι ὁμοίως in margine add. S[2] 3 ἡμῶν S 6 τὰ ἡμέτερα S[2] in margine 16 παραπέμψῃ S 22 ἡμετέρας S

τοιαῦτα προκαλούμεναι γυναῖκες καὶ τῶν θρήνων ἐξάρχουσαι, οὐδὲ ἡ διὰ πάντων τούτων τιμή, ἀλλ' ὥσπερ τι ἄγος ἐπὶ πολὺ κεισόμεθα ἄταπτοι, καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς πάντες ἀφ' ἡμῶν ἀποστρέψουσι, καὶ μόλις ὀψέ ποτε τὸν χοῦν ἡμῶν οἱ τῆς οἰκίας δεόμενοι ἢ τῆς δυσωδίας μὴ ἀνεχόμενοι τῷ χοΐ ἀτίμως συγκαταμίξουσιν.

'Αλλ' ἵνα μὴ τούτων πάντων ἐκπέσωμεν καὶ τοιαύτης ζωῆς καὶ ἡμεῖς τύχοιμεν καὶ ταφῆς, ἣν καὶ ὑμῖν ἡ πεῖρα ἐδίδαξεν, ὁ χρυσός ἐστιν εἰκότως ἡμῖν ἐπέραστος καὶ ψυχῶν αὐτῶν προτιμότερος καὶ ἡ τούτου κτῆσις καὶ φυλακὴ πανταχοῦ περισπούδαστος, καὶ πάντα παθεῖν ὑπὲρ αὐτοῦ ἀνεχόμεθα.

ΠΕΝΗΤΕΣ. Καὶ τίς ἡ τιμή, βέλτιστοι, τῶν κροκοδείλου δακρύων, ἢ τῶν τάφων καὶ τῶν γαιῶν, τῶν διαδεξομένων ὑμῶν τὰ ὀνόματα, ἀντὶ || σκηνῶν αἰωνίων, ὅταν τὰς ψυχὰς ὑμῶν θλῖψις αἰώνιος καὶ κόλασις διαδέξηται, ἐξ ὧν ἐξωθεῖσθε πολλάκις καὶ παρ' ἐχθρῶν, καὶ λείψανα ἀχρείων καὶ ἀσεβῶν οἱ τῶν ἡρώων τάφοι κατακαλύπτουσιν; ἢ τίς ἡ δόξα ἡ τὴν χρείαν καὶ τοὺς κλήρους ὑπόθεσιν ἔχουσα; ἢ τίς ἡ ζημία τῆς τούτων στερήσεως τῷ ψυχὴν ἐλεήμονα κεκτημένῳ καὶ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν κλῆσιν θεμένῳ ἐν οὐρανῷ, καὶ μὴ ἄξια δακρύων πράξαντι;

fol. 94r

'Ημῖν οἱ τοῦ πνεύματος ἄνδρες διδάσκουσι μηδεμίαν εἶναι ἄλλην τιμὴν ὑψηλοτέραν ὀνόματος δεξιοῦ τοῖς ἐντεῦθεν ἀπαίρουσι, κἂν οἱῳδήποτε τρόπῳ τὸ ζῆν ἐκμετρήσωσι, κἂν ὁποῖον μέρος τῆς κτίσεως αὐτοὺς ὑποδέξηται. οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὴν ἄδοξον οὗτοι ταφὴν αἰτίαν ἀποφαίνονται τῆς κρείττονος ἀναστάσεως· ἧς καὶ ὑμεῖς ἀξιωθείητε, οἱ τοῦ ἐλεήμονος Χριστοῦ μιμηταί, χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ αὐτοῦ, ᾧ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν.

VAR. LECT.: 7 πεῖρα S 12 ὀνόματα] an σώματα legendum?

fol. 81r ## DIALOGUE BETWEEN THE RICH AND THE POOR

What speech would the Poor make to the Rich and what would be the response of the Rich to the Poor?[1]

POOR: How long will we bear your greediness, O Brothers, who are not brothers in your attitude? How long will the Father common to us all be magnanimous, seeing you appropriate common goods to yourselves? How long will He abstain from wrath, from shaking the earth, beholding us give up the ghost in want and you own, beyond necessity, possessions which you bury beneath the earth? But she, the common mother, will not accept them at all. She quakes, and rightly so, eager to swallow up those who act in such a way: for although she has no soul, she does not wish to receive back and to keep what once has issued from her belly: she wishes that it be sent to other stomachs — namely ours.

Recall, then, what happened to those men of old who de-
fol. 81v prived the poor like us of her produce. Do you not see the sympathy of bodies, how the whole suffers the distress of a part? Or do you not heed our anguish, and remain insensible, having cut yourselves off from us by the sword of your heartlessness? For even the elements turn greedy and hostile whenever they see this befall the parts. May the contemporaries of Noah, destroyed by water for their excessive passions, convince you of this; or the Sodomites, burned for their lust by fire descending upon them from above; the Egyptians, enveloped in mist and waves because of greed for power; Dathan and Abiram, under whom the earth opened to swallow them for their vainglory: for it may be said that the whole loathes such of its parts as are guilty of these affections. Its spirit commoved, it destroys them without mercy, by decree of the Creator, that it may not be sullied by them.

It is indeed astonishing that you do not appropriate the ele-
fol. 82r ments themselves, but only gold dust, which you gather and de-

---

[1] *Marginal Note:* This was written when continuous earthquakes were occurring every day and the sea overflowing at many places. — In its form, the subtitle of the *Dialogue* is that of an *ethopoea*. But there is nothing progymnasmatic about the *Dialogue* itself. It refers to reality.

posit in holes as the little mice do crumbs, and the ants, seeds. Nay, you all but keep the elements for yourselves alone, and they, unable to stand the injustice done to us, often leave their boundaries[2] — as has been said before. For they have been given for us all to use; indeed even animals, by their nature, are not excluded from sharing the elements. How then can you wish to be the sole proprietors of such things as are composed of these? Do you not see their unreality and vanity? Do you not see how quickly they change possessors and then how easily once more fall into others' hands? Thank God! for were you able to seize the sun, you would prevent our enjoying its rays.

How can you abuse the possessions of our common Father, or rather ours, and not be ashamed? Were you superior to us in virtue, all right, but even then it would not be just, for those whose deeds are virtuous should imitate God's equity. But if you are not, how is it that you do not quake at the thought of our
fol 82v common Father's everlasting wrath? For the accusation of the sin against nature which weighs upon you is coupled with that of your not heeding your brethren when their life and death lie in your hands. And all agree in calling death from hunger unbearable and the worst of all ends. The soul, lacking its appropriate sustenance, which comes from without, necessarily consumes the bodily substance, as the fire consumes the vessel put upon it, if it finds that empty. It is for this reason that we are so much wasted by envy, sinful though it be, whenever we see you, possessors of many goods, quite unmoved by our indigence. Not even by the smallest of gifts do you hasten to quench the furnace of poverty in which we burn, though anything would suffice for us.

A light cannot be called light which as soon as it appears does not disperse the darkness; likewise would it be wrong to call wealth, riches which destroy not poverty; it is rather the most supreme poverty and privation, for a man whose character is that of a pauper
fol. 83r will never be sated by acquisition. One who is tormented by thirst but sees not water suffers no additional pain in his mind, as does the one who, seeing water somewhere, is held off from his share. This one is submitted to a two-fold, nay a manifold, torture; he prays that it may never have existed at all nor have been beheld with his eyes. One would not call „rose" a flower which, though it deceives by its appearance, does not excel to some extent by a scent peculiar to it, nor „wine", that which does not inebriate us, nor „bread", a thing which does not quicken the stomach, nor „fire", that which does not burn, nor „water", that which does not cool and quench the thirst—likewise, we speak not of „wealth" which does not feed the poor.

[2] Allusion to tidal waves caused by the earthquakes of 1343. — D. Kydones, *Occis. Thess. monod.*, Migne, *PG*, 109, col. 652 B interpreted these earthquakes in an opposite way: to him, they portended the Zealot excesses.

Are you not shamed to hear how the gentiles[3] treat the poor ones of their kin or their prisoners of war from among us? Why do they not consider any one of them unworthy of due care? It is the height of unreasonableness that Jews and Mohammedans should be humane and merciful, while the disciples of Christ, Who was by nature humane and merciful, should be heartless and niggardly towards their kin. Indeed it is to us that you owe the goods of this world, and only those amongst you who have mercy towards us will partake in the rewards of the future life.

fol. 83v RICH: But it is not fitting that we feed for nothing those who do not serve us.

POOR: And you, what service are you rendering to the Lord for what you have received? Do you not owe the fulfillment of your promises also? Are you not daily giving offense by almost all of your deeds and words? Do you not mix in lawless wedlock with the daughters of Solomon's horse leech?[4] Do you not, with your haughty pride, look down upon us because of your supposedly exalted position and loath us like dung beetles or mice? But later, having abandoned this presumption by necessity, you go to Judgment naked, forbidden to take more with you than a basket, water from a well.

In truth, we toil hard, from which labor our profit is nothing or next to nothing, while for you great gain follows little effort. Consequently are we a prey to despond as we see the things worthy in us reviled by you[5] and no dealer willing to accept in payment the most beautiful thing of all which man received from
fol. 84r God,[6] without which there is no knowledge of the Father, nor discernment of good and evil, without which we would be more worthless than stillborn babes, for we would have died at the moment of our birth. Is it not by this alone that we live virtuous lives and are saved, rule, weak as we are, over all creatures, are lifted above the beasts of the earth, and communicate with the angels and with God?

[3] *Marginal Note:* For they deem it unworthy ever to have meals with such a one who disdains to eat together with the poor, and they exclude him from the communion of prayer, casting him out immediately from there (i. e., the mosque). They do the same with one who has not freed a purchased slave lest, through him, the prayers of others should be prevented from reaching heaven. Our captives, having returned from the country of the Scythians, told us that they act in this manner.

[4] Cf. Prov. 30:15. According to *5*, fol. 101r, these daughters are: love of pleasure, love of fame, greed for money.

[5] *Marginal Note:* The soul, an ever-moving thing, strives perpetually after fields for its activity; should it encounter Reason, a thing congenial to it, it all but disregards all other things; but should it be debarred from enjoying Reason, it inclines, out of necessity, towards other things more easily encountered. Thus every soul, if it had not missed things congenial to it, would never have busied itself with things alien. For we see that the mill grinds on, though it lack millet or barley or other grain.

[6] The *logos*.

RICH: How do we then do injury to your honor and dignity?

POOR: By preferring corporal to spiritual values—the earthly repast of the flesh to heavenly and spiritual well-being. The one is directed to the soul, while the other to the privy and is sent forth as ordure. Therefore, inasmuch as the soul is superior to the body, so much does the spiritual provider excel the giver of bread.

RICH: It is in the nature of things that you should always fare ill and suffer evil while we are everywhere successful.[7]

POOR: This is a moot question, O very wise ones, for if such were the case, all the rich would be good, having their riches from
fol. 84v God, and all the poor, bad, being destitute of God. But this is not so, not at all so. Grant that this misfortune not befall us: to be unfavored of God Himself as well. You cannot be so deranged as to conceive and voice such absurdities, and to presume that the poor are estranged from God, Who to the contrary considered them blessed and made of them His brothers. How, then, does it happen that the rich may be visited by poverty and famine? How can it be that those who enjoy bounty on this earth know want in the world above?[8] The means of acquiring money are obvious to any intelligent man: some become rich through knowledge, or through trade, others through abstinence, still others through rapine, many through domination, or inheritance, or similar paths. Opposite reasons led others to poverty.

If you want to sail the sea of life and avoid tempests, only look with mercy upon us and load a portion from your merchant vessels into our small boats, that thus we both, piloted by God, might anchor in the harbor of Salvation, and not lose our balance
fol. 85r nor roll—you by sinking from weight, we from lightness.

RICH: This is not a logical argument, O unhappy ones, for the whole sways the parts and not conversely. Also, the sun bereaves of sight the eyes of him who will gaze straight into it.

POOR: But we, O good friends, have lost the whole, not even a part has been left us, nay, not the smallest bit of a part, but only our own naked bodies with their suffering, and misery. Thus you can take nothing further from us, as Apollo naught from the Blind. Therefore let us cease with these insipid retorts; rather descend with us into the furnace of perpetually consuming poverty that you, like the three servants (of God) from the furnace of Babylon, may remain untouched and, as they, take your share of

[7] *Marginal Note:* For want is the lot assigned to Reason, as some wise man's definition expresses it.

[8] *Marginal Note:* As many bubbles are absorbed by one, which later bursts and disappears, so are the possessions of the avaricious man. Gathered and swollen from every quarter, in a moment they go to destruction, as the elements of life return to life's sources.

our dew. For the common Father will refuse to be called unjust on account of your insatiability and prodigious iniquity. Do you not see what happens when an element claims more than its fair portion and tries to seize the place of others? Does it not destroy, in addition to its own sphere, that which it has usurped and cause the perdition of the living being?

fol. 85v Furthermore, when you shun marriage with us, common table, intercourse, is it not a clear sign that you turn thus away from your own kind? What harm is done to your nature, should you sit with or speak to the poor but honest man, or unite yourselves with him in the community of marriage? Do you not know that the Son of God consorted with the humble and considered it to be His glory, not a dishonor? Should ever the nature of a peacock suffer an injustice by its feeding with a jackdaw on occasion, then you too would suffer wrong by consorting with the poor. Moreover, in the first instance, there is merely a community of matter, while here there is that of species and of kind. But, as you know, we consist not only of matter but of the immaterial principle. Therefore it is not proper to cling to the former and to loathe the latter, especially since it is through that that man, as much as he is able, resembles God.

Why do we not use marriage to secure virtue and sanctity rather than to trade and monger in it? By such a practice immod-
fol. 86r erate men often erred and have been the ruin of their children and their goods. What shall young women do who have nothing? Will they not sully their souls together with their bodies because of your greed, though it would be fitting that a poor girl marry a rich groom or inversely? Through such practice would poverty disappear, for it abounds in life for no other reason, I think, than that of like mating with like. The mixing of opposites, on the other hand, avoids these extremes and produces, astonishingly enough, the salutary mean.

In order that both our estates may thus not be equally destroyed, let us partake in your abundance, so that it will not turn into the worm which will gnaw at you for all eternity, as the manna collected wantonly and hoarded for the morning became for the people of Israel. Respect our common nature and the fact that the animate as well as the inanimate realm renders its fair share to everything. How does it happen that these realms do not keep
fol. 86v what is their own for themselves, but provide for all and admit them to enjoy it? Feed us as you feed your hounds, cover us as you cover your steeds, or rather do it to Christ through us — for He receives all that happens to us. Feel shame before Him who feeds you with His own flesh; do not adorn the bodies of your horses with silver and disregard our limbs, or rather Christ's

treasure, naked, wasting from hunger, and stiffened by cold.[9] How will He bear it, Who denied himself these things for our sakes? It should suffice for you that the Ruler has chosen you to be placed in the better order, if it is true that he who gives excels him who receives, and that man is great through giving, and worthy, and earns the name of just one quite as the one who borrows readily and flees from payment earns the name of sinner.

May luxury be your share and sustenance ours, as the eyes are ours, the throat yours. The grapes be ours, the vintage yours; yours be the fine banquet wine in golden goblets, ours the soured
fol. 87r and perishable wine in clay cups; yours, the gorgeous garments, the brocaded cloth of gold, and ours the hairshirt. For you, delicacies and confections of every kind; for us, bad bread and dried fish; yours, the coins of fine gold stored in abundance in your wooden coffers; ours, the obols of silver and copper, and even these meted out for each day's food. Let everything of yours be for luxury; of ours, for the satisfaction of our wants and bodily necessity. Inexhaustible resources have been given to you, while wretchedness is our lot. Be content with your freedom of speech and with the harkening of all to your words and lending a willing ear to them no matter what they be; with your always riding on horseback, dragging after you flattering parasites; with your wearing of splendid garments almost every day; with your feasting and carousing; with your table ever laden with the most extravagant foods; with your elaborate bedchambers, attracting all eyes; with fabrics embroidered in silver and gold, variegated and of foreign provenance, rugs of strange appearance and ex-
fol. 87v quisite beauty; with crowds of friends, with their praises to please you; with the obsequiousness of your retinue of servants; with delightful baths; with care of your lives by the best physicians and drugs; with fragrant ointments and aromatic spices from Egypt; with your pleasant dwellings, your enjoying, in fair weather, the mildest air from the roofs of your three-story houses;[10] with the first seats at assemblies, an abundance of possessions and the enjoyment of them; the awe, honor, and obeisance of all, the immediate fulfillment of your will, the host of other things brought from the four corners of the earth and the depths of the seas — of all of which, we, living our lives in perpetual poverty are de-

[9] *Marginal Note:* One should know that neither time nor any temporal thing is durable and secure; but summer succeeds spring, and poverty wealth, and sorrow a happy state of mind, and sickness health, and death life. In one word, there is nothing which is not followed by its opposite, for opposites grow from opposites.

[10] Three-story houses were a symbol of wealth. Cf. Makrembolites, Λόγος ἱστορικός *ed.* Papadopoulos-Kerameus, 'Ανάλεκτα..., I (1891), p. 145, 24; Nik. Chumnos, *ed.* Boissonade, *Anecdota Graeca*, II, pp. 168 f. (Thessalonica). Cf. Ph. Kukules, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, IV (1951), p. 262 and n. 7; A. M. Schneider, „Strassen und Quartiere Konstantinopels", *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instit.*, III (1950), p. 79 and n. 84.

prived, having no share in any of them. You change your garments in close accordance with the quality and changes in the weather; we are always wrapped in the only shabby cloak we happen to have, full of filth and pestering lice. Still worse, if we are not grateful for these tribulations, another merciless punishment awaits us, while
fol. 88^r you may hope for the Kingdom of God if you look upon us with mercy.

Restore us, whom the time in its rage has bruised miserably with its heavy mace (that is the disorderly behavior of its own children)[11] that our common Father may restore your souls and render them radiant. For everything you do for our bodies will the common Father reward your souls. Welcome us to your abundance, O friends and brothers, though you may loathe such appellations and shut your ears to them: for nobody is friend or brother to the poor, unless perchance there should arise an unavoidable need for our skills, and scarcely even then, for later on the one presumably favored finds himself forgotten by your heart as if he were dead.

However, although we may seem to you of contemptible extraction because of our lack of substance, still how often we prove to be useful.[12] For we differ from you in substance, not nature, and you are necessarily in need of our aid.[13] Indeed it is among us that the tillers of the soil, the builders of houses and merchant ships and the craftsmen[14] are drawn, through whose endeavors all cities subsist. And who comes from among you? For
fol. 88^v this too must be stated though it be offensive to you — gamblers, voluptuaries, people bringing public calamities with their greediness, disrupters of civic order, spreading poverty. The ruler of the state would perform an act pleasing to God should he expel from the palace those who neglect even their own dependents so as not himself to be contaminated by their evil.

RICH: You have audaciously spewed forth many taunts against us, you drones. But most of these taunts upbraid the two extremes — it is from them that theft, drunkenness, laxity, slander,

---

[11] I am not sure of the translation.

[12] *Marginal Note*: There are some who often deprive us of wages due, which according to ancient law is condemned as an offense equal to murder. — This „law“ seems to be Siracides 31 (34):22. About 1303, Patriarch Athanasios mentioned the same transgression in his exhortation to the „Rich and Poor“ of Constantinople. Cf. *Vat. Gr. 2219*, fol. 198^r: μὴ μισθίου (*leg.* μίσθιον?) τινὰ στερίσκειν μισθοῦ τὸν πιστόν, εἰς φόνον τοῦτο (*leg.* τούτου) λογιζομένου.

[13] A similar thought in a scholion, *11*, fol. 114^r: „As in plants the part which we see blossoms owing to that which is invisible, so those who appear as famous and illustrious in this world owe their merry and luxurious lives to those who seem to be unnoticed and obscure.“

[14] Χειρεπιστήμονες. Makrembolites uses this word repeatedly in the Λόγος ἱστορικός, ed. Papadopoulos-Kerameus, 'Ανάλεκτα..., I (1891), p. 149, 6; 17; 30. It seems not to be recorded in dictionaries.

envy, and murder take their origin. However, you wrongly ascribe these things to us, the middle.

POOR: Forsooth, we too have never gotten a farthing or any other of the necessary things from the two extremes: for the one lacks necessities and shares in our wretchedness through its evil, while the other, clad in heartless conceit, never looks with mercy upon us, unless a sudden messenger from Charon comes to them, for it is only then that they recall our existence. But the rest of the time, we look to your mercy, to which we boldly address
fol. 89r ourselves.

RICH: But if we share our riches with you, our children will become like you.

POOR: O excellent friends, the inspired word remains valid which says „you do not know for whom you gather wealth". Nor does the Lord's Prayer authorize those who beseech God for their daily bread to seize and hoard as much as you do. Even the Jews did not do such things when they had firmly set their hopes in God. Nor is it just for those who know not what may befall them within the hour to give thought to the future. Such reasoning is prohibited also by the divine parable about the rich whose land yielded fruitful harvests. How will the Father of the spirits care for your children, when they have become the cause of the indigence of others? As pure justice, He is righteously jealous. He justly provides for children whom He knows to lack such care; He renders notable and distinguished those who do not enjoy
fol. 89v the attention of their earthly parents.

Are you not taught by what you see every day how much superior to your children, whom you endow with riches, are those who are naked and wanting but cared for by Providence, which no one in his senses would exchange for all the wealth of Croesus? For the sake of your own spiritual salvation, why do you not grant for our labors the portion which by law is ours? Why do you pass it out to your children in the end, acting with partiality in every respect? Have you not heard for what qualities the Dispenser of Good grants His Kingdom? If He did it because of sons and daughters, your action might have been justifiable, but if on account of ourselves, then vain indeed is your hope. For it is for your pity on us that you are summoned to the eternal bridal chamber; through excessive gifts bestowed upon your children, you are submitted to pitiless punishment.

RICH: What! When harsh old age comes with maladies, its companions, or some other ill which might happen in the peripeties of life, would not we, if gold does not help us, perish immediately by a quick and most miserable death?

fol. 90r POOR: Of course not, for there is God instead of gold.[15] Our eyes are always turned to Him; He is our Creator and we live by Him. He will fulfill bountifully all of the wants of those who strive after the heavenly things in preference to the terrestrial ones. For, in Christ's own words, from devotion to the former, the latter will necessarily follow, as the shadow follows the body. Do you not realize that such a way of thinking as yours deprives the soul of any hope of God, that it weakens faith and diminishes God's bounty? Experience teaches us to count hope as something more certain than what others might hold in their hands. For it is in His power to make water spring easily from a dry rock and to fill thousands with a few loaves of bread.[16] But your contrariness, and your untrustworthy and unreliable character tighten the all-governing Hand.

Were we in a wilderness, He would also easily feed us now, as he fed the ungrateful Jews long ago. But here He is putting your discernment and obedience to the test and because of you
fol. 90v deprives us of the very necessities of life, that you may gain Salvation through mercy shown to us.

RICH: However, O excellent ones, many from among you, although of sufficient substance, continue to beg out of greed. Some bare their limbs in winter, pretend extreme poverty and gnash their teeth in order thus to elicit pity from the onlookers, wherefore those who have nothing are mistrusted and plagued by hunger.

POOR: But they would not have contrived these things harmful to their lives, had you been prone to charity. Besides the Commandment prohibits the merciful who follow the divine example to have such superfluous thoughts and be so inquisitive and bids you love us as yourselves.

RICH: Why, then, are you not moved by *our* misfortunes? You ignore, it seems, the wrath of the rulers against us, the intrigues and denigrations of our peers, the crawling envy against the more fortunate, and how much thought we have to devote to the accretion of our properties and again how great is the anxiety attached to their maintenance. And yet you assume that
fol. 91r we are happy for these very reasons! For it is more difficult to preserve than to acquire property. Learn, then, that pleasure does not consist in luxurious living, but in having a soul free from preoccupation, a sleep free from care — all things of which we are deprived by our concern with our properties and suspi-

[15] A pun. Patriarch Athanasios indulged in it, too, when he asked the Emperor to act against προτιμῶντας τὸν χρυσὸν τοῦ Χριστοῦ, *Vat. Gr. 2219*, fol. 53r.

[16] *Marginal Note:* The curse is lifted, in the proper sense of the word, only from those who do virtuous works. It is said of them: „My servants shall eat". For neither will men eat bread in the sweat of their face nor women bring forth children in sorrow not preceded by pleasure.

cious fears which besiege us from all sides and which drown us body and soul in wretched despair.

What about most of you, O obnoxious impostors? Have not they chosen poverty on account of their meanness, poverty which they would not exchange for the greatest of honors, should some one attempt to free them from it?

POOR: But because of such people one should not look with contempt upon those whose misfortune stems from other causes. On the contrary, the former should be shown kindness on account of the latter. The truly merciful should not shun the outstretched hand. Remember, O thrice happy ones, how the men of yore, rich as you are, could not bear the pitiful sight of people worn out by various sufferings and by old age and poverty, wandering wretchedly in the midst of the city. In those days such people could either live in hostels or alms-
fol. 91ᵛ houses, or hospitals or orphanages or similar establishments. The rich of the olden days also nobly saw to the instruction of the poorest of virgins, orphans, and needy, and to the building of homes for young girls and the supplying of all other things of which the poor are in need. At that time the air was not filled with the groaning of any of them.

RICH: But you are ieaving out of consideration, O good friends, the flourishing state of affairs which prevailed at that time. Our Empire and her religion were at their height and we had in our possession the farthest reaches of the earth. Now no territory of a province is left to us. You also forget that now it is we who are enslaved by all those peoples who were then under our sway. It is thus that the world-governing Providence guides affairs in ebb and flow and transfers sovereignty from one people to another. Furthermore, at that time there was no one who was poor or prisoner of war, whereas now almost all are helots and „thrice imprisoned". What can we do, few as we are compared with the vast multitudes of poor? And if at that time a rich treasure was found, the emperor did not appropriate it
fol. 92ʳ but ordered the finder to utilize it; but now, forced by need, they even seize the property of the dead, for their sources of revenue have diminished.[17]

[17] The εὕρεσις θησαυροῦ was among the revenues tenaciously claimed by the fisc in the fourteenth century. The idea that the state should receive the *whole* of a discovered treasure must have been repugnant to Makrembolites' contemporaries. Thomas Magistros combats it passionately in his speech *On Kingdom* Migne, *PG*, 145, col. 477B-480C. The practice altered the Law of Justinian (Cod. 10:15) and the *Basilika*, according to which the finder kept the treasure, provided it was found on his land. It antedated the time of Andronicus II [cf. Migne, *ibid.*, col. 477B, and Zachariä von Lingenthal, *Geschichte...* (1892), p. 216] although the earliest documentary mention known to me is that of the year 1311 [cf. Ostrogorskij, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (1954), p. 110, n. 1]. In Makrembolites' time it was taken for granted, cf.

POOR: But even at that time there were poor people, surely there were, though not so many, and there always will be, as Christ, Truth itself, declared somewhere, and they never will cease to exist. If not captivity, then robbery, greediness, orphanhood, shipwreck, and other calamities of life, following one upon the other, shall provide them. Want is as necessary a part of the structure of the universe as are the elemental bodies. It is abundant, just as the latter. As for wealth, it is scarce, for it acts destructively upon all good. If nowadays the poor and captive are more numerous because of the excessive sufferings, may your minds become more prone to deeds of mercy. For this is a salutary remedy which the times require; it alone suffices to enlist you in the choir of martyrs — especially those among you who would give from what they themselves need. Lend to us that which you will abandon shortly at your departure; or, rather, lend
fol. 92v it by our mediation[18] to the Lord of us all, so that as a reward you may be entrusted with the management of higher goods.

Besides, know that we do not accept your kindness as a free gift but respond immediately with expressions of gratitude, prayers, praises, genuflections, eulogies, and granting you precedence; we address you almost as gods. While from you we only reclaim that which is our due, for it is for our sakes that the Lord handed these things to you. That is why, renouncing the worship due Him, He sternly requires deeds of mercy towards us, He utters countless sayings about them and through them He promises complete remission of sins and participation in His Kingdom. He places above many the one who administers justly the goods entrusted to him.

Give us, then, what is ours, or rather give it to our common Father. For it is He who receives, even if it is we who stretch forth our hands. He is not ashamed to borrow what is His own as if it were another's and to return it again with interest. Should you show reluctance in lending to the One Who
fol. 93r has given, He will transfer the goods to other, more reasonable,

---

Cantacuzenus, *Hist.* II, 425, 23-426,15 Bonn. An ancient treasure was especially coveted, for the old coins were of higher qualitv. The rate of exchange of coins found abou, 1331 in a hoard in Asia Minor was one for three nomismata *politika*. Cf. Gregorast *Hist.* 446,21-447,4 Bonn. Still, it is interesting that the state's claims to discovered treasures should have met with such a passionate reaction. It shows that by the fourteenth century the expectations of reasonable and „normal" enrichment were very low. — On the question, cf. D. Zakythinos, „Crise monétaire et crise économique à Byzance..., *Hellénisme contemporain*, II (1948), pp. 70-71; Ostrogorskij, *Pour l'histoire...*, index s. v. εὕρεσις θησαυροῦ.

18 *Marginal Note:* The poor man personifies Christ. Whoever turns need away from the poor is to be likened to a martyr. As the latter gives his blood for the sake of Cbrist's love, so, likewise, does the former with that which he may have in abundance — namely, with bread given to the poor; so that in no way does he differ from a martyr.

more trusting stewards who will not only tend to their own possessions, but also will conscientiously take care of those for whose sakes they had received them. For He is wont to introduce poverty into the affairs of the bad manager, sickness into the man who misuses health for evil ends; sometimes he makes hostility creep into a harmful friendship, and servitude into a liberty pernicious to the soul. In His superior wisdom, He betters those who employ good in an evil manner, by means of an opposite action. Such has happened to many of your sort who have been rejected for lack of discretion.

RICH: We know it, we know it better than you do, O naked sophists, but if our relatives hear not the ring of our gold, they never will visit or take care of us — not a friend, nor a neighbor, nor a brother, nor anyone at all. Nor will they think us worthy of the holy rites after our death. There will be no struggle between the different churches for our burial, no splendid and beautiful
fol. 93ᵛ graves will receive us; no psalms or chants, no eulogies from the orators (will resound); no flood of lights, no dignitaries will assemble to follow our funeral cortege. There would be no relatives wailing, in tears, beating their breasts, no lamentations and dirges from mourning women, no respect expressed by these actions. We should lie for a long time, as if we were accursed and unapproachable. All would turn their eyes away from us. Finally, in time, those who need our houses, unable to stand the odor any longer, would profanely mix our dust with that of the earth.

Thus, in order not to be deprived of these things, and to avoid such lives and such burials, which experience has taught you to be your lot, it stands to reason that we should love gold, that we should value it higher than our very souls, that acquisition and preservation should be our chief concern everywhere and that we should be ready to suffer anything for its sake.

POOR: But what respect, O excellent friends, comes from such crocodile tears or from an earthly grave which will receive your
fol. 94ʳ *bodies?* Compare that with the Eternal Abode, where your souls shall be subjected to eternal tribulation and punishment From earthly graves you are often thrown by your enemies, while the remains of unworthy and impious poeple are often sheltered on the tombs of heroes. What is glory worth if based on considerations of business and inheritance? What damage suffers, by deprivation of these, the one endowed with a merciful soul, who has placed his wealth and vocation in Heaven and has committed no deplorable deed?

Inspired men teach us that there is no higher honor for those who leave this world than a good reputation — no matter what

kind of life they may have led, or what part of the created world will receive them. Indeed, they declare that a humble burial contributes to a more splendid resurrection. May you too be deemed worthy of it, as imitators of the merciful Christ, through His grace and love of humanity. To Him is due all glory, all honor, and adoration in all the years to come. Amen.

УЗ ШЕЗДЕСЕТУ ГОДИШЊИЦУ МИХАИЛА ДИНИЋА

Пре краткога времена, 6 маја (23 априла) 1959 испунио је 60 година плодног и стваралачког живота професор београдског Универзитета и академик Михаило Динић. Византолошки институт САН са задовољством бележи овај датум и због тога што је слављеник активни сарадник Института од самог оснивања и дугогодишњи члан његовог научног савета, а још више због места које Михаило Динић заузима у у нашој медијевалистици захваљујући својим бројним и драгоценим радовима из српске средњевековне историје.

У току три деценије научног рада у једном времену које није увек пружало услове за миран и систематски рад, у коме је скоро пола деценије заробљенички логор заменио катедру и библиотеку, Михаило Динић је створио дело замашног обима, завидне многострaности и веома високих квалитета. Он је у српској историографији најдоследније наставио ону развојну линију коју је својим деловањем обележио Константин Јиречек. Њена карактеристична особина је ослањање на богату ризницу Дубровачког архива и ширина научног интересовања са нарочитом пажњом према привредној, друштвеној и културној историји. Потсетићемо на значајне Динићеве радове о караванској трговини, о Дријевском тргу, дубровачким трибутима, ватреном оружју, словенској служби и широко засновано дело о средњевековном рударству. Затим на књигу о државним саборима средњевековне Босне, која је од фундаменталног значаја за проучавање босанског друштва. Дубровачки архив, чији средњевековни део нико није тако систематски и темељно проучио као Динић, пружио је подлогу његовим бројним радовима из историске географије за коју је живо интересовање показивао од почетка свога научног деловања. Поред рада на политичкој историји коју је обогатио низом значајних прилога, Динић је обавио обиман рад на пољу издавања извора. Разумљиво је да међу њима највећи део припада њему најдражим — дубровачким изворима. Радећи на српској средњевековној историји, Михаило Динић није мимоишао ни њене тако бројне и дубоке везе са Византиским царством. Бави се нарочито везама из доба Немањића, а посебно Душановим временом. Привлаче га колико политички односи толико и многоструки утицаји византиских политичких концепција на Српско царство.

Професор Динић је задужио нашу заједницу и дугогодишњим наставничким радом на Филозофском факултету. Трудио се нарочито да развије интересовање за историју Средњег века и одгаји и уведе младе људе у научни рад. Своју професорску делатност је прерано прекинуо, отишавши у пензију по својој жељи крајем 1957 г. Научно стварање је зато продужио још преданије имајући још много да угради у темеље и зграду српске медијевалистике. Ово је повод да пожелимо: још дуго живота и плодног рада!

Уредништво

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА МИХАИЛА ДИНИЋА

САСТАВИО СИМА ЋИРКОВИЋ

СКРАЋЕНИЦЕ

BZ	— Byzantinische Zeitschrift
ГИД	— Гласник Историског друштва у Новом Саду
ГЛАС	— Глас Српске академије наука
Гласник ГД	— Гласник Географског друштва
ГНЧ	— Годишњица Николе Чупића
ГСНД	— Гласник Скопског научног друштва
HZ	— Historijski zbornik
ИЧ	— Историски часопис
ИГ	— Историски гласник
ЈИЧ	— Југословенски историски часопис
Прилози КЈИФ	— Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
Прилози ПНП	— Прилози проучавању народне поезије
Зборник ФФ	— Зборник Филозофског факултета у Београду

1930

1. *Сремски бан*, ГИД 3 (1930) 270—272.

2. *Срйски новац у Срему йочешком* 14 *века* ГИД 3 (1930) 459—460.

1931

3 *Средњевековни Срем*, ГИД 4 (1931) 1—12.
rec. Б. Гранић, *BZ* 32 (1952) 188.

4. *Јован Ангел „dominus Syrmiae“*, ГИД 4 (1931) 301.

5. *Сшефан Драгушин „rex Serviae“*, ГИД 4 (1931) 436—437.

1932

6. *Урица „од Срима баница“*, ГИД 5 (1932) 63—65.

7. *О Николи Алшомановићу*, Посебна издања САН XC, Београд 1932, 46 стр.

8. *О крунисању Твршка* I за краља, ГЛАС 147 (1932) 135—145.
rec. П. Поповић, Прилози КЈИФ 12 (1932) 182.

1933

9. *Један нови йодашак о Николи Алшомановићу*, ГСНД 12 (1933) 257.

10. *Прилошци за исшорију Средњег века* — I Бохорина — II Да ли је Твртко II захтевао да му Дубровчани кују златнике? — Једна словенска књига у Дубровнику 1372 г. — IV. Велики дијамант Твртка I V Генеалошке ситнице, Прилози КЈИФ 13 (1933) 67—76.

11. *Један Сремац у Дубровнику крајем* 14 *века*, ГИД 6 (1933) 329.

1934

12. *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседнима земљама*, ГЛАС 161 (1934) 57—97.
rec. П. Поповић, Прилози КЈИФ 15 (1935) 219.

13. *Сребрник крај Сребренице*, ГЛАС 161 (1934) 185—196.
rec. П. Поповић, Прилози КЈИФ 15 (1935) 220.

14. *Словенска служба на територији дубровачке републике у Средњем веку*, Прилози КЈИФ 14 (1934) 50—65.

1935

15. *Поклад београдског митрополита Григорија из XV века*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I (1935) 27—34.

16. *Три Ћириловска писма из 1447 године*, Прилози КЈИФ 15 (1935) 166—169.

17. *Дубровачки трибути — Могориш, Светодмитарски и Конаваоски доходак, Провижиун браће Влатковића* — ГЛАС 168 (1935) 203—257.
rec. С. Станојевић, ЈИЧ 2 (1936) 282.

18. *Жупанија „Keve" између Дунава и Фрушке Горе*, ГИД 8 (1935) 94—95.

19. Миодраг Ал. Пурковић, Авињонске папе и српске земље, Пожаревац 1934, ЈИЧ 1 (1935) 151—153.

20 Миодраг Ал. Пурковић, Пожаревац, Пожаревац 1934, ЈИЧ 1 (1935) 154—155.

21. J. Tadić, Miho Pracatović — Pracat, Prilog istoriji dubrovačkog pomorstva, Dubrovnik 1933, ЈИЧ 1 (1935) 200—201.

22. Oscar Halecki, Un empereur de Byzance à Rome, Varsovie 1930, ЈИЧ 1 (1935) 191—192.

23. Д. Пантелић, Ухођење Србије пред Кочину Крајину, ГЛАС 153, ЈИЧ 1 (1935) 201—202.

24. Ј. Томић, Подаци о мегдану Срба у XVI и XVII веку, Споменик LXXIV (1933). ЈИЧ 1 (1935) 199—200.

25. Јован Томић, Бока Которска и француска револуционарна пропаганда 1793, Споменик LXXIV (1933), ЈИЧ (1935) 201.

26. Ђорђе Б. Лазаревић, О боју на Цареву Лазу, Београд 1934, ЈИЧ 1 (1935) 261.

27. Антоније Вучетић (некролог) ЈИЧ 1 (1935) 261.

28. Вид. Вулетић — Вукасовић (некролог) ЈИЧ 1 (1935) 273—274.

29. Dragutin Kostić, Miloš Kopilić-Kobilić-Obilić, Revue internationale des etudes Balkaniques 1 (1934), Прилози ПНП 2 (1935) 269—270.

30. *Вести Еберхарда Виндекеа о Босни*, ЈИЧ 1 (1935) 352—367.
rec. K. Bittner, Germanoslavica 4 (1936) 371-372.

31. Споменица петстогодишњице смедеревског града деспота Ђурђа Бранковића, Београд 1931 — Љубомир Петровић, Историја (1—130); ЈИЧ 1 (1935) 555—557

32. *Из прошлости Срема — онь поль Срьма — Сремско острво*, ГИД 8 (1935) 439—444.

33. Vicko Lisičar, Lopud, historički i savremeni prikaz, Dubrovnik 1931. — Koločep nekoć i sada, Dubrovnik 1932. — Tri dubrovačka otočića (Daksa, Sveti Andrija i Ruda) Dubrovnik 1935, ЈИЧ 1 (1935) 620.

34. J. Š-ć, Miloš Kobilić-Hrvat? Obzor 6—8 VIII 1935, Прилози ПНП 2 (1935), 276.

35. Gantscho Tzenoff, Geschichte der Bulgaren und der anderen Südslaven von der römischen Eroberung der Balkanhalbinsel an bis zum Ende des neunten Jahrhunderts, Berlin-Leipzig 1935, ЈИЧ 1 (1935). 520—521.

36. Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini (XXX—XLV, 1918—1935) ЈИЧ 1 (1935) 645—647.

37. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор I—XIV, Београд 1921—1934, ЈИЧ 1 (1935) 647—650.

38. В. Ћоровић, Брсково, Гласник Географског друштва XX (1934) ЈИЧ 1 (1935) 692.

1936

39. M. Lascaris, Actes serbes de Vatopédi, Extrait de Byzantinoslavica 6 (1935). Прилози КЈИФ 16 (1936) 177—179.

40. Чед. Д. Марјановић, Ћуприја, Параћин и Јагодина, историски и културни преглед. Књ. I. Од Римљана до пада Србије 1459, Београд, 1936 ЈИЧ 2 (1936) 174.

41. A. Vaillant et M. Lascaris, La date de la conversion des Bulgares (Extrait de le Revue des études Slaves XIII), Paris, 1933, ЈИЧ 2 (1936) 256—257.

42. M. Lascaris, Sceau de Radomir Aaron, Extrait de la revue Byzantinoslavica III/2 1931, ЈИЧ 2 (1936) 257.

43. Драгољуб Павловић, Стијепо Ђорђић (Ђурђевић) — дубровачки песник XVII века, Глас 164 (1935), ЈИЧ 2 (1936) 287—288.

44. Ђукан Н. Јоксимовић, Бихор и Доњи Колашин, Прилеп 1934, ЈИЧ 2 (1936) 288.

45. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XLVII, 1935 ЈИЧ 2 (1936) 360—361.

46. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 15, 1935, ЈИЧ 2 (1936) 373—375.

47. Јубиларни зборници, ЈИЧ (1936) 380—403.

1937

48. *Дубровачка средњевековна караванска трговина* ЈИЧ (1937) 119—146.

rec. В. Ћоровић, Прилози КЈИФ 17 (1937) 174-5; Д. Костић, Време 11 јуна 1937; F. Granić, *BZ* 37 (1937) 546 Б. Милојевић, Гласник ГД 23 (1937) 82-3.

49. Publikacije Srp. kr. akademije, Spomenice, zbornici. Послератне публикације Српске краљевске академије, ЈИЧ 3 (1937) 521—536.

50. Драг. Костић, Где је била кула Небојша. Прилог историји тврђаве и града Београда, Београд 1931. Прештампано из Београдских општинских новина, ЈИЧ 3 (1937) 381—382.

51. *Хроника сен-дениског калуђера као извор за бојеве на Косову и на Ровинама*, Прилози КЈИФ 17 (1937) 51—66.

rec. А. Шмаус, Прилози ПНП 5 (1938) 306.

52. A. S. Atiya, The Crusade of Nicopolis, London 1934, ЈИЧ 3 (1937) 372—374.

53. *Један прилог за историју Грбља*, Прилози КЈИФ 17 (1937) 107—112.

54. *Четири средњевековна писма*, Прилози КЈИФ 17 (1937) 232—236.

55. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XVI, ЈИЧ 3 (1937) 585—587.

56. Ст. Станојевић, Из наше прошлости, Прилози ПНП 4 (1937) 321.

57. Зборник Ил. Руварца I, Прилози ПНП 4 (1937) 321.

1938

58. *Трг Дријева и околина у Средњем веку*, ГНЧ 47 (1938) 109—147.

59. *Жан Фроасар и бој на Плочнику*, Прилози КЈИФ 18 (1938) 361—365.

60. *O hrvatskom knezu Iljku* ЈИЧ 4 (1938) 77—86.

61. Једна незапажена верзија о Косовском боју, Политика бр. 10640, 6—9 јануар 1938.

1939

62. *Ђорђе Сремац и наша народна епика*, Прилози ПНП 6 (1939) 158—166.

63. Kurt Ohly, Eine gefälschte Ratdoltinkunabel, Gutenberg — Jahrbuch 1933. ЈИЧ 5 (1939) 307.

64. Занимљива појединост о Косовском боју, Политика бр. 10996 6—9 јануар 1939.

65. Историско и легендарно Косово, Политика бр. 11160 28 јуни 1939.

1940

66. *Три француска йушойисца XVI века о нашим земљама*, ГНЧ 49 (1940) 85—118.

67. *Два савременика о боју на Косову*, ГЛАС 182 (1940) 133—143.
rec. М. Пурковић, Гласник Југ. проф. друштва 21 (1940) 144—145.

68. *Земље херцега Светога Саве*, ГЛАС 182 (1940) 151—257.
rec. М. Пурковић, Гласник Југ. проф. друштва 21 (1940) 144.

69. Francesco Pall, Marino Barlezio uno storico umanista, Прилози КЈИФ 19 (1940) 205—206.

1948

70. Васо Глушац, Истина о богумилима, Београд 1941, ИГ 1 (1948) 73—74.

71. *О угарском ройству краља Уроша* I, ИЧ 1 (1948) 30—36.

72. *Један йрилог за историју йатарена у Босни*, Зборник ФФ 1 (1948) 33—44.
rec. J. Šidak, HZ 3 (1950) 345—347, A. Schmaus, Speculum 2 (1951) 272—295. G. Ostrogorski, Byzanitoslavica 11 (1950) 135.

1951

73. *Област краља Драгутина йосле Дежева*, ГЛАС 203 (1951) 61—82.

74. *Одлуке Већа Дубровачке Рейублике* I, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САН, Треће одељење, књ. XV, Београд 1951, 417 стр.
rec. A. Schmaus, Hist. Jahrb. 73 (1954) 290.

75. *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана I, Београд 1951, 87—118.

76. *Грађа за историју Београда у Средњем веку* I, Београд 1951, 124 стр.

77. *Три документа о Офичију штамйаном ћирилицом* 1512 године, ИЧ 2, (1949—50) стр. 109—114.

1952

78. *Велики босански златник* ИЧ 3 (1952) 41—54.
rec, I. Rendjeo, Numizmatika 5 (1953) 124—126; J. Šidak Годишњак Ист. др. Босне и Херцеговине 6 (1954) 45—53.

79. *Крстати грошеви*, Зборник радова Византолошког института 1 (1952) 86—112.

80. *Уз расйраву „Област краља Драгутина йосле Дежева“* ИЧ 3 (1952) 249—261.

81. Dragutin Kniewald, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima, Zagreb 1949, ИЧ 3 (1952) 299—301.

1953

82. *Из прошлости Београда* I. — Житарица, кула која није постојала II. О имену цркве Ружице, ИЧ 4 (1953) 79—84.

83. *Западна Србија у Средњем веку*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I. Западна Србија, Београд 1953, 23—27 (француски превод 27—30).

84. O vitezu Palmanu, Zgodovinski časopis 6—7 (1952—1953 Kosov zbornik) 398—401.

85. *Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства*, Зборник радова Византолошког института 2 (1953) 139—144.

86. *Историја народа Југославије* I, 1953, 229—237; 248—254; 328—341; 346—361; 374—375; 381—395; 407—420; 515—567 (по издању Просвете Београд 1953).

1954

87. *Београд у Средњем веку*, Београд кроз векове, Београд 1954 1—8.

88. *Ново Брдо. Кратак историски преглед*, Старинар 5—6 (1954—1955) 247—250.

rec. F. Deichman, BZ 50 (1957) 547,

1955

89. *Државни сабор средњевековне Босне*. Посебна издања САН CCXXXI, Београд 1955, 86 стр.

rec. Б. Недељковић, Преглед (1955) 240; И. Божић, ИГ 1 (1956) 138—140.

90. *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ 3 (1955) 69—94.

rec. I. Lučić HZ 9 1956) 265: D. Pavlović, Prilozi KJIF 23 (1957) 320.

91. *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни* I *део*, Посебна издања САН CCXL, Београд 1955, 109 стр.

rec. I. Dujčev, Byzantinoslavica 18—1 (1957) 138.

92. *Однос између краљева Милутина и Драгутина*, Зборник радова Византолошког института 3 (1955) 49—82.

93. Enciklopedija Jugoslavije I, Zagreb 1955, 1. Abodriti 2. Altin 3. Altoman 4. Altomanović Nikola 5. Ana 6. Angelović Mihailo 7. Andrejaš sin kralja Vukašina 8. Andrija, humski knez 9. Arilje 10. Babuni (bogomili) u Srbiji 11. Bela Stena 12. Bele Crkve 13. Belo Polje u Gruži 14. Beluš 15. Beograd u Srednjem veku 16. Borač u Drenici 17. Bohorina.

94. *Око великог босанског златника*, ИГ (1955) 149—157.

rec. J. Šidak HZ 9 (1956).

1956

95. *Области централне Србије у Средњем веку*, Археолошки споменици и налазишта у Србији II. Централна Србија, Београд 1956, 51—56 (француски превод 57—62).

96. *Писмо краља Жигмунда бургундском војводи Филипу*, Зборник Матице српске — серија Друштвених наука 13—14 (1956) 93—98.

97. *За хронологију Душанових освајања византиских градова*. Зборник радова Византолошког института 4 (1956) 1—11.

98. Enciklopedija Jugoslavije II, Zagreb 1956, 1. Bran (Boren) 2. Braničevo 3. Branivojevići, 4. Branko 5. Branković Radič, 6. Branković Vuk 7. Brskovo 8. Carine u srednjevekovnoj Srbiji 9. Cernavuskej 10. Časlav 11. Debrc 12. Desa 13. Desislava 14. Destinikon 15. Deževo.

1957

99. *Из Дубровачког архива* I, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САН, Треће одељење књ. XVII, Београд 1957, 114 стр.

1958

100. *Неколико ћирилских споменика из Дубровника*, Прилози КЈИФ 24 (1958) 94—110.

101. *Српска владарска титула у време царства*, Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 9—19.

102. Enciklopedija Jugoslavije III, Zagreb 1958 1. Dmitar 2. Dobrun 3. Dragutin 4. Drijeva 5. Dušan 6. Gojniković Petar 7. Golemovići 8. Gradovi u srednjevekovnoj Srbiji 9. Dresneik.

103. *Грађа за историју Београда у Средњем веку* II, Београд 1958, 135 стр.

104. Браничево у Средњем веку, Пожаревац 1958, 36 стр.

1959

105. *Доментијан и Теодосије*, Прилози КЈИФ 25 (1959) 5—12.

106. *Шпански најамници у српској служби*, Зборник радова Византолошког института 6 (1959) 15—27.

ПОВОДОМ ПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ СВЕТОЗАРА РАДОЈЧИЋА

Двадесетседмог маја 1959 напунио је педесет година живота Др Светозар Радојчић, редовни професор Универзитета и дописни члан Српске академије наука. Јубилеј проф. Радојчића, дугогодишњег члана и сарадника Византолошког института, нека је и овде, у име Института, обележен са неколико скромних речи.

Већ својим првим радом *Портрети српских владара у Средњем веку* С. Радојчић, примењујући знања стечена на Карловом универзитету у Прагу код познатог стручњака Николаја Окуњева, у изучавање наше средњевековне уметности уноси значајне новине. У нашој заслужној, али методски прилично једностраној и већ тада застарелој иконографској школи, „био је то нов звук", бољи и свестранији начин прилажења историско-уметничким проблемима, метод који омогућује шира сагледавања.

Године после објављивања своје прве књиге па све до избијања Другог светског рата С. Радојчић, као наставник Филозофског факултета у Скопљу, испуњава неуморним радом, објављујући низ радова у којима не мали број дотле нерешених питања добијају задовољавајуће одговоре.

Четири године Другог светског рата прошле су у загушљивом сивилу заробљеничких лагера.

Одмах по повратку у ослобођену земљу С. Радојчић постављен је за наставника Филозофског факултета у Београду. Резултати његових, плански и успешно спровођених, педагошко-наставничких залагања данас су видљиви свима.

Паралелно са плодним наставничким радом проф. Радојчић развија појачаним темпом и научничку делатност. У богатом низу значајних радова из области средњевековног српског и византиског сликарства нарочито се истичу књиге *Старе српске минијатуре* и *Мајстори старог српског сликарства*.

Захватајући и решавајући у својим студијама, расправама и чланцима питања из области монументалног, минијатурног и иконописног сликарства, проф. Радојчић је не у једном случају дошао до резултата који су, у домаћој и иностраној научној јавности, примљени и усвојени са неподељеним признањем.

Проф. Радојчић припрема опширну и прву потпуну *Историју српског средњевековног сликарства*. Сигурни смо да ће то дело бити значајан покушај синтезе сопствених испитивања, као и истраживачких напора многих претходника.

Πολλὰ ἔτη ἐν τῇ ὑγιείᾳ καὶ τῇ τοῦ βίου εὐτυχίᾳ!

Уредништво

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА СВЕТОЗАРА РАДОЈЧИЋА

САСТАВИО СРЕТЕН ПЕТКОВИЋ

1932

1. *Менада из Тетова*, Гласник Скопског научног друштва XII, Скопље, стр. 243—252 са 14 сл. (Резиме на немачком језику).

1934

2. *Портрети српских владара у средњем веку*, Посебна издања Музеја Јужне Србије књ. I, Скопље, стр. 106 + таб. у боји 1 + таб. XXIV. (Резиме на француском језику).

1937

3. *Тонзура св. Саве*, Годишњак Музеја Јужне Србије I, Скопље, стр. 149—159 са 5 сл.

4. *Наша стара уметност и ми*, Уметнички преглед књ. I, бр. 3, Београд, стр. 65—66.

1938

5. *Грачаница*, Хришћанско дело, год. IV, св. 1, Београд, стр. 24—34 са 5 сл.

6. *Минијатуре у српским Александридама*, Уметнички преглед књ. I, бр. 5, Београд, стр. 138—141 са 8 сл.

7. *Италија и Византија*, Уметнички преглед књ. I, бр. 6—7, Београд, стр. 173—176 са 4 сл.

8. *Сликарство и књижевност у нашој уметности средњег века*, Уметнички преглед књ. I, бр. 12, Београд, стр. 357—360 са 5 сл. и 1 таб.

9. *Фреска Константинове победе у цркви св. Николе Дабарског*, Гласник Скопског научног друштва XIX, Скопље, стр. 87—102 са 11 сл. (Резиме на француском језику).

10. *Изложба италијанског портрета кроз векове у Музеју кнеза Павла у Београду*, Јужни преглед 5, Скопље, стр. 210—213.

1939

11. *Ruganje Hristu na fresci u Starom Nagoričinu*, *Narodna starina XIV*, *Zagreb*, стр. 3—20 са 3 сл. (Резиме на немачком језику).

12. *Фреске у Милутиновим задужбинама*, Уметнички преглед књ. II, бр. 7, Београд, стр. 202—207 са 5 сл.

1940

13. *Улога средњевековне Србије у развоју источно-хришћанске уметности*, Уметнички преглед књ. III, бр. 1—2, Београд, стр. 3—9 са 1 таб. и 7 сл.

14. *Икона „Хвалите Господа" из Црквеног музеја у Скопљу*, Гласник Скопског научног друштва XXI, Скопље, стр. 109—118 са 3 сл. (Резиме на француском језику).

15. *Грачаница и Дечани*, Уметнички преглед књ. III, бр. 4—5, Београд, стр. 130—133 са 6 сл.

16. Приказ књиге: Milan Kašanin, L'art yougoslave des origines à nos jours, Beograd 1939, стр. 92 + таб. у боји 5 + таб. 160 у: Annales de l'Institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum) XI, Beograd, стр. 274—276.

1941

17. *Старине Црквеног музеја у Скопљу*, Скопље, стр. 88 + таб. 40 + таб. у боји 3.

(Наштампана књига уништена од бугарских окупаторских власти. Неколико примерака текста без табли чува се у Народној библиотеци у Скопљу).

1945

18. Г. А. Острогорский — С. Радојчич, Работа по византиноведению в Югославии за 1939—1945 г. г., Byzantinoslavica VIII, Prague 1939—1945, стр. 133—142. [С. Радојчић написао II део: *Археология и история искусства*, 140—142].

1946

19. *Улога антике у старом српском сликарству*, Гласник Државног музеја у Сарајеву н. с. I, Сарајево, стр. 39—50 + таб. 3.

1948

20. *Везе између српске и руске уметности у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета Универзитета у Београду књ. I, Београд, стр. 241—258.

1950

21. *Stare srpske minijature* Beograd, стр. 70 + таб. у боји 6 + таб. LVI. (Резиме на француском језику).

22. А. Дероко — С. Радојчић, *Откопавање Царичиног града* 1947 *године*, Старинар н. с. I, Београд, стр. 119—142 са 49 сл. и црт.

23. А. Дероко — С. Радојчић, *Византиске старине у Јабланици и Пустој реци*, Старинар н. с. I, Београд, стр. 175—181 са 15 сл.

24. Klasično doba starog srpskog slikarstva, Umetnost 2, Beograd, стр. 22—32 са 11 сл. и 2 сл. у боји.

25. Les fresques dans les églises du Moyen âge en Serbie, en Monténegro et en Macédoine, стр. 4 + 10 таб. у боји.

(Албум поводом Изложбе средњевековне уметности Југославије).

1951

26. *Николај Лвович Окуњев*, Старинар н. с. књ. II, Београд, стр. 354—356. Некролог.

27. Милован Кокић, Старинар н. с. књ. II, Београд, стр. 356. Некролог.

28. Приказ књиге: A. Benac, Radimlja, Sarajevo 1950, стр. 46 + таб. XL, у: Старинар н. с. књ. II, Београд, стр. 330—332.

29. Приказ књиге: Лазар Мирковић, Мирослављево јеванђеље. Посебна издања САН књ. CLVI, Археолошки институт књ. 1, Београд 1950, стр. 54 + таб. 60, у: Старинар н. с. књ. II, Београд, стр. 330.

1952

30. *Црква у Коњуху*, Зборник радова САН XXI, Византолошки институт књ. I, Београд, стр. 148—167 + таб. 28. (Резиме на француском језику).

31. *Die „Porta speciosa“ in Gran und deren serbische Parallelen, Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte, Bd. I, Klagenfurt*, стр. 356—366 са 3 сл.

32. *Stare srpske minijature, Jugoslavija* 6, стр. 89—94 са 5 сл. и 4 сл. у боји.

1953

33. *О сликарству у Боки Которској*, Споменик САН CIII, Београд, стр. 53—69 са 18 сл. (Резиме на француском језику).

34. *Фреске из Сопоћана*, Београд, стр. 16 са 4 сл. + таб. у боји 8.

(Чланак је штампан и на француском, енглеском и немачком језику са 7 табли у боји).

35. *Хиландарске иконе Светог Саве и Светог Симеона — Стевана Немање*, Гласник, службени лист српске православне цркве, 2—3 Београд, стр. 30—31.

36. *О неким заједничким мотивама наше народне песме и нашег старог сликарства*, Зборник радова САН XXXVI, Византолошки институт књ. 2, Београд, стр. 159—178 са 3 сл. (Резиме на француском језику).

37. *Sarajevska Hagada. Jevrejske minijature u Sarajevu, Jugoslavija 7*, стр. 69—76 са 8 сл. у боји.

(Изишло и у посебном издању на енглеском, француском и немачком језику са 7 табли у боји).

38. Историја народа Југославије I, Београд 1953 — Одељци: *Уметност код Срба у ранофеудално доба* стр. 252—255 и 259—260, *Српска уметност од* XII—XV *века*, стр. 480—488 и 512—514, *Уметност у Босни од* XII—XV *века*, стр. 565—569 и 576.

1954

39. Die Meister der altserbischen Malerei vom Ende des XII bis zur Mitte des XV Jahrhunderts, Πεπραγμένα τοῦ θ′ Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Ἀθῆναι, стр. 433—439 + таб. V.

40. *De Joegoslavische middelleeuwse muurschilderingen*, Catalogus *Joegoslavische middelleeuwse fresco's, Utrecht*, стр. 12—18 + таб. 16.

(Предговор каталогу Изложбе копија средњевековних фресака. Преведено на више језика).

1955

41. *Мајстори старог српског сликарства*, Посебна издања САН књ. CCXXXVI, Археолошки институт књ. 3, Београд, стр. 136 + таб. у боји VI + таб. LVI.

42. *Elemente der Westlichen Kunst des frühen Mittelalters in den ältesten serbischen Miniaturen, Actes du XVII-me Congrès international d'histoire de l'art, La Haye*, стр. 199—206 са 6 сл.

43. *Једна сцена из романа о Варлааму и Јоасафу у цркви Богородице Љевишке*, Старинар н. с. књ. III—IV, Београд, стр. 77—81 са 1 сл.

44. *Уметнички споменици манастира Хиландара*, Зборник радова САН XLIV, Византолошки институт књ. 3, Београд, стр. 163—194 + таб. 60. (Резиме на француском језику).

45. Jugoslavija. *Srednjovekovne freske*, New York, стр. 34 са 6 сл. + таб. у боји 32.

(Предговор David Talbot Rice (стр. 5—11); уводна реч Светозара Радојчића (стр. 13—29). Књига је штампана и на енглеском, италијанском, француском, шпанском и немачком језику).

46. *Enciklopedija Jugoslavije 1 (A—Bosk), Zagreb*. Чланци: *Arhanđeli, manastir kod Prizrena*, стр. 169; *Arilje*, стр. 204; *Banja, manastir sv. Nikole kod Priboja*, стр. 344—345.

47. *Индија у нашој старој књижевности и уметности*, Међународна политика 115, Београд, 16. I. 1955, стр. 13—14.

(Исти чланак објављен и на енглеском у: The Indo-Asian Culture, vol. V, № 4, New Delhi 1957, стр. 387—395).

48. Приказ књиге: G. Millet, La peinture du Moyen âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro). Album présenté par A. Frolow, Fasc. I, Paris 1954, стр. XIII + таб. 94, у: Byzantinische Zeitschrift Bd. 48, Heft 2, стр. 420—422.

1956

49. *Ritratto del patriarca serbo Pajsij nel Museo Nacionale di Ravenna, fasc. 19 (LXX), aprile, Ravenna*, стр. 31—37 са 4 сл.

50. *Die serbische Ikonenmalerei vom 12 Jahrhundert bis zum Jahre 1459, Jahrbuch der österreichischen Byzantinischen Gesellschaft V, Graz-Köln*, стр. 61—83 + таб. 12.

51. *Фреске Марковог манастира и Живот св. Василија Новог*, Зборник радова САН XLIX, Византолошки институт књ. 4, Београд, стр. 215—227 + сл. 9. (Резиме на француском језику).

1957

52. *Епизода о Богородици — Гори у Теодосијевом „Животу св. Саве" и њена веза са сликарством* XIII *и* XIV *века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор књ. XXIII, св. 3—4, Београд, стр. 212—222 са 4 сл.

1958

53. *Сујеверице учених, фрагменти из историје српског сликарства раног* XIV *века*, Летопис Матице српске књ. 382, св. 4, Нови Сад, стр. 319—326 са 4 сл.

54. *Die Entstehung des Paläologenstils in der Malerei, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, München 1958, VII Korreferate*, стр. 29—32.

55. Enciklopedija Jugoslavije 3 (Dip — Hidj.), Zagreb. Чланак: *Đurđevi stupovi*, стр. 208—209.

1959

56. *О естетској вредности нашег сликарства XVII века*, Летопис Матице српске, књ. 383, фебруар, стр. 111—116 са 1 таб.

57. *Студије о уметности* XIII *века* (Хиландарски диптих, Српске минијатуре XIII века, Милешевске фреске Страшног суда, Псалтир бр. 46 из Ставроникитe и сопоћанске фреске, Натпис МАРПОY на ариљским фрескама), Глас САН CCXXXIV, одељење друштвених наука књ. 7, Београд, стр. 50—102 + таб. LXXVIII. (Резиме на француском језику).

58. *Bronzani krstovi — relikvijari iz ranog srednjeg veka u beogradskim zbirkama*, Zbornik za umetnostno zgodovino n. v. knj. V—VI, Ljubljana, стр. 123—134 са 14 сл. (Резиме на француском језику).

59. *Die Entstehung der Malerei der paläologischen Renaissance, Jahrbuch der österreichischen Byzantinischen Gesellschaft VII, Graz-Köln*, стр. 105—123 + сл. 4.

Зборник радова Српске академије наука LXV — Византолошки институт, књ. 6
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LXV — Institut d'Études Byzantines, № 6

ЉУБОМИР НИКИЋ

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА АКАДЕМИКА ДРАГУТИНА Н. АНАСТАСИЈЕВИЋА

СКРАЋЕНИЦЕ

AACJE	= Архив за арбанашку старину, језик и етнологију
AIK	= Annales de l'Institut Kondakov
Б.	= Београд
BZ	= Byzantinische Zeitschrift
Бог.	= Богословље
Брат.	= Братство
Bsl.	= Byzantinoslavica
Byz.	= Byzantion
Bυζ.	= Bυζαντίς
Вр.	= Време
ГодСАН	= Годишњак Српске академије наука
ГСКА	= Глас Српске краљевске академије
ГСНД	= Гласник Скопског научног друштва
ДСО	= Две старе оцене од Д. Н. Анастасијевића. Штампарски завод „Орао", Б. 1930, 18, 230 × 154
ЖР	= Живот и рад
ЗСКАИЈКСН	= Зборник Српске краљевске академије за историју, језик и књижевност српског народа
ЗИЈССО	= Зборник за историју јужне Србије и суседних области
ЗПБФУБ	= Зборник Православног богословског факултета Универзитета у Београду
ИРАИК	= Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ
ЈИЧ	= Југословенски историски часопис
ЛМС	= Летопис Матице српске
ПЕ	= Πολιτικὴ 'Επιθεώρησις
ПКЈИФ	= Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
Пр.	= Правда
SK	= Seminarium Kondakovianum
Ск.	= Скопље
СКГ	= Српски књижевни гласник
ССКА	= Споменик Српске краљевске академије
Стар.	= Старинар

Досадашње библиографије радова Д. Анастасијевића — *F. Šišić:* Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 46, 1922/33, 74-76; *Д. Н. Анастасијевић:* ГодСАН LIII, 1946, 153-162; [*Аноним*]: ЗПБФУБ I, 1950, 9-12; *Н. Радојчић:* Историски часопис III, 1951-1952, 503-515.

Библиографија радова академика Драгутина Н. Анастасијевића (1877—1950) подељена је у три дела. У првом делу (I) дати су расправе и чланци објављени у периодичним публикацијама или као посебна издања. Овај део обухвата 69 јединица (1—69) и сређен је по хронолошком низу. Преводи појединих радова нису дати као посебне јединице, већ се наводе уз изворне радове. Уз сваки рад наведени су, уколико постоје, сепарати и рецензије. Наслови на страним језицима, наведени у заградама уз поједине радове, означавају да ти радови имаји резиме на дотичном страном језику. Уколико другачије није означено, резиме је штампан уз сам рад.

У другом делу Библиографије (II) који обухвата 117 јединица (70—186) наведени су по азбучном редоследу чланци из области византологије објављени у *Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој* I—IV, 1925—29 (издање ћирилицом). Чланци под бр. 71—77, 81, 82, 85, 87—89, 90—92, 95, 99, 104, 107, 110, 114—117, 121, 126, 129, 130, 131, 133, 134, 136—139, 141, 142, 145, 148, 156, 158, 159, 162, 163, 165, 170, 176, 178, 180—182 потписани су са *Д. Ан.*

Трећи део (III) Библиографије обухвата оцене и приказе. Овај део има укупно 30 јединица (187—216) и сређен је по азбучном редоследу писаца, а за поједине писце по азбучном реду приказаних радова. Оцене и прикази објављени у атинском часопису Bυζ. (бр. 195, 202, 206, 210) писани су на новогрчком језику и потписани су, изузимајући бр. 195, са Δ. N. A. Радови под бр. 188, 191, 192, 197—199, 207 и 208 потписани су са *Д. Н. А.*, а рад под бројем 201 са *Д.*

I

1905

1. *Die paränetischen Alphabete in der griechischen Literatur.* Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der hohen philosophischen Fakultät der Kgl. Bayer. Ludwigs-Maximilians-Universität München vorgelegt von Dragutin N. Anastasijewić aus Kragujewatz (Serbien). München 1905. K. Hof-und Universitätbuchdruckerei von Dr. C. Wolf & Sohn. Preis M. 1.50. (4) + 92 + (4), 223 × 143.

1907

2. *Alphabete.* BZ XVI, 1907, 479—501 и посебно: Leipzig 1907, 479—501, 242 × 163.

3. *Света Гора у прошлости и садашњости.* СКГ XVIII, 1907, 753—762, 844—856, 916—923, и посебно: Б. 1907, 29, 240 × 161.
Rec.: BZ XVII, 1908, 268, *K. K*[*rumbacher*].

4. *Zum Artikel „Alphabete“ BZ XVI (1907) 479 ff.* BZ XVII, 1908, 315.

1909

5. *Др Карло Крумбахер.* СКГ XXIII, 1909, 957—960.

1910

6. *Писмо Цариградског Патријарха Констанција о проглашењу афтокефалне српске цркве од 1832. године месеца јануара.* ССКА XLIX, 1910, 9—15.

1911

7. *Година смрти Немањине.* ГСКА LXXXVI, 1911. 135—140 и посебно: Б. 1911, 135—140, 235 × 159.

Rec.: BZ XX, 1911, 585—586, *P. M*[*ar*]*c; ЛМС* 275, 1911, 65—67, *J. Радонић.*

8. *Кто пострадалъ на Скафидѣ (Fakih-Deré) 1308 г.* ИРАИК XV, 1911, 122—123 и посебно: Софія 1911, 4, 300 × 224.

Rec.: BZ XXI, 1912, 625—626, *H*[*eisenberg*].

1913

9. *Још о години смрти Немањине.* ГСКА XCII, 1913, 63—109, и посебно: Б., 1913, 63—109, 234 × 157.

10. Викелас Д., *Лука Ларас.* Новела. У преводу, редакцији и с предговором Др. Драгутина Анастасијевића. Српска књижевна задруга, коло XXII, бр. 151. Б., штампарија „Доситије Обрадовић“, 1913. VIII + 129 + (1), 194 × 130.

1914

11. *Отац Немањин* од Д. Н. Анастасијевића. Б., штампарија „Доситије Обрадовић“ Димитрија Гавриловића (пређе А. М. Станојевића) 1914. IV + 32, 327 × 160.

12. Ζυγός .[ИРАИК XVII, 1914].

Рад на француском језику. Књига није изашла, јер су „слог спремљен за штампање уништили Турци у првом светском рату“. ЗПБФУБ I, 190, 10.

1916

13. Σλαυικὴ Φιλολογία. Α' Διάλεξις. 'Η παγκόσμιος θέσις τῆς Σλαυικῆς φυλῆς. ΠΕ I, 1916, 795—802.

14. Σλαυικὴ Φιλολογία· Β' Διάλεξις. 'Η Μεσαιωνικὴ Φιλολογία τῶν Νοτισλάυων. ΠΕ I, 1916, 1571—1579.

1921

15. *Остроготски одлазак са Балкана у Италију (488).* ПКЈИФ I, 1921, 216—223.

Rec.: BZ XXV, 1925, 450, *P. M*[*utafčiev*].

16. *Средњошколски класицизам у служби науке*. Просветни гласник XXXVIII, 1921, 99—106, 145—150.

1922

17. *Две Душанове грчке хрисовуље*. ССКА LV, 1922, 32—36.

Rec.: BZ XXV, 1925, 422—423, *F. D[ölger].; Byz*. II, 1925, 598, *M. Laskaris*.

18. *Српски Архив Лавре Атонске*. ССКА LVI, 1922, 6—21 и посебно: [Б.], 1922, 6—21, 310 × 233.

Rec.: BZ XXV, 1925, 192—193, *F. D[ölger].; Byz*. II, 1925, 598, *M. Laskaris*.

19. *Извештај о извршеном археолошком ископавању код Немањине Св. Богородице куршумлиске*. Годишњак Српске краљевске академије XXX, 1921, 265—267.

20. *Др. Божидар Прокић*. СКГ VI, 1922, 480. Потписано: Д. Н. А.

1923

21. *Историја Византије*. Предавања г. Др. Драг. Анастасијевића. Литографија Косте М. Бојковића — Б., Поенкареова улица бр. 21. [1923], 424, 340 × 210, [литографисано].

Предавања проф. Анастасијевића из политичке историје Византије на Филозофском факултету у Београду, издана у литографисаним табацима од самих студената. Постоји више издања. Прво издање појавило се 1910 (?). ЗПБФУБ I, 1950,9.

22. *Откопавање Немањине св. Богородице код Куршумлије*. Стар. I, 1922, 47—55 са 6 репр. и посебно: [Б. 1923], 9, 240 × 170.

Rec. ПКЈИФ IV, 1924, 318—319, *В. Ћ[оровић].; BZ* XXV, 1925, 473, *E. W[eigand]*.

23. *Роман Мелод*. Нови лист II, 1923, 324—326, Четврти ускршњи додатак 2—3, 7 до 9 април.

1924

24. *„Миротворна" Хрватска пре хиљаду година*. Ратни инвалид VI, 1924, 18, 6, — 6 мај.

1925

25. *Први хришћански цар и Прва хришћанска престоница*. Вр. V, 1925, 1097, 23 са 2 репр., 6—8 јануар.

1926

26. *Година преноса моштију св. Симеуна из Хиландара у Студеницу*. Бог. I, 1926, 67—79 и посебно: [Б.] 1926, 67—79, 243 × 163.

Rec.: ПКЈИФ V, 1925, 272—273, *П. П[оповић]*. и *Р[ахила]. А[нтић]*.

1927

27. *Првобитни постанак имена и манастира Хиландара*. Бог. II, 1927, 50—57, 134—138, и посебно: Б. 1927, 16, 228 × 153.

Rec.: ГСНД III, 1927, 314, *Ф. Гранић; Byz*. V, 1929-30, 544, *M. Laskaris*.

28. *Хронологија изашиљања Бориса II и Романа у ӣалашӣво на византиски двор* (La date de la remise de Boris II et de Romain comme otages à la cour de Byzance). ГСНД II, 1926, 135—138 и посебно: Ск. 1926, 4, 285×206. Под нешто измењеним насловом (La Chronologie de l'envoi de Boris II et de Romain en otage à Constantinople), резиме и у књизи: Deuxième Congrès Intèrnational des Etudes byzantines, Belgrade 1927, Compte-rendu par D. Anastasijević et Ph. Granić, Belgrade 1929, 146—147.

Rec.: BZ XXVIII, 1928, 202, *F. D[ölger]*.

29. *Македонија у Средњем веку*. Задужбина, Годишњак „Фонда Станојла и Драгиње Петровић", V, 1926-27, 3—27. Извод: Вр. VII 1927, 2131, са 1 репр. — 25 новембар.

Упор. бр. 152 (незнатне измене текста).

30 (а) *II-ги међународни конгрес византиолога*. Вардар, календар 1928, 66—75 са 1 репр. и посебно: Б. [1927], (2) + 66—75, 227×151.

(б) *Deuxième Congrès International des Byzantinistes, Belgrade, 11-16 avril 1927*. Byz. III, 1926, 547—558.

31. *Лисӣина манасӣира Пеӣре од окӣобра 1395 год. и ӣоӣврда цариградског ӣаӣријарха у срӣском ӣреводу*. Бог. II, 1927, 297—301.

Штампано као прилог уз чланак Ђ. Сп. Радојичића: Листина манастира Петре од октобра 1395 год. као извор за хронологију битке на Ровинама, Бог. II, 1927, 293—297.

1928

32. (а) *Хиӣоӣеза о „Заӣадној" Бугарској* (L'hypothèse de la „Bulgarie Occidentale"). ГСНД III, 1927, 1—12 и посебно: Ск. 1927, 12, 282×199.

Rec.: BZ XXVIII, 1928 201—202, *F. D[ölger]*.; *Byz*. V, 1929—30, 545—546, *M. Laskaris*.

(б) *L'hypothèse de la Bulgarie Occidentale*. L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans. Premier recueil dédié à la memoire de Théodore Uspenskyj. Paris 1930, 20—36 и посебно: Paris 1930, 20—36, 329×253.

Rec.: ГСНД XI, 1931, 258—259, *Ф. Гранић; BZ* XXXI, 1931, 442—443, *F. D[ölger]*.; *SK* IV, 1931, 296, *Н. Т[оллъ]*. и *Д. Р[асовскій]*.

1929

33. *Кулӣурна исӣорија Визанӣије*. „Нова литографија" Мил. Јовановића, Ломина ул. бр. 7—Б. [1929], 232, 345×215, [литографисано].

Предавања проф. Анастасијевића на Богословском факултету у Београду, издана од самих студената у литографисаним табацима. Постоји више издања. Прво издање се појавило 1923 год. ЗПБФУБ I, 1950, 10.

34. *Deuxième Congrès International des Etudes byzantines Belgrade, 1927*. Compte-rendu par D. Anastasijević et Ph. Granić. Belgrade, Imprimerie de l'Etat 1929. XXXI + 206 + (2) +23 pl., 239×162.

Rec.: Byz. IV, 1927—28, 789—791, *H. G[régoire]*.; *Egyetemes Philol. Közlöny* 53, 1929, 152—153, *G. Moravcsik*.

35. *Die Zahl der Araberzüge des Tzimiskes*. BZ, XXX, 1929-30, 400—405.

Rec.: Byz. V, 1929—30, 807, *Roger Goossens*.

36. *La Date du typikon de Tzimiscès pour le Mont Athos*. Byz. IV, 1927-28, 7—11 и посебно: Liège 1929, 5, 246×156.

Rec.: BZ XXIX, 1929, 442, *F. D[ölger]*.

37. *Левъ Діаконъ о годѣ отвоеванія Цимисхіемъ Болгаріи отъ русскихъ*. SK III, 1929, 1-4 и посебно: Prague 1929, 4, 271×204.

Rec.: BZ XXIX, 1929, 427 *F. D[ölger]*.

38. † *Фјодор Ивановић Успенски*. Бог. IV, 1929, 52—62 и посебно: Б. 1929, 53—63, 231×156.

39. *Сократ о народној историји* (Socrate de l'histoire nationale). Šišićev zbornik, Zagreb 1929, 221—228 и посебно: Zagreb 1929, 221—228, 240×167.

1930

40. *Les indications chronologiques de Yahya rélatives à la guerre de Tzimiscès contre les Russes*. Etudes sur l'histoire et sur l'art de Byzance. Mélanges Charles Diehl I, Paris [1930], 1—5 и посебно: Paris [1930], 5, 325×248.

Rec.: BZ XXXI, 1931, 443, *F. D[ölger].; Bsl*. III, 1931, 185, *Fr. Dvornik; SK* V, 1932, 319, *Г. Острогорский*.

41. *Предговор*. ДСО 3—4.

Rec.: ПКЈИФ X, 1930, 301—306, *В. Ћоровић;* 309—320, *П. Поповић; Вр*. X, 1930, 2930, 2, 21. II., *Ј. Радонић;* 2931, 2, 22. II., *М. Шевић*.

1931

42. *Die chronologischen Angaben des Skylitzes (Kedrenos) über den Russenzug des Tzimiskes*. BZ XXXI, 1931, 328—333 и посебно: Leipzig-Berlin 1931, 328—333, 235×158.

Rec.: Bsl. IV, 1932, 488, *(A)* [=*M. A. Andreeva*].

43. *La chronologie de la guerre russe de Tzimiscès*. Byz. VI, 1931, 337—342 и посебно: Bruxelles 1931, 337—342, 244×159. Извод: IIIme Congrès international des études byzantines Athènes 1930. Compte-rendu par A. C. Orlandos, Athènes 1932, 136—137.

Rec.: BZ XXXI, 1931, 443, *F. D[ölger].; Bsl*. III, 1931, 544—545, *J[an]. F[rček].;* 567, *(A)* [=*M. A. Andreeva*].

44. *Болгарія 973-го года* (La Bulgarie de l'an 973). Bsl. III, 1931, 103—109 и посебно: Praha 1931, 6 + (1), 250×175.

Rec.: BZ XXXI, 1931, 443, *F. D[ölger].; ГСНД*, XIV, 1934, 263, *В. Розов*.

45. *Споменици из старих цркава у Санџаку неиздани или с погрешкама издани*. Бог. VI, 1931, 64—72 и посебно: Б. 1931, (2) + 64—72, 230×153.

1932

46. *Година савеза Фокина с Бугарима ӣроӣив Руса* (L'année de l'alliance de Phocas avec les Bulgares contre les Russes). ГСНД XI, 1931, 51—60 и посебно: Ск. 1932, 10, 283 × 205.

Rec.: *BZ* XXXIII, 1933, 192, *B. G[ranić].; Bsl.* V, 1933—34, 537, [*M. A. Andreeva*]; *ЈИЧ* I, 1935, 692, *Г. Осӣрогорски.*

47. *Како је Сокраӣ своме ученику, неверном Арисӣодему, названом ӣо расӣу „Малом", доказао да има Бога* (Ксенофонт, Успомене о Сократу I. 4). Бог. VII, 1932, 279—283 и посебно: Б. 1932, (2) + 279—283, 229 × 153.

Превод с грчког.

1933

48. *Кроз једну збирку новијих акаӣа Цариградске ӣаӣријаршије о њеним еӣархијама.* Бог. VIII, 1933, 109—123 и посебно: Б. 1933, (2) + 109—123, 227 × 152.

Рад обухвата акте Цариградске патријаршије који се односе на епархије у саставу данашње Српске патријаршије, објављене у збирци И. И. Соколова: Ἐπαρχιακὰ Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, Петроград 1915.

49. *Шӣа је нађено у цркви Св. Николе у Белом Пољу. Изјава ӣрофесора г. др. Д. Анасӣасијевића.* Пр. XXIX, 1933, 10404, 4, - 22. X.

Изјава је дата поводом написа у Пр. 21. X., у коме се говори о налазу рукописа у манастиру Никољцу од стране проф. В. Ћоровића.

50. *Изјава г. Д. Анасӣасијевића.* Пр. XXIX, 1933, 10413, 4, - 31. X.

Одговор на изјаве В. Ћоровића и В. Поповића, Пр. XXIX, 1933, 10407, 3, - 25. X. и 10408, 2, - 26. X.

51. *Изјава г. Анасӣасијевића.* Пр. XXIX, 1933, 10419, 4, - 6. XI.

Одговор на изјаву В. Ћоровића, Пр. XXIX, 1933, 10414, 2, - 1. XI.

52. *Г. Анасӣасијевић г. Ћоровићу.* Пр. XXIX, 1933, 10425, 4, - 12. XI.

Одговор на изјаву В. Ћоровића, Пр. XXIX, 1933, 10420, 3, - 7. XI. На ову изјаву Д. Анастасијевића одговорио је В. Ћоровић, Пр. XXIX, 1933, 10426, 3, - 13. XI.

1934

53. *Леӣоӣис Никољски.* Бог. IX, 1934, 364—370 и посебно: Б. 1934, (1) + 364—370, 231 × 154.

Rec.: *ЈИЧ* I, 1935, 111—115, *В. Ћоровић.*

1935

54. *Је ли свеӣи Сава крунисао Првовенчаног?* Бог. X, 1935, 211—312 и посебно: Б. 1935, (2) + 211—312, 227 × 149.

Rec.: *BZ* XXXVI, 1936, 224, *B. G[ranić].; ЈИЧ* II, 1936, 170—171, *Сӣ. Сӣ[анојевић].; ПКЈИФ* XVI, 1936, 330—331, *П. П[оӣовић].; СКГ* XLVII, 1936, 150, *Д. К[осӣић].*

1936

55. *Свети Сава је умро 1236 године*. Бог. XI, 1936, 237—275, и посебно: Б. 1936, 237—275, 232 × 156.

Rec: *BZ* XXXVI, 1936, 504, *B. G[ranić]*.; *ПКЈИФ* XVI, 1936, 331—333, *П. П[оповић]*.

56. [*Једно грчко хиландарско писмо из XVIII в. с минијатурама*]. ЗИЈССО I, 1936, 393—394.

Превод с грчког, објављен у раду Р. Грујића под горњим насловом, ЗИЈССО I, 1936, 389—394.

57. [*Писмо херцеговачког митрополита Јеремије руском цару Александру I од 5 априла 1803 г.*] ЗИЈССО I, 1936, 401—402.

Превод с грчког, објављен у раду Д. Страњаковића под горњим насловом, ЗИЈССО I, 1936, 395—402.

1937

58. *Неколики неиздати грчки текстови*. Стар. XII, 1937, 3—11 и посебно: Б. 1937, 11, 275 × 213.

Rec.: *BZ* XXXVII, 1937, 509—510, *F. D[ölger]*.; *Bsl.* VII, 1937—38, 383, [*M. A. Andreeva*]; *ГСНД* XIX, 1938, 247—248, *Ф. Гранић*.

59. „*Света словеса*" *св. Саве заиста су постојала*. Бог. XII, 1937, 258—261 и посебно: [Б. 1937], 258—261, 237 × 155.

Rec.: *Bsl.* VII, 1937—38, 371 [*M. A. Andreeva*]; *ЈИЧ* V, 1939, 314, *В. Н[овак]*.

1938

60. *Зсфигменскіе акты царя Душана*. AIK X, 1938, 57—68 и посебно: [Prague], 1938, 57—68, 267 × 199.

Rec.: *BZ* XXXVIII, 1938, 210, *F. D[ölger]*.

61. *Из историје Пећске патријаршије после Арсенија III. (Два писма цариградских патријараха)*. Брат. XXIX, 1938, 20—25 и посебно: Б. 1938, 8, 233 × 153.

1939

62. *Једина византиска царица Српкиња*. Брат. XXX, 1939, 26—48 и посебно: Б. 1939, 23, 234 × 155

Rec.: *BZ* XXXIX, 1939, 262, *F. D[ölger]*.; *ГСНД* XXI, 1940, 177; *В. М[ошин]*.; *Bsl.* IX, 1947, 134, *Г. Острогорский*; *Byz.* XVIII, 1948, 304, *A. Soloviev*.

1940

63. *Царскій годъ въ Византіи* (L'année imperiale à Byzance). AIK XI, 1940, 147—200 и посебно: Б. 1939, 147—200, 264 × 198.

Rec.: *BZ* XL, 1940, 305, *F. D[ölger]*.; *Bsl.* VIII, 1939—46, 317, *S.* [= *T. Saturnik?*]; IX, 1947, 133—134, *Г. Острогорский*; *Byz.* XVIII, 1948, 303—304, *A. Soloviev*.

64. *Још једна беседа поводом смрти Јелене Драгаш*. Брат. XXXI, 1940, 78—84 и посебно: Б. 1940, 9, 230 × 152.

Rec.: *BZ* XL, 1940, 232, *F. D[ölger]*.; *ГСНД* XXI, 1940, 177, *В.* [*Мошин*].; *Bsl.* IX, 1947, 134, *Г. Острогорский*; *Byz.* XVIII, 1948, 304, *A. Soloviev*.

1941

65. *Трећа посмртна беседа Јелени Драгашевој и још неколики грчки текстови о Србима*. Брат. XXXII, 1941, 50—61 и посебно: Б. 1941, (2) + 50—61, 231 × 153.

Rec.: Bsl. IX, 1947, 134, *Г. Острогорский; Byz.* XVIII, 1948, 304, *A. Soloviev*.

1946

66. *Питања најпобожнијег деспота српског, Господина Ђурђа, Његовој Светости Васељенском Патријарху, Господину Генадију Схоларију. — Одговори Патријархови*. Гласник, Службени лист Српске православне цркве XXVII, 1946, 218—223.

1947

67. *Д-р Драгутин Анастасијевић, прави члан*. [*Биографија и библиографија*]. ГодСАН LIII, 1946, 153—162.

1950

68. *Роман „Слаткопевац“* (Kirchendichter Romanos Melodos). ЗПБФУБ I, 1950, 14—28.

Rec.: BZ XLV, 1952, 157, *V. I.* [= *Vizantološki institut Srpske akademije nauka*].

1951

69. *Les Koumanes pronoïaires*. Université Libre de Bruxelles. Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves. Tome XI (1951). Mélanges Henri Grégoire. III. Bruxelles, 1951, 19—29. (У заједници са Г. Острогорским).

Rec.: BZ XLV, 1952, 477, *F. D[ölger].; Bsl.* XIII, 1952, 181, *R. G[uillard]*.

II

70. *Алексије I Комнин*. I, 42—43.
71. *Алексије II Комнин*. I, 43.
72. *Алексије III Анђел*. I, 43.
73. *Алексије IV Анђел*. I, 43.
74. *Алексије V Дука Мурзуфло*. I, 43.
75. *Ана Кантакузинова*. I, 54.
76. *Ана Комнинова. 1. Кћи Алексија I Комнина*. I, 54.
77. *2. Кћи Теодора I Епирског*. I, 54.
78 *Ана Палеологова. 1. Кћи Михаила VIII Палеолога*. I, 54.
79. *2. Нећака Михаила VIII Палеолога*. I, 54.
80. *3. Жена грофа Јована Орсинија*. I, 54.
81. *Ана Савојска*. I, 54.
82. *Ангора*. I, 56.
83. *Андроник I Комнин*. I, 59—60.
84. *Андроник II Палеолог*. I, 60.
85. *Андроник III Палеолог*. I, 60.

86. *Андроник IV Палеолог*. I, 60—61.
87. *Анђели*. *1. Византиски Анђели*. I, 61.
88. *2. Епирски Анђели*. I, 61.
89. *3. Тесалски Анђели*. I, 61.
90. *Апокавк Алексије*. I, 68.
91. *Бонски корпус*. I, 226.
92. *Варна. Битка код Варне 10/11 1444*. I, 317.
93. *Василије I „Македонац"*. I, 317—318.
94. *Василије II „Бугароубица"*. I, 318—319.
95. *Велизар*. I, 327.
96. *Византија*. I, 356—358.
97. *Византиологија*. I, 358—360.
98. *Византиологија у Јужних Словена*. I, 360.
99. *Влашка Велика*. I, 387.
100. *Далмација. Историја*. I, 549—552.
101. *Диканж*. I, 592.
102. *Димитрије Хоматијан*. I, 593—594.
103. *Драч*. I, 631—633.
104. *Дука*. I, 674.
105. *Дуке*. I, 675.
106. *Евдокија*. I, 703.
107. *Евстатије*. I, 704.
108. *Епирска деспотовина*. I, 711—716.
109. *Ираклије*. II, 56—57.
110. *Исак I Комнин*. II, 59.
111. *Исак II Анђел*. II, 59.
112. *Јелена. 2. Последња српска деспотица*. II, 140.
113. *3. (Јелача), из породице Гаталузија*. II, 140—141.
114. *Јелена Драгаш*. II, 141.
115. *Јован Анђел. 1. Син Исака II Анђела*. II, 151.
116. *2. Сестрић Јована VI Кантакузина*. II, 151—152.
117. *Јован Зонара*. *II*, 152.
118. *Јован I Цимисхија*. II, 152—153.
119. *Јован II Комнин*. II, 153.
120. *Јован III Дука Ватац*. II, 153—154.
121. *Јован IV Ласкар*. II, 154.
122. *Јован V Палеолог*. II, 154—155.
123. *Јован VII Палеолог*. II, 156.
124. *Јован VIII Палеолог*. II, 156—157.
125. *Јустинијан I Велики*. II, 197—199.
126. *Јустинијан II*. II, 199.
127. *Кантакузин Јован*. II, 230—233.
128. *Каталонски велики одред*. II, 266—267.
129. *Кедрин Ђорђе*. II, 290.
130. *Кекавмен*. II, 290.
131. *Кинам Јован*. II, 295.
132. *Климент св*. II, 303—305.
133. *Клокотница*. II, 306.

134. *Комнини*. II, 357.
135. *Констанітин Велики*. II, 366—367.
136. *Констанітин IV Погонаті*. II, 367.
137. *Констанітин V Копроним*. II, 367.
138. *Констанітин IX Мономах*. II, 367.
139. *Констанітин X Дука*. II, 367.
140. *Констанітин XI Палеолог, „Драгаш"*. II, 367—369.
141. *Констанітин Манас*. II, 369.
142. *Котіаница*. II, 405.
143. *Крф*. II, 477—478.
144. *Лав III Иконоборац*. II, 516—517.
145. *Лав V Јерменин*. II, 518.
146. *Лав VI Мудри*. II, 518.
147. *Лав (Леон) Сгур*. II, 518.
148. *Ласкари*. II, 532.
149. *Латинско цариградско царсітво*. II, 534—539.
150. *Лионска унија*. II, 571—576.
151. *Маврикије*. II, 620—623.
152. *Македонија (и Стара Србија). Историја*. II, 639—647.
153. *Манојло I Комнин*. II, 662—663.
154. *Манојло II Палеолог*. II, 663—666.
155. *Марија Палеологина*. II, 674—675.
156. *Михаило I Рангавис*. II, 839.
157. *Михаило II „Муцави"*. II, 839—840.
158. *Михаило III „Пијаница"*. II, 840.
159. *Михаило IV Пафлагонац*. II, 840.
160. *Михаило VII Дука „Парапинак"*. II, 840—841.
161. *Михаило VIII Палеолог*. II, 841—844.
162. *Михаило Аталиат*. II, 844.
163. *Михаило Псел*. II, 846.
164. *Никејско царсітво*. III, 65—68.
165. *Никита Акоминат*. III, 69.
166. *Никопољска битка*. III, 84—85.
167. *Нићифор I*. III, 91—92.
168. *Нићифор II Фока*. III, 92—93.
169. *Нићифор Григора*. III, 93—94.
170. *Пахимер Ђорђе*. III, 306.
171. *Порфирогенит (Констанітин VII)*. III, 508—512.
172. *Прокопије из Цезарије*. III, 587.
173. *Самуило*. IV, 31—34.
174. *Света Гора (Атонска)*. IV, 52—59.
175. *Сеоба Срба и Хрвата на Балкан*. IV, 118—124.
176. *Скилица Јован*. IV, 155.
177. *Флорентинска унија*. IV, 743—744.
178. *Фока*. IV, 745—746.
179. *Фотије*. IV, 748—750.
180. *Франца Ђорђе*. IV, 757.
181. *Халкокондил (Халкондил) Лаоник*. IV, 775.

182. *Хенрик Фландриски*. IV, 789—790.
183. *Хрвати и Византија*. IV, 831—837.
184. *Хуни*. IV, 854—855.
185. *Цариград*. IV, 861—862.
186. *Цариградска патријаршија у средњем веку*. IV, 862—866.

III

187. *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher;* internationales wissenschaftliches Organ, unter Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen herausg. v. Dr. Phil. Nikos A. Bees (Βέης). Berlin-Wilmersdorf. Erster Band, 1920, IV + 456, 8⁰. Zweiter Band, 1921, 496, 8⁰. *ПКЈИФ* II, 1922, 93—95.

188. Васильевъ А. А., *Лекціи по исторіи Византіи*. I, до 1081 г. С. — Петербургъ 1917, 355. *ПКЈИФ* I, 1921, 151.

189. Granić B., *Die Subscriptionen in den datierten griechischen Handschriften des 9. und 10. Jahrhunderts*. II. darstellender Teil der zur Erlangung der Doktorwürde der hohen philosophischen Fakultät I. der Universität München am 19. Juli 1909 vorgelegten Inaugural-Dissertation. Sr. Karlovci 1922, 40, 8⁰. *ПКЈИФ* II, 1922, 306—308.

190. Dölger F., *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*, 67 Abbildungen auf 25 Lichtdrucktafeln aus dem Lichtbilderarchiv der Bayerischen Akademie der Wissenschaften zusammengestellt, beschrieben, erläutert und in Umschrift wiedergegeben von F. Dölger, Mittel- und neugriechisches Seminar der Universität München, 1931; gr. fol., (осим таблица и VI стр. + 68 стубаца текста). *ГСНД* XI, 1931, 241—251 и у сепарату: ГСНД XI, IV Преглед литературе, Ск. 1932, 241—251.

191. Diehl Ch., *Byzance, grandeur et decadence*. Paris 1919, 344. *ПКЈИФ* I, 1921, 152.

192. Diehl Ch., *Histoire de l'Empire byzantin*. Paris 1919, 240. *ПКЈИФ* I, 1921, 151—152.

193. Oeconomos L., *La vie religieuse dans l'Empire byzantin au temp des Comnènes et des Anges*. Préface de Ch. Diehl. Paris 1918, III + 244, 8⁰. *ПКЈИФ* I, 1921, 149—150.

194. Županić N., *Bela Srbija. Primedbe Jagićevom shvatanju K. Porfirogenita o dolasku Hrvata i Srba*. Odštampano iz „Narodne starine“. Zagreb 1922, 14, 8⁰. *ПКЈИФ* III, 1923, 273—275.

195. Жупанић Н., *Систем историјске антропологије балканских народа*. Стар. II, 1907, 167—189; III, 1908, 1—70. Βυζ. I, 1909, 629.

196. Златарски В. Н., *Намъренията въ Албания надписъ съ името на Българския князъ Бориса-Михаила*. Slavia II_1 (Праг), 1923, 61—91. *AACJE* II, 1924, 137—142 и у сепарату: AACJE II, Критика, Б. 1924, 137—142.

Rec.: Byz. II, 1925, 595, *M. Laskaris; BZ* XXVI, 1926, 243, *M. Laskaris.*

197. Ilić J. A., *Die Bogomilen in ihrer geschichtlichen Entwickelung (Paulicianer, Bogomilen u. die bosnische christliche Kirche).* Inaugural-Dissertation der katolischen theologischen Fakultät der Universität Bern zur Erlangung der Doktorwürde. Sremski Karlovci 1923, 91, 8°. *ПКЈИФ* III, 1923, 275—276.

198. Ilić J. P.. *Die Völkerbildung der südlichen Slaven.* Inaugural-Dissertation der philosophischen Fakultät der Universität Bern zur Erlangung der Doktorwürde. Sremski Karlovci 1923, VI + 84, 8°, *ПКЈИФ* III, 1923, 273.

199. Krumbacher K., Κτήτωρ. *Ein lexikographischer Versuch.* Indogermanische Forschungen, 25, 1909, 393—421. *СКГ* XXIII, 1909, 235—237.

200. Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον τῆς Μέσης καὶ Νεᾶς Ἑλληνικῆς (Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης). Τόμος ε'. Ἐν Ἀθήναις 1920, 456, 4°. *Јужнословенски филолог* III, 1922-23, 189—191.

201. Manojlović G., *Le peuple de Constantinople.* Byz. XI, 1936, 617—716. *Пр.* XXXIII, 1937, 11836, 14 са 1 репр. — 2. X.

Објављено под насловом: *После тридесет година један наш научник добио је ласкаво признање за свој рад штампан 1904. Поводом француског превода једног дела г. Гавре Манојловића.* У приказу је дат и превод реферата А. Грегоара о овом Манојловићевом делу, објављен у: Bulletins de l'Académie royale de Belgique (Classe des Lettres, etc.). Séance du 7 juin 1937, № 6, 247—250.

202. Новаковић Ст., *Прилеп у првој поли XIV века по трескавачким повељама краља Стефана Душана.* ГСКА LXXX, 1909, 1—24. Βυζ. I, 1909, 666—667.

203. Petković V. R., *Une Hypothèse sur le Car Samuel.* Paris 1918, 28, 8°. *ПКЈИФ* II, 1922, 121.

204. Поповић П., *О хронологији у делима Св. Саве.* ГСКА CXII, 1924, 19—86 са 1 палеогр. снимком. *ДСО* 15—18.

Rec.: *ПКЈИФ* X, 1930, 316—319, *П. Поповић.*

205. Поповић П., *Поводом двеју старих оцена Г. Д. Н. Анастасијевића.* ПКЈИФ X, 1930, 309—320. *ЖР* VII, 1931, 440—443.

Објављено заједно са радом бр. 214 под насловом: *Одговори Вл. Ћоровића и Павла Поповића на моје лањске критике,* и посебно: Б. 1931, 438—443 + (2), 240 × 160.

206. Радојчић Н., *О неким господарима града Просека на Вардару. Прилог српској повесници у дванаестом и тринаестом веку.* ЛМС. 259, 1909, 1—19; 260, 1909, 32—40. Βυζ. I, 1909, 666.

207. Roth K., *Geschichte des byzantinischen Reiches.* Göschen's Bibliothek № 190, Berlin—Leipzig 1919, 172. *ПКЈИФ* I, 1921, 152.

208. Roth K., *Sozial- und Kulturgeschichte des byzantinischen Reiches.* Göschen's Bibliothek № 787, Berlin-Leipzig 1919, 112. *ПКЈИФ* I, 1921, 152.

209. Соловјев А. — Мошин В., *Грчке повеље српских владара.* ЗСКАИЈКСН треће одељење књ. VII; Извори за историју Јужних

Словена, серија шеста; Извори на грчком језику књ. 1. Предговор J. Радонића. Б. 1936, (12) + CXXXVII + 538, 8⁰. (а) *Бог.* XII, 1937, 317—356 и посебно: Б. 1937, 317—356, 230 × 153; (б) *Byz.* XII, 1937, 625—638 (у скраћеном облику, на француском језику).

Rec.: BZ XXXVIII, 1938, 209, *F. D[ölger].; ЈИЧ* V, 1939, 315, *B. H[овак].*

210. Станојевић Ст., *О Јужним Словенима у VI, VII и VIII веку.* ГСКА LXXX, 1909, 124—154. Buζ. I, 1909, 665—666.

211. Станојевић Ст. — Ћоровић Вл., *Одабрани извори за српску историју. I. Доба од VI—X века.* Б. 1921, IV + 72, 8⁰. *ДСО* 5—14.

Rec.: ПКЈИФ X, 1930, 301—306, *В. Ћоровић; BZ* XXXII, 1932, 151, *B. G[ranić].*

212. *Старинар,* 3-а серија, I, 1922, уредник Н. Вулић, Б. 1923, IV + 314 + 1 скица + VI таблица снимака, 8⁰. *ПКЈИФ* III, 1923, 243—244.

213. Томић J. Н., *Наличје научног рада г. др Драг. Н. Анастасијевића, доцента Универзитета.* Штампа XIII, 1914, 96—103, 9—16. IV. *Трибуна* [V], 1914, 1244—1249, 2—7. V.

Објављено под насловом: *О мом „наличју“.*

214. Ћоровић В., *Поводом двеју оцена Г. Д. Н. Анастасијевића.* ПКЈИФ X, 1930, 301—309. *ЖР* VII, 1931, 438—440.

Вид. бр. 205.

215. Ћоровић В., *Списи Св. Саве.* ЗСКАИЈКСН Прво одељење књ. XVII, Дела старих српских писаца књ. I. Б. — Ср. Карловци 1928, LXIV + 254, 8⁰. *Бог.* V, 1930, 219—230 и посебно: Б. 1930, 219—230, 232 × 157.

Rec.: ПКЈИФ X, 1930, 306—309, *В. Ћоровић; BZ* XXXI, 1931, 181, *B. G[ranić].*

216. Stein E., *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisern Justinian II. u. Tiberius Constantinus.* Stuttgart 1919, VIII + 200, 8⁰. *ПКЈИФ* II, 1922, 306.

Зборник радова Српске академије наука LXV — Византолошки институт, књ. 6
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LXV — Institut d'Études Byzantines, № 6

ЉУБОМИР НИКИЋ

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА АКАДЕМИКА ФИЛАРЕТА ГРАНИЋА

СКРАЋЕНИЦЕ

АПДН = Архив за правне и друштвене науке
Б. = Београд
BZ = Byzantinische Zeitschrift
Byz. = Byzantion
Бог. = Богословље
Брат. = Братство
Bsl. = Byzantinoslavica
VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku
ГИДНС = Гласник Историског друштва у Новом Саду
ГЈПД = Гласник Југословенског професорског друштва
ГНЧ = Годишњица Николе Чупића
ГодСКА = Годишњак Српске краљевске академије
ГСКА = Глас Српске краљевске академије
ГСНД = Гласник Скопског научног друштва
ГСПЦ = Гласник Српске православне цркве
ГСФФ = Годишњак Скопског филозофског факултета
ZR = Zbornik u čast M. Rešetara, Dubrovnik 1931
ЗРНИБ = Записки Русскаго научнаго института въ Бѣлградѣ
ЈИЧ = Југословенски историски часопис
ЈС = Јужна Србија
NS = Narodna starina
Н.С. = Нови Сад
ПГ = Просветни гласник
ПИСКА = Посебна издања Српске краљевске академије
ПКЈИФ = Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
С.К. = Сремски Карловци
Ск. = Скопље
ССКА = Споменик Српске краљевске академије
Стар. = Старинар
ŠZ = Šišićev zbornik, Zagreb 1929 [1930]

Досадашње библиографије радова акад. Ф. Гранића — Ф. Гранић: ГодСКА XLIII, 1934, 226-232; ГодСКА XLIX, 1939, 231-234; *Г. Острогорски:* Историски часопис I, 1949, 400-402; Bsl. X, 1949, 135—138.

Ова Библиографија, за разлику од оних досада објављених — које су се ограничавале само на расправе и чланке и веће оцене и приказе, обухвата све радове академика Филарета Гранића (1883—1948).

Библиографија је подељена у три дела. У првом делу (I) дати су расправе и чланци из области византологије. Овај део обухвата 49 јединица (1—49) и сређен је по хронолошком низу. Преводи појединих радова нису дати као посебне јединице, већ се наводе уз изворне радове. Уз сваки рад наведени су, уколико постоје, сепарати и рецензије. Наслови на страним језицима, наведени код појединих радова у заградама, означавају да ти радови имају резиме на дотичном страном језику. Резиме је, уколико није другачије означено, штампан уз сам рад.

У другом делу Библиографије (II) који обухвата 160 бројева (50—209) дати су оцене и прикази радова из области византологије. Како се највећи број оцена и приказа односи на наше ауторе, то је овај део, да би могао да послужи и као библиографија — макар и непотпуна — наше византолошке литературе између два рата, сређен по азбучном редоследу писаца, а за поједине писце по азбучном реду приказаних радова. Са истог разлога, у овом делу Библиографије за јединицу је узето приказано дело, тако да се, уколико је о раду написано више приказа, сви они налазе под истим бројем. За оцене и приказе објављене у BZ називи приказаних радова дати су по називима у оригиналу, а не у немачком преводу, како су иначе, са изузетком књ. XXIX, 1929, наведени у овом часопису. Сви прикази и оцене објављени у BZ писани су на немачком језику, и потписани су, изузимајући оне под бр. 108, 166 и 185, са B. G. [= Branko Granić].

У трећем делу (III) који обухвата свега четири јединице (210—213) наведени су, потпуности ради, прилози који се односе на новију историју Српске православне цркве — XIX и XX век.

У Библиографију нису унесене белешке чисто библиографског карактера, тј. оне белешке у којима се само нотирају називи појединих дела. Потпуности ради наводимо да су те белешке објављене у следећим годиштима часописа BZ:

XXIX, 1929	: 111, 138 (5), 156, 399, 474.
XXXI, 1931	: 138, 181, 223, 224, 228.
XXXII, 1932	: 168, 192, 199, 208, 250, 424, 475.
XXXIII, 1933	: 161, 169, 172, 173, 184, 190, 193, 196, 426.
XXXIV, 1934	: 191, 197, 214, 215, 219, 424, 440, 476 (2).
XXXV, 1935	: 453, 465, 475, 477.
XXXVI, 1936	: 234, 235, 272, 468, 484, 486 (3), 495, 540 (2), 541, 542.
XXXVII, 1937	: 180, 194, 221, 229, 231 (3), 277.
XXXVIII, 1938	: 210 (2).
XXXIX, 1939	: 483, 498, 526, 539.
XL, 1940	: 507, 508, 516, 521.

I

1908

1. *Zu den Bleibullen aus Halmyros.* BZ XVII, 1908, 674.

1913

2. *Зависност цркве на острву Кипру од Александрије у првој половини IV века.* Богословски гласник XXIII, 1913, 63—71. Потписано: Ф. Г.

1922

3. Branko Granić, *Die Subscriptionen in den datierten griechischen Handschriften des 9. und 10. Jahrhunderts.* II. darstellender Teil der zu Erlangung der Doktorwürde der hohen philosophischen Fakultät I. der Universität München am 19. Juli 1909 vorgelegten Inaugural-Dissertation. Sr. Karlovci, Serbische Klosterbuchdruckerei 1922, 40, 238 × 159.

Rec.: ПКЈИФ, II, 1922, 306—308, *Д. Н. Анастасијевић; NS* II, 1923, 80, *V. Novak; BZ* XXV, 1925, 421, *A. H*[*eisenberg*].

1924

4. *Der Inhalt der Subscriptionen in den datierten griechischen Handschriften des 11., 12., und 13. Jahrhunderts.* Byz. I, 1924, 251—272 и посебно: Paris-Liège, 1924, (2) + 251—272, 250 × 163. Извод: Compte-rendu du Premier Congrès international des études byzantines Bucarest, 1924, publié par C. Marinescu, Bucarest 1925, 69—71.

5. *Однос између државе и цркве у источноримској (византијској) империји.* Црква и живот III, 1924, 15—30.

6. *Основи државног устројства источно-римске (византиске) империје.* ЈС, 1924, 38—39: 665—675, 40—41: 756—761, 42—43: 833—837.

7. *Prvi međunarodni kongres predstavnika vizantiskih studija u Bukureštu.* NS III, 1924, 78—80.

1925

8. (a) *Оснивање архиепископије у граду Iustiniana Prima 535 године после Хр.* (La fondation de l'archevêché de Iustiniana Prima A. D. 535.). ГСНД I, 1925, 113-134 и посебно: Ск. 1925, 22, 269 × 194.

Rec.: BZ XXV, 1925, 201, *F. D*[*ölger*].; 451, *A. H*[*eisenberg*].

(b) *Die Gründung des autokephalen Erzbistums von Iustiniana Prima durch Kaiser Instinian I. im Jahre 535 n. Chr.* Byz. II, 1925, 123-140 и посебно: Paris-Liège 1926, 123-140, 243 × 157.

Rec.: Bsl. I, 1929, 267, *J. Frček.*

9. *Први васељенски сабор у Никеји 325 године после Христа.* ЈС, 1925, 49: 65-75 и посебно: Ск. 1925, 11, 240 × 158.

1928

10. (a) *Правни положај и организација грчких манастира по Јустинијанову праву* (Die rechtliche Stellung und Organisation der griechischen

Klöster nach dem justinianischen Recht). Бог. III, 1928, 181-196, 269-278 и посебно: Б. 1928, 26, 230×154. Резиме: Deuxième Congrès International des Etudes byzantines, Belgrade 1927. Compte-rendu par D. Anastasijević et Ph. Granić, Belgrade 1929, 176.

(b) *Die rechtliche Stellung und Organisation der griechischen Klöster nach dem justinianischen Recht*. BZ XXIX, 1929, 6-34.

Rec.: Byz. V, 1929-30, 800-801, *R. Goossens; Bsl.* II, 1930, 178, *J. Frček.*

11. *Други међународни конгрес за византијске студије у Београду (11-16 априла 1927)*. ГСНД III, 1927, 325-339 и посебно: Ск. 1928, 325-339, 280×200.

1929

12. (a) *Приватноправни положај монаха у грчким областима позноримске империје у V. и VI. веку*. ГСНД V, 1928, 131-135 и посебно: Ск. 1929, 5, 273×194.

(b) *Die privatrechtliche Stellung der griechischen Mönche im V. und VI. Jahrh.* BZ XXX, 1929-30, 669-676 и посебно: [Leipzig 1929] 669-676, 234×158.

13. *Deuxième Congrès International des Etudes byzantines Belgrade, 1927*. Compte-rendu par D. Anastasijević et Ph. Granić. Belgrade, Imprimerie de l'Etat 1929. XXXI + 206 + (2) + 23 pl. 239×162.

Rec.: Byz. IV, 1927-28, 789-791, *H. G*[*régoire*].; *Egyetemes Philol. Közlöny* 53, 1929, 152-153, *G. Moravcsik.*

14. *Шарл Дил*. Српска књижевна задруга 217, 1929, III-XI (Предговор уз Дилове *Византиске слике* II).

1930

15. (a) *Акт оснивања манастира у грчким областима позноримског царства у V. и VI. веку*. ГСНД VII-VIII, 1929-30, 77-81 и посебно: Ск. 1930, 5, 295 ×218.

Rec.: Bsl. III, 1931, 569 [*M. A. Andreeva*].

(b) *L'acte de fondation d'un monastère dans les provinces grecques du Bas-Empire au Ve et au VIe siècle*. Etudes sur l'histoire et sur l'art de Byzance. Mélanges Charles Diehl I. Paris [1930], 101-105 и посебно: Paris [1930], 101-105, 325×248.

Rec.: Bsl. III, 1931, 192, *Fr. Dvorník; Seminarium Kondakovianum* V, 1932, 322, *Г. Острогорский.*

16. (a) *Новеларно законодавство цара Лава VI. у ствари манастира и монаха* (Das Klosterwesen in der Novellen Kaiser Leo der Weisen). ГСФФ I,1930, 71-76 и посебно: Ск. 1930, 6, 270×205. Резиме: IIIme Congrès international des études byzantines Athènes 1930. Compte-rendu par A.C. Orlandos. Athènes 1932, 178.

(b) *Das Klosterwesen in der Novellengesetzgebung Kaiser Leo des Weisen*. BZ XXXI, 1931, 61-69 и посебно: Leipzig 1931, 61-69, 236×160.

Rec.: Bsl. III, 1931, 569 [*M. A. Andreeva.*]

1931

17. *Прилози правној историји манастира у грчким областима позноримског царства у IV-VI. веку. I. Престанак чланства у манастирској заједници.* Бог. VI, 1931, 191-200.
Rec.: ЈИЧ I, 1935, 604-605, *Г. Острогорски.*

18. *Прилози правној историји манастира у грчким областима позноримског царства у IV-VI. веку. II. Дисциплинарно-казнено право за монахе.* Бог. VI, 1931, 269-289.
Rec.: ЈИЧ I, 1935, 605, *Г. Острогорски.*

19. *Црквена историја и Црквено право на трећем мађународном конгресу за византијске студије у Атини.* Бог. VI, 1931, 72-78.

20. (a) Dr Филарет Гранић, Професор Универзитета. *Патрологија.* Б. [1931]. Издање Удружења Студената Прав. Богос. Факултета. Литографија Косте М. Бојковића, Поенкареова ул. 15. 236, 325×203 (литографисано).

(b) Д-р Филарет Гранић, Професор Универзитета. *Патрологија.* Београд 1954. (2)+204, 285×200 (умножено на шапирографу).

1932

21. *Отмица* (ἁρπαγή, *raptus*) *у грчко-римском праву.* ГСНД XI, 1931, 43-50 и посебно: Ск. 1932, 8, 283×209.
Rec.: Bsl. V, 1933—34, 560, *M. A. Andreeva.*

22. *Прилози правној историји манастира у грчким областима позноримског царства у IV-VI. веку. III. Ступање у манастирску заједницу.* Бог. VII, 1932, 1-22 и посебно: Б. 1932, 24, 232×155.
Rec.: ЈИЧ I, 1935, 605, *Г. Острогорски.*

23. *Узимање монаха у клир у старој цркви* (Die Cheirotonie der Mönche der alten Kirche). Бог. VII, 1932, 283-289 и посебно: Б. 1932, 8, 229×154, под погрешним насловом: *Узимање монаха у клир у старој српској цркви.* Резиме: BZ XXXIII, 1933, 235.

24. *Радови Илариона Руварца, који имају везе с византиском историјом. Библиографски прилог* (Die für die byzantinische Geschichte in Betracht kommenden Aufsätze des Archimandriten Hilarion Ruvarac. Ein bibliographischer Beitrag). ГИДНС V, 1932, 245-247 и посебно: [С. К. 1932], 245-247, 237×156. Прештампано: Споменица Илариона Руварца (1832-1932), С. К. 1932, 245-247. Резиме: BZ XXXII, 1932,452.
Rec.: Bsl. IV, 1932, 481 [*M. A.*] *A*[*ndreeva*].

25. *Црквени односи на територији Војводине до конца византиске владавине* (Die kirchlichen Verhältnisse auf dem Gebiete Vojvodinas bis zum Ende der byz. Herrschaft). ГИДНС V, 1932, 325-330 и посебно: С. К. 1933, (2)+325-330, 235×156. Резиме: BZ XXXIII, 1933, 453.
Rec.: ЈИЧ II, 1936, 285, *Г. Острогорски.*

26. *Трећи међународни конгрес за византиске студије у Атини.* ГСНД XI,1931, 284-286 и у сепарату: ГСНД XI, 1931, IV. Преглед литературе. Ск. 1932, 284-286.

27. †*August Heisenberg (1869-1930).* ГСНД XI, 1931, 287-288 и у сепарату: ГСНД XI, 1931, IV. Преглед литературе. Ск. 1932, 287-288.

1933

28. *Било и клепало у египатским и палестинским манастирима старе цркве.* Бог. VIII, 1933, 302-307 и посебно: Б. 1934, (1)+302-307, 227×152.

1934

29. (a) *Црквеноправне глосе на привилегије цара Василија II. Охридској архиепископији* (Kirchenrechtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II. dem autokephalen Erzbistum von Achrida verliehenen Privilegien). ГСНД XIII, 1933, 1—10 и посебно: Ск. 1934, 10, 299×219. Резиме: BZ XXXVIII, 1938, 282—283.

(b) *Kirchenrechtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II.dem autokephalen Erzbistum von Achrida verliehenen Privilegien.* Byz. XII, 1937, 395—415 и посебно: Bruxelles 1937, 395—415, 244×160.

Rec.: Bsl. VII, 1937—38, 459, *M. A. Andreeva.*

30. *Критично издање канонских зборника цариградског патријарха Јована Схоластика.* Бог. IX, 1934, 186.

1935

31. *Црквеноправне одредбе хиландарског типика св. Саве о настојатељу и осталим манастирским функционарима* (Die auf den Abt und die übrigen Klosterfunktionäre bezüglichen Bestimmungen des vom hl. Sabbas abgefassten Typikons des Cheilantarklosters). Бог. X, 1935, 171—188 и посебно: Б. 1935, 20, 233×155. Резиме: BZ XXXV, 1935, 509.

Rec.: ЈИЧ III, 1937, 463, *А. В. С[оловјев].*

32. *Д-р Филарет (Бранко) Гранић, ванредни професор Универзитета у Београду, дописни члан СКАкадемије.* [Биографија и библиографија]. ГодСКА XLIII, 1934, 226—232.

1936

33. *Црквеноправне одредбе Хиландарског типика св. Саве о оснивању и аутономији манастира, киновитском карактеру манастирског уређења, дужностима монаха, правним последицама монашких обета, администрацији манастирских добара и манастирском дисциплинарном поретку* (Die kirchenrechtlichen Bestimmungen des vom hl. Sabbas abgefassten Typikons des Hilandarklosters). ПИСКА CXIV, Светосавски зборник 1, 1936, 65—128 и посебно: Б. 1936, (2) + 64,243 × 163 под насловом: *Црквеноправне одредбе Хиландарског типика св. Саве.* Резиме: BZ XXXVII, 1937, 277.

Rec.: ЈИЧ III, 1937, 463, *А. В. С[оловјев].*

34. *Одредбе Хиландарског типика св. Саве о ступању у манастирску заједницу и о делокругу братског сабора* (Die den Eintritt in den Orden und die Kompetenz des Klosterkonvents normierenden Bestimmungen des vom hl. Sabbas abgefassten Typikons des Hilandarklosters). ГСНД XV—XVI, 1935-36, 53—60 и посебно: Ск. 1935, 8, 300×224. Резиме штампан и у BZ XXXVI, 1936, 275.

Rec.: *ЈИЧ* I, 1935, 605—606, *Г. Острогорски;* III, 1937, 463, *А. В. С[оловјев]*.

35. *Црквено-правне одредбе Карејског и Хиландарског типика св. Саве о келиотима у вези с аналогним одредбама грчких манастирских типика* (Die auf das Kelliotenwesen bezüglichen kirchenrechtlichen Bestimmungen der vom hl. Sabbas abgefassten Typika des Karyeskellions und des Hilardarklosters). ПКЈИФ XVI, 1936, 189—198 и посебно: [Б.1936], 189—198, 230×159. Резиме: BZ XXXVII, 1937, 589.

Rec.: *Bsl.* VII, 1937—38, 457, *M. A. Andreeva*.

1937

36. (a) *Проблем сазива васељенског сабора*. Бог. XII, 1937, 33—39.

(b) *Das Problem der Einberufung der ökumenischen Synode*. Abdruck aus den Akten des I. Kongresses für die Orthodoxe Theologie, Athen, 1936. „Pyrsos" — Athen, 1938, 7, 257×186.

1938

37. *Одговори охридског архиепископа Димитрија Хоматијана на питања српског краља Стефана Радослава* (Die Antworten des Erzbischofs von Achrida Demetrios Chomatianos auf die Fragen des serbischen Königs Stefan Radoslav). ПИСКА CXXV, Светосавски зборник 2, 1938, 147—189 и посебно: Б. 1938, (2)+43, 240×161. Резиме: BZ XXXIX, 1939, 538.

Rec.: *Bsl.* IX, 1947, 134, *Г. Острогорский; Byz.* XVIII, 1948, 307, *A. Soloviev*.

38. (a) *Одредбе Хиландарског типика Св. Саве о харитативној делатности манастира у вези с аналогним одредбама ранијих и истовремених типика грчких автономних манастира* (Die auf die charitative Klostertätigkeit bezüglichen Bestimmungen der ältern und gleichzeitigen Tipika der griechischen autonomen Klöster). ГСКА CLXXIX, 1938, 165—176 и посебно: Б. 1938, (2)+12, 241×163. Резиме: BZ XXXIX, 1939, 591.

Rec.: *ГСНД* XXI, 1940, 179, *В. М[ошин]*.; *Bsl.* IX, 1947, 134, *Г. Острогорский; Byz.* XVIII, 1948, 307, *A. Soloviev*.

(b) *Хуманитирани рад православне цркве у старом веку и у раном средњем веку*. Црква, календар за 1940, С. К. 1939, 78—80 (у скраћеном облику и без научног апарата).

39. *Рад Станоја Станојевића на историји односа између Византије и Срба до почетка IX века*. ГИДНС XI, 1938, 33—34: 54—66 и посебно: Н. С. [1938], 14, 226×150.

40. *Stanoje Stanojević* †. BZ XXXVIII, 1938, 285—287.

41. *Војводина у византиско доба*. Војводина I, 1939, 91—107 и посебно: Н. С. [1938], 17, 279×196.

Rec.: *BZ* XXXIX, 1939, 516, *F. D*[*ölger*].; *Bsl.* IX, 1947, 134, *Г. Острогорский; Byz.* XVIII, 1948, 307, *A. Soloviev.*

42. *Die Disciplinarstrafbestimmungen des vom hl. Sabbas, dem Erzbischof und Gründer der serbischen Autokephalkirche erlassenen Typikons des Chilandar- (Cheilantar-) Klosters.* Atti del V Congresso internazionale di studi byzantini, Roma, 20-26 settembre 1936. I. Roma 1939, 646-656.

Rec.: *BZ* XXXIX, 1939, 591, *F. D*[*ölger*].; *Bsl.* VIII, 1939-46, 318, *T. Saturnik;* IX, 1947, *Г. Острогорский; Byz.* XVIII, 1948, 307, *A. Soloviev.*

1940

43. *Organisation der autonomen griechischen Klöster* (αὐτοδέσποτος, αὐτ'εξούσιος μονή) *im 10.—12. Jahrh.* Sixième Congrès International d'Études byzantines, Alger, 2-7 Octobre 1939. Résumés des rapports et communications. Préface de Gabriel Millet. Paris 1940, 97—98.

44. *Д-р Филарет Гранић. Попис радова објављених од 1935 године.* ГодСКА XLIX, 1939, 231—234.

1942

45. *Монаштво у служби ближњега у старом и средњем веку.* ПГ LVIII, 1942, 607—614.

1943

46. *Римска држава и хришћанска црква до Галеријева едикта о толеранцији (311 године).* ПГ LIX, 1943, 317—325.

1944

46bis *Утицај хришћанства на друштвени и морални живот у позноримској империји (IV—VI век).* Црква, календар за 1945, Б. [1944], 36-38.

1945

47. *Добротворна делатност Александриског Архиепископа-Патријарха Св. Јована Милостивог (610—619).* ГСПЦ XXVI, 1945, 74—76.

1946

48. *Дотација клира у византиској цркви.* ГСПЦ XXVII, 1946, 12—13, 27—29, 41—43, 76—79.

49. *Византиска рестаурација у Цариграду 1261 и црквена унија у Лиону 1274.* ГСПЦ XXVII, 1946, 149—154. Прештампано: Шеста стогодишњица Српске патријаршије, Б. 1946, 149—154.

Rec.: *Bsl.* X, 1949, 192, *Г. О*[*строгорский*].

II

50. Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique. Tome XI. *Congrès de Byzantinologie de Bucarest. Mémoires.* Bucarest, Cultura Nationala, 1924. 242, 8°. *ГСНД* V, 1928, 321—330.

51. Анастасијевић Д. Н., *Година савеза Фокина с Бугарима против Руса.* ГСНД XI, 1931, 51—60. *BZ* XXXIII, 1933, 192.

52. Анастасијевић Д. Н., *Две старе оцене*. Б. 1930, 5—14. *BZ* XXXII, 1932, 151.

53. Анастасијевић Д. Н., *Је ли Свети Сава крунисао Првовенчанога?* Бог. X, 1935, 211—312. *BZ* XXXVI, 1936, 224.

54. Анастасијевић Д. Н., *Неколики неиздати грчки текстови*. Стар. XII, 1937, 3—11. *ГСНД* XIX, 1938, 247—248.

55. Анастасијевић Д. Н., *Првобитни постанак имена и манастира Хиландара*. Бог. II, 1927, 50—57, 134—138. *ГСНД* III, 1927, 314.

56. Анастасијевић Д. Н., *Свети Сава је умро 1236*. Бог. XI, 1936, 237—275. *BZ* XXXVI, 1936, 504.

57. *Anastasijević D. N., L'hypotèse de la Bulgarie occidentale*. L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans. Premier recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij. Paris 1930, 20—36. *ГСНД* XI, 1931, 258—259.

58. Аничков Е., *Манихеји и богомили*. Поводом књиге Й. Иванова *Богомил. Книги и Легенди*. София 1925. ГСНД V, 1928, 137—156. *BZ* XXIX, 1929, 440.

59. Aranitzki M. S., *Rastko Nemanjić — Der Heilige Sava, der Gründer und Wegbereiter der Nationalkultur des Serbischen Volkes*. Diss. Wien 1940. IV+97, 8°. *BZ* XLII, 1942, 334. Прештампано: *BZ* XLII, 1943 [Neudruck 1959], 334.

60. Афанасьевъ Н. Н., *Провинцальныя собранія Римской имперіи и Вселенскіе Соборы*. ЗРНИБ 5, 1931, 25—46. BZ XXXII, 1932, 250.

61. Banescu N., *Changements politiques dans les Balcans après la conquête de l'empire bulgare de Samuel (1018). Nouveaux duchés byzantins: Bulgarie et Paristrion*. Académie Roumaine. Bulletin de la section historique. Tome X. Bucarest, 1923, 49-72. *ГСНД* II, 1926, 313—316.

62. Barada M., *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća*. VAHD L, 1932, 157—199. *BZ* XXXIII, 1933, 440.

63. Бобчев С., *Културно-политическата програма на българския царь Симеона*. ŠZ 229—236. *BZ* XXXII, 1932, 195.

64. Bréhier L., *La crise de l'Empire Romain en 457*. ŠZ 85—96. *BZ* XXXII, 1932, 188.

65. Будимир М., *Pathissus — Тиса*. ГИДНС II, 1929, 1—15. *BZ* XXIX, 1929, 137—138.

66. Будимир М., *Антички становници Војводине. I. Amantini*. ГИДНС II, 1929, 165—175. *BZ* XXIX, 1929, 447.

67. Будимир М., *Антички становници Војводине. II. Breuci*. ГИДНС III, 1930, 10—21. *BZ* XXIX, 1929, 447.

68. Вулић Н., *Антички споменици наше земље*. ССКА LXXI, 1931, 1—259. (а) *BZ* XXXIII, 1933, 472; (б) *ГСНД* XIV, 1934, 254—255.

69. Вулић Н., *Антички споменици наше земље*. ССКА LXXV, 1933, 1—92. *BZ* XXXIII, 1933, 472.

70. Вулић Н., *Географија Јужне Србије у античко доба*. ГСНД XIX, 1938, 1—15. *BZ* XXXIX, 1939, 544.

71. Вулић Н., *Iustiniana Prima*. ГСНД V, 1928, 45—50. *BZ* XXIX, 1929, 445.

72. Вулић Н., *Iustiniana Prima*. ГСКА CLV, 1933, 53—62. *BZ* XXXIII, 1933, 456.

73. Вулић Н., *Народност цара Јустинијана*. ГСКА CLX, 1934, 72—81. *BZ* XXXVI, 1936, 242—243.

74. Вулић Н., *Неколико питања из античке прошлости*. ГСКА CLV, 1933, 1—82. *ГСНД* XIV, 1934, 255—256.

75. Вулић Н., *Passio sanctorum IV coronatorum*. ГСКА CLX, 1934, 1—22. *BZ* XXXVI, 1936, 211—212.

76. Вулић Н., *Ратовање цара Констанција у данашњој Бачкој*. ГИДНС II, 1929, 16—23. *BZ* XXIX, 1929, 122.

77. Вулић Н., *Срем у најстарије доба*. ГИДНС III, 1930, 1—9. *BZ* XXIX, 1929, 446.

78. Вулић Н., *Фрушкогорски мученици*. ГИДНС IV, 1931, 359—373. *BZ* XXXII, 1932, 180.

79. Грбић М., *Из нумизматичке збирке Историјско-археолошког Музеја у Скопљу*. ГСНД V, 1928, 51—58. *BZ* XXIX, 1929, 470.

80. Grivec F.. *Originalnost sv. Cirila in Metoda*. ЈИЧ I, 1935, 52—75. *BZ* XXXV, 1935, 475.

81. Грујић Р. М., *Гусари на Светој Гори и хиландарски пирг Хрусија од XII—XV века*. ГСНД XIV, 1934, 1—32. *BZ* XXXV, 1935, 477.

82. Грујић Р. М., *Епархијска властелинства у средњевековној Србији*. Бог. VII, 1932, 93—142, 181—200. *BZ* XXXII, 1932, 446.

83. Грујић Р. М., *Промена имена при монашењу код средњевековних Срба*. ГСНД XI, 1931, 239—240. *BZ* XXXIII, 1933, 203.

84. Грујић Р. М., *Светогорски азили за српске владаоце и властелу после Косовске битке*. ГСНД XI, 1931, 65—96. *BZ* XXXIII, 1933, 203.

85. Грујић Р. М., *Црквени елементи крсне славе*. ГСНД VII—VIII, 1929—30, 35—75. *BZ* XXXI, 1931, 159—160.

86. Грујић Р. М., *Школе и манастири у средњевековној Србији*. ГСНД III, 1927, 43—50. *BZ* XXIX, 1929, 136.

87. Дил. Ш., *Историја византиског царства*. Превео с француског Р. Перовић. Б. 1933, VIII+228, 8°. *BZ* XXXIII, 1933, 437.

88. Димитријевић Ст., *Грб Српске Патријаршије*. Бог. IV, 1929, 94—124. *BZ* XXXI, 1931, 221.

89. Динић М., *Два савременика о боју на Косову*. ГСКА CLXXXII, 1940, 131—148. *BZ* XL, 1940, 286.

90. Динић М., *Дубровачка средњевековна караванска трговина*. ЈИЧ III, 1937, 119—146. *BZ* XXXVII, 1937, 546.

91. Динић М., *Средњевековни Срем*. ГИДНС IV, 1931, 1—12. *BZ* XXXII, 1932, 188.

92. Dölger F., *Die Frage des Grundeigentums in Byzanz*. Rapports présentés au Congrès, Section IV. Moyen Age et Byzance. Bulletin Intern. Comm. of Hist. Sciences 5, 1933, 5—15. *ГСНД* XIII, 1933, 225—228.

93. Dočkal K., *Povijest općeg crkvenog sabora u Ferrari i Fiorenci*. Zagreb, Apostolat sv. Ćirila i Metodija, 1940, 155. *BZ* XL, 1940, 301.

94. Јелачић А.. *Византинизам у руској књижевности XIX столећа*. ГСФФ IV, 1939—40, 161—169. *BZ* XL, 1940, 505.

95. Кипријан Арх., *Епиклеза (молитва призивања Св. Духа) у александријским литургијама*. Бог. VII, 1932, 290—335. *BZ* XXXIII, 1933, 186.

96. Кос М., *О натпису цара Самуила*. ГСНД V, 1928, 209—213. *BZ* XXIX, 1929, 472—473.

97. Kostrenčić M., *Postanak dalmatinskih sredovječnih gradova*. ŠZ 113—120. *BZ* XXXI, 1931, 174.

98. Лазаревић Д., *Српски дијалекти на југу у контакту с грчким дијалектима* ГСНД V, 1928, 215—220. *BZ* XXIX, 1929, 407.

99. Melich J., *Über zwei Eigennamen*. ŠZ 107—112. *BZ* XXXII, 1932, 167.

100. Мирковић Л., *Нешто о византијским и српским болницама у Средњем веку*. Прилози за историју здравствене културе Југославије и Балканског Полуострва XVII. Miscellanea 5, Б. 1942, 1—15. *BZ* XLII, 1942, 336—337. Прештампано: *BZ* XLII, 1943 [Neudruck 1959], 336-337.

101. Moravczik Gy., *A magyar történet bizánci forrásai*. A magyar történet — tudomány kézikönyve szerk. Homan B. I. k. 6 b f. Budapest, Kiadta a Magyar Történelmi Társulat, 1934, 256 + 1 таб. 8°. *ГИДНС* XIII, 1940, 406—415.

102. Мошин В., *Византиски утицај у Србији у XIV веку*. ЈИЧ III, 1937, 147—160. *BZ* XXXVII, 1937. 544.

103. Mošin V., *Kad su Hazari prešli u židovsku vjeru*. Riječ, 1931, № 45—49. *BZ* XXXII, 1932, 189.

104. Мошин В., Δουλικὸν Ζευγάριον. *(Къ вопросу о серважъ въ Византии)*. Annales de l'Institut Kondakov X, 1938, 113—132. *ГСНД* XIX, 1938, 247.

105. Мошин В., *Јоахимизам и источна теологија*. (Поводом књиге Eugène Anitchkof: Joachim de Flore et les milieux courtois. Paris 1931. XXIII + 462). Бог. XI, 1936, 106—118, 188—198, 301—315. *BZ* XXXVI, 1936, 503.

106. Мошин В., *Српско царство*. Хришћанско дело V, 1939, 270—284. *BZ* XL, 1940, 287.

107. Novak G., *Comes, potestas, prior, consul, rector, capitaneus i miles grada Splita*. VAHD L, 1932, 227—273. *BZ* XXXIII, 1933, 446.

108. Острогорски Г., *Автократор и Самодржац. Прилог за историју владалачке титулатуре у Византији и у јужних Словена*. Са додатком: *Титула самодржца у Русији*. ГСКА CLXIV, 1935, 95—187. *BZ* XXXV, 1935, 406—409.

109. Острогорски Г., *Из чега је и како створена Византија*. Српски књижевни гласник XLI, 1934, 508—514. *BZ* XXXIV, 1934, 437.

110. Ostrogorsky G., *Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter*. Byz. VI, 1931, 229—240. *ГСНД* XI, 1931, 261—263.

111. Ostrogorsky G., *Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier*. BZ XXX, 1929—30, 394—400. *ГСНД* XI, 1931, 259—261.

112. Patsch K., *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. V. Aus 500 Jahren vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas. 1. Teil, Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien*. Wien und Leipzig, Hölder-Pichler-Tempsky A. G. (Akademie der Wissenschaften in Wien, philos.-hist. Kl. Sitz. ber., 214 Bd. 1 Abh.). 206+1 Kart. 8°. *ГСНД* XV—XVI, 1935—36, 373—378.

113. Петковић М., *Постанак Охридске патријаршије*. Бог. IX, 1934, 18—25. *BZ* XXXIV, 1934, 444.

114. Pinterović D., *Teodora, vizantiska carica*. Diss. Osijek 1934, 149+2 table, 8°. (a) *ГСНД* XIII, 1933, 228—229; (б) *BZ* XXXIV, 1934, 433; (в) *ЈИЧ* I, 1935, 188—190.

115. Поповић Р. З., *Ропство у Римском праву (Основне црте института)*. АПДН XXXV, 1929, 412—430. *BZ* XXIX, 1929, 474.

116. Поповић Р. З., *Servus suis nummis emptus*. Споменица Мауровићу II. Б. 1934, 379—395. *BZ* XXXIV, 1934, 475.

117. Пурковић М. А., *Апострофирање српских владара у средњем веку*. Браничевски весник I, 1933, 181—192. *BZ* XXXIV, 1934, 207.

118. Пурковић М. А., *Датирања у домаћим српским изворима средњега века*. ГЈПД XIII, 1932—33, 739—751. *BZ* XXXIII, 1933, 417.

119. Пурковић М. А., *Попис села у средњевековној Србији*. ГСФФ IV, 1939—40, 51—160. *BZ* XL, 1940, 530.

120. Пурковић М. А., *Робље и трговина робљем у средњевековним српским земљама*. ГЈПД XIII, 1932—33, 30—39. *BZ* XXXIII, 1933, 196.

121. Пурковић М. А., *Светитељски култови у старој српској држави према храмовном посвећивању*. Бог. XIV, 1939, 151—174. *BZ* XXXIX, 1939, 502.

122. Радојичић Ђ. Сп., *Дукљанин о Срему*. ГИДНС III, 1930, 22—29. *BZ* XXIX, 1929, 427.

123. Радојичић Ђ. Сп., *Избор патријарха Данила III. и канонизација кнеза Лазара*. ГСНД XXI, 1940, 33—81. *BZ* XL, 1940, 526.

124. Радојичић Ђ. Сп., *Севастократор Влатко и његов новац*. Стар. XIII, 1938, 71—74. *BZ* XXXIX, 1939, 312.

125. Радојковић Б. М., *О сокалницима. Расправа из социјалних односа у старој српској држави средњег века*. ПИСКА CXX, 1937, VIII+149. *BZ* XXXVIII, 1938, 243.

126. Радојчић Н., *Вести Ане Комнине о Србима*. ГСНД III, 1927, 13—24. *BZ* XXIX, 1929, 125.

127. Радојчић Н., *Грчки извори за Косовску битку*. ГСНД VII—VIII, 1929—30, 163—175. *BZ* XXXI, 1931, 166.

128. Radojčić N., *Die Gründe einer serbischen Entlehnung aus dem byzantinischen Rechte*. S. A. Académie Roumaine, Bulletin de la section historique. T. XI. Congrès de byzantinologie de Bucarest. Mémoires. Bucarest 1924, 8, 8°. *ГСНД* I, 1925, 505.

129. Радојчић Н., *Један превиђен грчки спомен Косовске битке?* ГСНД XI, 1931, 61—63. *BZ* XXXIII, 1933, 193—194.

130. Радојчић Н., *О српским државним саборима за првих Немањића*. ŠZ 481—487. *BZ* XXXI, 1931, 175.

131. Радојчић Н., *О тобожњем словенском пореклу цара Јустинијана*. ГСКА CLXXXIV, 1940, 169—248. *BZ* XL, 1940, 279—281.

132. Радојчић Н., *О штиту на српском грбу*. ГИДНС III, 1930, 101—104. *BZ* XXXI, 1931, 221.

133. Радојчић Н., *Прва историја Дубровника у једној светској историји*. ZR 149—155. *BZ* XXXII, 1932, 189.

134. Радојчић Н., *Развитак српске државе у средњем веку*. ПГ LVIII, 1942, 107—120. *BZ* XLII, 1942, 322. Прештампано: *BZ* XLII, 1943 [Neudruck 1959], 322.

135. Радојчић Н., *Свети Сава*. ГНЧ XLIV, 1935, 6—49. *BZ* XXXV, 1935, 476—477.

136. Радојчић Н., *Свети Сава и автокефалност српске и бугарске цркве*. ГСКА CLXXIX, 1939, 177—258. *BZ* XXXIX, 1939, 536—538.

137. Радојчић Н., *Снага закона по Душанову законику*. ГСКА CX, 1923, 100—139. *ГСНД* I, 1925, 497—505.

138. Радојчић Н., *Теодосијеви погледи на друштвено и државно уређење Србије*. Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 9. Historični odsek 2. 1931, IV + 44. *BZ* XXXII, 1932, 153.

139. Радонић Ј., *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку (Историска грађа)*. ССКА XCV, 1942, XXV+318+9 факс. *BZ* XLII, 1942, 324. Прештампано: *BZ* XLII, 1943 [Neudruck 1959], 324.

140. Радонић Ј., *Критовул, византијски историк XV века*. ГСКА CXXXVIII, 1930, 59—83. *BZ* XXXII, 1932, 154.

141. Saria B., *Vor- und frühgeschichtliche Forschung in Südslavien*. S. A. XVI. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1925/6, Wien, 86—118. *ГСНД* III, 1927, 314.

142. Скарић В., *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*. ПИСКА CXXVII, 1939, 119 + 19 таб. *BZ* XL, 1940, 290.

143. Скок П., *Константинова Србица у Грчкој*. ГСКА CLXXVI, 1938, 241-284. *BZ* XLI, 1941, 545—547.

144. Skok P., *Konstantinov* τὸ Μοχρισκίκ. ЈИЧ III, 1937, 92—106. *BZ* XXXVIII, 1938, 215—216.

145. Соловјев А. В., *Душанов законик 1349 и 1354 године*. Б. 1929, 54, 8°. *BZ* XXIX, 1929, 478.

146. Соловјев А. В., *Енглески рад на историји византиског права*. АПДН XXXV, 1929, 142—145. *BZ* XXIX, 1929, 473.

147. Соловјев А. В., *Значај византиског права на Балкану*. ГНЧ XXXVII, 1928, 95—141. *BZ* XXIX, 1929, 476.

148. Соловјев А. В., *Значај Дубровника у историји југословенског права*. АПДН XLII, 1932, 241—248. *BZ* XXXIII, 1933, 234.

149. Соловјев А. В., *Историја права на Међународном византолошком конгресу*. АПДН XXXVIII, 1930, 413—417. *BZ* XXXI, 1931, 223.

150. Соловьевъ А. В., *Исторія русскаго монашества на Аѳонѣ*. ЗРНИБ 7, 1932, 137—156. *BZ* XXXII, 1932, 450.

151. Соловјев А. В., *Једна српска жупа за време царства*. ГСНД III, 1927, 25—42. *BZ* XXIX, 1929, 130.

152. Соловјев А. В., *Једно суђење из доба кнеза Лазара*. АПДН XXXV, 1929, 188—197. *BZ* XXIX, 1929, 476—477.

153. Соловјев А. В., *Кажњавање неверне жене у црногорском и византиском праву*. АПДН XLVII, 1935, 478—489. *BZ* XXXV, 1935, 508.

154. Соловјев А. В., *Непознат уговор Дубровника с арбанаским владаром из почетка XIII века*. АПДН XLIV, 1933, 292—298. *BZ* XXXIV, 1934, 180.

155. Соловјев А. В., *Непозната повеља десиота Стефана Ватопеду*. ЈИЧ I, 1935, 477—484. *BZ* XXXVI, 1936, 468.

156. Соловјев А. В., *О постанку српског грба*. ŠZ 537—548. *BZ* XXXI, 1931, 220.

157. Соловјев А. В., *Појам државе у средњевековној Србији*. ГНЧ XLII, 1933, 64—92. *BZ* XXXIII, 1933, 440.

158. Соловјев А. В., *Светосавски номоканон и његови нови преписи*. Брат. XXVI, 1932, 21—43. *BZ* XXXII, 1932, 476.

159. Соловјев А. В., *Себров збор*. АПДН XXXIV, 1928, 170—177. *BZ* XXIX, 1929, 477—478.

160. Соловјев А. В., *Сокалници и отроци у упоредно-историској светлости*. ГСНД XIX, 1938, 103—132. *BZ* XXXIX, 1939, 527—528.

161. Соловјев А. В., *Српска црквена правила из XIV века*. ГСНД XIV, 1934, 33—42. *BZ* XXXV, 1935, 509.

162. Соловјев А. В., *Судије и суд по градовима Душанове државе*. ГСНД VII—VIII, 1929—30, 147—162. *BZ* XXXI, 1931, 224.

163. Соловјев А. В., *Цар Душан у Серезу*. ЈИЧ I, 1935, 472—477. *BZ* XXXVI, 1936, 539.

164. Станојевић Ст., *Архиепископ Арсеније (1233—1263)*. ГИДНС V, 1932, 1—13, 331—341. *BZ* XXXIII, 1933, 453.

165. Станојевић Ст., *Била, клепала и звона код нас*. ГСКА CLIII, 1933, 79—90. *BZ* XXXIII, 1933, 437.

166. Станојевић Ст., *Византија и Срби. I. Балканско Полуострво до VII века*. Књиге Матице српске 7—8, Н.С. 1903, V + 242, 8°. *BZ* XIII, 1904, 534—535.

167. Станојевић Ст., *Извештаји са бојишта*. Стар. VIII—IX, 1933—34, 3—7. *BZ* XXXIV, 1934, 163—164.

168. Станојевић Ст., *Из наше прошлости I*. Б. 1934, 160, 8°. *BZ* XXXIV, 1934, 435.

169. Станојевић Ст., *Историја српског народа у средњем веку. I. Извори и историографија. 1. О изворима.* Предговор Ј. Радонића. ПИСКА CXXI, 1937, III + 388, 8°. *BZ* XXXVIII, 1938, 236—237.

170. Станојевић Ст., *Када је Теодосије писао живот Св. Саве.* Јужнословенски филолог VII, 1928—29, 201—204. *BZ* XXIX, 1929, 420.

171. Станојевић Ст., *Краљ Драгутин.* ГНЧ XLV, 1936, 1—18. *BZ* XXXVI, 1936, 224.

172. Станојевић Ст., *Краљ Урош.* ГНЧ XLIV, 1935, 106—167. *BZ* XXXV, 1935, 467—468.

173. Станојевић Ст., *Немања.* ГНЧ XLII, 1933, 93—132. *BZ* XXXIII, 1933, 440—441.

174. Станојевић Ст., *Од Велбужда до Косова.* Брат. XXVI, 1932, 1—20. *BZ* XXXII, 1932, 439.

175. Станојевић Ст., *О Немањином оцу.* Стар. V, 1928—30, 3—6. *BZ* XXXII, 1932, 193.

176. Станојевић Ст., *О нападу угарског краља Андрије II на Србију због проглаcard краљевства.* ГСКА CLXI, 1934, 107—130. *BZ* XXXIV, 1934, 436.

177. Станојевић Ст., *О српском грбу.* ГИДНС III, 1930, 98—101. *BZ* XXXI, 1931, 220—221.

178. Станојевић Ст., *Свети Сава.* Б. 1935, 123, 8°. *BZ* XXXV, 1935, 225.

179. Станојевић Ст., *Свети Сава и независност српске цркве.* ГСКА CLXI, 1934, 199—251. (а) *ГСНД* XIV, 1934, 256—257; (б) *BZ* XXXIV, 1934, 445.

180. Станојевић Ст., *Св. Сава и проглас бугарске патријаршије.* ГСКА CLVI, 1933, 171—188. *BZ* XXXIII, 1933, 453.

181. Станојевић Ст., *Српски архиепископи од Саве II до Данила II (1263—1326).* ГСКА CLIII, 1933, 41—78. *BZ* XXXIII, 1933, 453.

182. Станојевић Ст., *Стеван Првовенчани.* ГНЧ XLIII, 1934, 1—56. *BZ* XXXIV, 1934, 435.

183. Станојевић Ст., *Студије о српској дипломатици. I—XIII.* ГСКА XC, 1912, 68—113; XCII, 1913, 110—199; XCIV, 1914, 192—262; XCVI, 1920, 79—152; C, 1922, 1—48; CVI, 1923, 1—96. *BZ* XXXI, 1931, 137—138.

184. Станојевић Ст., *Студије о српској дипломатици. XVIII—XIX.* ГСКА CLVI, 1933, 41—75. *BZ* XXXIII, 1933, 417.

185. Станојевић Ст., *Студије о српској дипломатици. XX—XXVIII.* ГСКА CLVII, 1933, 155—249; CLXI, 1934, 1—53; CLXIX, 1935, 1—120. *BZ* XXXVI, 1936, 405—408.

186. Станојевић Ст., *Хронологија борбе између Стевана и Вукана.* ГСКА CLIII, 1933, 91—102. *BZ* XXXIII, 1933, 441.

187. Станојевић Ст. — Глумац Д., *Св. писмо у нашим старим споменицима.* ПИСКА LXXXIX, 1932, XXXI + 688, 8°. *BZ* XXXIII, 1933, 158.

188. Станојевић Ст. — Соловјев А. В., *Које је године умро св. Сава.* ГСКА CLVI, 1933, 159—169. *BZ* XXXIII, 1933, 453; XXXIV, 1934, 217.

189. Станојевић Ст. — Ћоровић Вл., *Одабрани извори за српску историју. I. Доба од VI—X века.* Б. 1921, IV + 72, 8°. *BZ* XXXII, 1932, 151.

190. Тарановски Т., *Увод у историју словенских права.* Друго, прерађено и допуњено издање. Б. 1933, IX + 260, 8°. *BZ* XXXIV, 1934, 253.

191. Трухелка Ћ., *Ларизам и крсна слава.* ГСНД VII—VIII, 1929—30, 1—34. *BZ* XXXI, 1931, 159.

192. Ћоровић Вл., *Даривање св. Никите Бањанског Хиландару.* ГСНД XIX, 1938, 53—58. *BZ* XXXIX, 1939, 482.

193. Ћоровић Вл., *Женидба десйоѿа Лазара*. ГСКА CLVI, 1933, 145—157. *BZ* XXXIII, 1933, 443.

194. Ћоровић Вл., *Житије Симеона Немање од Сѿевана Првовенчаног*. ПИСКА CXXV, Светосавски зборник 2, 1938, 1—76. *BZ* XXXIX, 1939, 504.

195. Ћоровић Вл., *Исѿорија Југославије*. Б. 1933, 614, 8°. *BZ* XXXIII, 1933, 439.

196. Ћоровић Вл., *Узајамне везе и уѿицаји код сѿарих словенских заѿиса*. ГСКА CLXXVI, 1938, 99—170. *BZ* XXXIX, 1939, 228.

197. Урошевић А., *Једна ѿрадиција о ѿореклу Арбанаса*. ГСНД V, 1928, 311—312. *BZ* XXIX, 1929, 447.

198. Фрадински В., *Живоѿ, књижевни рад и морално-аскеѿско учење св. Нила Синајског*. Бог. VI, 1931, 200—218, 289—304. *BZ* XXXII, 1932, 176.

199. Фрадински В., *Св. Нил Синајски, његов живоѿ, књижевни рад и морално-аскеѿско учење*. Diss. Б. 1938, IX + 173, 8°. *Бог.* XIV, 1939, 175—180.

200. Heisenberg A., *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*. Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, philos. — philol. und hist. Kl. Jahrg. 1920, 10 Abh. München 1920, 143 + 4 Photogr., 8°. *ГСНД* II, 1926, 321—329.

201. Heisenberg A., *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion. I. Der Epitaphios des Nicolaos Mesarites auf seinem Bruder Johannes*. Sitzungsberichte der Bayer. Akademie der Wissenschaften, philos.-philol. und histor. Kl. 1922, 5 Abh., München 1923, 75, 8°. *ГСНД* II, 1926, 316—319.

202. Heisenberg A., *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion. II. Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208*. Sitzungsberichte der Bayer. Akademie der Wissenschaften, philos.-philol. und histor. Kl. 1923, 2 Abh., München 1923, 56, 8°. *ГСНД* II, 1926, 319—321.

203. Hauptmann Lj., *Konstantin Porfirogenit o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaledja*. ZR 17—24. *BZ* XXXII, 1932, 452.

204. Hauptmann Lj., *Seobe Hrvata i Srba*. ЈИЧ III, 1937, 30—61. *BZ* XXXVIII, 1938, 256.

205. Čremošnik G., *Nova istoriska gradja iz Dubrovnika*. Novitates Musei Sarajevoensis No. 10 [Sarajevo] 1933, 12 + 1 facs. *BZ* XXXIV, 1934, 181.

206. Чремошник Г., *Сѿудије из срѿске ѿалеографије и диѿломаѿике*. ГСНД XXI, 1940, 1—19 са 5 факс. *BZ* XL, 1940, 506—507.

207. Чремошник Г., *Хирографи у срѿској диѿломаѿици средњега века*. ГСФФ IV, 1939—40, 207—212. *BZ* XL, 1940, 508.

208. Schwartz E., *Die Kannonessammlung des Johannes Scholastikos*. Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Abt. Jahrg. 1933. Heft 6. München 1933. *Бог.* IX, 1934, 287—288.

209. Stein E., *Paysannerie et grands domaines dans l'Empire byzantin*. Recueil de la Société Jean Bodin, Bruxelles 1937, 123—133. *ГСНД* XXI, 1940, 169—172.

III

1935

210. *Сѿрадања манасѿира Фенека 1914 године*. ГИДНС VIII, 1935, 300—305.

1940

211. *Два документа о црквеном службовању епископа горњокарловачког Сергија Каћанског.* Бог. XV, 1940, 11—13.

212. *Делегат манастира архидијецезе карловачке при инсталацији бана Јелачића у Загребу.* ГИДНС XIII, 1940, 397.

213. *Депутација патријарха Јосифа Рајачића при погребу бана Јелачића.* ГИДНС XIII, 1940, 398.